

॥ ओ३म् ॥

निम्नलिखितग्रन्थतन्त्र श्री पण्डित आर्यभुनिष्ठ
प्रोफेसर संस्कृत प्रिन्सिपल डी. એ. વી. કોલેજ નિર્મિત

વેદાન્તાર્થ ભાષ્ય.

બ્રહ્મસૂત્ર શાસીરકનું વ્યાખ્યાન

ગુર્જર ભાષાન્તર.

અનુવાદક

પણિત મણિરાંકર શર્મા ઉપદેશક મું. પ્ર. આ. પ્ર. સંભા.

પ્રકાશક

સદગત શેઠ જોડાભાઈ પ્રેમભુના દ્રુસ્ટીઓની

આજ્ઞાનુસાર

મણિલાલ દામોદર મોદી.

ધર્મ વિજય પ્રેસ પાલધુની-મુંબઈ.

વિક્રેમાણક

સપ્તયજ્ઞક

દયાનંદાણક

૧૯૧૭

૧૯૭૨૬૪૬૦૧૩

૨૬

આવૃત્તી પેપેલી

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

પ્રત. ૧૦૦૦

સર્વે હક્ક સ્વાધિન.

મુંબઈ,, પાપધોની ગોડીલની ચાલ દુકાન નંબર ૫૭૨ માં
આવેલા ધર્મ વિજય પ્રેસમાં હરજીવન ભગવાને છાપ્યું.

— ૨૫૪ — શ્રી ૨૫૪ નામી ગડ બેઠાભાષા પ્રેમજી

॥ भूमिका विषय सूची ॥

५५

प्रस्तावना	१
स्वाभी शकशायार्थु महुत्व	२
शांकरमत आर्यावर्तनो अम नूपलु केम जन्थो ? 'नवर्णा नवर्णश्रमा'							
ध. थी औद्धमत साथ तेनो भेण	३
अयातिवाद—भाया वाहियोनी अनिर्वचनीय अयाति	४
भायावाहियोना भन्तज्योनुं निरूपण	८
नलु शरीरोना लेहथी भायावादमां शुव अने धंश्चरना त्रलु							
त्रलु लेह	६
चेतनना थार लेह	६
उपादानादि कारखोनो विथार	१३
भायावाहियोना मतमां शुव धंश्चरना स्वરૂપ-प्रतिनिष्ठादि							
त्रलु वाहनुं ખંડન	१६
વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં શુવ ધંશ્ચરનાં સ્વરૂપ, ભાયા-અવિદ્યાનો અર્થ							૧૬
બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અજ્ઞાન માનવામાં અદ્વૈતસિદ્ધિકાર મધુમૂદન							
સ્વામિનું ખંડન	૧૭
રૂપવેદના પૂર્ણ મત્રોથી તેમના અર્થભાસનું ખંડન	૧૭
મહાવાક્યોનો વિથાર	૧૮
“ સુન્દરપેચ—મૂલગયો ભ્રમ તે બ્રહ્મ આપે ” એમ ભાયાવાહિ-							
યોનો પ્રદ્ધની ભૂલનો સ્વીકાર	૨૦
“ સુતઆર્યો ” ધં તેમનાજ અન્યોના વાક્યથી પ્રદ્ધમાં અજ્ઞાન-							
નો (સૂર્યમાં અંધકાર સમાન) અસંભવ	૨૧
અદ્વૈત કૌસ્તુભ, અદ્વૈત સિદ્ધિ આદિના અનુમાનોનું ખંડન	૨૨
ભાયાવાહિયોના માયિક પ્રદ્ધના મિથ્યાપણામાં અનુમાન	૨૩
એકપ્રદ્ધવાદથી પાંચે અનાદિયોનો નાશ	૨૪

“યતોત્ત્વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” માં ઉપાદાનમાં પંચમી	
માનવામાં મહાભાષ્યથી ખંડન	૨૮
વેદાન્તપર અન્યભાષ્યોના વર્ણન દ્વારા આર્યભાષ્ય ગ્રહ સૂત્રા- નુસારી હોવામાં સુક્તિ	૨૯

II માણ્ય વિષય સૂચી. II

‘અથ’ શબ્દના અર્થમાં સ્વા. શં. ચા. તથા સ્વા. સમાનુજ નો મતભેદ	૨
શં. ચા. એ ગ્રહ ઇન્ધર જુદા માન્યા છે તે ચૂતથી વિરૂદ્ધ છે. આનન્દમયાધિકરણ, જેમાં જીવ ગ્રહનો ભેદ અને કેવળ ગ્રહનેજ આનન્દમય કથન કર્યું છે	૧૪
અન્તરધિકરણ જેમાં હિરણ્યમય પુરૂષની વ્યવસ્થા કરી છે અને શં. ચા. એ આ પુરૂષને નિરાકાર માન્યો છે.	૧૮
ઈન્દ્રપ્રાણાધિકરણમાં ઇન્દ્રે પોતે પોતાનેજ પ્રાણ કથન કરી ઉપાસના બતાવી છે-જેનો આશય સૂત્રકારે પરમા- ત્માનો લીધો છે, અર્થાત્ ગ્રહના ધર્મોને ધારણ કરનાર લોક પોતે પોતાને ગ્રહ ભાવથી કથન કરે છે, આ અધિકરણ થી કૃષ્ણે ગીતામાં કયેલ ઇન્ધર ભાવપણ સ્પષ્ટ થાયછે—	૨૩
‘સર્વં લલિયદં બ્રહ્મ’ વાક્યની વ્યવસ્થા	૨૬
જીવ અને ગ્રહના ભેદનું સ્પષ્ટ વર્ણન આમાં સ્વા. શં. ચા. ને કેવળ કલ્પિતનોજ આશય છે	૨૭
શ્રીભાષ્યાચાર્યના મતમાં સુક્તિનું વર્ણન	૩૭
અન્તર્યામ્યધિકરણ	૪૦
અદૃશ્યત્વાધિકરણ	૪૧
ભૂમાધિકરણ	૫૨
અક્ષરાધિકરણ	૫૪
દેવતાધિકરણ	૬૭
વેદાનુકૂલ તર્કને પ્રમાણ નિરૂપણ કર્યું છે.	૭૦
અપગૂઢાધિકરણમાં ગ્રહણત્વાદિ ધર્મ સ્વભાવથી માન્યા છે, જન્મથી નહિ	૭૪

- આર્વાક મતનું ખંડન. આ અધિકરણમાં સ્વા. શં. ચા. સાંખ્ય
મતનું ખંડન કરે છે ... ૮૪
- વાક્યાન્યવાધિકરણમાં માયાવાદિયો જે વેદાંત વાક્યોને છવને
. બ્રહ્મ ળનાવવા પરક લગાવે છે, તેનો વિચાર છે ૯૫
- પ્રકૃત્યધિકરણમાં પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. ૧૦૪
વેદનું સ્વતસ્ત્વ, અને સર્વ સ્મૃતિ આદિનું વેદાનુકૂલ હોવાથી
પ્રમાણ મનાવું ... ૧૧૨
- સ્વા. શં. ચા. એ કપિલ મતનું ખંડન કર્યું છે જ્યારે કપિલ
મત વેદ વિરોધી નથી, પણ આમાં તે વેદ વિરોધી મતનું
ખંડન છે ... ૧૧૩
- સ્વા. શં. ચા. એ યોગનું ખંડન કર્યું છે પણ વાસ્તવમાં તત્ત્વો
ની મીલાવટથી સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ માનનારનું ખંડન છે ... ૧૧૪
- આરંભણાધિકરણમાં સ્વા. શં. ચા. એ સર્વ જગતને બ્રહ્મ
સિદ્ધ કર્યું છે, પણ વાસ્તવમાં ઉપાદાન કારણ અને તેના
કાર્યની એકતામાં આ અધિકરણ છે. ... ૧૨૨
- સ્વા. શં. ચા. એ અવિદ્યા નિરોધથી બ્રહ્મનું ઈશ્વર બનવું
માન્યું છે, (ભૂમિકા પૃ. ૧૦ માં તેનો અસ્વીકાર)
' જન્માદ્યસ્યયતઃ ' એ સૂત્ર માં પણ એ વિરોધનો પરિ-
હાર છે. તથા ' નકર્તૃત્વં નકર્માણિ ' એ શ્લોકને સ્વામીએ
ઈશ્વરના અભાવમાં લગાવ્યો છે ... ૧૨૬
- પ્રયોજનવત્તાધિકરણમાં જગત રચવાનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે
જેથી એક બ્રહ્મરૂપી ઉપાદાનથી સૃષ્ટિ માનનારનો મત
સર્વથા ખંડન થઈ જાય છે ... ૧૪૩
- રચનાનુપપત્ત્યાધિકરણમાં શાસ્ત્રોનો પરસ્પર વિરોધ પરિહાર
કર્યો છે ... ૧૫૦
- ઔદ્યોની ક્ષિલ્લોઝ્ઝીનું ખંડન થઈ શકે છે ... ૧૬૧
- જેનોનો સમભંગીનય ... ૧૦૭
- શરીરધારી ઈશ્વર માનનારનું ખંડન ... ૧૭૩
- સાકારવાદીઓના મતમાં પોતાની સ્ત્રીમા લણવાથી એક દેગી
અને ન લણવાથી અજ્ઞાની હોવાનો દોષ ... ૧૭૮

જીવાત્માની અનુત્પત્તિ	૧૮૫
જીવાત્મા વિષયક અભુવાદ	૧૮૯
અશાધિકરણ	૨૦૦
યજ્ઞમાં પશુ વધનો નિષેધ ...	૨૨૯
ઉભયલિંગાધિકરણમાં પૂર્વોત્તર પક્ષદ્વારા ઉપનિષદ વાક્યોનું નિરાકાર બ્રહ્મમાં સમન્વય કર્યું છે ...	૨૩૮
સ્વા. શં. ચા. એ મૂર્તિપૂજાને અધ્યાસ માનેલ છે ...	૨૬૩
મુક્તિની અવધિ ...	૨૮૦
પરમાત્મા સર્વગત હોવા છતાં પણ જીભ પહાર્યોનું તે દેશમાં રહી શકવાનું વર્ણન . — ...	૨૮૪
સ્વા. રામાનુજાચાર્યનું વાક્ય—હિતોપદેશ કરનાર શાસ્ત્ર, માયાવાદિયોના બ્રમ્હનો ઉપદેશ કરી, ભૂલાવા નથી માગતો ૨૮૬	
મુક્તિમાટે વૈદિક કર્મની આવશ્યકતા ...	૩૧૧
મુક્તિના સાધનોમાં અષ્ટાંગ યોગનું વર્ણન ..	૩૧૨
મુક્તિના સાધનોમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય ...	૩૧૫
ભક્ત્યાભક્ત્ય વિષય ...	૩૧૬
મુક્તિના સાધનરૂપ ઉપાસના દ્વારા મુક્તિનું વર્ણન અને પ્રસંગ સંગતિથી વચ્ચમાં કેટલાંક અધિકરણ છે ...	૩૨૬
આત્મત્વેન ઉપાસનાધિકરણ ...	૩૩૦
પ્રતીકાધિકરણ ...	૩૩૩
કાર્યની ઉપાસના નિષેધનું અધિકરણ સ્વા. શં. ચા. જીએ ' ન તસ્ય પ્રતિમાઽસ્તિ ' વેદ મંત્રનો વૈદિક અર્થ કયો છે	૩૬૫
શુદ્ધિ પત્ર—અંતમાં ...	૧-૪

તમામ ગુજરાતી ભાષા બોલનારો આર્ય પ્રજામાં

પ્રેમથી વંચાતું,

આર્ય પ્રકાશ.

(શ્રીમતી મુંબઈ પ્રદેશ આર્ય પ્રતિનિધિ સભાની
સુખ પત્રિકા.)

ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીમાં દર અઠવાડીએ સામાજિક
ધાર્મિક અને ધીન સર્વ સામાન્યોપયોગી વિષયોપર ચર્ચા ચલાવે
છે. સામાજિક સુધારણા હીમાયતીઓએ જરૂર આહુક થવું નોંધ્યે.
શ્રુતિ સ્મૃતિના પ્રમાણોથી અને ભુદ્ધિ પૂર્વક અનેક વિષયોપર ચર્ચા
ચલાવવામાં આવે છે. સનાતન વેદધર્મના મિદ્ધાતોનો પ્રચાર કરી
ગુજરાતમાં આ એકજ પત્ર છે શિવાય સામાન્ય સમાચારો પણ
આપવામાં આવે છે. વર્ષના અગ્રિમ રૂા ૩) પોષ્ટેજ માથે.

દર અઠવાડીએ લગભગ પાંચ હજાર માણસો વાંચે છે.

જાહેર ખબર આપનારાઓને આત્યુત્તમ સાધન છે.

નમુના અને જાહેર ખબરના ભાવ વગેરે માટે લખો:—

મેનેજર,

આર્ય પ્રકાશ.

ગીરગામ કાકડવાડી, મુંબઈ.

આર્ય સમાજના નિયમ.

૧. સવ સત્યવિદ્યા અને જે પદાર્થ વિદ્યાથી જાણવામાં આવે છે તે સર્વનું આદિમૂલ પરમેશ્વર છે.

૨. ઇશ્વર સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિરાકાર સર્વશક્તિમાન, ન્યાય-કારી, દયાળુ, અજન્મા, અનન્ત, નિર્વિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી, અજર, અમર, અલય, નિત્ય, પવિત્ર અને સૃષ્ટિકર્તા છે; એનીજ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.

૩. વેદ સત્ય વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે; વેદ જાણવા જાણાવવા અને સાંભળવા સંભળાવવા એ સર્વ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે.

૪. સત્ય ગ્રહણ કરવામાં અને અસત્ય છોડવામાં સર્વદા ઉદ્યત રહેવું જોઈએ.

૫. સર્વ કામ ધર્માનુસાર અર્થાત્ સત્ય અને અસત્યનો વિચાર કરીને કરવું જોઈએ.

૬. સંસારનો ઉપકાર કરવો અર્થાત્ શારીરિક, આત્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી, એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

૭. સર્વસાથે પ્રીતિપૂર્વક, ધર્માનુસાર યથાયોગ્ય વર્તવું જોઈએ.

૮. અવિદ્યાનો નાશ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

૯. પ્રત્યેકે પોતાની ઉન્નતિથી સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ કિંતુ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ સમજવી જોઈએ.

૧૦. સર્વે મનુષ્યોએ સામાજિક સર્વ હિતકારી નિયમ પાળવામાં પરતંત્ર રહેવું જોઈએ, અને પોતપોતાના હિતકારી નિયમમાંજ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

॥ ओ३ ॥

॥ प्रस्तावना ॥

नावतगर्जत शास्त्रमव जम्बुक जिम वनमाहिं ।

महाशक्तिवेदान्तहरि यावतगर्जत नाहिं ॥ १. ॥

आधुनिक वेदान्तियोनुं आ कथन ओटला अंशમાં संगत છે કે વેદથી સાક્ષાત્ સંગંધ સખયાવાળું આ વેદાન્ત શાસ્ત્ર બધાં જાણે છે ત્યારે જરૂર વેદ વિરોધિ અંધોને સુખ બેસી રહેવું પડે છે.

આ વેદાન્ત શાસ્ત્રના ચાર અધ્યાય છે.

પ્રથમાધ્યાયમાં વેદોપનિષદ વાક્યોનો પ્રશ્નમાં સંગંધ સિદ્ધ કર્યો છે.

દ્વિતીયઅવિતોવાધ્યાયમાં વેદથી અવિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તોનું ખંડન કર્યું છે, અને સ્મૃતિપાદ તથા તર્કપાદમાં વિસ્તારપૂર્વક વેદવિરુદ્ધ મતોનું ખંડન કર્યું છે. આ સ્થલ આ અંધનું મર્મ સ્થલ છે.

તૃતીયસાધનાધ્યાયમાં મુખ્ય મુદ્દિના માધનોનું વર્ણન છે, અને પ્રસંગસંગતિથી નિર્વિશેષ પ્રશ્નપ્રતિપાદક વિષય પણ સંગત છે.

ચતુર્થફલાધ્યાયમાં મુક્તિરૂપી ફલનું વર્ણન છે.

આ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં ૬૫૬ અધિકરણ છે. અધિકરણ તેનું નામ કેહેવાય છે કે જેમાં એક વિષયનો પ્રવેશર પદ્ધતિ દ્વારા સિદ્ધાન્ત કરવામાં આવે. આ મહામહોદધિરૂપ વેદાન્તસાગરના અધિકરણરૂપી સ્તન ઘોડાંએક સૂચના માત્ર આ ઠેકાણે સૂચવ્યાં છે.

व्यासपयोनिधिपूरहा, जिसमे श्रुतिचारभरा शुचिवारि ।

तर्क तरंग मनोहर हे, जिनने मतवादनकी गति दारी ॥

‘मुन्दर मोती बने उनके मन, जो जन है उसके अधिकारी ।

ना शम ना दम हैं जिनके, उनकी गतिना दम सिन्धु मझारी ॥ १ ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ वेदान्तार्यभाष्यની भૂમિકા ॥

इकमुनिविनकिनहुनलिखी भ.पामें यह चाल ।

शारीरकमें काटना शंकरमतकी जाल ॥ १ ॥

આ ઠેકાણે એવો સદેહ ઉત્પન્ન થશે કે શ્રી સ્વામી શંકરાચાર્યજી કે જેઓએ જૌદ્ધ ધર્મથી આકાન્ત થયેલા આર્યધર્મની કાયા પનડાવી નાખી, અને જેઓએ એક ઇશ્વરવાદથી વિમુખ આર્યોને પાછા વૈદિક ધર્મ પર આરૂઢ કરવાને માટે એક બ્રહ્મવાદના ઉચ્ચ નાદથી અર્ત ભારતને અવિદ્યારૂપી નિદ્રાથી જગાડ્યો, અરે એટલું જ નહિ પરંતુ અવૈદિક જૌદ્ધ ધર્મને આર્યાનર્તની બહાર કહાડી નાખ્યો, એવું મહત્ કાર્ય સ્વામી શંકરાચાર્યજી જેવા ઉચ્ચ આત્માતુલ્ય હતુ કે જેઓએ વૈદિક ત્રિગુણગ્રંથે બત્રીસ વર્ષની આયુષ્યમા રાજ ધર્મ જે જૌદ્ધ ધર્મ તેને મટાડીને વૈદિક ધર્મને રાજધર્મ બનાવી નીધો, તો પછી શંકર મનને બસ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર—પ્રથક્તાં શમાદિ સમ્પત્સમ્પન્ન સ્વા૦ શ૦ ચા૦ જીના ઉક્ત ભાવોને સ્વીકારે છે, પરંતુ વિચારણીય તો એ વાત છે કે ઉક્ત ભાવોવાળા સ્વામીજીનો મન આર્યાનર્તનો બ્રમબ્રૂણ કેમ બન્યો ? અને વિજ્ઞાનવાતી તથા ગૃન્યવાતી યોગાચાર અને માધ્યમિકાદિ જૌદ્ધોનો અતુસારી કેમ બન્યો ?

એ વિચારનો સાર એવો છે કે જે સમયે સ્વા૦ શ૦ ચા૦ એ કાશીથી બીડું ઉઠાડીને જૌદ્ધમત પસંદજીત્યો તે સમયે જૌદ્ધોની દાશનિક વિદ્યા દશે દિશાઓમા મનાતી હતી, તે સમયે કોઈ પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિનો પુરૂષ તેની પ્રિલાંગોદીના ચક્રમાથી બહાર જઈ શકતો નહોતો. એ અભિપ્રાયને લક્ષ્યમા લખીને સ્વા૦ શ૦ ચા૦ જીએ વિદ્યાનવાદ અને ગૃન્યવાદનું કવેવં એવી રીતે બદલ્યું કે વિજ્ઞાન

લણુક્ષણુમા ણદલાતુ નથી, જો વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે તો પ્રયોગતઃ લણુનો એકજ અનુમધાન કરવાવાળો કેમ થઈ શકે ? અને જો સર્વ ગુન્ય છે તો તે ગુન્યનો બણુનાર કોણ ? ઇત્યાદિ અનેક તર્કોથી યૌદ્ધોની કિડાંમોડીને જર્જરીત કરીને તેમા એવો અભિપ્રાય લાગ્યા કે વિજ્ઞાન ક્ષણિક નથી, કિંતુ એકરમ સદાસ્થાયી છે, તેનાથી ભિન્ન ડોષ પદાર્થજ નથી; તે વિજ્ઞાન સર્વગત છે, તેજ સર્વનો આત્મા છે, અને સર્વ સંમાર અનાત્મા છે આવો અભિપ્રાય ત્રાં ૧૦ ચાં ૭૭ એ ઘં ૦ સૂં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ની ભૂમિત્રામા એવો બવપૂર્વક દર્શાવ્યો છે કે એક વિજ્ઞાન માત્રથી બીજુ ભ્રમ માત્ર માન્યુ છે - ને એટલે મુખી ડ વેદશાસ્ત્રને પણ ત્રામીજી શં ૦ ચાં ૭૭ એ મિથ્યા માન્યા છે ! આ જ અમ્મતપ્રત્યયગોચર એકમાત્ર વિજ્ઞાનમા સંપૂર્ણ બાદ્ય વસ્તુઓને મિથ્યા માની છે એ મિથ્યાવાદના માર્ગને ત્રાં ૧૦ ચાં ૭૭ એ ત્યા મુખી મડત કર્યો છે કે આખરે એનાથી સવ વર્ણા શ્રમોના ધર્મનુ પણ ખડન કરી નાખ્યુ ! ! જેમકે—

નવર્ણા નવર્ણાશ્રમાચારધર્મા, નમેપારણાપાનયોગાદયોડપિ ।
અનાત્માઅયોહમવાપાસહાનાત્, તદેકોડવિશિષ્ટઃ ગિવ કેવલોડહમ્ ॥
નદાતાપિતાવા નદેવાનલોકા, નવેદાનયજ્ઞા નતીર્થમ્ભુવન્તિ ।
મુણ્ણૌ નિરસ્તાતિગ્ન્યાત્મકત્વાત્, તદેકોડવિશિષ્ટઃ ગિવઃ કવલોહમ્ ॥

અર્થ—વર્ણ નથી, આશ્રમ નથી, વર્ણાશ્રમોના આચારરૂપ ધર્મ નથી, તેમજ ધાન્ડા, ધ્યાન યોગાદિક પણ નથી અનાત્મારૂપ ને અહુકારાદિક છે, તેના આશ્રિત આ આહુમ્ (મમ) અધ્યામ છે એ અધ્યામ મટી જવાથી હુ કેવલ શિવ જી અર્થાત્ માનમા અજ્ઞાનથીજ વર્ણાશ્રમોના ધર્મ છે, બાકી વાસ્તવમા નથી એજ પ્રમાણુ માતા, પિતા, દેવ, લોક, વેદ, તીર્થ એ પણ સર્વ મિથ્યા છે કેવલ એક વિજ્ઞાનજ સત્ય છે બાકી બધુ ભ્રમ છે એ પ્રકાર સર્વ ધર્મોનુ ખડન કરીને ત્રામીજી શં ૦ ચાં ૭૭ એ એક માત્ર વિજ્ઞાનનેજ તત્ત માન્યુ છે, તે પણ એની વળનુ કે જેમા કોઈ પ્રજાન્ને પ્રત્યય નહિ આ અશમા આ એકત્વાન ગુન્યતાદીની સાથે મળી નય

તે એનું પ્રમાણ એકે કે શૂન્યનાદી માત્રામિક જોડના મતમા સર્વ
 ગૂન્યજ ગૂન્ય છે અર્થાત્ તેનું કોઈ જ્ઞાતા નથી એવ અદ્વૈત
 નાદમા પણ એ અદ્વૈતનો કોઈ જ્ઞાતા નથી અને તે સ્વયં પણ
 પોતે પોતાનો જ્ઞાતા નથી, એ વાતને સ્વામી શં. ચાં. જીએ જ્ઞાના
 ધિકરણમા સ્પષ્ટ કરી છે કે “ તે જાણવાળો નથી, કિન્તુ જ્ઞાન માત્ર
 છે । । । ” અને જ્યારે એવું પૂછીએકે “ તે જ્ઞાન માત્રને હું છું
 એ જ્ઞાન છે કે નહિ ? ” તો ઉત્તર એવો મળે છે કે “ તે એમ
 નથી જાણતું કે હું છું કેમકે હું છું એમ જાણવું તેનો અદ્વૈતવાદી
 એના મનમા માયાથી આવે છે હું છું એવો પ્રત્યય શુદ્ધમા
 વતો નથી ” તો પછી ગૂન્યવાદથી ભેદ શું રહ્યો ? યદિ દુર્જનનો
 ન્યાયથી માની પણ લઈએ કે ગૂન્યવાદથી સ્વામી શં. ચાં. ના મતનો
 ભેદ છે, કેમકે સ્વામીજી એક માત્ર વિજ્ઞાન માત્રનેજ તત્ત્વ માને
 છે તો પછી વિજ્ઞાનનાદી જોડથી સ્વામીજીના મનનો ભે જણાતો
 નથી કેમકે સ્વામીજી એક વિનાશમા સર્વ વિશ્વને બ્રમ માત્ર
 માને છે, અને એજ વાતનું સ્વામીજી શકરાચાર્યના શિષ્ય વિદ્યાર
 ઇયજીએ પં. ૬૦ તિ. ૧—શ્લોક ૩ થી ૭ મુખી વર્ણન કર્યું છે
 કે વિજ્ઞાન માત્રજ તત્ત્વ છે અન્ય સર્વ મિથ્યા છે એનાથી મિદ્ધ
 વાય છે કે એ તત્ત્વ સ્વામીજીએ વિજ્ઞાનનાની જોડ પામેથી લીધું

બીજું પ્રમાણ એકે કે વિજ્ઞાનનાદી જે જ્ઞની આત્મજ્યાતિ છે
 આત્મજ્યાતિ તેનું નામ કહેવાય છે કે આ સર્વ પદાર્થો આત્મામાજ
 છે, બહાર જે પ્રતીત થાય છે તે મિથ્યા છે, એક માત્ર વિજ્ઞાનજ
 મત્ય છે અને તે જાણ પદાર્થ વિજ્ઞાનથી જુદા નથી, તેજ પાયા
 ડાર બની ગયા છે આ મન જાણ પાયાના વિનયમા વિજ્ઞાનવાની
 જોડનો છે અ જોડાણે એવું જણાવવું છે કે સ્વામી શં. ચાં. જીના
 મતથી એમા ભે શું છે ? સ્વામીજીના મનમા કોઈમા આદીનો બ્રમ
 છે તે ઠેકાણે અનિર્વચનીય જત્ છે અનિર્વચનીય તેને કહેવાય
 કે તે બે મત્ નહિ હોય અને મમત્ નહિ હોય અર્થાત્ સત્ અને
 અમત્થી વિવરણ હેય તે

એ પ્રકારે સ્વામીના મનમા શુદ્ધિ જતાદિ બ્રમ સ્થવોમા રજ
 નાદિ ભાવ પાઈ છે, અને વિજ્ઞાનનાની જોડના મનમા આત્માથી

બિન્ન મર્વ બાવપનાર્થ જમમાત્ર છે આ અર્થમા વિજ્ઞાનવાદી ગૌદશી
સ્વામીજીના મતનો કિચિત્ માત્ર પણ ભેદ નથી હોતો કેમકે
વિજ્ઞાનવાદીઓના મતમા વિજ્ઞાનથી બિન્ન મર્વ પદાર્થ મિશ્ર છે.
એજ પ્રમાણે સ્વામી શક્યવાર્થજીના મતમા પણ વિજ્ઞાનથી બિન્ન
મર્વ પદાર્થ મિશ્ર છે આ અગમા સ્વામીજીના મતો વિજ્ઞાનવાદી
ગૌદશી કાંઈ પણ ભેદ નથી

હવે શૂન્યવાદી માધ્યમિક ગૌદ અગત્યજ્ઞાનિ માને છે અર્થાત્
જીવ આદિ ન્યવેગમા અમત્ જત (ચાત્રી) જ પ્રતીત થાય કે તે
કાંઈ મત્ નથી એવા અર્થથી પણ સ્વામીજીના મતમા જ જાણ્યોમા
કાંઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી હવે શૂન્યવાદીની નમાન મર્વ જાણ
વસ્તુ શૂન્યજ છે, પચ્ચ વાત્તરમા મત્ નથી એ પ્રમાણે જ્ઞાનિવા
દની નગ્ગામણીથી એમ મિદ્ધ થાય કે કે એ મત ગૌદશીની પાનેથી
વીધો છે

આ ઠેકાણે પ્રમજમગતિથી એ પણ નિરૂપણ કરીએ છીએ કે
વૈદિક મતમા જીવ રજતમા કર્ક જ્ઞાનિ છે ? અર્થાત્ ગુણિ જ
નાદિક જમ સ્વવેગમા વૈદિકોનુ શુ મતાય છે ? વૈદિક મતમા તે
ઉત્ત જમ સ્વવેગમા અન્યથા જ્ઞાનિ છે અર્થાત્ દોષવશથી તેજ વસ્તુ
અન્યથા ધર્મને પ્રતીત થાય છે અન્યથા પ્રતીતિને અન્યથાજ્ઞાનિ કહે
કે અન્ય ન્યવેગમા પદાર્થની અન્ય ન્યવેગમા પ્રતીતિ થતી તે કાંઈ
અન્યથાજ્ઞાનિ નથી એજ પ્રમાણે સ્વમાદિ જમસ્વવેગમા નિરૂપિ
દોષોથી અન્યથા પ્રતીતિનુ નામ અન્યથાજ્ઞાનિ છે કેવાએકે વેકો
જમજ્ઞાનિ માને છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે જમસ્વવેગમા બે ।
ચક્ર છે, અર્થાત્ અનિજ્ઞાન અને આગમ હોવી વસ્તુનુ અજ્ઞાન
જ્ઞાન એ બનેનો ભેદ પ્રતીત થતો નથી એવા માટે જમ કહેવાય
છે એક મત્રદાય એવો છે કે જે મત્જ્ઞાનિ માન છે નત્જ્ઞાનિ
વાદીનો એવો આશય છે કે હાંપમા ચાત્રીનો જમ પણ છે તે એ
વધને પ્રતીત થાય છે એવા માટે તે જ્ઞાન માત્ર છે પણ જુદું નથી
એજ પ્રકારે જમ સ્વવેગમા (૧) આત્મજ્ઞાનિ (૨) અમનજ્ઞાનિ
(૩) અજ્ઞાનિ (૪) અવજ્ઞાનિ (૫) મત્ જ્ઞાનિ (૬) અનિર્વચ-

નીચર્યાતિ એ પ્રકારે છ જ્યાતિ છે જ્યાનિ નામ પ્રતીતિનું છે. ઉક્ત જ્યાતિ વિષયમાં એવો વિવેક છે કે, આત્મજ્યાતિ—વિજ્ઞાન-વાદીઓ ઝાંઘની છે, અમત્ જ્યાતિ—ગૃન્થવાદીની છે, અજ્યાતિ પ્રભા કરાદિ મીમાંસકોની છે, અન્યથાજ્યાતિ—વૈદિક વેદાન્તિ અને નૈયા-યિકોની છે, અને અનિર્વચનીયજ્યાતિ—માયાવાદિયોની છે, માયા વાદી એમ પણ કહે છે કે “ નમદામીત્રો સદાસીત્તદાનીમ્ ” ઋગ્ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧૭ ॥ ૧ ॥ આ વેદ મત્ર અનિર્વચનીય જ્યાનિવાદને સિદ્ધ કરે છે કે ‘ આ રચનાથી પ્રથમ ન તો મત્ હતું અને નહિ અમત્ હતું. અને સદમત્થી વિલક્ષણ તેજ અનિર્વચનીય કહેવાય છે ! એનો ઉત્તર એવો છે કે—ઉક્ત મત્ર અવ્યક્ત પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરે છે કે આ કાર્યરૂપ નિષ્ક્રી પ્રથમ તે અવ્યાકૃત મત્ એટલા માટે ન હતું કે તે કાર્યરૂપ નહિ હતું અને અમત્ એટલા માટે નહિ હતું કે તે પ્રકૃતિ ભાવરૂપે હતી તેનો કાંઈ મવંથા અભાવ નહોતો. અને જો મદમદ્ કથનથી અનિર્વચનીયવાદજ અભિપ્રેત હોત તો ‘ નસત્તન્નાસદુન્વતે ” ગી. ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ આ ઠેકાણે ધ્રુવને મદ મદ્વિલક્ષણ કદી કેહેતે નહિ કેમકે ધ્રુવ તો માયાવાદીઓને અનિર્વચનીય હંપ નથી આ અનિર્વચનીયવાદનું આશ્રયણ કરવાથી નિદ્ધ ધાય છે કે આદ્યોની દિલ્લામાંત્રીની ઝલક સ્વામીજીના મનમાં છે, જો એ ઝલક દસામીજીના મનમાં નહિ હોત તો સ્વામિ શં. આ. જી જેવા ઉદ્દેશ્યવાળા આચાર્યના મનનો હામ કદાપિ એ પ્રકારે નહિ થાત કે જેમ હાલમાં થઈ ગેલા છે.

આપોને અનીશ-વાદની દિલ્લમુદ્રી અને બાહ્ય પરમાર્થ મિથ્યા માનવાની દિલ્લમુદ્રીએ ગળડાવ્યા, અને તેજ મિથ્યાવાદનો ભાવ અને અડધ ધ્રુવ બનીને ઈશ્વરને જલ્લાજલી આપવાના ભાવેએ નવાનીજીના ન પ્રાપ્યને અત્યુચ્ચ ભાવથી ગળડાવી પાડ્યો.

અન્યથા “ ઋતઞ્ચ સત્યઞ્ચાભિદ્ધાત્તપસોઽવ્યડજાયત ” ઋગ્ ૮ ॥ ૮ ॥ ૪૮ ॥ ૧ ॥ અને “ રાધાનચ્યતોઽર્ધાન વ્યવધાન્નાશ્વતી-ભ્યઃ સપાભ્યઃ ” યજુઃ ૪૦ ॥ ૮ ॥ ઇન્દ્રાદિ મત્રોમાં વર્ણિત ૪૪

તના મત્ય ભાવને મટાડીને ભારતને મિથ્યાવાદરૂપી આભૂષણ ન
પહેરાવ્યું હોત । । । અને નવર્ણા ન વર્ણાશ્રમાચારમાઃ ” ઇત્યાદિ
લેખ લખીને મર્મ વર્ણાશ્રમાદિકેને સમાપ્ત નહિ કરવામા આવે । । ।
એ સર્વ મિથ્યાવાદનુજ મહત્ત્વ છે કે ‘ શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિર-
જ્જનોઽસિ સસારનાયાપરિવર્જિતોઽસિ ॥ સસારસ્વપત્યજમોહનિદ્રા
મન્દાલસા વાનયમુરાચપુત્રમ્ ” તુ નિત્ય, શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ
છે, સસાર માયાથી પરિવર્જિત છે આ સંમાન સ્વપ્ન છે, તુ આ
મોહની નિદ્રાને ડાડીને ઉઠ એ પ્રકારે મદાવસા પોતાના પુત્રને
કહે છે કથા એવી છે કે એક રાત્રને માત પુત્ર હતા તેની માતા
મયાવાદ વેદાન્તાનુકૂલ પ્રહ્લવાદિની હતી તે પોતાના સર્વ પુત્રોને
એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી, એનું ક્ષણ એવું આવ્યું કે
તના છ પુત્રો તો એ ઉપદેશથી વનવાસી થઈ ગયા, અને માતમા
પુત્રને એ ઉપદેશ ન આપ્યો જેથી તે રાજ્ય કરતો હતો પરતુ
પૂર્વોક્ત મિથ્યાવાદના શ્લોકને તાત્પર્યમાં મદાવીને તેના ગળામા
તે નાખ્યું અને કહ્યું કે “ જ્યારે તને કાંઈ વિપત્તિ આવી પડે
ત્યારે એને ખોતીને વાચજે ” જ્યારે તેના વનવાસી માયાનાદિ
ભાઈઓને મમતા આવી ત્યારે તેઓએ તેની માથે ઘોર યુદ્ધ કરીને
નાશ્ય છોડાવી દીધું તે સમયે તેણે તે શ્લોકને તાત્પર્યમાં કહ્યા
ડીને વાગ્યો તો ગભ્ય આત્મા જન્મને સર્વ શોક ભયી જઈને પોતાના
ભાઈઓની સાથે થઈ ગયો. વાહરે માયાવાદ તાત્પર્ય મહિમા કે
જેણે પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત ધર્મરાજ્યને છોડાવીને ગતીગતીમા બીજા
મજાવવાનેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોહરૂપી ફલ ચતુષ્ટયનું નાશન
સમજાયું । । અધિક શુ કેહેવું મનુષ્ય જન્મના ધર્માર્થ કામ મોહ
રૂપી ફલ ચતુષ્ટયને આ માયાવાદના અભિપ્રાયે એવીજ ગીતે નાશ
કરી દીધા । । ।

નતુ મર્વોપનિ મનુષ્ય જન્મનું ફલ મોહને માયાવાદીઓએ
મુખ્ય તાપ્યું છે તો પરી એમ કેહેનાયજ કેમકે ફલ ચતુષ્ટયનો
નાશ કરી દીધો ? એનો ઉત્તર એનો છે કે ચતુર્થ ફલ પણ ધર્માદિ
કર્મ સમુચયથીજ મળે જે અન્યથા નહિ એટલા માટે માયાવાદ
ફલ ચતુષ્ટયનો નાશક છે એ માયાવાદે સર્વ વેદશાસ્ત્રને મિથ્યા

ખનાવી ત્રીધાં. એવા મિથ્યાવાદની નિવૃત્તિ અને ધર્મોદ્ધિ પૂરુ ચતુષ્ટ-
યની સિદ્ધિને માટે વેદિક દ્વૈતવાદના મંડનાર્થ વેદાન્તાર્યભાષ્ય ખનાવીને
શારીરકથી શંકર મતની જાગને કાપી છે.

શંકરમતને જાગ એટલા માટે કેહેવામાં આવે છે કે કોઈ ઠેકાણે
જીવની માયા ઉપાધિ છે, કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યા ઉપાધિ છે, કોઈ
ઠેકાણે એકજીવવાદ છે, કોઈ ઠેકાણે અનેક જીવવાદ છે, કોઈ ઠેકાણે
ગિરમરૂપ ઇશ્વર છે, અને તેનુજ પ્રતિગિબ જીવ છે, કોઈ ઠેકાણે
અન્તઃકરણાવસ્થિત જીવ છે, કોઈ ઠેકાણે અન્તઃકરણોપહિત જીવ છે;
એ પ્રમાણે અનેક ઘાટીઓ છે, જેને “ અઘટેનઘટનાપટ્ટોપાસિ ”
એવી એની માયાજ મંડન કરે છે એ માયાવાદના મર્મેને જાણવા
માટે અમે આ ઠેકાણે ચરિત્રંચિત્ માયાવાદની પ્રક્રિયા જણાવીએ
છીએ. પ્રક્રિયા એવી છે કે આ સૃષ્ટિથી પ્રથમ એક માત્ર બ્રહ્મ હતું
કે જે સર્વથા નિર્વિશેષ હતું, જેમાં ધર્મધર્મી ભાવ પણ હલ્લપના કરાયો
છે, વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ ધર્મ નથી. એ સ્વતઃ પ્રકાશ બ્રહ્મમાં
અનાદિ કાળથી માયા મોહિની નિવાસ કરે છે. બ્રહ્મજ એનો આશ્રય
અને વિષય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના આશ્રયથી રહીને બ્રહ્મનેજ અજ્ઞાની
ખનાવી દેહે તે માયાની સાથે મળેલો બ્રહ્મ જગતનું અભિન્નનિ-
મિતોપાદાન કારણ છે, જ્યારે તે બ્રહ્મે માયાને વશ થઈને જગત્
રચવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે તે ઇશ્વર કહેવાયા, અને તેજ બ્રહ્મનો જે
ભાગ તે અવિદ્યાકૃત ઉપાધિથી ઘટાકાશની સમાન બ્રહ્મથી ભિન્ન
થયો તે જીવ કેહેવાયો. જીવોનાં અનાદિ કર્મોનાં પૂરુ આપત્રા માટે
તે ઇશ્વરે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રરૂપ
અપંચીકૃત ભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી તેનાથી પાંચ સ્થૂત ભૂત થયા,
અને તે સ્થૂત ભૂતોથી શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, ઘ્રાણ, એ પાંચ
ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ, પાંચતત્વના સાત્ત્વિક અંશોથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત,
અહંકાર એ અન્તઃકરણ ચતુષ્ટય ઉત્પન્ન થયું. રજોગુણથી પાંચ પ્રાણ.
રજોગુણ વિસિષ્ટ સ્થૂત ભૂતોથી વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ.
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ એ સત્તર
તત્વોનું લિંગ શરીર મુક્તિ પર્યંત સ્થિર રહેવાવાળું થયું, તે લિંગ
શરીર એ પ્રકારનું છે. એક હિરણ્યગર્ભનું લિંગ શરીર માન્યું છે,

અને ણીનું જીવાત્માનું. હિરણ્યગર્ભ એમના મતમાં એક ન્હાના ઇશ્વરનું નામ છે.

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણ શરીર જીવાત્માનાં છે. સ્થૂલ એટલે પંચભૌતિક શરીર, સૂક્ષ્મ એટલે લિંગ શરીર, અને કારણ એટલે અજ્ઞાન શરીર. એ પ્રકારે હિરણ્યગર્ભનાં પણ ત્રણ શરીર છે. મહત્ત્વ તે તેનું લિંગ શરીર, માયા તે તેનું કારણ શરીર અને વિરાટ એ તેનું સ્થૂલ શરીર. એમના મતમાં ઉક્ત ત્રણે શરીરોના ભેદથી એકજ પરમાત્માના હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વર અને વૈશ્વાનર એવાં ત્રણ નામ છે. એજ પ્રમાણે વિદ્ય, તેજસ અને પ્રાજ, એ ઉક્ત ત્રણે શરીરોના ભેદથી એ ત્રણ નામ જીવનાં છે. આ સંશેષથી માયાવાદીઓની પ્રક્રિયા છે.

પ્રથમ આ ઠેકાણે વિચારવા જેવી વાત એ છે કે-શું સ્વામી શં' ચાં જીના મતમાં પણ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે માયા ઉપાધિથી ઇશ્વર બને છે ! જો કે સ્વાં શં' ચાં જીની ફિલ્સોફીને પ્રવાહ એ જાણુ અત્યંત જોરથી વહી રહ્યો હતો કે ઇશ્વરને પણ ઔપાધિકજ બનાવવામાં આવે, પરંતુ " ઇશ્વર અને બ્રહ્મ એકજ છે, નાના ઇશ્વર માનવાળા ઘોર નરકમાં પડે છે " એ ઉપનિષદના અભિપ્રાયે સ્વામીજીને ઇશ્વરના ત્રણ ભેદ બનાવવા દીધા નથી. એટલા માટે આધુનિક માયાવાદીઓની સમાન એકજ બ્રહ્મના ખંડ ખંડ કરીને સ્વામીજીએ ચાર ભેદોમાં વિભાગ કર્યા નથી, પરંતુ એટલું આ ઠેકાણે યાદ રાખવાનું છે કે અજ્ઞાનને તો સ્વામીજીએ પણ સ્વઆશ્રય અને સ્વવિષય માન્યું છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાંજ અજ્ઞાન છે અને તેનેજ જોતાની શક્તિથી અજ્ઞાની બનાવી દે છે. એ આશયથી સ્વામીજીજ આધુનિક વેદાન્તીઓના અનેક પ્રકારના મતોનો પાયો નાંખી ગયા છે. એટલા માટે પંચદશીના ચિત્રદીપમાં વિચારણ્યજીએ ચેતનના ચાર ભેદ માન્યા છે. (૧) ઘટાકાશ, (૨) મહાકાશ, (૩) જલાકાશ, (૪) મેઘાકાશ. એ ચાર ઉપાધિયોથી આકાશ ચાર પ્રકારનું થાય છે. ઘટરૂપ ઉપાધિથી ઘેરાયેલાં આકાશનું નામ ઘટાકાશ કેહેવાય છે. ઘટ અને તેના જલમાં જે પ્રતિબિંબિત આકાશ છે તેને જલાકાશ કહે છે. વાદળો (મેઘ) ના જલમાં જે પ્રતિબિંબિત

આકાશ છે તેને મેઘાકાશ કહે છે, અને ઉક્ત ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિઓથી શેષ રહેલા આકાશને મહાકાશ કહે છે. એજ પ્રકારે સર્વ ઉપાધિઓથી વિનિર્મુક્ત ચેતનનું નામ બ્રહ્મ છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરના અધિષ્ઠાન ચેતનનું નામ તેમના મતમાં કૂટસ્થ છે. ઘટસ્થાનીય જે શરીર, તેમાં જલસ્થાનીય બુદ્ધિમાં ચેતનનું જે પ્રતિબિંબ, તે જીવ છે. માયારૂપ મેઘમાં સ્થિત જલકરણના સમાન જે બુદ્ધિની વાસનાઓ તેમાં પ્રતિબિંબનું નામ ઈશ્વર છે.

એ પ્રકારે એક બ્રહ્મથી ચેતનના ચાર ભેદ બન્યા. એ ચેતનના ચાર ભેદ અન્ય વેદાન્ત શ્રેયોમાં મળતા નથી. મલ્લેપશારીરિકમાં ચેતનના ત્રણજ ભેદ માન્યા છે. એક બ્રહ્મ ચેતન, બીજો ઈશ્વર, ત્રીજો જીવ, એ પ્રકારે ત્રણ છે. વાર્ત્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યજીએ પણ છ અનાદિ માન્યાથી એ વાત સૂચિત થઈ ગઈ કે “ ચેતનના ત્રણજ ભેદ છે. ” છ વસ્તુ અનાદિ આ છે—(૧) શુદ્ધ ચેતન, (૨) ઈશ્વર ચેતન, (૩) જીવ ચેતન, (૪) અવિદ્યા, (૫) અવિદ્યા અને ચેતનનો પરસ્પર સંબંધ, (૬) એ પાંચેનો પરસ્પર ભેદ, એ છ પદાર્થો માયાવાદિયોના મતમાં અનાદિ છે. એ વાર્ત્તિકકારનું કથન સ્વામી શંઁ ચાં જીથી વિરૂદ્ધ છે. કેમકે સ્વામી શંઁ ચાં જીએ પ્રયોજનવત્વાધિકરણમાં જીવ, ઈશ્વર અને જીવોનાં કર્મ એ ત્રણેજ અનાદિ માન્યાં છે.

જો આ ઠેકાણે એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે એણે સમાધાન કરવામાં આવે કે—જીવ ઈશ્વરનો ભેદ અવિદ્યાએ બનાવ્યો એટલા માટે અવિદ્યા પણ અનાદિ છે અને તે અવિદ્યાનો બ્રહ્મ ચેતનની સાથે અનાદિ કાળથી સંબંધ છે, તો એ સંબંધ અનાદિ છે; અને બ્રહ્મ, અવિદ્યા, જીવ, ઈશ્વર અને સંબંધ એ પાંચેનો ભેદ પણ અનાદિ છે. એવી રીતે માનવાથી પણ વિરોધનો પરિહાર થતો નથી. કેમકે એ અમે પ્રથમજ લખી આવ્યા છીએ કે અવિદ્યા બલથી બ્રહ્મ ઈશ્વર બની ગયો એવો લેખ સ્વામી શંકરાચાર્યજીનો કેાઇપણ ઠેકાણે નથી. જો એવો લેખ હોત તો બ્રહ્મની જ્ઞાસાનું પ્રકરણ ચલાવીને ઈશ્વરનું લક્ષણ કદાપિ કરતે નહિ. એ વાત બ્ર. સૂ. ૧૥ ૧૥ ૧૬ માં પ્રસિદ્ધ છે. અને ઉક્ત દોષના પરિહારમાં એવું આવે છે કે અવિદ્યા

અને ચેતનનો પરસ્પર સંબંધ માનવાથી ઉલ્લેખ ત્રણ અનાદિ પદ્ય ઉડી જાય છે, કેમકે અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ થશે તોજ હવ તેમજ ઇશ્વરની ઉત્પત્તિ થશે, અન્યથા નહિ. અને ઉક્ત પ્રયોગન- વત્વાધિકરણમાં સ્વામીજીએ હવ પ્રદ્ધમાં અવિદ્યા કૃત લેહ માન્યો નથી. અસ્તુ.

વિદ્યારણ્ય અને મુરેશ્વરાચાર્યનો શંકરભાષ્ય સાથેના વિરોધનો વિચાર છોડીને જો એમના લેખ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે તોપણ તે લેખ મવંથા અદ્વૈતવાદની વિરૂદ્ધ છે. એક જાણુએ પ્રદ્ધને વસ્તુ માત્રની પ્રકૃતિ માનવી અર્થાત્ પ્રદ્ધજ સર્વોપદાન છે અન્યથા એક વસ્તુથી સર્વતું જ્ઞાન અને મૃદાદિ એક વસ્તુજ સ્વકાર્યોમાં ઉપાદાનતું દૃષ્ટાન્ત; એ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તનો વિરોધ આવે છે. એજ પ્રમાણે છ વસ્તુ અનાદિ માનવી અને એક પ્રદ્ધવાદ એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. કેમકે જેના મતમાં અજ્ઞાનપણ અધિદાનથી જુદી કોઈ વસ્તુ નથી તેના મતમાં તો તે અજ્ઞાનથી હવ ઇશ્વર થયા, તેજ અજ્ઞાનથી હવ ઇશ્વરનો લેહ પણ થયો. " અગ્નિષ્ઠાના વિંશોપોદિ નાશઃ કલ્પિત વસ્તુનામ્ " તે એક માત્ર પ્રદ્ધમાં તે કલ્પિત વસ્તુ જે અવિદ્યા તેનો નાશ થયો એ પ્રમાણે એક પ્રદ્ધજ અનાદિ ઠરે છે. "

અદ્વૈતવાદીઓએ અજ્ઞાનનું આશ્રય પ્રદ્ધને માન્યું છે એ પણ ઠીક નથી. કેમકે " હું અજ્ઞાની છું. " એવી પ્રતીતિ હવને ધાય છે પણ કાંઈ પ્રદ્ધને થતી નથી. એટલા માટે અજ્ઞાનનો આશ્રય પ્રદ્ધ ઠરતું નથી. ખીજી વાત એ છે કે પ્રદ્ધ સ્વપ્રકાશ છે એટલા માટે અજ્ઞાનનો આશ્રય થઈ શકતું નથી. જ્યારે સ્વપ્રકાશ પ્રદ્ધ પણ તે અજ્ઞાનને નિવૃત્ત નહિ કરી શકશે તો પ્રદ્ધ કરતાં પ્રમથ વળી ખીજે કયો પ્રકાશ તે અજ્ઞાન-ધકારનો નિવર્તક થશે ? જો એમ કહીએ કે તેનું નિવર્તક વૃત્તિજ્ઞાન ધાય છે, કાંઈ સ્વરૂપમૂલજ્ઞાન નિવર્તક નથી; તો એ કયન એવુંજ છે કે જેમ કોઈએમ કહે કે " અંધકારનો નાશ સૂર્ય કરી શકતો નથી તે અંધકારનો નાશ ખગોત કરી શકે છે ! "

અદ્વૈતવાદીઓક જે એવું કહે છે કે અજ્ઞાન, પ્રદ્ધના સ્વરૂપને તિરોહિત કરીને હવ અને ઇશ્વરને બનાવી દે છે, એ વાત પણ ઠીક

નથી આ ઠે નો નિર્માધાનથી પ્રદાના સ્વરૂપને દર્શાવી દેવાનું તાત્પર્ય
 કે ? કે અજ્ઞાનની હમયેવા સ્વરૂપની પ્રતીતિ કમનસાનુ તાત્પર્ય છે ?
 પ્રથમ પદના એના હોય છે કે તેના સ્વરૂપનું તિરોહિત થઈ જતું
 તે તેને વિકારી બનાવે છે, અને બીજા પદમાં એવો હોય છે કે
 ત્યાં બીજા વસ્તુના પ્રભાવની તેનું સ્વરૂપ દબાઈ ગયું, તો તેના
 સ્વરૂપનું નિરૂદ્ધિ થયું એ તેના સ્વરૂપનો નાશ થયો મમનય છે
 અને આપને એ પુરિયે છીએ કે જે અજ્ઞાનને આપે પ્રદાના સ્વરૂપને
 દાકવાવાનું માન્યું છે તે અજ્ઞાન આપને કોઈને અનુભવનો વિષય
 થતા થતા પ્રદાને લાંબું છે . એમનેએમનું અનુભવ વિના લાંબું છે ?
 જો કોઈ અનુભવનો વિષય થઈને પ્રદાના સ્વરૂપને લાંબું છે એમ કહીએ તો
 નાચે ન્યાય હોય આવે છે અર્થાત્ પ્રથમ પ્રદા અવિદ્યાનો પ્રાશકને પછી
 અવિદ્યા પ્રદાને લાકી ગઈ અને પ્રદાને ત્યાં તે લાંબું ત્યાં પ્રદા તેનો
 પ્રાશકને અને તે અજ્ઞાન અનુભવનો વિષય થઈને પ્રદાને લાકી લે છે તો
 ત્યાં અના-હિત પ્રદા અજ્ઞાનનો અનુભવ કરી શકે છે તો પછી
 અજ્ઞાનથી પ્રદાનું નિર્માધાન માનવાની શી આવશ્યકતા ? બીજો પ્રશ્ન
 એ છે કે પ્રદામાં અજ્ઞાનને અનુભવ કરવાપણું એ સ્વભાવથી છે કે
 કોઈ બીજાની તૃપ્તિ છે ? જે સ્વભાવથી સ્વતઃ પ્રદા અજ્ઞાનનો
 અનુભવ કરે છે તો સ્વભાવિક અજ્ઞાનાનુભવી પ્રદા કદાપિ મુદ્ધ થઈ
 શકે નથી, અને જે પ્રદા કોઈ બીજાથી અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે
 તો મુદ્ધ પ્રદામાં અજ્ઞાનનો આશય કેમ થાય ? અને જે અન્યના
 અજ્ઞાનથી પ્રદા અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે તો તે અજ્ઞાન પણ અન્ય
 અજ્ઞાનથી અનુભવનો વિષય થશે ? એ પ્રશ્નને અનન્યા હોય આવશે
 જો યાદિ અનેક હોય અજ્ઞાનાશ્રયોપપત્તિ અર્થાત્ પ્રદાને અજ્ઞાનનું
 અશ્રય હોવામાં આવે છે એ વિષયનું અધિક નેત્રાંના લેખથી નય
 વિચાર મુદ્ધ થાય તો એના અધિકારીઓએ શ્રીભાષ્યની અજ્ઞાના
 અપાનુપપત્તિનાથી વાની લેવી આ રીતે તો એની-ઉપરોગી બાબત
 કે કે કોઈ પ્રશ્નથી પણ પ્રદા અજ્ઞાનનું આશ્રય બની શકે નથી

શકે નથી નીચેના રાદિ વેદાન્તના નવ ત્રયોમાં માયા અવિદ્યા,
 નાન સ્વરૂપ સ્વરૂપને માની છે અને વધી તેને અનિર્વચનીય માની
 છે અનિર્વચનીયનો અર્થ નેમના મનના જેનું નિર્વચન અર્થનું નક્કર

ન થઈ શકે તેનું નામ નથી કિંતુ જે સત્ નથી, અસત્ નથી, બ્રહ્મથી
 ભિન્ન નથી અને અભિન્ન નથી, ઈત્યાદિ વિકલ્પોનું અયોગ્યપણું
 હોઈને પણ જે ભાવરૂપ હોય તેજ તેમના મતમાં સંસારની એક માત્ર
 જડ છે ! સાંખ્ય અને યોગની પેઠે તેમના મતમાં તે માયા અનાદિ
 અનંત નથી કિંતુ જ્ઞાનથી રબળુ સર્પની સમાન નાશ થઈ જાય છે.
 એટલા માટે તે અજ્ઞાન માત્ર કથન કરી છે. બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્ય
 રૂપથી મળેલી તે અવિદ્યા જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. તાદાત્મ્ય રૂપનો
 અર્થ એક આત્મારૂપ છે. એજ અભિપ્રાયથી અદ્વૈતવાદીલોક બ્રહ્મને
 અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ કહે છે; અર્થાત્ પોતેજ નિમિત્ત અને
 પોતેજ ઉપાદાન કારણ છે. જેનું પોતાનું સ્વરૂપજ કાર્યકાર થાય તેને
 ઉપાદાન કારણ કહે છે, જેમકે ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે. ન્યાય
 શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેનેજ સમવાયિ કારણ કહે છે. એ ઉપાદાન
 કારણ બે પ્રકારના છે. એક તો આરંભક ઉપાદાન અને બીજું પરિ-
 ણામી ઉપાદાન. જેમ ઘણા પદાર્થો મળીને તે અવયવ પુંજથી એક
 કાર્ય બની જવું તેનું નામ આરંભક ઉપાદાન કહેવાય છે, અને
 કારણરૂપ પદાર્થોના સ્વરૂપને બદલીને કાર્યકાર થઈ જવું. જેમકે
 દુધથી દહિં આદિ કાર્ય-તેનું નામ પરિણામી ઉપાદાન કહેવાય છે.
 માયાવાદી લોક ત્રીજું વિવર્તિ ઉપાદાન પણ માને છે- જેમકે રજનુમાં
 અર્ધ પ્રતીત થયો છે તે અવિદ્યાનું પરિણામ અને ચેતનનું વિવર્ત
 છે. વાસ્તવમાં સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો તેને વિવર્ત કહે છે. અને
 નિમિત્ત કારણ તેને કહે છે કે જે કાર્યકાર નહિ થઈને અને જ્ઞાન
 ઈચ્છા, પ્રયત્નવાળો થઈને કાર્યને બનાવી શકે. જેમકે જીવાત્મા
 પોતાના શરીરની અંદર તથા બહાર યથાશક્તિ કાર્યોનો કર્તા છે.
 નિમિત્ત કારણમાં એવો નિયમ નથી કે તે કાર્યથી પ્રથક રહીનેજ
 કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે જેમકે એકદેશી કુંભાર આદિ કરે છે તેમ.
 પરંતુ કાર્યની આજ્ઞાનતર તથા બહાર સર્વદેશી રહીને પણ નિમિત્ત
 કારણ કાર્યને બનાવે છે, જેમકે કરોળીઓ. કરોળીઓનો જીવ પોતાના
 સ્વદેશમાં રહેલા તન્તુઓનો નિમિત્ત કારણ છે અને ઇશ્વર બહાર
 તથા અંદર સર્વદેશી છતાં નિમિત્ત કારણ છે ઉપાદાન કારણમાં
 સંબંધિ થઈને જે કાર્યનો જનક હોય તેને અસમવાયિકારણ કહે છે.
 જેમકે તન્તુઓનો સંયોગ પડતું અસમવાયિ કારણ છે. જે ઉક્ત

ત્રણ પ્રકારથી લિન્ન હોય તે સાધારણ કેહેવાય છે, જેમકે ધટાદિની ઉત્પત્તિમાં દેશ, કાળ, આકાશાદિ એ સાધારણ કારણ છે, જેના ઉપયોગથી આ ઠેકાણે કારણનો વિચાર કર્યો છે તે વાત એ છે કે બ્રહ્મ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદનકારણ શી રીતે ? જો એનો અર્થ એવો હોય કે તે પોતેજ નિમિત્ત કારણ અને તે પોતેજ ઉપાદાન કારણ, તો ઉક્ત ત્રણ પ્રકારની ઉપાદાનતામાંથી કેવા પ્રકારની ઉપાદાનતા બ્રહ્મનામાં ઇષ્ટ છે ? આરંભ અને પરિણામી ઉપાદાનતા તો બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથીજ માની શકાયે નહિ. હવે બાકી રહી વિવર્તરૂપી ઉપાદાનતા; તે તો અજ્ઞાન વિના થઈ શકતી નથી; અને ‘અજ્ઞાનનું’ આશ્રયપણું બ્રહ્મમાં છે’ તેનું તો પ્રથમ અમે ખડન કરી આવ્યા છીએ. અને જે માયાવાદી માયાને ઉપાદાન અને બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ માને છે એતો ઘટ્ટકુટ્ટી પ્રભાત ન્યાયથી દ્વેતવાદને, દહ તેમને ભોગવવો પડે છે । તે એવી રીતે કે પ્રકૃતિરૂપી ઉપાદાનતા માયામાં માની છે, અને માયાનો અર્થ તેમના મતમાં પ્રકૃતિ પણ છે. અને નિમિત્તકારણતા ચેતન બ્રહ્મમાં માની છે, તો તે અંશમાં વેદિક દ્વેતથી શું ભેદ રહ્યો ? જો એમ કહિયે કે પ્રકૃતિ તો માયાવાદમાં અજ્ઞાન માત્ર છે તો પછી તેમાં ઉપાદાનતા શું ? એતો એક માત્ર બ્રહ્મજ ઉપાદાન રહ્યું ? પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મની કૂટસ્થ નિત્યતાનું વિરોધી હોવાથી અસંગત છે, એટલા માટે અજ્ઞાનોપહિતા બ્રહ્મ, કારણ કહી શકાતું નથી. વેદિક દ્વેતવાદમાં પ્રકૃતિ પરિણામી ઉપાદાન કારણ છે, અને કૂટસ્થ નિત્ય બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે, માટે કોઈ પ્રકારનો હોય નથી. અને જે ઉક્ત અજ્ઞાન માત્રથી માયાનું કાંઈ એક રાચક લક્ષણ કરીને માયાવાદી લોક તે માયાથી એવી રીતે છવ અને ઇશ્વરની રચના બનાવી લેછે કે શુદ્ધ ચેતનની આશ્રિત મૂલ પ્રકૃતિમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ ઇશ્વર છે. અને અવર્ણ શક્તિ વિશિષ્ટ મૂલ પ્રકૃતિના અંશમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ છવ છે. હવે જપાદે તે પ્રકૃતિ તેમના મતમાં અજ્ઞાન માત્ર છે તો પછી તેમાં મૂળ પ્રકૃતિ અને વળી અવર્ણશક્તિવિશિષ્ટ મૂલ પ્રકૃતિ એવો ભેદ સામાટે ? જો એમ કહિયે કે શુદ્ધમત્વપ્રધાન પ્રકૃતિ માયા કહેવાય છે અને મલિનસત્વપ્રધાન અવિધા, એવા ભેદથી એ પ્રકારની અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિજ કેહેવાય છે. તો એનો ઉત્તર એ-

લોજ કે સત્વાદિ ગુણ તે બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ અજ્ઞાનમા જ્યાથી આવ્યા ? કેમકે વિવર્ત તો તેમના મતમા પ્રતીતિ માત્ર છે તેના તો સ્વરચિત જીવ તથા ઇશ્વરવાદના કાંઈ એક પક્ષ છે કોઈ જીવ ઇશ્વર બનેને પ્રતિબિંબ માને છે, કોઈ જીવને ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ માને છે, કોઈ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ માને છે, ઇત્યાદિ માયાવાદના અનેક ઝઘડાઓને છોડીને અમે એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જે (૧) પ્રતિબિંબવાદ (૨) અવરોહવાદ (૩) આભાસવાદ, આ ત્રણે વાદોને અવૈદિક સિદ્ધ કરિયે છીએ કૃત્ય નિત્ય સર્વદેશી બ્રહ્મનું મનોરથ માત્ર (અજ્ઞાન માત્ર) ની માયામા કદાપિ પ્રતિબિંબ પડી શકતું નથી, કેમકે પ્રતિબિંબ ત્યારેજ પડી શકે છે કે જ્યારે બેમાથી એક પક્ષ આકારવાળું અવશ્ય હોય તો એ ઉક્ત નિયમ બ્રહ્મ અને અજ્ઞાન એ બંનેમા નથી વળી અજ્ઞાનને અનિર્વચનીય બનાવીને સાકાર માનવું એ અદ્વૈતવાદીઓનું સાહુમ માત્ર છે.

અવરોહવાદ તેને કહે છે કે જે જે ઉપાધિની સાથે બ્રહ્મ મળે છે તેનાથીજ ઘટાકાશની સમાન બિન્ન થાય છે એ પ્રમાણે અત કર જીવચ્છિન્ન જીવનું સ્વરૂપ માન્યાથી જે જે દેશમા અત.કરણ જશે ત્યા ત્યાનું નિત્ય સુક્ષ્મ બ્રહ્મ બધનમા આવતું જશે, અને જેને છોડતું જશે તે સુક્ષ્મ થતું જશે તો પછી પાપ પુણ્યની વ્યવસ્થા શું ? અને કેવી રીતે ? વળી પાપ પુણ્યની વ્યવસ્થાનું તો સ્વામી શં. આં. જીએ મહાબલપૂર્વક પ્રયોજનવત્વાધિકરણમા નિરૂપણ કર્યું છે એટલા માટે આ અવરોહવાદ અદ્વૈતાચાર્ય સ્વામીના મિથ્યાન્તથી વિરૂદ્ધ છે

અને “ જામાસ્ટ એવંચ ” જ્ઞં સૂં ૨ ॥ ૩ ॥ ૫૦ ॥ એ સૂત્રમા સ્વામિજીએ આભાસવાદનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ઠીક નથી, કેમકે આભાસ નામ અદ્વૈત મતમા ચેતનની છાયાનું છે, તે છાયા પણ નિરાકારમા થઈ શકતી નથી અને તે છાયાને ડોહીએ બિંબનું સ્વરૂપ પણ માન્યું નથી પરંતુ જ્ઞમ માન્યો છે એટલા માટે તેનું મિથ્યા પણ હોવાથી બધ મોક્ષની વ્યવસ્થા બેન્ની શમ્તી નથી એટલા માટે તેમના ઉક્ત ત્રણે વાદોથી જીવ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરી શકાતું નથી

વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં જીવ ઇશ્વરના સ્વરૂપ ક્રૂટસ્થ નિત્ય છે. અર્થાત્ કોઈ ઉપાધિથી બનેલા નથી. જીવ સત્યિત્ સ્વરૂપ છે, અને ઇશ્વર અચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. માયા અને પ્રકૃતિ એકજ પદાર્થનું નામ છે, તે પરિણામી અને નિત્ય છે. અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે માયા શબ્દને પ્રયોગ અન્યથા જ્ઞાનમાં પણ આવે છે. જેમકે—માયામાત્રંકાત્સ્નેના નભિવ્યક્ત સ્વરૂપત્વાત્ ” વ્રં ૬૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ સ્થ. લોમાં માયા શબ્દ અન્યથા જ્ઞાનના અભિપ્રાયથી આવ્યો છે, અને છલ, કપટ, આદિમાં પણ માયાનો પ્રયોગ થાય છે પણ તે અર્થ મુખ્ય નથી. તો પ્રકૃતિનું નામજ માયા છે. વૈદિક મતમાં વિપરીત જ્ઞાનનું નામ અજ્ઞાન છે અને તે અર્થમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યા શબ્દ પણ આવ્યો છે તેમજ અવિદ્યા શબ્દ, વિદ્યા જે જ્ઞાન છે તેનાથી ભિન્નના અર્થમાં પણ આવ્યો છે. જેમકે “ વિદ્યાઞ્ચાઽવિદ્યાઞ્ચસ્તદ્વેદોભય ઈં સહ ” યજું ૪૦ ॥ ૧૧ ॥ ઇત્યાદિમાં કર્મનું નામ પણ અવિદ્યા છે. પરંતુ અવિદ્યા શબ્દ, બ્રહ્મને અજ્ઞાની બતાવી દેવાવાળા અજ્ઞાન અર્થમાં કોઈપણ જગ્યાએ વેદ અને વૈદિક ગ્રંથોમાં આવ્યો નથી, એટલા માટે અવિદ્યા શબ્દનો અર્થ ‘ બ્રહ્મનિષ્ઠ અજ્ઞાન ’ એવો અવિદ્યાવાદીઓએ પોતાની અવિદ્યાથીજ કર્યો છે.

નહુ— “ નીહારેણપ્રાવૃત્તાઃ ” ઋં ૧૦ ॥ ૧૭ ॥ ૭ ॥ “ અનૃતંતમત્યુદાઃ ” છાં ૮ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ “ તમઆસીત્તમસા-ગૃહમગ્રે ” ઋં ૮ ॥ ૧૭ ॥ ૩ ॥ “ માયાન્તુમકૃતિવિદ્યાત્ ” શ્વેં ૪ ॥ ૧૦ ॥ “ અજ્ઞામેકાં લોહિતશુક્રકૃર્ણા ” શ્વેં ૩ ॥ ૫ ॥ “ અવિગ્રાયામન્તરેર્વંતમાનાઃ ” મુન્ડં ૨ ॥ ૮ ॥ “ મૃયશ્ચાન્તોત્રિ-શ્વમાયાનિવૃત્તિઃ ” શ્વેં ઇત્યાદિ અનેક વેદોપનિષદના વચનોમાં અજ્ઞાનને બ્રહ્મનિષ્ઠ સિદ્ધ કર્યું છે. તો પછી કેમ કહી શકાય કે અજ્ઞાનનું સ્વાશ્રય અવિષયરૂપ બ્રહ્મવિષયક કોઈ પ્રમાણ નથી ?

ઉત્તર—એ હમે આર્યબાધ્યના અનેક સ્થલોમાં, સ્પષ્ટ કર્યું છે છે કે માયાવાદી લોક સાહસ માત્રથી સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે તે વેદોપનિષદની માળા પહેલી દેહે, પરંતુ પૂર્વાત્તર વિચાર કરવાથી તેના

માયાવાદનો ગંધ માત્ર પણ તે વાક્યોમા નથી. અને એવોજ અભિપ્રાય મધુસૂદન સરસ્વતીએ અદ્વૈતસિદ્ધિના બીજા પરિચ્છેદના “ અવિદ્યા પ્રતિપાદકશ્વૃત્યુપપત્તિ ” વાદ ૩૮ માં માયાવાદવિષયક વાક્યોમા ભરી દીધો છે, જુઓ “ નીહારેણપ્રાવૃત્તા ” એ પદવાળો આખો મત્ર ઋગ્વેદમાં આ પ્રકારે છે—“ નતાવિદાય યદમાજજાનાન્યશુષ્માકમન્તરં વશૂવ ॥ નીહારેણપ્રાવૃત્તાઃ જલ્યાચામૃતૃષ ઉક્ય શાસશ્ચરન્તિ ” ઋ. ૧૦ ॥

॥ ૧૭ ॥ ૭ ॥ અર્થ—ધુધવાટની સમાન અવિદ્યારૂપી દોષોવડે આ-ચ્છન્ન નેત્રોવાળી પ્રજા તે જગજ્જન્માદિ કારણ બ્રહ્મને જાણતી નથી તે પ્રજા કેવી છે ? —નાના પ્રકારના પ્રભાવ કરતી છે, કોઈ કહે છે કે હું બ્રહ્મ છું, કોઈ કહે છે કે ઇશ્વરજ નથી, આ સર્વ સૃષ્ટિ સ્વભાવ-મિદ્ધ છે ઇત્યાદિ અનેક પ્રભાવ કરવાવાળા લોકોને પ્રભાપી કહી ને એમ કહ્યું છે કે (અમૃતૃષ) તે પેટ ભરીને મુઠું રહેવાવાળા, મનુષ્ય-જન્મના ફલથી સવ થા વચિત છે, એ પ્રમાણે તે મહાપ્રભુ પરમાત્માના મહત્વ વિષયક આ મત્ર છે, જેનું એક પ્રતીક લઇને માયા-વાદીલોકોએ એવી માયા ફેલાવી કે તે સર્વ જ્ઞાતા પરમાત્માને પણ અજ્ઞાની બનાવી દીધા ! ! આ મત્રથી પ્રથમનો મત્ર એવો છે કે જેમા પરમાત્માનો પ્રભાવ એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે—“ તમિદ્ગર્ભ પ્રથમં દધાપોયત્રદેવાઃ સમગચ્છન્તવિશ્વે ॥ અજસ્યનામાવબ્યેકમ-પિતં યસ્મિન્ વિશ્વાનિશ્ચુવનાનિ તસ્યુઃ ” ઋ. ૧૦ ॥ ૧૭ ॥ ૬ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માએ પ્રથમ આ સૂક્ષ્મ મૃદિને ધારણ કરી, જેમાં સપૂર્ણ સૂર્ય ચંદ્રાદિ દેવ બીજરૂપે સગત હતા અર્થાત્ તે સર્વાધાર પરમાત્મા એક પ્રકૃતિરૂપ બીજ સ્થિર હતું જેમા કાર્યરૂપે સપૂર્ણ ભૂવન સ્થિર હતા. એજ પરમાત્માનું મહત્વ છે. જેની આગળ અજ્ઞાની જીવોનું તુચ્છત્વ નિરૂપણ કર્યું છે. આ કેકાણે બ્રહ્મને અજ્ઞાની થવાની તો કયાજ નથી ! આ, તે ભાવ છે કે જેમાં આવીને જીવ તે પરમાત્માની અનતતાનું અનુસન્ધાન કરીને બ્રહ્માશુધિમાં નિમગ્ન થાય છે પોતાના અજ્ઞાનાશિથી સતત જીવ તેજ અસીમાશુધિરૂપ જ્ઞાનસાગરમા ગોતુ ખાઇને શિતલ થાય છે. એજ પ્રકારે “ અનૃતેનપ્રત્યૂઠા ” એ વચન પણ જીવને અજ્ઞાની બોધન કરે છે ત્યાં એવું પ્રકરણ છે કે—

હિરણ્યનિધિં નિહતં ક્ષેત્રજ્ઞાઉપરિ ઉપારિ સશ્ચરન્તો નવિન્દેયુ રેવમે-
 વેપાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ અહરર્હગ્ચ્છન્ત્ય એતંત્રલ્લોકં ન વિન્દન્તિ અનૃ-
 તેનાદિપ્રત્યુદ્ધાઃ ” છાં૦ ૮ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ અર્થ—જે પ્રકારે ક્ષેત્રમાં
 દારેલા ધનને અજ્ઞાની લોક નહિ જાણતાં ઉપર ઉપર ફરે છે, એ પ્રકાર
 પરમાત્માને નહિ જાણતી પ્રજા ઉપર ઉપર ફરે છે. અર્થાત્ સમાધિ,
 સુપુત્રિ, મુર્છાદિકોમાં આપાધિક ચિત્તવૃત્તિ નિરોધથી તે પરમાત્માના
 સામાન્ય આનંદને જાણતાં છતાં પણ અજ્ઞાનવડે પ્રદ્ધાનંદથી
 વંચિત છે. આમાં તો સ્પષ્ટ જીવના અજ્ઞાનનું વર્ણન છે. અને
 “તમબાલીતમસાગૂઢમયે” ક્ર ॥૮૧૭૩૩॥ એ મંત્રનો આશય એવો છે
 કે-પ્રલય કાળમાં તમોશુષ્ણુ અધિક હોવાથી આ કાર્ય જગત્ માનો
 કે તમથી આસ્થાદિત હતું. પણ તેથી પ્રદ્ધ અજ્ઞાની કેવી રીતે સિદ્ધ
 થયું ! પ્રત્યુત આગળના મંત્રમાં એવો ભાવ સ્પષ્ટ કરી દીધો છે
 કે, એક માત્ર પરમાત્માજ પોતાની સૃષ્ટિને સંપૂર્ણ જાણે છે;
 અજ્ઞાની જીવ તેના મહત્વને જગજર જાણી શકતો નથી.

“ માયાન્દુષ્ટાન્તિવેદ્યાત્ ” એ વાક્યમાં માયા પ્રકૃતિનું નામ છે.
 એનાથી ઈશ્વર અજ્ઞાની કેમ સિદ્ધ થઈ શકે ? કદાપિ નહિ. અને
 “ અજામેક્ષાં લોહિતશુદ્ધટ્ણામ ” એ વાક્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન કરે છે,
 એ અમે સમન્વયાધ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણન કર્યું છે. “ અવિદ્યા-
 યામન્તરેર્વર્તમાના ” એ વાક્ય જીવના અજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.
 મુંડકોપનિષદમાં આ વાક્ય તે પ્રકરણમાં છે કે જેમાં અજ્ઞાનથી એક
 ણીજની પાછળ ચાલવાનો નિષેધ કર્યો છે, કે અંધ પરંપરાથી ચાલવું
 તે અજ્ઞાની જીવોનું કામ છે. એજ પ્રમાણે “ સૂચ્યાન્તેવિશ્વમાયાતિ-
 વૃત્તિ. ” એ વાક્ય પણ જીવનાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પ્રદ્ધાજ્ઞાનથી કથન કરે છે.
 ઇત્યાદિ અનેક વાક્યાભાસોથી માયાવાદીઓએ પ્રદ્ધને અજ્ઞાની
 બનાવવાને માટે કરોડો પ્રયત્ન કર્યાં. એનાથી એવું કળ સમજ્યા
 છે કે અજ્ઞાનથી પ્રદ્ધ ભૂલી જઈને જીવ બનેત્યારેજ તેને “તત્ત્વમસિ”
 નો ઉપદેશ કરીને પ્રદ્ધ બનાવીશું. જો પ્રદ્ધ નિત્ય, શુદ્ધ, જીવ, સુખ,
 સુખ સ્વભાવ રહે અને જીવ અજ્ઞાની તેનાથી જુદો રહે તો પણ
 “ તત્ત્વમસિ ” એ વાક્ય શું કામ આવશે ? “ તત્ત્વમસિ ” “ અહં-

બ્રહ્માસ્મિ ” એ વાક્યોની સંગતિ અને લાઘ્યમાં કરી ચૂક્યા હીએ. આ ઠેકાણે પ્રસંગ સંગતિથી એટલું બીજું દર્શાવિયે હીયે કે, “ પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ ” જે ૦ ૫ ॥ ૩ ॥ “ અયમાત્માબ્રહ્મ ” વૃ ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧૯ ॥ એ વાક્યોના પણ એવીજ રીતે અર્થ બગાડ્યા છે. જુઓ “ પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ ” એ ઇશ્વર પ્રકરણનું વાક્ય છે, એમાં પ્રજ્ઞાનને બ્રહ્મ કથન કર્યું છે. અર્થાત્ જેનાથી સર્વ કાંઈ બાણી થકાય છે તે બ્રહ્મ છે. એનાથી આગળના શ્લોકમાં એવું કથન કર્યું છે કે જે આ પ્રજ્ઞાનરૂપ પરમાત્માના જ્ઞાનથી આ લોકથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જણાય છે કે જેને આ ઠેકાણે “ પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ ” કહ્યો છે તે જીવથી ભિન્ન છે. બીજું “ અયમાત્માબ્રહ્મ ” એ પણ બ્રહ્મપ્રકરણનું વાક્ય છે. આખું વાક્ય એવી રીતે છે કે “ તદેતદ્ બ્રહ્માપૂર્વમનરમનન્તરમ વાચમયમ ત્માબ્રહ્મ સર્વાનુભૂરિત્યનુશાસનમ્ ” વૃ ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧૯ ॥ અર્થ—આ તે બ્રહ્મ છે કે જેનું કોઈ કારણ નથી, અને મારીના ઘડાની સમાન તેનું કાંઈ કાર્ય નથી, તેનાથી કોઈ બહાર નથી, અર્થાત્ તે સર્વગત છે. સર્વનો જ્ઞાતા છે; એ વાક્યમાં જીવનું કાંઈ પ્રકરણ નથી, તો પછી એ વાક્યોથી જીવને બ્રહ્મ કેવી રીતે બનાવી દીધો ?

માયાવાદી વેદાન્તના સર્વ લેખકોનો એવો આશય રહે છે કે અર્થાભાસ બનાવીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી લેવું. પછી કોણ જુવે છે કે પૂર્વોક્તર શું છે !

એજ પ્રકારે એઓએ તર્કાભાસથી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે, બ્રહ્મને આશ્રિત અજ્ઞાન રહેલું છે તેજ તેને જીવ બનાવી દે છે. જેમકે— “ આચ્છાદ્યવિક્ષિપતિ સંસ્ફુરતાત્મરૂપમ્ ” સં ૦ જ્ઞા ૦ ૧ ॥ ૨૦ ॥ એ વાક્યમાં સંક્ષેપ શારીરકકાર સર્વજનુનિએ શુદ્ધ બ્રહ્મને અજ્ઞાનથી ઢંકાએલું માનેલ છે. અમે એના તર્કનો પ્રભાવ દર્શાવવા પહેલાં એમ જણાવિયે હીએ કે બ્રહ્મને જીવ બનાવવાના અભિપ્રાયનું તેઓએ કેવું નિર્ભયતાથી વર્ણન કર્યું છે કે—

દીનતાકો ત્યાગ નર અપનો સ્વરૂપ,
 દેલ તૂ તો શુદ્ધ બ્રહ્મ અજદશ્યકો પ્રકાસી હે ॥
 આપને અજ્ઞાન તે જગત સવ તૂહિ રચે,
 સર્વકો સંહાર કો આપ અવિનાસી હે ॥
 મિથ્યા પરપન્થ દેલ દુઃખ જિન આન જિય,
 દેવનકો દેવ તૂ તો સવ સુખરાસી હે ॥
 જીવ જગ ઈશ હોય માયા તે પ્રભાસે તૂહી;
 જૈસે રજ્જુ સાંપ સીપરૂપ હૈ પ્રભાસી હૈ ॥

વિ० સા० ૬ ॥ ૧૩ ॥

આ કવિતમાં એવો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરી દીધો છે કે—૨૪જી સર્પની પેઠે આ સર્વ મિથ્યા છે, એક માત્ર બ્રહ્મજ સર્વાકાર થઈ રહ્યું છે.

ઇતરબ્યપદેશાધિકરણમાં અર્થાત્ વ્ર० મૂ० ૨ ॥૧॥૨૧-૨૨॥ સૂત્રોમાં એ અભિપ્રાયનો સ્પષ્ટ રીતિથી નિષેધ કર્યો છે કે બ્રહ્મ પોતે પોતાની મેળે દુઃખમાં પડતો નથી, તોપણ શંકર મતના શ્રદ્ધાળુ લોકો આ બ્રહ્મ વિકારવાદનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કરે છે. જુઓ—

જ્યોં કોઈ કૂપમેં જ્ઞાક અલાપત એસેહિ ભાન્તિ સો કૂપ અલાપે ॥
 જ્યોં જલ હાલત હે લગ પૌનસુ લોક કહેં પ્રતિવિમ્વહિ કાંપે ॥
 દેહકે પ્રાણકે ઔ મનકે કૃત માનત હૈ સવ મોહિકોં વ્યાપે ॥
 સુન્દર પેચ પરચો અતિશય કર, ભૂલ ગયો ભ્રમ તે બ્રહ્મ આપે ॥

સુ० વિ०

એ પ્રકારે અનેક શંકર મતપ્રધાયવાળા લોકોના અંધો ભાષામાં અને સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત છે કે જે અહુર્નિશ એજ ઉપદેશ કરે છે

કે—પ્રદ્યુમ્ન બુદ્ધીને જીવ બની ગયો છે. અને ‘તું પ્રદ્યુમ્ન છે’ એવા ઉપ-
દેશથી જેવોને તેવો પાછો પ્રદ્યુમ્ન થઈ જશે ! ! !

અમે તો એનો ઉત્તર એજ આપીએ છીએ કે પ્રદ્યુમ્ન બનવું તે
તો જેમ હાથ તેમ ખડું, પરંતુ “ અસમેવ સ ભવતિ અસદ્ભવેતિ
વેદચેત્ ” તૈ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ એ ઉપનિષદના વચનાનુકૂળ પ્રદ્યુમ્ને વિકારી
માનવાળા પોતે વિકૃત થાય છે, અસ્તુ. આહુ પ્રકરણ એ છે કે અમે
એ ભાષાના છઠ્ઠોનો એક ભાષાછન્દમાં ઉત્તર આપીએ છીએ કે જે
માયાવાદિયોએ પૂર્વપક્ષરૂપે લખ્યો છે.

સુત આર્ય્ય જો તમ હોય વહો, રવિકો નહિં છાદસકે પુનસોઈ ॥
તિમ આત્મ નિત્ય પ્રકાશ મહાં, જિનકે સમદૂસર ઔરનકોઈ ॥
સુત્રસાગર નીતડજાગર હે, ફિરભૂલ કરો કિહિં માનિત સુહોઈ ॥
અવદૂર કરો કાળા કાકે, યહ શંક વહી ડર અન્તર મોહી ॥

પ૦ ચં૦ નાટ૦

આ પ્રબોધચદ્રાદ્ય નાટકના તે સ્થલનો એ છંદ છે કે જે
ઠેકાણે પ્રદ્યાગ્રિત અજ્ઞાન માનીને સર્વ વિશ્વ વર્ગની ઉત્પત્તિ તેનાથી
માની છે. આ ઠેકાણે એવો પ્રશ્ન થયો કે સ્વતઃ પ્રકાશ પ્રદ્યુમ્નમાં
અજ્ઞાન કેમ થયું ? કેમકે તે (પ્રદ્યુમ્ન) તો સર્વતુ પ્રકાશક છે ? એનો ઉત્તર
તેજ સ્થલમાં તેનાથી લિન્ન બીજો કંઈ ન આપતાં એટલું જ કહ્યું
કે ઉપાધિના બગથી અજ્ઞાની બન્યું. અને ઉપાધિ માયાવાદમાં કલ્પિત
છે. અસ્તુ. એ માયાવાદના નવીન વેદાન્તની કલ્પનામાં પડીને જે
હજારો વર્ષ સુધી મેહનત કરીએ તોપણ તેનો પાર કોઈ પામી શકે
તેમ નથી. એટલા માટે અમે તેના મુખ્ય તાર્કિકોના કાંઈક તર્કોના
તર્કાભાગ જતાવીને પ્રાચીન વેદાન્ત તરફ દ્રષ્ટિ કરાવીશું. જીવ પ્રદ્યુમ્ને

એક સિદ્ધ કરવા માટે અદ્વૈત કાન્તુલના એવો તર્ક કર્યો છે કે—
 “ જીવઃ પરસ્માન્નભિયતે ” “ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણત્વાત્ ” “ યઃ સ-
 ચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ સપરસ્માન્નભિયતે યથાપરમાત્મા ” અર્થે એવ પ
 આત્માથી ભુદો નથી કારણ કે અચ્ચિદાનન્દ લક્ષણવાળો હોવાથી.
 જેમકે પરમાત્મા અચ્ચિદાનન્દ લક્ષણવાળો છે એટલા માટે પોતાથી
 ભિન્ન નથી એજ પ્રમાણે એવ પણ પરમાત્મા છે

આ અનુમાનમા હેતુની અમિદ્ધિ છે, અર્થાત્ અમે જાને આ-
 નન્દ સ્વરૂપ માનના નથી તો પત્રી આનન્દ સ્વરૂપ હેતુથી એવ પ્રશ્ન
 શી રીતે કહી શકાય ?

આધુનિક વેદાન્તના સર્વોપરિ પકિત નિશ્ચલદાસજીએ એવ
 પ્રશ્નની એકતાનાધક એવુ અનુમાન લખ્યુ છે કે— “ જીવોદ્રસાઽ
 ભિન્ન. ” “ ચેતનત્વાત્ ” “ બ્રહ્મવત્ ” અર્થ—એવ પ્રશ્ન છે
 કારણ કે ચેતન છે માટે જે ચેતન હોય તે પ્રશ્નથી ભિન્ન હોતુ
 નથી જેમકે પ્રશ્ન ચેતન છે, અને પ્રશ્નથી ભિન્ન નથી

આ અનુમાનમા અમે ચેતનત્વની વિવેચના પુટીએ છીએ કે,
 ચેતનત્વ શુ છે ? શુ ત્રિપદપ્રકાશકત્વનુ નામ ચેતનત્વ છે ? અથવા
 વિષયનો પ્રકાશ નાહો હોય તોપણ ચેતનત્વ ધર્મ ગ્હે છે ?

યદિ પૂર્વ ત્રિકા પ માનિયે તો એવુ ચેતનત્વ માયાવાદિયોને
 પ્રશ્નમા નવીકાર નથી જેમકે કોઈ વસ્તુનો પ્રકાશ કર્યો તે તો
 તેમના મતમા ઉપાધિથી વાય છે, સ્વત નથી અને એટલા માટેજ
 તેઓ શુદ્ધ પ્રશ્નને સર્વજ્ઞ માનતા નથી અર્વાચીન ધર્મ તેમના
 મતમા કથ્યન્તા છે, તો પત્રી ચેતન હેતુથી જાને પ્રશ્ન સિદ્ધ કર્યો
 એ કેમ જની શકે ?

હવે જીએ પણ કે જેમા વિષય પ્રકાશ વિના ચેતનત્વ ધર્મ
 છે, તે અનુભવ ત્રિરૂપ છે અને આ ઠેકાણે હુ ગપ્રાગભાવાનધિક્ષણત્વ
 ઉપાધિ પણ છે અર્થાત્ હુ ગપ્રાગભાવાનધિક્ષણત્વ પ્રશ્નમા છે, પન્તુ

જીવમાં નથી એ પ્રમાણે ચેતનત્વ હેતુ જીવમાં છે, પરંતુ તેમાં દુઃખપ્રાગભાવાનધિક્ષણત્વ નથી. એ પ્રકારે સાધનનો અવ્યાપક ઉપાધિ છે. અને અદ્વૈત સિદ્ધિમાં પ્રપચના મિથ્યાત્વમાં એવું અનુમાન છે કે—“ પ્રપञ्चોમિથ્યા ” “ દृश्यत्वात् ” “ શુक्तिરજતવત્ ” આ સંસાર મિથ્યા છે અર્થાત્ ભ્રમરૂપ છે, દૃશ્ય છે માટે, જેવી રીતે છીંપમાં ચાંદી ભ્રમ છે તેમ. એથી સિદ્ધ કર્યું કે જે દર્શનનો વિષય હોય છે તે સર્વ ભ્રમ હોય છે ! પ્રથમ તો એ હેતુજ વ્યભિચારી છે. કેમકે “ દृश्यतेत्वग्रयावुध्याમૂક્ષમયા મૂક્ષપદર્શિभिઃ ” ઇત્યાદિવાક્યોથી બ્રહ્મમાં (દૃશ્યત્વ) જ્ઞાન વિષયત્વ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ નથી. અને એ વાત પણ વિષેચન કરવા યોગ્ય છે કે—દૃશ્યત્વ શું છે ? વૃત્તિ વ્યાપ્તિરૂપ છે કિંવા ફલવ્યાપ્તિરૂપ છે ? યદિ દૃશ્યત્વથી તાત્પર્ય ફલ, પ્રાપ્તિનું છે અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં ફલવ્યાપ્ત્યત્વ છે ત્યાં ત્યાંજ મિથ્યાત્વ છે, તો એ અવસ્થામાં પરમાણુ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં મિથ્યાત્વ આવી શકશે નહિ, કેમકે તેમાં વૃત્તિ વ્યાપ્તિ હોય તોપણ ફલવ્યાપ્તિ નથી અને બીજો પક્ષ પણ ઠીક નથી. કેમકે બ્રહ્મમાં વૃત્તિ વ્યાપ્તિ તો છે પરંતુ મિથ્યાત્વ નથી, એટલા માટે હેતુ વ્યભિચારી થયો, અને જો જ્ઞાન વિષયત્વ હેતુજ મિથ્યાત્વનો સાધક છે તો નિમ્ન લિખિત અનુમાન ઠીક કેમ નહિ કહેવાય ? જેમકે—“ વ્રહ્મમિથ્યા ” “ અવિद्याવદુત્પન્ન જ્ઞાનવિષયત્વાત્ ” “ પ્રપञ्ચવત્ ” વળી બીજું “ વ્રહ્મમિથ્યા ” “ જ્ઞાનવિષયત્વાત્ ” “ પ્રપञ्ચવત્ ” વળી ત્રીજું “ વ્રહ્મમિથ્યા ” “ અસત્યહેતુજન્મજ્ઞાનવિષયત્વાત્ ” “ પ્રપञ્ચવત્ ” અથ—માયાવાદિયોનો બ્રહ્મ મિથ્યા છે, અવિદ્યાપાણે છે જીવ રોમાં જ્ઞાનનો વિષય હેતુથી, પ્રપંચની સમાપ્તિ. એ વાતનો સ્વામી શંઠ આઠ જીએ પ્રથમ સૂત્રની ભૂમિકામાં સ્વીકાર પણ કર્યો છે કે “ અવિદ્યાવાળાને જ્ઞાનનો વિષય થાય છે, તે સર્વ મિથ્યા છે. ” બીજું અનુમાન જેમકે—બ્રહ્મ મિથ્યા છે, જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી, પ્રપંચ સમાન. વળી ત્રીજું અનુમાન જેમકે—બ્રહ્મ મિથ્યા છે, અસત્ય હેતુથી છે જન્મ જેનો એવા જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી,

અર્થાત્ અસત્યથી જે જ્ઞાન આવે છે તેનું ફલ પણ મિથ્યાજ હોય છે માયાવાદી લોક સર્વ જ્ઞાનોને અસત્યથીજ માને છે વેદ, શાસ્ત્ર, અદિ સર્વ તેમના મતમા ભ્રમ માત્ર છે, એ પ્રમાણે તર્કાભાસ અને અર્થાભાસ જણાયાથી જણાય છે કે તેઓ ઉપક્રમાદિ પદ્ધતિગ અજ્ઞાની જનોના મનને મોહ પમાડવા માટેજ માને છે અન્યથા શુ કારણ છે કે ઉપક્રમાદિ પદ્ધતિગોને માનીને પણ એ પોતાના મતને તદનુકૂળ સિદ્ધ કરી શકતા નથી ? તે લિગ એ છે કે—

(૧) “ ઉપક્રમોપસદ્ધાર ” (૨) “ અભ્યાસ ” (૩) “ અપૂર્વતા ” (૪) “ ફલ ” (૫) “ અર્થવાદ ” (૬) “ ઉપપત્તિ ” અર્થ— (૧) ઉપક્રમોપસદ્ધાર તેનું નામ કેહેવાય છે કે—જ્યા પ્રારભ અને અન્ત એક અર્થમા મગત થાય, જેમકે છાદોગ્યમા ઉપાસનાથી લઈને “ યાનદાયુષ. ઇવર્ત્તયન્ ” કર્મમાજ ઉપસહાર કર્યો છે (૨) વાર વાર એક અર્થની દૃઢતા કરની તેને અભ્યાસ કહેવાય છે. જેમકે ઉદાવકે સ્વેતકેતુને જીવત્માનુ તત્ત્વ નવ વખત દૃઢતાથી ખતાવ્યું. (૩) અપૂર્વતા—એવા અર્થમા હોય છે કે જે પ્રથમ પ્રાપ્ત ન હોય, જેમકે બ્રહ્મના અપહુતપાખ્યાદિ ધર્મ જીવને પ્રથમ પ્રાપ્ત નથી, અને તે મુક્તિના સાધનોથીજ પ્રાપ્ત થાય છે (૪) તદ્ધર્મતાપત્તિરૂપ મુક્તિ ફલ છે (૫) મુક્તિ પુરૂષનું જે સર્વ લોક લોકાન્તરોમા સ્વેચ્છાથી વિચરવું છાદોગ્યમા કહ્યું છે તે અર્થવાદ છે. અર્થાત્ સર્વમા પૂણ્થવું એ ઇશ્વરનુંજ સામર્થ્ય છે, મુક્ત પુરૂષનું નથી, એટલા માટે એ અર્થવાદ કહેવાય છે (૬) ઉપપત્તિ એ મુક્તિનું નામ છે જેમકે છાદોગ્યમા એક પુરૂષની આખ બાધીને જગલમા છાડી દેવાનું દૃષ્ટાત આપીને એવી મુક્તિ ખતાવી છે કે—જેમ તે પુરૂષ પૃથતા પૃથતા સ્વદેશને પ્રાપ્ત થાય છે એજ પ્રમાણે આચાર્યવાન્ પુરૂષજ પરમાર્થનો લાભ કરી શકે છે

ઉક્ત પદ્ધતિગ, નામ માત્રથી પણ માયાવાદમા મગત થતા નથી. અને જે માયાવાદી એમ કહે છે કે— “ સદેવમોમ્પેદમગ્રાસીદે-વમેવાદ્રીતીયમ્ ” ઝા૦ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ એ ઉપક્રમણ છે અને

“ તદાત્મ્યાવિદં સર્વ ” છાંન્ એ ઉપસંહાર છે. અર્થાત્ એકનો પ્રારંભ કરીને એકમાં સમાપ્તિ કરી છે. એટલા માટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર અદ્વૈતવાદમાં ઘટી શકે છે ? એનો ઉત્તર એટલો છે કે— પ્રથમ તો એ ઉપક્રમોપસંહારમાં એ વાત સત્ય નથી કે એક બ્રહ્મનો ઉપક્રમ અને તેનોજ ઉપસંહાર છે; કેમકે એ છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં સત્યનું પ્રકરણ ચલાવીને સત્યમાંજ ઉપસંહાર દેખાય છે. અને બીજી વાત એ છે કે અદ્વિતીય શબ્દથી આ ઠેકાણે કાંઈ માયાવાદીઓના અદ્વૈતનું તાત્પર્ય નથી. માયાવાદીલોક અદ્વૈતનો એવો અર્થ કરે છે કે જેનો કોઈ સ્વભૂતીય, વિભૂતીય, સ્વગત ભેદ નથી અર્થાત્ તેનાથી ભિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ નથી; એ તાત્પર્ય યદિ આ ઠેકાણે “એકમેવાદ્વિતીયમ્” નું હોત તો એનાથી પ્રથમ એવું વાક્ય નહિ કહેવામાં આવતે કે “અસતઃ સદ્જાયત ” છાંન્ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ અર્થ—અસત્થી સત્ ઉત્પન્ન થયું. આ ઠેકાણે અસત્થી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિનું તાત્પર્ય છે અને જે “એકમેવાદ્વિતીયમ્” નો અર્થ ત્રણ ભેદ ગુન્યનો હોય તો માયાવાદીઓના બીચારા આ પાંચ અનાદિયોની શી ગતિ થશે ? જેમકે— (૧) ઇન્દ્રિય, (૨) જીવ, (૩) અવિદ્યા, (૪) અવિદ્યા અને ચેતનનો પરસ્પર સંબંધ, અને (૫) બ્રહ્મ અનાદિ મેળવીને એ પાંચેનો પરસ્પર ભેદ. એ પાંચે અનાદિનો નાશ થશે, અને જે માયાવાદીલોક એ બધા દેખડાવ્યા કરે છે કે—એકમ્ ॥ એવ ॥ અદ્વિતીયમ્ ॥ એ ત્રણ પદોથી ત્રણ ભેદોના નિષેધનું તાત્પર્ય છે, તો “અસદેવ સોમ્યેદમગ્રઆસીત્” એ વાક્યમાં “એવ ” શબ્દથી કયા વિભૂતીય ભેદનો નિષેધ કર્યો છે ? અમારા વૈદિક મતમાં તો અસદેવદમગ્રઆસીત્ એકમેવાદ્વિતીયમ્ ” છાંન્ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ એમાં સૂક્ષ્મરૂપ પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણની દૃઢતાને માટે “એકમ્ ॥ એવ ॥ અદ્વિતીયમ્ ॥” એ ત્રણ શબ્દો આવ્યા છે. એ પ્રમાણે એ કાર્યની દૃઢતા કરવાને માટે ત્રણ શબ્દ આવ્યા છે. સિદ્ધ એ થયું છે કે, ઉદ્ધત ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી માંચાવાદિયોનો અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ થતો નથી. (૨) “તત્ત્વમસિ” નો અભ્યાસ અર્થાત્ નવ વખત બોલવું તે “જીવાપેતં કિલેદમ્નિયતે, ન જીવોમ્નિયતે” ઇત્યાદિ દ્વિગોથી જીવા-

તમા અવિનાશી હોવાની દૃઢતા સિદ્ધ કરે છે, કાંઈ માયાવાદની દૃઢતા સિદ્ધ થતી નથી. (૩) અર્થવાદ—એમના મતમાં એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન છે, અર્થાત્ એકને જાણવાથી સર્વ જાણી શકાય છે. જે એ પણ અર્થવાદજ હોય તો માયાવાદિયોના સર્વ અર્થ અનર્થ થઈ ગયા ! ! કેમકે બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ માનવામાં એજ તો એક મુખ્ય તર્ક હતો કે એકને જાણવાથી સર્વ જાણી શકાય છે. હવે એકને જાણવાથી સર્વ ત્યારે જાણી શકાય છે કે જ્યારે ઉપાદાન કારણ એક હોય. જ્યારે સર્વજ્ઞાન અર્થવાદ છે તો પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાંતથી અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? (૪) ઉપપત્તિ—જે છ વિંગોથી તાત્પર્યનો નિર્ણાયક અર્થ હોય તે તો એતો તેમના મતમાં મનોરથ માત્રજ છે. જેમકે અમે વેદોપનિષદના અનેક મત્રોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે અન્ધપરંપરાથી માયાવાદ સાગરનો સેતુ માયાવાદીઓ વેદોપનિષદોને માની રહ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમાં માયાવાદનો ગંધ માત્ર પણ નથી.

અપૂર્વતા અને કૃત્ત એ એટલા માટે એમના મતમાં સંગત નથી કે નિત્ય પ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિમાં અપૂર્વતા શું ? તે તો પૂર્વ પ્રાપ્તિ હતીજ તો વળી પછી તેમાં અપૂર્વતા શું ? ઘણું કરીને અદ્વૈતવાદીઓ એવો આક્ષેપ કર્યા કરે છે કે ભેદ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છેજ તેમાં શું અપૂર્વતા છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે અમારા મતમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર અપૂર્વ છે. તે પૂર્વે સિદ્ધ નહિ હતો માટે દોષ નથી. અને (કૃત્ત) સુક્ષ્મ તો એમના મતમાં પાપાણુકલ્પ છે એટલા માટે કૃત્ત પણ નિષ્કલ છે.

હવે ઉક્ત પદ્ધિંગનું શારીરક બ્રહ્મસૂત્રથી એમના મતમાં અસંબદ્ધપણું બતાવીએ છીએ. જેમકે “અયાતોબ્રહ્મજિજ્ઞાસા” વ્રં સૂં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “અનાવૃત્તિશબ્દાદનાવૃત્તિશબ્દાત્” વ્રં સૂં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ આ ઉપક્રમ, ઉપસંહારથી એમનો માયાવાદ સિદ્ધ થતો નથી. કેમકે માયાવાદને માટે પ્રપંચને મિથ્યા માનવો આવશ્યક હતો. પરંતુ તે તો સંપૂર્ણ બ્રહ્મસૂત્રોમાં કેાઈ સૂત્રમાં પણ પ્રપંચને મિથ્યા માન્યો નથી. પ્રત્યુત વ્રં સૂં ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૩ ॥

મા પ્રપચને સ્વપ્નાદિઢોધી વિલક્ષણ માન્યો છે, જો એમ કહિયે કે
 (૧) “ પારમાર્થિક ” (૨) “ વ્યાવહારિક ” (૩) “ પ્રાતિભાસિક ”
 માયાવાદીઓના મતમા એ ત્રણ મત્તાવાદનો સ્વીકાર છે, અર્થાત્ પર-
 માર્થ સત્તા બ્રહ્મની છે અને વ્યાવહારિક સત્તા જગત્ની છે અને
 પ્રાતિભાસિક મત્તા સ્વપ્નાદિની છે, એટલા માટે સ્વપ્નાદિથી જગ-
 તને વિલક્ષણ કહ્યું છે અને તેથી ઉક્ત સૂત્રમા સ્વપ્નથી વિલક્ષણતા
 માનવામા કાંઈ દોષ નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કે, (૧) તમારી ત્રણે
 સત્તાનું કથન સૂત્રમા કોઈ જગ્યાએ નથી, તો પછી સ્વપ્નાદિ દૃષ્ટાંતથી
 જગત્ મિથ્યા કેની રીતે ? કાગળ સ્વપ્ન અને જાગૃતના પદાર્થોની
 સત્તાનો ભેદ છે (૨) કોઈ પણ સૂત્રમા નિવર્તવાદનો સ્વીકાર નથી
 પરંતુ પરિણામવાદ તો સૂત્રમા કથન કરેલો છે તેમજ સૂત્રોમા કોઈ
 જગ્યાએ પરમાણુ તથા પ્રકૃતિનું ખંડન પણ નથી પ્રત્યુત પ્રકૃત્યુ-
 પાદન કાણુનું “ મહત્તિશ્વપતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુરોધાત્ ” ઘ્રૃ ૦ મૂ ૦ ૧
 ॥ ૪ ॥ ૨૩ ॥ સૂત્રમા મંડન કરેલું છે

અને જે સ્વાંશ = આં એ પરમ હુઓમા આકાશ માનીને તેને
 સચ્ચિદ્ર નિરૂપણ કરીને અનિત્ય નિદ્રા કર્યા છે, તે એવી ગીતે ઠીક
 નથી કે જેમ તેમના મતમા હવની અદર પરમાત્મા હોવાથી હવ
 સચ્ચિદ્ર થઈ જતો નથી, તે પ્રમાણે વિભુ પદાર્થથી પરમાણુ સચ્ચિદ્ર
 થતા નથી જો એમ કહો કે પરિચિન્ન પદાર્થજ અદર અને પાકાર
 પ્રદેશવાળા હોય છો તો માયાવાદીઓના મતમા હવ પરિચિન્ન
 નથી ? તો એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે અશાધિકરણમા સ્વામીજીએ
 હવને પરિચિન્ન માન્યો છે તે તે ઉપાધિનૂત પરિચેદવાળા હવમા
 પરમાત્મા છે કે નથી ? જો એમ કહો કે તેજ પરમાત્મા છે તે
 દેશમા તેનાથી ભિન્ન પરમાત્મા નથી, તો પરમાત્માનું નિત્ય સુખાત્વ
 અને સર્વસત્વ નાશ પામે છે અને એ વાત અનુભવથી પણ મિદ્ર
 થાય છે કે જેટલા પ્રદેશમા હવમા અવિત્રાણ ઉપાધિથી પરિચિન્ન
 છે તેટલા પ્રદેશમા તેનાથી ભિન્ન ત્યા પરમાત્મા નથી અને આગળ
 (શાસ્ત્ર) પણ એમજ કહે છે કે યમાત્મનિતિષ્ઠન્ આત્મનોસ્તરો યમા
 ત્માનવેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્ ” ઇત્યાદિ વાક્યોગા હવની અદર અન્ત

રાત્માનું વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રમાણે પરમાણુઓનાં ખંડનને માટે જે દોષ દર્શાવ્યા છે તે દોષ માયાવાદીઓના જીવવાદમાં પણ તેવાંજ છે. એ વાત પરમત નિર્દર્શનથી દર્શાવી છે. અને પરમાણુઓનું ખંડન માયાવાદના તર્કવાદના તર્કોથી પણ એટલા માટે નથી થતું કે પરમાણુવાદિઓનું તાત્પર્ય પ્રકૃતિનું પરિણામી નિત્યત્વ વર્ણનમાં છે અર્થાત્ પ્રકૃતિને કેટલીએ સૂક્ષ્મ કેમ ન ઠરે તોપણ તેનો નાશ થતો નથી એજ તાત્પર્ય ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું છે-એટલે કે ગુણરૂપથી તે જનીજ રહે છે, તેનો નાશ થતો નથી. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિકાદિ સર્વ શાસ્ત્રકારો એ વાતને માને છે કે જડ દ્રવ્ય જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, એ સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત છે, તોપણી વેદાન્ત દર્શન તેનાથી વિરુદ્ધ કેમજ હોઈ શકે ?

તથા “ જનિકર્ત્તુ પ્રકૃતિઃ ” અષ્ટા ૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૩૦ ॥ એ સૂત્રથી સ્વામી શંખ્યાંજીએ ઉપાદાન કારણમાં પંચમી વિભક્તિ માની છે તે ઠીક નથી. કેમકે “ પુષ્પાત્મમોદો જાયતે ” “ આદિત્યા જ્ઞાયતે વૃષ્ટિઃ ” ઇત્યાદિ સ્થળમાં ઉપાદાન કારણ વિના પણ પંચમી દેખાય છે. અને જો “ જનિ ” ધાતુના પ્રયોગમાં ઉપાદાનમાંજ પંચમી વિભક્તિ થતી હોત તો ઉક્ત ઉદાહરણોમાં પંચમી કેમ થઈ ? અને મહાભાષ્યમાં મોલોમાજલો માવિલોમમ્યોદ્ધર્વા જાયન્તે અવજ્ઞામન્તિ તાસ્તેભ્યઃ ’ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં દ્વર્વાનું તેનાથી પૃથક્ હોવાનું જ્ઞાન્યું છે, ગોલોમાદિ તેનાં ઉપાદાન નથી. એજ પ્રકારે “ જનિકર્ત્તુ પ્રકૃતિઃ ” નું ખંડન કરીને “ બુદ્ધમપાયેડપાદાનમ્ ” અષ્ટા ૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૪ ॥ એ સૂત્રથી ઘટોવાદપ્રા નિમૂતાનિ જાયન્તે ” તૈ ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિમિત્ત કારણમાં પંચમી વિભક્તિ માની છે, એટલા માટે સ્વામીજી જે ઉપાદાન કારણમાં પંચમી માને છે તેનું ખંડન થયું. વળી ઉપાદાનનું લક્ષણ એ છે કે જે પોતે પોતામાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુ હોય તેને ઉપદાન કારણ કહે છે; તો એ પ્રકારનું ઉપાદાન કારણ માયાવાદમાં માયાજ ઇષ્ટ છે કાંઈ બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ નથી. એ વાતને અમે દુર્જનતોપન્યાયથી સ્પષ્ટ કરી આવ્યા છીએ કે એ પ્રકારનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિજ ઠરે છે. ઉક્ત રીતિથી દર્શનશાસ્ત્ર અને વ્યાકર-

છથી વિરૂદ્ધ પ્રદાને ઉપાદાન કારણ માનવાથી માયાવાદિયોનો મત અસંગત છે અને બ્રં સૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૪ ॥ મા પરિણામવાદ સ્પષ્ટ છે

સૂત્રોમા કોઈ જગ્યાએ પ્રદાન બુદ્ધિને જીવ બનવું કથન કર્યું નથી પરંતુ બ્રં સૂં ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ઇત્યાદિમા જીવ પ્રદાનો ભેદ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે

માયાવાદીઓના હિરણ્યગર્ભ આદિ અનેક ઇશ્વરવાદનો મધ માત્ર પણ સૂત્રોમા કોઈ જગ્યાએ નથી

માયા, અવિદ્યા અજ્ઞાન જે એમના પ્રદાનના પ્રબળ શત્રુ છે તેમનું નામ માત્ર પણ સૂત્રોમા નથી અને જે અન્યથા જ્ઞાનના અણિ પ્રાયથી માયા શબ્દ બ્રં સૂં ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ મા આવ્યો છે, તે પણ જીવ વિષયક છે પરંતુ પ્રદાન વિષય નથી

એમની પાપાણુ કંપમુખિ-ઔવન્યમુખિ નું તો નામ મુદ્ધા સૂત્રોમા નથી અધિક તો શુ પણ પ્રદાનસૂત્ર સર્વથા શકર મતથી વિરૂદ્ધ છે તેને હસ્તામલકવત્ કોઈ જોવા ચાહે તો ‘વેદાન્તાર્ય ભાષ્ય ભૂમિકા’ મા જોઈ લેવું જેમા શ્રી સ્વામી રામાનુજાચાર્ય, અને શકરાચાર્યના ભાષ્યો સહિત ઘણું એક અધિકરણ લખીને સ્પષ્ટ કરી આવ્યું છે કે વેદાન્ત સૂત્રો માયાવાદ સિદ્ધ કરતા નથી

એ પ્રમાણે તેના ઉપક્રમેપસહારાદિ પદ્ધતિગોની સંગતિ સૂત્રોમા નથી પરંતુ સૂત્રો તો વૈદિક અપૂર્વતા, ઉપપત્તિ અને દ્વેષોનો ભંડાર છે, મનુષ્ય જન્મના ફલ ચતુષ્ટયનો આગાર છે, અને આપ પનિષદ્ વિદ્યાનો સાર છે

એ ભાવને સાક્ષાત્કાર કરવાનેમાટે અમે પ્રાય પ્રદાનસૂત્રોના સર્વ ભાષ્યો અવલોકન કર્યું, જેનાથી એ અવગત થયું કે સૂત્રકારે એ પ્રદાનસૂત્રોમા મણિરૂપી વૈદિક વાક્યોનું અર્થન કર્યું છે એટલામાટે વૈદિક સિદ્ધાન્તોને લક્ષ્ય રાખીને અમે આ વેદાન્તાર્યભાષ્ય લખ્યું છે અર્થાત્ માત્ર વૈદિક ભાવોનો આશ્રય લીધો છે, અન્ય કોઈ ભાષ્યનો આશ્રય લીધો નથી

યદ્યપિ મધ્યભાષ્ય દ્વેષવાદનું મહન કરે છે એ અશમા વૈદિક દ્વેષવાદનું વેદાન્ત સૂત્રોમા વ્યાખ્યાન કર્યું છે તથાપિ અમે તેમનું

અવલંબન એટલામાટે નથી કયું કે તેમાં કાંઈ વિશેષ વ્યાખ્યા નથી
 " અધિકન્તુ ભેદનિર્દેશાત્ " વ્ર૦ સૂ૦ ૨૥ ૧૥ ૨૨૥
 ઇત્યાદિ વેદાન્તનાં મર્મસ્થાનોપર પણ કાંઈ લખ્યું નથી. આરંભણ-
 ધિકરણમાં પણ તેમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. કેવળ એટલુંજ લખ્યું
 છે કે " જીવ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી." સત્ય નો એ છે કે
 કેવલ દ્વૈતવાદની વિલક્ષણતાથી મધ્ય ભાષ્ય વેદાન્ત સૂત્રોપર પ્રસિદ્ધ
 છે પરંતુ તેમાં કાંઈ એવી અપૂર્વતા નથી કે જેથી તેને ભાષ્ય કહે-
 વામાં આવે. કેવલ પુરાણોના શ્લોકો એકત્ર કરીને એક સંગ્રહ કરેલો
 છે અને તે આકારમાં પણ સ્વા૦ શ૦ ચા૦ જ અને સ્વા૦ રા૦ ચા૦
 જની ચતુઃસૂત્રીની વ્યાખ્યાથી કમતી છે. એનું કાંઈ મહત્ત્વ નેવા
 માગે તો વ્ર૦ સૂ૦ ૨૥૩૥૭૥ ની વ્યાખ્યામાં એવું કે જેનો માયા
 વાદીઓનાં મતમાં આ અર્થ છે. કે, 'લેદવાળા હોય છે તે વિકારી અર્થાત્
 મિથ્યા હોય છે,' એ સૂત્રના ભાષ્યમાં પુરાણોનાં અહિંતહિંથી બેચાર
 શ્લોક લખીને વૈદિક દ્વૈતવાદને પણ એવો શિથિલ ગનાવી દીધો છે.
 ભાષ્યકારથી વધુ કાંઈ પણ થઈ શક્યું નહિ ત્યારે એવા આશ્રયથી
 અમે શું લાભ ઉઠાવી શકીએ ?

એ પ્રમાણે અણુભાષ્યમાં પણ કાંઈ વિશેષતા નથી, કેવળ
 જીવાત્માના અણુવાદ પર સતર્ક વ્યાખ્યા કરી છે, તે શ્રી ભાષ્યની
 અપેક્ષાથી તુચ્છ છે, સાર એ છે કે વૈષ્ણવોના ચારે સંપ્રદાયોના
 ભાષ્યમાં સમાનુજ્ઞાર્યનું શ્રીભાષ્યજ મુખ્ય છે. અને અમે શ્રી ભાષ્યા
 ચાર્યના જે જે સિદ્ધાન્તો વૈદિક છે તે કાંઈ એક સ્થળોમાં સ્પષ્ટ
 રીતિથી ગતાવ્યા છે.

વિજ્ઞાન બિંદુના ભાષ્યમાં એટલી વિચિત્રતા છે કે તેઓએ વૈદિક
 દ્વૈતવાદનું મોટા બલપૂર્વક મંડન કર્યું છે. " અસ્માદિવચ્ચં તદનુપ-
 પત્તિઃ " વ્ર૦ સૂ૦ ૨૥ ૧૥૨૩૥ માં તેઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે
 જે પ્રકારે પૃથ્વરાદિક બ્રહ્મ બની શકતા નથી, એ પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મ
 બની શકતો નથી, જેમ પૃથ્વરાદિકના સત્ આદિ ગુણ બ્રહ્મની સમાન
 પણ છે તથાપિ જડત્વાદિ ગુણ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, એટલા માટે પાપાણ્ય,
 બ્રહ્મ બની શકતો નથી, એજ પ્રમાણે જીવના સત્ચિત્ ગુણ બ્રહ્મની

સમાન છે તોપણ અલ્પજ્ઞતાદિ ગુણ જીવાત્માને બ્રહ્મથી ભિન્ન કરે છે; એટલા માટે જીવ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી.

આ ઠેકાણે સ્વામી વિજ્ઞાનભિક્ષુની એ વાત અત્યંત પ્રશંસનીય છે કે તેઓએ સંન્યાસી થઈને પણ વૈદિક દ્વૈતવાદને છુપાવ્યો નથી. અને પોતાનાથી પૂર્વપ્રવૃત્ત સ્વાં શંં ચાં જીના માયાવાદને મંતાં-ંય સમજ્યા નહિ. પરંતુ અમે તેમનો આશ્રય એટલા માટે લીધો નથી કે તેઓ પણ સર્વ અધિકરણમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ અને પ્રકૃતિને ઉપાધાન કારણ ઇત્યાદિ વૈદિક ભાષોનું ઠીક ઠીક મઠન કરી શક્યા નહિ; પ્રકૃત્યધિકરણમાં ઇશ્વરની ઉપાધિરૂપ પ્રકૃતિને માની છે, અને સાંખ્યનું પણ તેવીજ રીતે ખંડન કર્યું છે કે જેવી રીતે સ્વાં શંં ચાં જીએ કર્યું છે. ખીજો દોષ તેમના ભાષ્યમાં એવો છે કે જેવી યુક્તિનો લંડાર બ્રહ્મસૂત્ર છે તેના પર તેવું યુક્તિ પૂર્વક ભાષ્ય કર્યું નથી. આ તે બ્રહ્મસૂત્ર છે કે જેની અદ્ભૂત યુક્તિનું વર્ણન “બ્રહ્મમ્ ત્રપદૈશ્વેવ હેતુમદ્ધિર્વિનિશ્ચિતૈઃ”મીં ૧૩૥૪૥ માં કર્યું છે એ વાત તો બ્રહ્મસૂત્રા ભણવાથી પ્રતીત થાય છે કે એ સૂત્રો વેદાનુકૂલ તર્કની અને બ્રહ્મ વિધાની ખાણ છે, તો પછી તેના પર યુક્તિ હીન ભાષ્ય શું? એટલા માટે અમે મુખ્ય ભાષ્યકર સ્વાં શંં ચાં જી અને સ્વામી રામાનુજાચાર્ય કે જેની ફિલોસોફી ન કેવલ લેખમાંજ છે કિન્તુ ભાષ્યો મનુષ્યના હૃદયમાં છે તેના લેખને ઉદ્ધૃત કરીને આ વેદાન્તાચાર્ય ભાષ્યને યુક્તિ યુક્ત કર્યું છે.

હવે અમારાપર એવી શંકા થશે કે જ્યારે કોઈ પ્રાચીન ભાષ્યનું અવલંબન આ ભાષ્યમાં કર્યું નથી તો આ ભાષ્ય પ્રમાણ કેમ ગણી શકાય ?

એનો ઉત્તર એ છે કે-બ્રહ્મસૂત્રોમાં વેદ અને વૈદિક વાક્યોનું ગ્રયન કર્યું છે. જે ભાષ્ય વેદ અને વૈદિક વાક્યોથી વિરૂદ્ધ નહિ હોય તે પ્રમાણ હોય છે. એ વિષયના પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યની એજ પરીક્ષા છે.

બ્રહ્મસૂત્ર, ખીજા દર્શનોથી વિરૂદ્ધ માન્યું નથી એટલા માટે જે ભાષ્ય અન્ય દર્શનોની સાથે સંગતિ રાખે તેજ પ્રમાણ સમજવું. યથા:-

(૧) જીવ અને બ્રહ્મના એકત્વ જ્ઞાનથી યુક્તિ કોઈપણ દર્શન કારે માની નથી.

(૨) બીજા કોઈ પણ દર્શનકારે “ વાચસામાનાધિકરણ ” અર્થાત્ સર્વ મટાડીને એક બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે એવું માન્યું નથી; અથવા જીવ, ઘટાદાશની સમાન મહાકાશરૂપી બ્રહ્મથી અલિપ્ત છે, એવું “ મુલ્યસમાનાધિકરણ ” કોઈ પણ દર્શનમાં માન્યું નથી.

(૩) ઇશ્વર કોઈ ઉપાધિના વશમાં આવીને સૃષ્ટિ રચે છે એવું કોઈ દર્શનકારે માન્યું નથી.

(૪) જગતને મિથ્યા કોઈ દર્શનકારે માન્યું નથી.

(૫) ધર્માધર્મને મિથ્યા કોઈ દર્શનકારે માન્યા નથી.

(૬) જડ ઉપાદાન કારણ વિના મૃદિની ઉત્પત્તિ કોઈ દર્શનકારે કથન કરી નથી.

ઈત્યાદિ અનેક વિરોધથી શંકરભાષ્ય પ્રમાણુ થઈ શકતું નથી. ઉક્ત વિરોધોનો પત્તો એ પ્રમાણુ છે કે- “ વૈશેષિક દર્શન ” ૩|| ૧|| ૧૯-૨૦-૨૧|| સૂત્રોમાં જીવાત્માઓને પરસ્પર ભિન્ન માન્યા છે. અને “ ન્વાયદર્શન ” ૪|| ૧|| ૧૯|| માં ઇશ્વરને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિના કારણુ માન્યા છે અને એનાજ સૂત્ર ૧૦ માં કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ વિના જીવને નિત્ય માનીને પરલોક યાત્રા સિદ્ધ કરી છે. અને “ સાંખ્યદર્શન ” ૩|| ૧|| સૂ. ૧૫૭ માં એકજીવવાદનું ખંડન કર્યું છે. તથા સાંખ્ય ૦ અ. ૬|| ૫૨|| જગતને સત્ વર્ણન કર્યું છે એ સત્, પરિણામી નિત્યતાના અભિપ્રાયથી છે, અર્થાત્ તેનું ઉપાદાન કારણુ પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય છે.

એવીજ રીતે યોગ દર્શનમાં જીવ ઇશ્વરનો ભેદ અને પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણુ રચય રીતિથી વર્ણન કરેલ છે. અને મીમાંસામાં ધર્માધર્મને સત્ય વર્ણન કર્યા છે. અધિક શ્રું લખીયે, કોઈપણ દર્શનકારે માયાવાદિયોની સમાન જગત્, જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિને મનોરથ માત્ર માન્યાં નથી, કિન્તુ સર્વ દર્શનકારોએ તાત્વિક માન્યા છે, એથી સાર એવે નીકળે છે કે-

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર પર તેજ ભાષ્ય પ્રમાણિક જાણવું કે જે દર્શન શાસ્ત્રોના પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તોની સાથે સંગતિ રાખતું હોય.

- (૨) સૂત્રોમાં અંથન કરેલાં વિષય વાક્યોથી વિરૂદ્ધ નહિ હોય.
 (૩) વેદથી અવિરૂદ્ધ-વૈદિક યુક્તિયોથી યુક્ત હોય.
 (૪) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રમાણિત હોય.

ભાષ્યના પ્રમાણિક હોવામાં આ ચાર મૂળ છે જેનો આશ્રય કરીને અમે કોઈ ખીન્ન આશ્રયથી આશ્રિત કર્યું નથી. ઉક્ત આશયથી શ્રેષ્ઠ અને સનાતન હોવાથી અમે એ ભાષ્યનું નામ આપ્યું ભાષ્ય રાખ્યું છે. એ નામ કોઈ સંપ્રદાયવિશેષના અભિપ્રાયથી નથી.

એ ભાષ્યને અમે સંસ્કૃતમાં એટલા માટે મુદ્રિત કરાવ્યું નથી કે પ્રથમ અમે 'વેદાન્તાર્યભાષ્યભૂમિકા' સંસ્કૃતમાં મુદ્રિત કરાવી હતી પણ તે પ્રવૃત્ત યઈ નહિ એટલા માટે સર્વ સાધારણને ઉપયોગ આવવા માટે અમે સરળ ભાષામાં ભાષ્ય કર્યું છે.

જો અધિકારી સમુદાય અધિક થશે તો અમે એને સંસ્કૃતમાં મુદ્રિત કરાવવાને ઉદ્યત થઈશું.

હવે છેવટનો નિયમ એ છે કે એ ભાષ્ય વૈદિક અભિપ્રાયોથી લખ્યું છે માટે વૈદિક ધર્માભિમાનિના સંપૂર્ણ સંતાન એ ભાષ્યને નીચેના શ્લોકના આશયથી આશ્રયણ કરે.

લઘ્ય વ્યાસપયોનિધે નિમયનાત્ રત્નમયા સુમધમ્ ॥

યસ્યા લોકવિલોકનેન મનસિ વ્રહ્મપ્રમાજાયતે ॥

યસ્માત્પથ પરિગ્રહો ન ઘટતે વેદૈક વેદ્યપથિ ॥

તદૃશ્યં સુત્રિવેચકૈઃ સુમતિભિઃ સ્વાર્થેષુ કોમત્સરઃ ॥ ૧ ॥

આર્યમુનિઃ

॥ ओ३म् ॥

॥ अथ वेदान्तार्थभाष्यम्प्रारभ्यते ॥

१ છતા-
સાધિકરણ.

॥ અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદ૦—અથ ॥ અતઃ ॥ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

અર્થ — “અથ” વિદ્યાધ્યયન તથા કર્મકાણ્ડાનંતર “બ્રહ્મજિજ્ઞાસા” પ્રાપ્તિને જાણવાની ઇચ્છા કરાય છે. “અતઃ” એટલા માટે કે પ્રાપ્તિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અન્ય પૂલ તુચ્છ છે. ઉક્ત સૂત્ર સંબંધિ વિષય વાક્ય નિશ્ચે પ્રમાણે છે.

નવારે સર્વસ્ય કામાય સર્વમ્પ્રિયમ્ભવતિ ॥

આત્મનસ્તુ કામાય સર્વમ્પ્રિયમ્ભવતિ ॥ શ્રુ૦ ૪૧૪ ॥

આત્માવારે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો, મન્તવ્યો નિદિષ્ટાસિતવ્યઃ

॥ શ્રુ૦ ૪ ॥ ૪ ॥

અર્થ — યાજ્ઞવલ્કય મહારાજ પરિવ્રાજક (સંન્યાસી) થવાના સમયે મૈત્રેયી કે જે તેમની પત્ની હતી, તેણે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે — હું લગવનું! આપ શામાટે આ સંસારવર્ગ છોડીને જાઓ છો? — યાજ્ઞવલ્કયએ ઉત્તર આપ્યો કે — હું મૈત્રેયી! આ સર્વ સંસાર આત્માને માટેજ વહાલો લાગે છે; એમાટે આત્માજ સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે, તથા ધૃતિવાક્યો વડે શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, તેમજ વેદાનુકૂલ તર્કોથી મનન કરવા યોગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી વારંવાર અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે; તેજ આત્માશબ્દ વાચ્ય બ્રહ્મ મૂલ્ય છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનન્ત છે; એ વિષય વાક્યોપર સૂત્રકારે આ સૂત્ર રચ્યું છે.

વેદાધ્યયન અને વૈરાગ્ય, વિવેક, પદસંપત્તિ, મોક્ષની ઇચ્છા, એ ચાર સાધનો સંપાદન થયા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા થાય છે; કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભિન્ન જેટલાં સાંસારિક અભ્યુદયાદિ ફલ છે, તે મર્વ બ્રહ્મજ્ઞાનની અપેક્ષાથી તુચ્છ છે.

આ સૂત્રના અર્થમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા અદ્વૈતવાદના આચાર્યોના મતભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે કે—“અથ” શબ્દનો અર્થ શ્રીભાષ્યાચાર્ય સ્વામિ રામાનુજજીએ “વેદાધ્યયનાનંતર” એવો કયો છે અને તેમાં એવું સિદ્ધ કયું છે કે “આ ઉત્તરમીમાંસા—બ્રહ્મદર્શન, પૂર્વમીમાંસા—કર્મકાણ્ડ દર્શનનો એક ભાગ છે; એટલે કે બાર અધ્યાય પૂર્વમીમાંસા અને ચાર અધ્યાય ઉત્તરમીમાંસા, એમ સોળ અધ્યાય મળીને એકજ શાસ્ત્ર છે. આ સ્થળે અમને એટલો અંશ શ્રીભાષ્યાચાર્યનો સ્વીકરણીય છે કે પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસામાં પરસ્પર વિરોધ નથી, અને એટલા માટેજ કર્મકાંડ પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરી છે. અને જે એમ કહ્યું છે કે—એ જે મીમાંસા મળીને એકજ શાસ્ત્ર છે, એ વાત ઠીક નથી; કેમકે પદશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિમાં હુની આવે છે.

સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રને એવી રીતે લગાવ્યું છે કે—“અથ” શબ્દનો અર્થ ચતુષ્ઠય સાધન પછીનો કયો છે, તે ઠીક છે. કેમકે સાધનવિના અધિકારી થઈ શકતો નથી, અને અધિકારીવિના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ અંશમાં જે રામાનુજચાર્યના મતમાં વેદાધ્યયનની પછી બ્રહ્મ જ્ઞાસા, માનેલી છે તેનાથી કાંઈ વિશેષ ભિન્નતા નથી. કેમકે સાધન ચતુષ્ઠય સંપન્ન થઈને શાસ્ત્રાધીત પુરૂષજ હોય છે. પરંતુ એટલી વાતમાં એ બંને આચાર્યોનો મત ભેદ છે કે જે સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રમાં અધ્યાસની ભૂમિકા ખાંધીને વેદશાસ્ત્રને પણ અવિદ્યાની કેરીમાં રાખ્યાં છે. અર્થાત્ વેદશાસ્ત્ર પણ સ્વપ્નજ્ઞાનની માફક આવિધંક છે; અને વળી એમ કહ્યું છે કે—તે અવિદ્યાની નિવૃત્તિને માટે આ (વેદાંત) શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે.” હવે વિચાર કરતાં જણાશે કે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ આ આવિધંક શાસ્ત્રથી કેમ કરી થશે? ઇત્યાદિ તર્કથી તુલના ન કરિયે તોપણ આ વાત સૂત્રકારનો આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. સૂત્રના અક્ષરોમાં એવી વાત

કયાંયે જોવામાં નથી આવતી કે “ પ્રમાણ અને પ્રમેય સર્વ અધ્યાત્મ છે.” અસ્તુ ! જે ઉપર જે માયાવાદી લાખ્યકારે લખ્યું છે તેમનું ખંડન કરવું, એ અમારું મુખ્ય પ્રયોજન નથી; કિંતુ મુખ્ય પ્રયોજન તો એ છે કે મૂલસૂત્રોનો અભિપ્રાય શું છે અને પરસ્પર સૂત્રોની સંગતી કેમ લાગે છે, તે જાણવાનો અમે અહિં જતાવીએ છીએ. ૧

++++++
૨ જન્મા-
ધિકરણ.
++++++

॥ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥ ૨ ॥

પદ૦ જન્માદિ ॥ અસ્ય ॥ યતઃ ॥

અર્થ — જન્મ છે આદિમાં જેને એવા જે જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય તે (અત્ય) આ સંસારનો “ યતઃ ” જેનાથી થાય, તે બ્રહ્મ છે. એ સૂત્રનું વિષય વાક્ય એ છે કે—

યતોવા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેનજાતાનિ જીવન્તિ ॥

યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તજ્જિજ્ઞાસસ્વતદ્બ્રહ્મ ॥ તૈ૦ ૩ ॥ ૧ ॥

અર્થ — જેનાથી આ સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં સ્થિર રહે છે અને જેની સત્તાથી જીવે છે, અંતમાં જેમાં લય થાય છે; તે બ્રહ્મ છે. તેની તું જાણસા કર. આ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ કયું છે, કે જે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે તે બ્રહ્મ છે. એનાથી સૂત્રકારનો એવો આશય છે કે જે જગતનું નિમિત્ત કારણ છે તે બ્રહ્મ છે. કેમકે ઇન્દ્રિયપૂર્વક કર્ત્તાપણું નિમિત્ત કારણમાં જ હોય છે, ઉપાદાનમાં તે હોતું નથી.

આ સૂત્ર શંકરાચાર્યજીના મત પ્રમાણે એવા હેતુથી નથી ઘટી શકતું કે તેમના મતમાં ઇશ્વર અને બ્રહ્મ જુદા જુદા છે. જે શુદ્ધ છે તે બ્રહ્મ અને માયોપાધિવાળા ઇશ્વર છે. જે મહુર્પિ-વ્યાસજીનો પણ એવોજ અભિપ્રાય હોત કે બ્રહ્મ અને ઇશ્વર જુદા જુદા છે, તો તેઓ બ્રહ્મ વિષયક પ્રશ્ન ઉઠાવીને ઇશ્વરનું લક્ષણ કદી બાંધત નહિ. કેમકે ઉક્તા મતમાં જગત્ જન્માદિના હેતુ તો ઇશ્વર છે; પણ બ્રહ્મ નથી. અમારા વિચારમાં તો સૂત્રકારના મતમાં બ્રહ્મ અને ઇશ્વર એક જ વસ્તુ છે; એ

માટે પ્રદાને જગત્ કર્તા માન્યું છે. એ લેદ તો માયાવાદી આધુનિક વેદાન્તિયોના મતમાં છે કે પ્રદા અને ઇશ્વર જુદા જુદા છે. એ વિષયમાં વેદ અને આર્યગ્રંથોનું કોઈ પણ પ્રમાણ તેમને અનુકૂલ દેખાતું નથી; અને જે વેદાન્તિભાઈઓએ એજ સૂત્રમાં પ્રદાનું તટસ્થ લક્ષણ માનીને જે આતાલીથી પોતાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો છે, તે પણ હીક નથી. કેમકે એ પ્રકારે પણ ઇશ્વરનુંજ લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. તેમના મતમાં પ્રદામાં તો જગત્ કર્તૃત્વ છેજ નહિ, તોપછી ઉપરોક્ત સૂત્રલક્ષણ તેમાં કેવી રીતે ઘટી શકે? ૨

સંગતિ—આ બીજા સૂત્રમાં પ્રદાનું લક્ષણ કહ્યું પણ એમાં પાંચમી વિભક્તિથી એવો સંદેહ થાય કે—પ્રદા નિમિત્ત કારણ છે કે ઉપાદાન કારણ? કેમકે પાંચમી વિભક્તિ નિમિત્ત કારણમાં પણ આવે છે અને ઉપાદાન કારણમાં પણ? એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—

++++++
 ૩ શાસ્ત્રયોનિ-
 ત્વાધિકરણ.
 ++++++

શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદ° શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ ॥

અર્થ—“શાસ્ત્ર” ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનું “યોનિ” જે કારણ છે તે પ્રદા છે. પૂર્વ સૂત્રથી જે સંદેહ થયો હતો તે આ સૂત્રથી એવી રીતે નિવૃત્ત કર્યો કે ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના કર્તા પ્રદા છે, અને તે માટે તે ચેતન છે. એ સૂત્રનો ભાવ એ છે કે પ્રદા ચેતન છે અને ચેતન હોવાથી તે કોઈનું ઉપાદાન કારણ નથી તે પ્રદા ઇચ્છાપૂર્વક જગત્નો કર્તા છે.

इच्छापूर्वकर्तृत्वम्प्रभुत्वमस्वरूपता ॥

निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कश्चित् ॥

અર્થ—ઇચ્છાપૂર્વક કર્તા થવું, પ્રભુ થવું, કાર્યની સમાન રૂપવાળા નહિ થવું, એ ત્રણે વાતો નિમિત્ત કારણમાંજ મળી આવે છે ઉપાદાનમાં નહિ. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે—પ્રદા જગત્નું નિમિત્ત કારણ છે. એ સૂત્રનું વિષય વાક્ય નીચે મુજબ છે.

एतस्य महतो भूतस्य निम्बसितमेवैतत्. महवेदोयजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं श्लोको व्याख्याना
न्यनुमानानिप्रमाणभूतानि ॥ वृ० २।४।१० ॥

અર્થ—જે સર્વથી મહાન્ બ્રહ્મ છે તેના શ્વાસરૂપ ઋગ્વેદ,
યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ છે. અને ઇતિહાસ, પુરાણ, શ્લોકાદિ તેનાં
પ્રમાણ ભૂત છે. યજુર્વેદ સંહિતામાં પણ:—

तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतऋचः सामानिजङ्गिर ॥ य० ३१ ॥ ७॥

અર્થ—તે યજુરૂપ પરમાત્માથી ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયાં.
પ્રકારે સર્વ વિદ્યાઓનો ભંડાર જે વેદ, તેના કર્તા હોવાથી બ્રહ્મ ચેતન
બીજે અર્થ એ સૂત્રનો એમ પણ થઈ શકે છે કે “જ્ઞાન્ યોનિઃ
જાં યત્તિમન્ત્વજ્ઞાન્ યોનિ” શાસ્ત્ર છે યોનિ નામ પ્રમાણ જેમાં
શાસ્ત્રયોનિ કહેવાય છે. આ અર્થમાં પૂર્વ સૂત્રથી સંગતિ એ
રિ છે કે પ્રથમ “જન્માદિ” સૂત્રમાં એવો મંદેહ થાય છે
બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. એના ઉત્તરમાં આ સૂત્રથી એ
પણે કહે છે કે શાસ્ત્ર પ્રમાણ હોવાથી બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ
તે શાસ્ત્ર નીચે મુજબ છે. જેમ કે:—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानंमृक्षम्परिपस्वजाते ॥

तयोरम्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

ઋ० અં ૨ ॥ અં ૩ વં ૧૭ ॥

અર્થ—જે ચેતન છે. જેનું અનાદિ પણ હોવાથી પરસ્પર
બંધ છે. અને સ્વમમાન પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષના આશ્રયી છે. તેમાંથી એક
મનો લોકતા છે અને બીજો અલોકતા છતાં સાક્ષીરૂપે સ્થિર છે.
વેદમંત્રથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે અનાદિ પદાર્થ ત્રણ છે.
બ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિ; પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે; ઇશ્વર નિમિત્ત
કારણ છે. એજ પ્રમાણે યજુર્વેદ સંહિતામાં પણ.—

सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् ॥ य० ४० ॥ ८ ॥

ઈત્યાદિ મંત્રોમાં સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે કે—ઇશ્વર શુદ્ધ અને
અકાય છે. અને અકાય વસ્તુનું તત્વથી અન્યથાભાવરૂપપરિણામ

કદી બની શકતું નથી. “પરિણામ તેનું નામ કહેવાય છે કે—
વાસ્તવમાં પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને અન્યરૂપ ધારણ કરે, જેમ કે—
દુધનું દહિં.” એ પ્રમાણે શાસ્ત્રયોગિ હોવાથી બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન
કારણ નથી. અને જે માયાવાદી વેદાન્તિયોએ—

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતેઘૃહ્ણતેચ યથા પૃથિવ્યામોપધયઃ સમ્ભવન્તિ ॥

યથા સત્તઃ પુરુષાત્કેશ્લોમાનિ તથાક્ષરાત્સમ્ભવતીહવિશ્વમ્ ॥

મુળં ૧.૭ ॥

ઇત્યાદિ શાસ્ત્રના વચનોથી અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણતા
સિદ્ધ કરી છે તે શાસ્ત્રાનુકૂલ નથી. કેમકે એ વાક્યમાં એ તાત્પર્ય
નથી. તાત્પર્ય તો એમ છે કે જેમ કરોળીયો પોતાનાં તન્તુઓનો
ચેતનત્વ વડે નિમિત્ત કારણ છે, તેમ કાંઈ મૃત કરોળીયાનાં શરીરથી
તન્તુ ઉત્પન્ન થતાં નથી. જેમ પૃથ્વીમાં વર્ષા આદિ નિમિત્તોથી ઔપ-
ધિયો થાય છે અને જે પ્રકારે જીવ નિમિત્ત વાળા પુરુષના શરીરથી
કેશ થાય છે; એ પ્રકારે અક્ષર બ્રહ્મરૂપ નિમિત્ત કારણથી આ સંસાર
ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રકારનો અભિપ્રાય અક્ષર શબ્દથી બ્રહ્મને
કારણ યોધન કરવાનું છે, કે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. જો
એમ નહોત તો અક્ષર બ્રહ્મ કહેવાનું શું તાત્પર્ય? એથી એમ સ્પષ્ટ
જણાય છે કે ઉપરોક્ત શ્લોકથી પણ પૂર્વ શ્લોકમાં ઉપનિષદ્ધકારે એ
વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી છે કે જગજ્ઞ-આદિ હેતુ બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ
છે. ઉપાદાન કારણ નથી. તે શ્લોક નીચે મુજબ:—

યત્તદદ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રમવર્ણમચક્ષુઃ શ્રોત્રન્તદપાણિપાદમ્ ॥

નિત્યમ્વિશું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મન્તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિમ્પરિપક્વ-

ન્તિર્ધીરાઃ ॥ મુ. ૧.૬ ॥

અર્થ—જે બ્રહ્મ રૂપાદિ રહિત હોવાથી અતીન્દ્રિય છે. એ
માટે હસ્તાદિ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરાતું નથી જેથી અગ્રાહ્ય
છે, કોઈ વંશમાં ઉત્પન્ન ન થવાથી અગોત્ર છે, શ્વેત પીતાદિ વર્ણ
રહિત હોવાથી અવર્ણ છે, નેત્ર કર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે,
હસ્તપાદાદિ અવયવોથી રહિત છે, વ્યાપક છે, સૂક્ષ્મ છે, તે અવ્યય

ઉપાદાનાદિ વિકાર રહિત “મૂતયોતિમ્” જગતનું કારણ છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રમાં જે અવ્યય ને ભૂતયોતિ કહ્યો છે; એથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ નિમિત્તત્વ વડે જગતનું કારણ છે. એ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રધારે કહ્યું છે કે. “શાસ્ત્રયોતિત્વાત્” આ શાસ્ત્રને અનુકૂલ તર્ક એમ, પણ થાય કે—જો બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ હોત તો તે કલ્યાણ ગુણોની રાશી (ખાણ) નહિ રહેતે; કારણકે બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, માટે જગતના અશુદ્ધાદિ કાર્યોના ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. ૩

મંગતિ—વેદોપનિષદોમાં નાના દેવતાઓની ઉપાસના દેખાય છે, તેમજ કોઈ કોઈ જગ્યાએ જડ દેવતાઓનાં પણ વર્ણન છે, જેમકે—અગ્નિ, આદિત્ય, વાયુ, આકાશ, તેમજ શાસ્ત્રમાં સાધાર બ્રહ્મનું પણ લક્ષણ જણાય છે જેમકે—“સદસ્રશીર્ષાં પુરુષઃ ॥ યં અં ૩૧ મં ૧” તથા “દ્વેવાવબ્રહ્મણો રૂપેર્મૂર્તિર્જ્વામૂર્તિર્જ્વેતિ ॥ ૬૦ રાશી ૧ ॥” ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી સાધાર બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે તો પછી એમ કેહેવું ઠીક નથી કે શાસ્ત્રનો વિષય “એકમેવાદિતીયમ્” નિરાકાર બ્રહ્મ છે? એ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિને માટે સૂત્ર કહે છે.

૪ મમન્વ-
યાધિકરણ.

॥ તત્તુ સમન્વયાત્ ॥ ૪ ॥

પદં તત્ ॥ તુ ॥ સમન્વયાત્ ॥

અર્થ—આ સૂત્રમાં “તુ” શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિને માટે છે. “તત્” તે બ્રહ્મ જે નિરાકાર હોવાથી જગતનું નિમિત્ત કારણ છે, તેનો “સમન્વયાત્” પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદકલાવસંબંધે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં છે, માટે ઇશ્વરરૂપ નાનાદેવતા વેદાન્તના વિષય નથી. એક સર્વ શક્તિ માત્ર ઇશ્વર જગત્કર્તાજ વેદાન્તનો વિષય છે. જેમકે—

વિશ્વતશ્ચક્ષુરુત્તવિશ્વતોમુક્ષો વિશ્વતોવાહુલ્લત્તવિશ્વતસ્પાત્ ॥

સવાહુભ્યાન્ધમાતિ સમ્પતત્રૈર્ધાવાભૂમિજનયન્દેવેકઃ ॥ યં અં ૧૭ મં ૧ ॥

અર્થ—તે જગદીશ્વર જગદુત્પત્તિ પ્રલયનું કારણ સર્વતઃ જોવાનું સામર્થ્ય રાખે છે, સર્વતઃ જોવાનાું સામર્થ્ય રાખે છે, એ

પ્રમાણે સર્વ બાબુ હાય તથા સર્વ બાબુ યગનું સામર્થ્ય રાખી શકે છે. તે પોતાનાં પરાક્રમથી સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર એક દેવ છે. એ પ્રકારે ઘણા મંત્રો વેદમાં છે જે આ ઠેકાણે વિસ્તાર લયથી લખતા નથી. જેમાં એમ લખ્યું છે કે “જગદુત્પત્તિ પ્રલયનું કારણ એકજ ઇશ્વર છે અને તે ચેતન છે” અને જે ઉપરોક્ત શંકાનો એ અંશ હોતો કે અગ્નિઆદિ જડ દેવતા વેદાન્ત શાસ્ત્રનો વિષય છે; તો એ વાતનું નિરાકરણ આ સમન્વયાધ્યાયમાં આગળ થશે. એ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે “સમન્વયાત્” વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રહ્લનોજ સમન્વય જણાય છે. અને અગ્નિ આદિ પ્રહ્લના નામ છે; તે વાતને મહુધિ વ્યાસજી આ સમન્વયાધ્યાયમાં સિદ્ધ કરશે “સદ્વસ્તુધીર્માપુરુષઃ” ઇત્યાદિમંત્ર પ્રહ્લના સર્વ વ્યાપક અને સર્વાધારત્વના અભિપ્રાયથી છે. તેમજ “દ્વાવન્નબ્રહ્મણોરુપે મૂર્ત્તઞ્ચામૂર્ત્તઞ્ચ” ઇત્યાદિ ઉપનિષદોનાં વચન પ્રહ્લનું મૂર્ત્તામૂર્ત્ત એમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન નથી કરતાં કિંતુ એમ વર્ણન કરે છે કે પ્રહ્લ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતોનાં સ્વામિ છે અને એ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતોનાં રૂપથી નિરૂપણ કર્યું છે. એ માટે એ બંને મૂર્ત્ત અને અમૂર્ત્ત ભૂતોને પ્રહ્લરૂપ કહ્યા છે. અને તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સ્વસત્તાથી કેવળ નિરાકારજ છે. એ વિષયમાં ઉપનિષદોનાં ઘણાં પ્રમાણો છે. જેમકે:—

અશન્દમસ્પર્શમરૂપમન્યયન્તથા રસભિત્યમગન્ધવચ્ચયત્ ॥

અનાદ્યનન્તમહતઃ પરન્ધ્રુવ નિચાય્યત મૃત્યુમુક્તાત્મમુચ્યતે ॥કઠ૦ ૩।૧૫॥

દિવ્યોહમૂર્ત્તઃ પુરુષઃ સ્વાહ્યાખ્યન્તરોજ્જનઃ ॥

અપ્રાણોહ્યમનાઃ યુષ્મોહ્યક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥ મુન્ડ૦ ૨।૧।૨ ॥

ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર આ સૂત્રના વિષય વાક્ય છે. એ પ્રમાણે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં નિરાકાર પ્રહ્લનો સમન્વય છે; એ માટે તે પ્રહ્લ જગતનું નિમિત્ત કારણજ છે, ઉપાદાન કારણ નથી. આ સૂત્રમાં જે શંકર સમ્પ્રદાયી ટીકાકારોએ મીમાંસાનું પ્રકરણ ચલાવીને સમુચ્ચયવાદનું ખંડન કર્યું છે તે સૂત્રના આશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે અને જે એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે—વેદાન્તમાં જીવ પ્રહ્લની એકતાનું વર્ણન જણાય છે અને તેનો સમન્વય પ્રદર્શનાર્થ એ સૂત્ર છે, તો એ બંને વાતોનો

ગંધમાત્ર પણ આ સૂત્રમાં નથી. કેમકે ત્રીજા સૂત્રમાં એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું કે “જગત્તુ” કારણ બ્રહ્મ છે અને તેમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે;” આમાં એવો પૂર્વપક્ષ થયો હતો કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ શાસ્ત્રનો વિષય નથી, કિંતુ ભિન્ન ભિન્ન દેવતા અને સાકાર બ્રહ્મ શાસ્ત્રનો વિષય છે! જેના ઉત્તરમાં આ ચોથું સૂત્ર છે. આ ઠેકાણે જીવ બ્રહ્મની એકતાનું પ્રકરણ જ શું હતું? કદાપિ માની લઇએ કે એ સૂત્રમાં સૂત્રકારે એજ વર્ણન કર્યું છે કે જીવ બ્રહ્મની એકતાનો સમન્વય વેદાન્તશાસ્ત્રમાં જણાય છે; તો આ સમન્વયાધ્યાયમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન હોવાનું જોઈતું હતું; પણ સર્વ જડ વસ્તુઓનું ખંડન કરીને એક નિરાકાર બ્રહ્મના કારણનિરૂપણનું વર્ણન નહિ કરવું જોઈતું હતું. આ આધ્યાયમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે તેમાં અગ્નિ, વાયુ, આકાશાદિની કારણતાનું ખંડન કરીને નિરાકાર બ્રહ્મને કારણ નિરૂપણ કર્યું છે; જેના વિષય વાક્ય નિચે મુજબ છે:—

एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

कर्माव्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च ॥ ૧૦૬ ॥ ૧૧ ॥

सपर्यगाच्छुक्रमकायमन्नमस्नाविर-शुद्धमपापविद्धम् ॥

कविर्मनीषीपरिभूः स्वयम्भूर्यायातध्यतोऽर्थान्व्यदवाच्छाश्वतीभ्यः

સમાખ્યઃ ॥ ૧૦ અ. ૪૦/૮ ॥

અર્થ — (૧) સમ્વિદ્વાનંદાદિ દિવ્ય ગુણયુક્ત હોવાથી એક દેવ-પરમાત્મા—સર્વ ભૂતમાત્રમાં શુપ્ત રહેલો છે, તે દેવ સર્વ વ્યાપક છે, સર્વ ભૂતોનો અંતર્યામી છે, પુણ્ય પાપનાં ફળ આપવાવાળો સ્વામી છે, સર્વ ભૂતોનું અધિષ્ઠાન છે, દરેકનો સાક્ષી છે, ચેતન છે અને કેવલ નિર્ગુણ છે. (૨) “સપર્યગાત્” તે પરમાત્મા સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપક છે, “શુક્રમ્” વીર્ય—ખલરૂપ છે, “અકાયમ્” દેહ રહિત છે, એ માટે “અન્નમ્” છિદ્રરહિત છે, તે પરમાત્મા “અસ્નાવિરમ્” નાહી નચો આદિના બંધનોથી રહિત છે, “શુદ્ધમ્” પવિત્ર અને “અપાપવિદ્ધમ્” નિષ્પાપ છે, “કવિઃ” સર્વ દક્ષ છે, “મનીષી” મનના નિયમન કરવાવાળો છે, “પરિભૂઃ” સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, “સ્વયમ્ભૂ” સ્વયંસિદ્ધ અને પોતાના કાર્યમાં કોઈની પણ સહાયતા નહિ લેવાવાળો

છે, “શાશ્વત્તમ્યઃ સમાધ્યાઃ” નિયતકાલમાં “ચાપાતથ્યતઃ” યથાર્થ-રૂપથી “અર્પણ” સર્વ જગતના પદાર્થને “વ્યદઘાત” રચે છે. આ સૂત્રમાં ઉક્ત વિષયવાક્ય પ્રતિષ્ઠાદિત પ્રદ્ધાની જગત્કારણતા નિરૂપણ કરી છે, માટે પ્રદ્ધ શાસ્ત્રનો વિષય છે. અને જે કર્મોપાસનાનું ખંડન કરીને મુક્તિ પરત્વે આ સૂત્રને લગાવે છે તે આધુનિક માયાવાદી વેદાન્તિયોની જોંઝાજોંઝ છે. ૪

સંગતિ—ઉક્ત ચાર સૂત્રોમાં પ્રદ્ધને જગતનું નિમિત્ત કારણ સિદ્ધ થયું. હવે શંકા એટલીજ થાય છે કે તે પ્રદ્ધ ઇચ્છાપૂર્વક સૃષ્ટિને રચે છે એમાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી! એ તર્કથી પૂર્વ પક્ષીને ફલ એ થાય છે કે સૃષ્ટિ સ્વાભાવિક છે તેનો કોઈ પણ સમજ શોચીને ઉત્પન્ન કરવાવાળો નથી. આ અધિકરણમાં એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર સમાધાન કરે છે.

++++++
+ ૫ ઇચ્છા +
+ કારણ +
++++++

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

पद० ईक्षतेः ॥ न ॥ अशब्दम् ॥

અર્થ—પ્રદ્ધમાં ઇચ્છા જણાય છે માટે પ્રદ્ધ જગતનું કારણ છે, એ વાત શબ્દ પ્રમાણ રહિત નથી. કેટલાએક લોક કહે છે કે જગતનું કારણ પ્રકૃતિ માત્ર છે, તેનાથી ભિન્ન ચેતન કારણ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી; આ અભિપ્રાયનું નિરાકરણ કરવા માટે ઉક્ત સૂત્ર છે. જેમકે :—

तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय ॥ छां० ૬.૨.૩ ॥

તેણે ઇચ્છા કરી કે હું બહુ સંસાર રચવાવાળો થઈને સંસારમાં વ્યાપ્ત થાઉં. એ વાક્યથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જડ પ્રકૃતિ જગત્ કર્તા નથી કિંતુ ઇચ્છર જગત્નો કર્તા છે; જેમાં શાસ્ત્રએ ઇચ્છા નિરૂપણ કરી છે. ઇચ્છાવાળા કંઈન કરવાથી સૂત્રકારનો એવો પણ અભિપ્રાય દેખાય છે કે આ નાના પ્રયોજનવાળું જગત્ કોઈ જડ વસ્તુથી સ્વાભાવિક બનેલું નથી, કિંતુ ચેતન કર્તાની ઇચ્છાથી આ જગતના સૂર્યાદિલોકોમાં આકર્ષણ, પ્રકાશન, આન્દ્રયપ્રદાન આદિ

પ્રયોજન રાખેલાં છે, એથી ચેતનજ જગત્નો કર્તા સિદ્ધ થાય છે પણ જડ કર્તા નથી.

કંઈ એક ભાષ્યકારેએ એ સૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે “અશબ્દમ્” નથી શબ્દ પ્રમાણ જેમાં, એમ સાંખ્યમત પ્રકલ્પિત પ્રધાન (પ્રકૃતિ) જગત્નું કારણ નથી; પણ એ અર્થ વ્યાસજીના અભિપ્રાયानુસાર નથી. કેમકે વ્યાસજી મહારાજે એક પણ સૂત્ર સાંખ્યમતની પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ કહ્યું નથી. અને બ્રહ્મને નિરાકાર માનવો પણ ત્યારેજ ઠીક પડે છે કે જ્યારે જગત્નું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ મનાય. વળી સૂત્રકારે પ્રકૃત્યધિકરણમાં પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માની છે. એ માટેજ આ ઠેકાણે પ્રકૃતિની નિમિત્તકારણતાનું ખંડન છે, પણ કાંઈ ઉપાદાન કારણતાનું ખંડન નથી. ૫

સંગતિ—ઇચ્છા જણાયાથી એમ સિદ્ધ કર્યું કે બ્રહ્મજ જગત્નો કર્તા છે જડ વસ્તુ કર્તા નથી, એ ઠીક નહિ; કેમકે ઉપનિષદોમાં ગૌણ ઇચ્છા જડ વસ્તુઓમાં પણ માનેલી છે, જેમકે—તત્ત્વેજેક્ષત તામાપેક્ષન્ત ॥ છાંં ૬ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ વચનોમાં જડ વસ્તુ તેજ, જલ આદિમાં ઇચ્છા વર્ણન કરેલી છે. એ માટે જડ વસ્તુનો સ્વભાવ જ જગત્નો કર્તા છે એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર ખંડન કરે છે.

ગૌણશ્વેનાત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

પદ—ગૌણઃ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ આત્મશબ્દાત્ ॥

અર્થ—જો જડ વસ્તુમાં ગૌણ ઇચ્છા માનીને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરે તો તે ઠીક નથી; કેમકે ત્યાં આત્મા શબ્દ પડેલો છે. જેમકે—અનેનજીવેનાત્મતાનુપાવિદ્ય નામરૂપેઘ્યાકરવાણિ ॥ છાંં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ અર્થ—એ જીવાત્માદ્વારા પ્રવેશ કરીને નામરૂપ હું કહું. એ કથન પણ ત્યારેજ સંગત થઈ શકેછે કે જ્યારે ઇક્ષણ કર્તા ચેતન હોય. કેમકે જડ વસ્તુને માટે આત્મા શબ્દ નથી આવી શકતો. ૬

સંગતિ—યથા કથંચિત્ માની પણ લઈએ કે ગૌણી વૃત્તિથી જડનો પણ ચેતન આત્મા કહી શકાય છે: તો તેનો ઉત્તર સૂત્રકારજ આપે છે કે—

તન્નિષ્ઠસ્યમોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

. પદ૦—તન્નિષ્ઠસ્ય ॥ મોક્ષોપદેશાત્ ॥

અર્થ—તે આત્મામાં નિષ્ઠા રાખવાવાળા પુરૂષનેજ મોક્ષનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં બતાવેલો છે, માટે જગત્ કર્તા ચેતન આત્માજ હોઈ શકે છે. જેમકે—

તસ્યતાવદેવચિરં યાવન્નવિમોક્ષ્યેઽથ સંપત્સ્યે ॥ છાં૦ ૬ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥

. અર્થ—તે પુરૂષને એટલોજ વખત છે કે જ્યાં સુધી મુક્ત ન થાય; અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે પુરૂષના પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિમાં વિલંબ હોય છે. આ વાક્યમાં પૂર્વ પ્રકૃત આત્મા (પરમાત્મા)ના જ્ઞાનથી મુક્તિનો ઉપદેશ કથન કર્યો છે. જેમકે વૈદિક વક્ત્ર્યમાણ વાક્યમાં કથન છે કે—

વેદાહમેતંપુરુષમ્મહાન્તમાદિત્ય વર્ણન્તમસઃ પરસ્તાત્ ॥

તમેવવિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽયનાય ॥ય૦ ૩૧૧૮॥

અર્થ—જે મહાન્ પરમાત્મા (આદિત્યવર્ણ) સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ છે તેને બાણીનેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, અન્યથા નહિ. એ મંત્રથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પરમાત્મજ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે. સાર એકંદર એટલોજ છે કે જે જગદીશ્વર પરાયણ થાય છે તેનીજ મુક્તિ થાય છે, પરંતુ જડ પરાયણની મુક્તિ થતી નથી. ૭

સંગતિ—અરૂંધતી-ચાચેકરીને જડ પરાયણની પણ મુક્તિ થઈ શકે છે, જેમકે અરૂંધતી નક્ષત્ર દેખાડવાને માટે પ્રથમ ખીન્ત નક્ષત્રો બતાવવાં પડે છે, પછી અરૂંધતી નક્ષત્રનું જ્ઞાન થાય છે; એજ પ્રમાણે સાધનભૂત જડ પદાર્થને પણ જે મુક્તિનો હેતુ કહેવામાં આવે તો કાંઈ હરકત નથી! તોપણ મુક્તિહેતુ ચેતનજ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે કે—

હેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—હેયત્વાવચનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—અરૂંધતી નક્ષત્ર બતાવવા આગળ જે જે નક્ષત્રો બતાવવામાં આવે છે, તેને તેને (અરૂંધતી જોયા) પછી છોડવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે છોડવાનો ઉપદેશ કરવાનાં વચનોનો અભાવ છે માટે. ૮ તેમજ:—

સ્વાપ્યયાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—સ્વાપ્યયાત્ ॥

અર્થ—(સ્વ) એટલે પરમાત્મામાંજ (અપ્યય) એટલે લય સાંભળવામાં આવે છે માટે મોક્ષ સાધનભૂત જડ હોઈ શકતું નથી. વળી સતાસોમ્ય તદા સમ્પન્નોમવતિ ॥ છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વચનોથી લય પણ તેજ ચેતનરૂપ સત્ કારણમાંજ કથન કરેલો છે, કાંઈ જીવાત્માનું જડ પ્રકૃતિમાં લીન થવાનું બની શકતું નથી; એથી પણ જણાય છે કે ચેતનજ આ જગતનું કારણ છે, જડ નથી. ૯-તેમજ:—

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—ગતિસામાન્યાત્ ॥

અર્થ—ઉપનિષદોમાં પણ સર્વ ઠેકાણે ચેતન કર્તાનીજ ગતિ દેખાય છે; જેમકે—

(૧) તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥

(૨) આત્મન એવેદં સર્વમ્ ॥ છાં૦ ૭ ॥ ૨૬ ॥ ૧ ॥

(૩) આત્મન એપ્રાણો જાયતે ॥ પ્ર૦ ૩ ॥ ૩ ॥

(૪) યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમયંતપઃ ॥

તસ્માદેતદ્વ્રહ્મનામરૂપમશ્નંચજાયતે ॥ મુખ્દ૦ ૧ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(૧) તે આત્મા (પરમાત્મા) થી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. (૨) આત્માથીજ આ સર્વ ઉત્પન્ન થયું (૩) આત્માથીજ પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો. (૪) જે સર્વજનું જ્ઞાનરૂપ તપ છે તે પરબ્રહ્મપરમાત્માથીજ આ બ્રહ્મનામ વિરાડરૂપ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ચેતન કર્તાનીજ ગતિ દર્શાવવામાં આવેલી છે. જેમકે—

નતસ્ય કથિત્પતિરસ્તિ લોકે ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્યલિંગમ્ ॥

સ કારણં કરણાધિપાધિપો નતસ્ય કથિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ॥શ્વે૦ ૬।૧॥

અર્થ—તેનો જગત્માં કોઈ સ્વામી નથી, તેનો કોઈ પ્રેરક નથી, તેનું કોઈ સાકાર પદાર્થોની માફક લિંગ નામ ચિન્હ નથી, તેજ સર્વનું કારણ છે, જીવાત્માનો પણ સ્વામી તેજ છે, તેનો કોઈ ઉત્પન્ન કર્તા નથી. ૧૦

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—શ્રુતત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—વેદમાં તેજ સાંભળવામાં આવે છે, માટે બ્રહ્મજ જગત્નો કર્તા છે જડ વસ્તુ નથી. જેમકે—તતોવિરાડજાયત ॥ ય૦ બ૦ ૩૧।૫॥ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોથી સિદ્ધ છે કે પરમેશ્વર જગત્નું કારણ છે. સૂત્રકારે એ પ્રમાણે અહિં આ સ્વભાવવાદીઓનું ખંડન કર્યું છે. ૧૧

સંગતિ—હવે બીજા પ્રકારથી ઇશ્વરકારણવાદ અને જીવ ઇશ્વરના ભેદનું પ્રકરણ ચલાવે છે. માનો કે ઇશ્વર જગત્નો કર્તા છે; તથાપિ જીવ પણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી તે પરમાત્માનો અંશ છે; એ માટે જીવ ઇશ્વરનો અલેદ છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
૧ આનંદમ-
યાધિકરણ.
++++++

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—આનન્દમયઃ ॥ અભ્યાસાત્ ॥

અર્થ—આનંદમય કેવળ ઇશ્વરજ છે, જીવ નથી. કેમકે વારંવાર ઉપનિષદોમાં ઇશ્વરજ આનંદમય હોવાનું કથન આવે છે; પરંતુ જીવનું નથી.

સંગતિ—બ્રહ્મ પણ આનંદમય હોઈ શકતો નથી, દેમકે મયદ્ પ્રત્યય વિકારમાં થાય છે અને બ્રહ્મ નિવિકાર છે! તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. ૧૨. જેમકે—

વિકારશબ્દાન્નેતિચેન્નપ્રાચુર્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—વિકારશબ્દાત્ ॥ ન ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ प्राचुर्यात् ॥

અર્થ—વિકારવાળી મયદની શંકા આ ઠેકાણે થતી નથી, કારણ કે મયદ્ પ્રત્યય “પ્રાચુર્યાત્” નિરતિશય વાળી છે. ૧૩

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

પદ૦—तद्धेतुव्यपदेशात् ॥ च ॥

અર્થ—આનંદનો હેતુ-કારણ-પણ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મને જ ઠેકાણામાં આવ્યું છે. જેમકે—

रसोवै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति ॥ तै० २ ॥ ७ ॥

અર્થ—તે રસનામ આનંદ છે. તેનો લાભ કરીને પુરૂષ આનંદ પામે છે. એથી પણ બ્રહ્મજ આનંદમય દેખાય છે; શુદ્ધ આનંદ-મય નથી. ૧૪

मान्त्रवर्णिकमेवचगीयते ॥ १५ ॥

પદ૦—मान्त्रवर्णिकम् ॥ एव ॥ च ॥ गीयते ॥

અર્થ—વેદમાં પણ બ્રહ્મનેજ આનંદસ્વરૂપ કથન કર્યો છે જેમકે—

नमः शम्भवायच मयोमवायच नमः शंकरायच मयस्करायच नमः

शिवायच शिवतरायच ॥ य० १६ ॥ ४० ॥

આમંત્રમાં “મયોમવ” શબ્દ એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે તે પરમાત્મા સુખસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આનંદરૂપ છે. તેજ પોતાના આનંદથી સર્વને આનંદિત કરે છે.

નેતરોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ન ॥ ઇતરઃ ॥ અનુપપત્તેઃ ॥

અર્થ—જીવને આનંદસ્વરૂપ હોવાની કોઈ પણ યુક્તિ નથી. જો જીવ આનંદસ્વરૂપ હોત તો સંસારના દુઃખમાં કદી ન પડતે. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પણ એજ અર્થ માન્યો છે કે જીવ આનંદમય નથી. જેમકે—

ઇતથાનન્દમયઃ પરંવાત્મા ॥ નેતરઃ ॥

ઇતરશ્ચિરાદન્યઃ સંસારી જીવ इत्यर्थः ॥ શ્રીમં. મા. ૧૧. ૧૬ ॥

અર્થ—એ માટે પરમાત્માજ આનંદમય છે, ઇશ્વરથી ભિન્ન જે જીવો છે તે આનંદમય નથી. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં અદ્વૈતવાદિ ભાષ્યકારે જીવ ઇશ્વરનો ભેદ કાંઈ પણ આનાકાની કયાં શિવાય ખુલ્લુંખુલ્લું માની લીધેલો છે. સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે—“મુક્ત જીવ પણ પરમેશ્વરની માફક આનંદવાળા થઈ શકતા નથી.” જે કે મુક્ત જીવ તથા સંસારી જીવ વિષયક બંને ભાષ્યકારોના મતમાં આ ઠેકાણે કાંઈક અર્થભેદ છે, તોપણ જીવ ઇશ્વરના ભેદમાં તો બંને આચાર્યોના મતમાં આ સૂત્ર ભેદવાદ સિદ્ધ કરે છે. ૧૬

ભેદવ્યપદેશાच्च ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—ભેદવ્યપદેશાत् ॥ ચ ॥

અર્થ—ઇશ્વર અને જીવનો ભેદ વર્ણન કર્યો છે, માટે પણ જીવ આનંદમય નથી. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વા. શં. આ. એ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ અવિદ્યા કૃત માન્યો છે, જેમકે ‘ઘટોપાધિવાળા ઘટાકાશથી મહદાકાશ ભિન્ન છે, એ પ્રમાણે જીવ ઇશ્વરનો ભેદ છે. અર્થાત્ મિથ્યા ભેદનો આશય કરીને આ ઉપદેશક જે સૂત્ર છે, વાસ્તવમાં જીવ ઇશ્વરનો ભેદ નથી.’ એ પ્રમાણે ઇશ્વરનું (પ્રાંતિથી) ખૂલથી જીવ બની જવું, એવા અભિપ્રાયનો ગંધમાત્ર પણ આ જે

સૂત્રોમાં નથી; પરંતુ શંકરાચાર્યજીએ પોતાના માયાવાદની સિદ્ધિને માટેજ એવું ભાષ્ય જેઝાતાણીથી કરેલું છે. જ્યાં જ્યાં સૂત્રકાર જીવ ઇશ્વરનો ભેદ કથન કરે છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકારની એજ શૈલી છે કે તે અવિદ્યાશ્રયથી જીવ બ્રહ્મની એકતાનું મંડન કરે છે. પણ આ ઠેકાણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ આનંદમયાધિકરણના આઠ સૂત્રોમાં (માયા) અવિદ્યાનું નામ માત્ર પણ નથી; તેમજ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતિથી આ અધિકરણમાં વર્ણન કરેલો છે. વળી સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ પણ આ અધિકરણમાં જીવ ઇશ્વરનું ભેદપરક વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ૧૭

મંગલિ—રસદોષાચં લઙ્ઘવાનન્દી મવતિ ॥ તૈં ૨ ॥ ૭ ॥ તે પરમાત્માને પામીને જીવાત્મા આનંદી થાય છે. જો જીવમાં આનંદ ન હોત તો ક્યાંથી આનંદ આવતો? એ અનુમાનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જીવનું સ્વરૂપભૂત આનંદ છે, પણ કેવળ ઉપાધિના કારણથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ થાય છે. એનો ઉત્તર—

કામાચ્છનાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—કામાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ અનુમાનાપેક્ષા ॥

અર્થ—જીવમાં આનંદની કામના છે એ માટે અનુમાનથી આનંદ કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૮

અસ્મિન્નસ્યચત્તયોગંશાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—અસ્મિન્ ॥ અસ્ય ॥ ચ ॥ તત્તયોગમ્ ॥ શાસ્તિ ॥

અર્થ—બ્રહ્મમાં જીવાત્માનું (તત્તયોગમ્) આનંદની સાથે જોડાવું, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રકાર કહે છે. જેમકે—

યદાશેવૈપ એતસ્મિન્નદૃશ્યેજ્ઞાત્મ્યેજ્ઞિસ્ત્કેજ્ઞનિલયનેજ્ઞમયમ્પ્રતિષ્ઠાંવિન્દતે ॥

અયસોજ્ઞમયં ગતોભવતિ ॥ યદાશેવૈપ એતસ્મિન્નુદરમન્તરંકુરતે

અયતસ્યમયં ભવતિ ॥ તૈં ૨ ॥ ૭ ॥

અર્થ—જ્યારે આ જીવ અદૃશ્ય ઈન્દ્રિયઅગોચર બ્રહ્મમાં “અનાત્મ્યે” ઈન્દ્રિયાદિ અવયવવરહિતમાં અલયરૂપ પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત

થાય છે, ત્યારે અભય થાય છે જ્યારે પરમાત્માથી થોડો પાણુ
બુદ્ધો થાય છે, અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિનો બેદ દૂર છે, ત્યારે તેને ભય
પ્રાપ્ત થાય છે એનાથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્માના યોગ
થીજ હવે આનંદ પામે છે આ સૂચના સાધ્યમાં સ્વામી રામાનુ-
જચાર્યજી એમ લખે છે કે—

આનન્દીભવતીત્યુન્યમાનેયહામાદ્યઆનન્દીભવતિ સ સ एवेत्यनुमत्तः
કોવ્રવીતિ ॥ શ્રીં માં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—તે આનંદસ્વરૂપ પ્રદાનો લાભ કરીને હવાત્મા આન-
દવાળો થાય છે, એમ કથન કર્યાથી જેના લાભથી જે આનંદવાળો
થાય છે તે પણ પ્રદાન છે, એમ તો ઉન્મત્તવિના બીજો કોણુજ કહી
શકે? અર્થાત્ પ્રદાનના આનંદથી આનંદિત થવાવાળો હવે દદાપિ
પ્રદાન થઈ શકતો નથી જે તેને પ્રદાન કહે છે તે કેવળ ઉન્મત્ત
મલાય છે. ૧૯

સંગતિ—પ્રદાને આનંદમય મિદ્ધ કર્યા પછી પૂર્વ પ્રકૃત
નિરાકાર પ્રદાનમાં સામ્યનો સમન્વય બતાવવા માટે આદિત્યમાં
હિરણ્યમયશ્ચ પુરૂષનુ પ્રકરણ ચલાવે છે.

અંતર-
ધિરણ્ય

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદં—અન્તઃ ॥ તત્ ॥ ધર્મોપદેશાત્ ॥

અર્થ—આદિત્યની અંદર જ્યોતિર્મય પુરૂષનું વર્ણન છે.
હિરણ્યં વં યોતિ. ॥ હિરણ્ય નામ જ્યોતિનું છે, અને તે જ્યોતિર્મય
પુરૂષ પરમાત્મા છે. જેમકે—

અયયર્ણોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્યમયઃ પુરુષોદ્દિશ્યતે ॥

હિરણ્યમશ્ચહિરણ્યકેશ આમણક્ષાત્ સર્વેષ્વમુવર્ણઃ ॥ છાંં ૧૬ ॥

અર્થ—આ જે આદિત્યમાં હિરણ્યમય પુરૂષ છે, સુવર્ણની
દાદી અને સુવર્ણના કેશવાળો છે, નખથી લઈને મર્વ સુવર્ણરૂપ છે;
અર્થાત્ જ્યોતિર્મય હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ છે, કેમકે ચરમેશ્વરનું રૂપ

કાંઈ કથન થઈ શકતું નથી; એ માટે ઉદ્ધાવાક્યનું તાત્પર્ય સ્વતઃ પ્રકાશ પ્રદાનમાં છે. એનાપર સ્વામી શંકરાચાર્યજી એમ લખે છે કે—
નચપરમેશ્વરસ્યરૂપવત્ત્વંયુક્તંઅશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્॥કૌં ૧।૩।૧૫।
इतिश्रुतेराधामश्रवणाच्च ॥ શં ૦ માં ૧ । ૧ । ૨૦ ॥

અર્થ—પરમેશ્વર રૂપવાળો હોઈ શકતો નથી, કેમકે તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ આદિથી રહિત છે અને અવ્યય છે. તેમજ શાસ્ત્રમાં આધાર શ્રવણ થાય છે માટે. ૨૦

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

पद०—भेदव्यपदेशात् ॥ च ॥ अन्यः ॥

અર્થ—સૂર્યથી પરમાત્મા અન્તર્યામી ભિન્ન છે, એમ પ્રાદક્ષણમાં બેઠે કથન કરેલું છે. જેમકે—

य आदित्येतिष्ठद्वादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं।
य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥वृ० ૩।૭।૧॥

અર્થ—જે આદિત્યમાં રહે છે, જેને આદિત્ય બાણુતો નથી, જેનું આદિત્ય શરીર છે અને જે આદિત્યની અંદર વ્યાપક થઈ તે આદિત્યને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારા અન્તર્યામી અમૃત છે. જે સૂર્યમાં રહે છે, જેને સૂર્ય જડ હોવાથી બાણી શકતો નથી, ઇત્યાદિ વચનોથી સ્પષ્ટ મિદ્ધ થાય છે કે આદિત્ય પુરૂષથી કાંઈ સૂર્યની ઉપાસના છેજ નહિ, કિંતુ જ્યોતિર્મય પ્રદાનની ઉપાસના છે ૨૧

સંગતિ—જે શાસ્ત્રમાં નિશકાર પ્રદાનનીજ ઉપાસના હોય તો—

आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्वाकाशदेव

समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तयन्त्याकाशोवैभ्यो ज्यायानाकाशः

परायणम् ॥ છાં ૦ ૧।૫।૧ ॥

અર્થ—આકાશથીજ સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે અને આકાશમાંજ લય પામે છે; આકાશ સર્વથી મોટું છે અને આકાશજ સર્વનું અધિષ્ટરણ છે. એ વાક્યમાં આકાશનેજ સર્વ કર્તા કથન કરવાનું શું પ્રયોગન? એનો ઉત્તર સૂચકાર આપે છે.

આકાશ
ધિક્વલુ

આકાશસ્તલ્લિંગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—આકાશઃ ॥ તત્ ॥ લિંગાત્ ॥

અર્થ—આ ઠેકાણે આકાશ એ પ્રદ્યુમ્ન નામ છે, કારણકે જગદુત્પત્તિ આદિ પ્રદ્યુમ્ન ચિન્હ છે આસપન્તાત્કાશતેપ્રકાશતે સૂર્યાદિન્ ય ત્ત આકાશ ॥ જે સૂર્યાદિનો પ્રકાશ પ્રદ્ય છે તેનું નામ આ ઠેકાણે આકાશ છે ૨૨

સંગતિ—જ્યા પ્રાણ શબ્દથી પ્રદ્યની ઉત્પત્તિ કહી છે ત્યાં પ્રાણ શબ્દથી પણ પ્રદ્યનો આશય છે? ઉત્તર—

પ્રાણ
ધિક્વલુ

અતएवપ્રાણઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ एव ॥ પ્રાણઃ ॥

અર્થ—પૂર્વોક્ત હેતુઓથી પ્રાણ પણ પ્રદ્યુમ્ન નામ છે જેમકે પ્રાણશ્ચિત્તિ હોનાચ સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાનિ પ્રાણમેવાભિ-
સવિશન્તિ પ્રાણમભ્યુજિહતે ॥ છાં૦ ૧ । ૧૧ । ૫ ॥

અર્થ—એ મર્વ ભૂતમાત્ર પ્રાણમા લય પામે છે, અને પ્રાણ થીજ ઉત્પત્તિકાલમા પ્રગટ થાય છે એ વાક્યમાં પ્રાણથી આશય પ્રદ્યનો છે જેમકે—પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ ॥ વૃ૦ ૪ । ૪ । ૧૮ ॥ આ ઠેકાણે પ્રાણનોપ્રાણ પ્રદ્ય કથન કરેલો છે. ૨૩

સંગતિ—અતઃગધિક્વલુમા આદિત્યની અદર જે ન્યોતિર્મય પુરૂષ છે તેને પ્રદ્ય મિદ્ધ કર્યો છે હવે પૂર્વપદ્ય એવો છે કે છાદોઅમા—

પદત્ત પરોદિવોજ્જ્વોતિર્જોપ્યતે નિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ
પૃષ્ઠેષ્વનુત્તમેષ્વત્તમેપુરોકેવિદં ગાય તથાદિદમાસ્મિન્નન્ત પુરુષેવ્યોતિ

॥ છાં૦ ૩ ॥ ૧૩ ॥ ૭ ॥

અર્થ—અથ એટલે ગાયત્રી વર્ણનની પછી અતઃ એટલે સ્વર્ગલોકથી ઉપર જે પ્રકાશમાન જ્યોતિ છે, તેજ જ્યોતિ પુરૂષની અંદર છે. એ વાક્યમાં જ્યોતિ શબ્દ સૂર્યાદિ જ્યોતિનો, બોધક છે? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે:—

++++++
+ જ્યોતિશ્ચ +
+ રણાધિકરણ +
++++++

જ્યોતિશ્ચરણાભિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—જ્યોતિઃ ॥ ચરણાભિધાનાત્ ॥

અર્થ—તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાંશ્ચ પૂરુષઃ ॥ પાદોઽસ્ય વિશ્વામૃતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતન્દિવિ ॥ છાં ૩ ॥ ૧૩ ॥ ૬ ॥ આ સર્વ સંસાર તે પુરૂષનું મહત્વ છે, અને તે પુરૂષ એનાથી મોટો છે, વિશ્વના સર્વભૂત એ પુરૂષના એક પાદસ્થાનીય છે અને ત્રણપાદ અમૃતરૂપ છે. એ પ્રમાણે આર પાદ કથન કર્યાથી જ્યોતિશબ્દ આ ઠેકાણે પ્રદાનોન બોધક છે. ૨૪

સંગતિ—ગાયત્રી છંદના પછી આર પાદ કથન કર્યા છે તો જ્યોતિશબ્દથી ગાયત્રીનું અહણ કેમ ન થાય? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

છન્દોભિધાનાન્નેતિચેન્નતથાચેતોર્જ્પણનિગદાત્તથાહિ
દર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—છન્દોઽભિધાનાત્ ॥ ના ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ તથા ॥

ચેતોર્જ્પણનિગદાત્ ॥ તથાહિ ॥ દર્શનમ્ ॥

અર્થ—જો છંદનું કથન કરવાથી એમ શંકા કરે કે અતુષ્પાદથી આ ઠેકાણે ગાયત્રીનું અહણ થાય છે, તો એ ઠીક નહીં; કેમકે “ચેતોર્જ્પણનિગદાત્” એટલે કે ગાયત્રી છંદ દ્વારા પ્રદાનમાં ચિત્ત અર્પણ કરવાનું કહ્યું છે. “તથાહિદર્શનમ્” અને એજ પ્રમાણે વેદોપ-નિષદોમાં દેખાય છે કે અતુષ્પાદથી આ ઠેકાણે પ્રદાનનું વર્ણન છે. ૨૫

મૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥૨૬॥

પદ૦—મૂતાદિગદવ્યપદેશોપપત્તેઃ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—અને જ્યાં પૃથ્વી આદિ ભૌતિક ચાર પાદ કથન કર્યાથી જેમ ગાયત્રીનું અહુષ્ઠી થઈ શકતું નથી, તેમજ પાદોઽસ્યવિશ્વામૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતન્દિવિ ॥ એ વાક્યમા પણ એવા ચાર પદનું વણન છે, જેનાથી છદનું અહુષ્ઠી કવુ સર્વથા અમ ગત છે ૨૬

સંગતિ—યદત્ત પરોદિવા જ્યોતિર્દીપ્યતે ॥ એ વાક્યમા ઘાલોકથી નર જ્યોતિકથન કર્યું છે અને ત્રિપાદસ્યામૃતન્દિવિ ॥ એ વાક્યમા ઘાલોકને અધિકૃત્વરૂપ કથન કર્યો છે, તો એ ઉપદેશમા વિરોધ જણાય છે, કારણ કે પૂવોક્ત વાક્યમા પરસ્પર વિરોધ આવે છે એનું સમાધાન સૂત્રકાર કરે છે

ઉપદેશમેદાન્નેતિવેન્નોભયસ્મિન્નપ્યવિરોધાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—ઉપદેશમેદાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉભયસ્મિન્ ॥ અપિ ॥ અવિરોગાત્ ॥

અર્થ—ઉપદેશ ભેદની શકા કરે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે ઉક્ત બંને વાક્યમા પ્રહ્નનું જ વિધાન જણાય છે દિવ પરોજ્યોતિ એ વાક્યથી પ્રહ્નનું મર્વોપરિપલ્લ કથન કર્યું છે, અને ત્રિપાદસ્યા મૃતન્દિવિ ॥ એ વાક્યથી મૃદિને પ્રહ્નના એક દેશમા દર્શાવી છે, માટે કાલ વિરોધ નથી ૨૭

સંગતિ—જ્યોતિ અધિકરણની પછી એ શકા ઉત્પન્ન થઈ કે અનતારૂપ ઈશ્વર આઠાર નિરૂપણ કર્યા છે અને તેનો અમન્યય પણ શાસ્ત્રમા દેખાય છે, જેમકે રાત્ર પ્રતર્દન અને ઇન્દ્રના મવાદમા કૌપિતકી ઉપનિષદમા ઇન્દ્રએ પ્રતર્દનને કહ્યું છે કે સહોવાચ પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાત્મા ત ગામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ ॥ કો ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ હું પ્રાણરૂપ પ્રજાત્મા છું, તું મારી ઉપામના કર જ્યારે આવી રીતનો ઉપદેશ છે તો પછી નિનિત્ત ઇશ્વરનો અમન્યય કેવી રીતે થઈ નડે છે? એ મદેહની નિરૂત્તિને માટે આ ઇન્દ્રપ્રાણાધિક્યપ કહે છે

૧૧ ઇ-૬ પ્રા
ણાધિ-૨૯

પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ-પ્રાણઃ ॥ તથા ॥ અનુગમાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણ ગળદથી આ ઠેકાણે ઇન્દ્રએ ઘસની ઉપાસના બતાવી છે ૨૮

સંગતિ—ઇન્દ્રે જે પોતે પોતાને પ્રાણ કહીને પોતાની ઉપાસના કથન કરી છે એથી જણાય છે કે તેણે પોતાના આત્માનો ઉપદેશ કહ્યો છે, તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે ત્યાં પ્રાણ શબ્દનો અર્થ ઘસ છે? એના ઉત્તરમાં નીચેનું શ્રૂત છે કે—

ન વક્ત્રાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મસંબન્ધ
ભૂમાહ્યસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

પદ-ન ॥ વક્તુઃ ॥ આત્મોપદેશાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ અધ્યાત્મસં-
બન્ધભૂમા ॥ હિ ॥ અસ્મિન્ ॥

અર્થ—વક્ત્રા ઇન્દ્રે પોતાના આત્માનો ઉપદેશ આ ઠેકાણે કર્યો નથી, કિંતુ પગ્માત્મામાં ગાઢ નબંધ પામવાથી પગ્માત્માની ઉપાસના કહી છે, અર્થાત્ ઇન્દ્ર નરકથી ઉપાસના કરવાની આજ્ઞા આપી છે. ૨૯

સંગતિ—શું એ પ્રમાણે આત્મોપદેશદ્વારા કોઈ અન્ય ઋષિએ પણ પોતે પોતાને ઇશ્વર કહીને ઇશ્વરોપાસના દર્શાવી છે ખરી? ઉત્તર—

શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યાત્પદેશો વામદેવવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ-શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ॥ તુ ॥ ઉપદેશઃ ॥ વામદેવવત્ ॥

અર્થ—શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી-શાસ્ત્રજ્ઞાન પામીને-આત્મભાવથી પણ ઉપદેશ થઈ શકે છે, જેમકે વામદેવે બૃહહારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે.

યથાતદ્વૈતત્વસ્યન્નૃપિર્વામદેવઃ પ્રતિપેદેહં મનુરભવં સૂર્યશ્રેતિતદ્વત્ ॥
તદ્યોયો દેવાનાં પ્રત્યવુદ્યત સ એવ તદભવત્ ॥ ૩૦ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — પરમાત્માના અપહૃત પાપ્માદિ ધર્મો ધાગણ કરીને વામ દેવ ઋષિએ એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે “હું મનુ છું અને હું જ સૂર્ય છું દેવતાઓમાથી જેને જેને જ્ઞાન થયું તેઓ પરમાત્માના અપહૃતપાપ્માદિ ધર્મને ધારણ કરીને તેવાજ થઈ ગયા છે” એ અભિપ્રાયથી વામદેવે કહ્યું છે કે “હું બ્રહ્મ છું”

આજ વાક્યથી આજઠાલના માયાવાદી લોકો માયામા કૃત્તીને પેતે પોતાને બ્રહ્મ માની લે છે ૩૦

સંગતિ—મામેવવિજાનીહિ ॥ મનેજ બધું એ પ્રકરણ ચલાવીને એવું કહ્યું છે કે—

પ્રાણોસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ત મમાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ ॥ કો० ૩ ॥૨॥

અર્થ — હું પ્રાણ છું, હું પ્રજ્ઞાત્મા છું અને અમૃત છું, તું મારી ઉપામના કર એ વાક્યમા જીવાત્મા અને પ્રાણનું મુખ્ય ચિન્હ આવવાથી પ્રાણ શબ્દથી બ્રહ્મનું ગ્રહણ નથી થતું ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે

જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાન્નેતિચેન્નોપાસાન્નૈવિધ્યાદાશ્રિત-
ત્વાદિહતથોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—જીવમુખ્યપ્રાણલિંગાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉપાસાન્નૈ-
વિધ્યાત્ ॥ આશ્રિતત્વાત્ ॥ ૩૧ ॥ તથોગાત્ ॥

અર્થ — જીવ અને પ્રાણ વાચુને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ આ ઠેકાણે ઠીક નથી કેમકે “જાવ” સર્વને જીવન આપવાવાળો અને પ્રાણ સર્વને પ્રાણ આપવાવાળો અમૃતરૂપ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે અહીં એકજ બ્રહ્મની ઉપામના કહી છે એ માટે દોષ આવતો નથી આ અધિકરણમા એટલું બિંદુ થઈ ગયું કે જે શ્રીકૃષ્ણજીએ ગીતામા એમ કહ્યું છે કે “હું ઇશ્વર છું મને બધો” એ કથન પણ એવી રીતિથી કહેવું છે કે જેવી રીતે ઈન્દ્ર અને વામદેવે કહ્યું છે

વેદાન્તાર્થમાખ્યે પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ પાદઃ સમાપ્તઃ ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ वेदान्तार्थभाष्येप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥

॥ प्रारम्भ्यते ॥

સંગતિ—પ્રથમપાદમાં આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ, સૂર્યાદિ જડ પદાર્થોથી બ્રહ્મને ભિન્ન નિરૂપણ કર્યું. હવે સંદેહ એમ થાય છે કે— ધણું વેદાન્ત વાક્યોમાં જગત્ને બ્રહ્મરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તો સૂર્યાદિ જગત્ની તો કયાજ શી? એ સર્વ જગત્ સહસ્રો નામોવાળું બ્રહ્મરૂપ છે, એ સર્વાત્મવાદના વેદોમાં તથા ઉપનિષદોમાં સહસ્રો મંત્ર છે. જેમકે :—

તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુચન્દ્રમાઃ ॥

તદેવશુક્રંતદ્બ્રહ્મતાઆપઃ સપ્રજાપતિઃ ॥ ય૦ અ૦ ૩૨ મં ૧

સર્વંસ્વલ્વિદંબ્રહ્મતજ્જ્વાલાનિતિશાન્તરૂપાસીત છાં૦ ૩ ॥૧૪ ॥૧॥

ઈત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે એ સર્વ ચરાચર જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે. આ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે અગ્નિ આદિ બ્રહ્મના નામ છે એ સિદ્ધ કરવાના અભિપ્રાયથી આ દ્વિતીયપાદ આરંભ કરે છે :—

૧ સર્વત્રપ્રસિદ્ધા
ધિકરણ.

સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સર્વત્ર ॥ પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥

અર્થ—સર્વ વેદ તથા ઉપનિષદોના વચનોમાં એવો પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ જણાય છે કે આ જડ જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. યથા :—

ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચિજગત્યાંજગત્ ॥ ય૦અ૦ ૧૪૦ ॥૧॥

અર્થ—આ મર્વ જડ જગત્ ઇન્દ્રિયથી વ્યાપ્ત છે એ પ્રકારે વ્યાપ્ય વ્યાપનો ભેદ ખુલે જણાયો છે, અને બહુદાન્યકોપની પદમા એ ભેદ એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે —

एतस्य साक्षरस्य प्रज्ञासने गामि मूर्त्यचिन्द्रमसो विधृतोतिष्ठत

॥ ૪૦ ૩ ૧૮ ૧૬

અર્થ—હું ગામિ આ સાક્ષર એન્દ્રે કે અવિનાશી પરમાત્માના નિયમમા એ મર્વ સૂર્ય ચંદ્રમા આદિ નિયત છે. ઈત્યાદિ વાક્યોમા મર્વ જડ તથા ચેતનનો ભેદ પ્રતિદ્વ દેખાય છે, એવી રીતે ઉક્ત સૂત્રનો આશય છે.

જે દોષએક લાખ્યકારોએ જીવોપામનાનો પૂર્વપક્ષ કરીને આ સૂત્રનો પ્રજ્ઞાપાસના પરં અર્થ કર્યો છે તે મર્વધા અમગત છે, કેમકે જીવોપામનાનો મધમાત્ર પણ આ આવતા વિષય વાક્યમા જણાતો નથી.

મમાનાધિક્ષણના વાક્યોમા મર્વાત્મવાદ અર્થાત્ આ મર્વ મમાર પ્રજ્ઞરૂપ છે એનો સદેહ હતો, જેનો ઉત્તર આ સૂત્રમા અપાઈ ગયો છે. અને જે એવી શકા હતી કે “સર્વસત્તિવદ્વક્ત્ર” એ વિષયવાક્યમા વ્યગચ્છ જગતને પ્રજ્ઞા બતાવ્યું છે, તો એનો ઉત્તર એટલોજ કે એ વિષયવાક્ય જડ ચેતન મર્વને પ્રજ્ઞા ધ્યન હતું નથી; કિંતુ એવું કહે છે કે શમવિધિ અર્થાત્ શાંતિને માટે સર્વ વસ્તુઓને પ્રજ્ઞાગ્રિત મમજીને પ્રજ્ઞાપામના કરી ભેદએ જેમકે —

सर्वसत्त्वित्त्वद्रूपतज्જलानिति शान्तउपासीत ॥

तस्मान्नायतततितज्જ तस्मिन्नीयततिततद्रૂम्

तस्मिन् अनितिचेष्टततितતद्रૂम् एतेपासमाहारततितज्જलान् ॥

અર્થ—તે પ્રજ્ઞાવી મર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાજ મર્વ લય પામે છે અને તેમાજ મર્વ પ્રાણી પ્રાણાદિ ચેષ્ટા કરે છે, એ અગમા પ્રજ્ઞાગ્રિત દોનાની મર્વ પદાર્થ પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. તે જડ ચેતન મર્વ પ્રજ્ઞા છે એવી રીતેજ એ વાચનો આશય દોત તો

ઉપાસીત કથન કરવાની કાંઈજ જરૂર ન હતી; કારણ કે સર્વ પ્રહાજ છે તો પછી ઉપાસના કોણ કરનાર અને કોની કરવી? અમારા મતમાં તો એવો દોષ આવતો નથી; કારણ કે અમે તો એ ઉપદેશને સામ્યલાવ ઉપદેશ માનીએ છીએ. સમતા પ્રગટ કરવા માટે એ રીતિ અન્ય ગ્રંથકારોએ પણ લખી છે. જેમકે:—

વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસિનિ ॥

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચપંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ગી० અ० ૫ ॥૧૮

અર્થ—વિદ્યાવડે નમ્રતા પામેલા બ્રાહ્મણમાં, ગૌ, હાથી, શ્વાન, ચાંડાલ, એ સર્વમાં જે સમદર્શી હોય છે તે પંડિત ઠેઠેવાય છે. માયાવાદી ઉક્ત શ્લોકનો એવો અર્થ કરે છે કે—એ સર્વ પદાર્થ પ્રહાનનાં વિવર્ત છે, (વિવર્ત એટલે તાત્કાલિકમાં અન્યથા નહિ પણ અન્યથા થઈને પ્રતીત થવું, જેમકે રજત્યુમાં સર્પ અને સીપમાં ચાંદી.) માટે પ્રહારૂપ છે; પરંતુ એ શ્લોકનો અભિપ્રાય એવો બીલકુલ નથી. કેમકે એ વાતને ગ્રંથકાર નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે. જેમકે:—

દૃઢૈવતૈર્જિતઃ સર્ગો યેપાંસામ્યેસ્થિતમનઃ ॥

નિર્દોષં હિ સમં દ્રઘ્ય તસ્માત્ત્રહ્મણિ તેસ્થિતાઃ ॥ ગી० અ० ૫ શ્લો० ૧૭

અર્થ—તે લોકોએ આ ઠેકાણેજ સંસાર જીવી લીધો છે કે જેનું મન સમતામાં સ્થિર હોય. કેમકે નિર્દોષ સમરૂપ પ્રહાર છે એ માટે તે લોકો પ્રહારમાં સ્થિર છે. એ આશયવાળાં વાક્યોને અર્થાભાસથી બગાડી નાંખીને માયાવાદી લોક સર્વ પ્રહાર છે એવી રીતે મિથ્યાવાદનો પ્રચાર કરે છે, જેમકે—સર્વસ્વલ્લિવદંબજ એ વાક્યથી અર્થાભાસ કરી નાંખે છે. તો એ અર્થાભાસ દૂર કરવાને માટેજ ઉક્ત સૂત્ર છે. ૧

સંગતિ—જગત્ કર્તૃત્વાદિ ગુણો પણ જડમાં નથી હોઈ શકતા. એ આશયથી સૂત્રકાર કહે છે:—

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ०—વિવક્ષિતગુણોપપત્તેઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પ્રહારમાં કથન કરવા યોગ્ય ગુણો પણ આ જગતમાં નથી માટે જડજગત્ પ્રહાર નથી. ૨.

સંગતિ—માનો કે જડ જગતમાં પ્રહ્લના શુભ નથી, પરંતુ જીવ-
માં તો સચ્ચિદાનંદાદિ શુભ જણાય છે, તો જીવને પ્રહ્લરૂપ કહેવામાં
શું બાધ છે? ઉત્તર:—

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૩ ॥

પદ૦—અનુપપત્તેઃ ॥ તુ ॥ ન ॥ શારીરઃ ॥

અર્થ—જીવને પ્રહ્લ થવાની કોઈપણ યુક્તિ ન હોવાથી જીવ
પ્રહ્લ નથી એ વાત ઉત્તર સૂત્રોમાં કહેવાય છે. ૩.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—કર્મ અને કર્તારૂપથી જીવ અને પ્રહ્લનું કથન કરેલું છે
માટે. લેખકે:—

एकोवशीनिष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजवद्बुधा यः करोति ॥

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्ते पांसुत्संग्राह्यतन्नेतरेषाम् ॥

શ્લ૦ ૬ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—મર્વના નિયંતા એક પરમાત્મા છે કે જે એક પ્રકૃતિરૂપ
બીજને રચનાથી ઘણા પ્રકારની કરે છે. જે પુરૂષ તેને અન્તરાત્મા
મમત્તે છે તેનેજ નિરંતર મુખ રહે છે, બીજાને નહિ.—આ ઠેકાણે
જીવાત્માને ઉપાસનારૂપ ક્રિયાનો કર્તા તથા ઇશ્વરને કર્મ કથન કર્યો
છે એ પ્રમાણે કર્મ કર્તૃભાવના ભેદથી જીવ અને ઇશ્વરનો સ્પષ્ટ
ભેદ છે. વળી એમાંજ “અનુપશ્યન્તિ” ક્રિયાનું કર્મ પ્રહ્લ કહ્યું છે;
એથી પણ જણાય છે કે જીવ પ્રહ્લનો ભેદ જણાય છે. ૪.

શબ્દવિશેષાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—શબ્દવિશેષાત્ ॥

અર્થ—શબ્દ પણ જીવાત્માને માટેજ વિશેષ જણાય છે. લેખકે

અનેનજીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્યનામરૂપેવ્યાકરવાણિ ॥

છાં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

આ જીવરૂપ આત્મા વડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપનેકરૂં. આ ઠેકાણે કોઈ લોક એમ પણ શંકા કરે છે કે-શું પ્રહ્લે જીવરૂપ થઈને પોતે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો? એનો ઉત્તર એટલોજ કે જીવને આત્મા આ ઠેકાણે એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે “જીવ પ્રહ્લનુ સ્વંત્ર એટલે કે પોતાની વસ્તુ છે એ માટે આત્મા શબ્દથી કથન કર્યો છે”. જ્યાં અનાદિ જીવ માનીને પુણ્ય પાપની વ્યવસ્થા કરી છે ત્યાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પણ જીવને અનાદિકાલથી પ્રહ્લથી જુદો માન્યો છે; અસ્તુ. પ્રકૃતમાં એમ છે કે કર્તા લોકના નંસારી આત્માને માટે અમાધારણ જીવ શબ્દ જણાય છે. અને પરમાત્માના તો ઈશ, પ્રહ્લ, સર્વજ્ઞ, આદિ નામ છે. જેમકે.—

મળવોધેનુઃશરોચાત્મા વ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ॥

અમમત્તેન વેદ્ધવંશરવત્તન્મયોભવેત્ ॥ મુ. ૨ ॥ ૪ ॥

ઈત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રહ્લથી ઇશ્વરનું ગ્રંહણ છે એ પ્રમાણે જીવ ઇશ્વર બોધક શબ્દોના ભેદથી પણ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ છે.

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદ. —સ્મૃતેઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—સ્મૃતિથી પાતું જીવ ઇશ્વરનો ભેદ જણાય છે. મનોમયવાક્યના નિર્ણયને માટે જો આ અધિકરણ હોત તો સ્મૃતિથી જે બોધન કરવાની શી આવશ્યકતા હતી?

અર્થ—હું અર્જુન ! ઇશ્વર સર્વ જીવોના હૃદયમાં રહે છે અને પોતાની માયા વડે સર્વને પોતાના નિયમ મુજબ જમાવે છે આ પ્રમાણે અષ્ટ ભેદનું વર્ણન કરીને સ્વામી ગ્રહગચાર્યાંજ લખે છે કે એ ભેદ તો કલ્પિત છે આગય એ નીકળ્યો કે વેદાન્તમાં અને ગીતામાં કલ્પિત ભેદ માનેવો છે, તો પછી જ્યારે એના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં ઉપનિષદોમાં અભેદ ઉપાસના ઠંથન કરેલી છે ત્યાં શાંતિને મેં છે, વાસ્તવમાં તેતે વચનોમાં અભેદ નવી એ પ્રત્યુત્તર શામાંટે હું સહ લાગે છે ! ૬

સંગતિ—

અણોરણીયાન્ મહતોમહીયાનાત્માસ્યજન્તોર્નિહિતો ગુહ્યાયામ્ ॥

તમન્નુઃ પશ્યાતિવીતશોકો વાતુઃપ્રમાદાન્મરિમાનમાત્મનઃ ॥ક૦ ૧॥૨૦

અર્થ—નાનાથી નાનો અને મોટાથી મોટો જીવાત્માની બુદ્ધિ-રૂપ શુદ્ધિમાં એવો આત્મા સ્થિત છે, તેને જીવાત્મા વીત શોક થઇને જીવે છે ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી નિશ્ચય થાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞ અણુરૂપ થઇને સર્વ પ્રાણિયોના હૃદયમાં સ્થિત થયેવો જીવ મન્નુ છે તો પછી જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કેવી રીતે ? સૂત્રના પૂર્વાર્દ્ધમાં એ પૂર્વપક્ષ છે અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં એનો ઉત્તર છે જેમકે —

અર્મકૌકસ્ત્વાત્તદ્વ્યપદેશાચ્ચનેત્રિચેન્ન

નિચાગ્યત્વાદેવંવ્યોમવચ્ચ ॥ ૭ ॥

પદ૦ - અર્મકૌકસ્ત્વાત્ ॥ તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥

શ્ચિત્તિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ નિચાગ્યત્વાત્ ॥ એવમ્ ॥ વ્યોમવત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—અણોરણીયાન્ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં અ-વ-ધાનવાળો નિરૂપણ કરવાથી જીવનું કથન જણાય છે, એ માટે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ નથી નિહ્ન થતો એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂત્રદાર એજ સૂત્રમાં આપે છે કે ‘નિચાગ્યત્વાત્’ ધ્યાનાર્થ હૃદયરૂપમાં અણુરૂપથી પરમેશ્વરનું વર્ણન કર્યું છે જેવી રીતે મહાકાશનેજ ગિરિદેશમાં વ્યાપક હો-

વાથી ગિરિગુહાકાશ કહેવાય છે, અને તે દેશના આકાશનો યોધ-કરવા મહાકાશનુંજ નામકેર સંખેલું છે. એજ પ્રમાણે તે પરમાત્માને જીવાત્માના અંતઃકરણરૂપી ગુફામાં અલ્પસ્થાનવાળો કહેવા છે. (અર્લક નામ અલ્પનું છે અને એક એ સ્થાનનું નામ છે. અલ્પ છે સ્થાન જેનું તેને અર્લકૌક કહેવાય છે. તે પરમાત્માનું નામ અર્લકૌક છે) પણ વાસ્તવમાં અર્લકૌક એટલા માટે નથી કે દક્ષાધ્યાનાર્થજ તેને આણરૂપ વર્ણન કર્યો છે. ૭.

સંગતિ—એ પ્રમાણે ત્યારે પરમાત્મા હૃદયદેશમાં છે ત્યારે તો તેને સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ પણ થવી જોઈએ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

સંભોગપ્રાપ્તિરિતિચેન્ન વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—સંભોગપ્રાપ્તિઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ વૈશેષ્યાત્ ॥

અર્થ—સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ પરમાત્માને એટલા માટે નથી થતી કે તે જીવથી વિશેષ છે, અર્થાત્ જીવ સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે અને તે પરમાત્મા સાક્ષીરૂપે સ્થિર છે; એટલી પરમાત્મામાં વિશેષતા છે. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ “વૈશેષ્યાત્” એ પદનો એવોજ અર્થ કર્યો છે કે જે અમે કર્યો છે. પણ આ ઠેકાણે તેમના મતમાં શંકા એટલીજ થાય છે કે તેના એકાત્મવાદમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ ક્યાંથી આવ્યો? કે જે આ સૂત્રમાં તેઓશ્રીએ માન્યો છે? અને વળી ભેદવાદીઓને તો આ ઠેકાણે ઘણાજ અવાચ્ય શબ્દો કહ્યા છે જેમકે “જે જીવ ધન્વરનો ભેદ કહે છે તે ‘દેવાનાંપ્રિયઃ પ્રવૃત્તયઃ’ તે મૂર્ખને પુછવું જોઈએ કે તે એકાત્મા કેવી રીતે જાણ્યો? (હવે આજે ઉચ્ચાર ભેદવાદીઓ પ્રત્યે કરવો એ એક આચાર્યને યોગ્ય નથી.) જો કહે કે તત્ત્વમાસિ ॥ અહંબ્રહ્માસ્મિ ॥ ઇત્યાદિ વા-ક્યોથી; તો વળી તેઓ પાછા અર્ધજરતીય ન્યાય શામાટે કરે છે? અર્થાત્ ભેદ પણ માને છે અને અભેદ પણ માને છે?”

આ ઠેકાણે સ્વામી શંકરાચાર્યનો અવો ઉત્તર સૂત્રના અક્ષરોથી સર્વાધા વિરુદ્ધ છે; તેમજ અત્યન્ત શિથિલ છે. કેમકે પૂર્વપક્ષી

અર્ધજરતીય કરતો નથી પરંતુ અર્ધજરતીય તો અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં છે, કે તેજ પ્રહારને જીવ માને છે અને વળી તેજ પ્રહારને અલોકતા માને છે.

સ્વામી રામાનુજાચાર્યએ સંગતિને અનુસાર યથાવસ્થિત અર્થ ક્યો છે કે પુણ્યપાપ રૂપ કર્મોને વશીભૂત ન હોવાથી ઈશ્વર લોકતા નથી. ૮.

સંગતિ—યદિ પ્રહાર લોકતા નથી તો પછી કઠોપનિષદમાં લોકતા કેમ કહ્યો છે? જેમકે :—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रंचोभे भवत ओदनम् ॥

मृत्युर्यस्योपसेचनं कइत्यावेदयत्रतः ॥ कठ० १ ॥ २ ॥ २५

અર્થ—જે પ્રહારનું પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય આદિ મનુષ્યમાત્ર ઓદન સ્થાનીય છે અને સર્વનો ભક્ષણ કરતાં મૃત્યુ જે પ્રહારનું શાકાદિરૂપ છે, તેવા પ્રહારને દુરાચારી પુરૂષ જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ દુર્વિજ્ઞેય છે. એ વાક્યમાં પ્રહારને લોકતા કહ્યો છે. તો પછી કેમ કહી શકાય કે પ્રહાર અલોકતા છે? ઉત્તર.

ॐ
॥ ૨ અન્ના-
ધિકરણ. ॥

अन्ना चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

पद०--अन्ना ॥ चराचरग्रहणात्.॥

અર્થ—“અન્ના” અશચરનો ગ્રહણ કરતાં હોવાથી પરમાત્માને લોકતા કહ્યો છે. વાસ્તવમાં પરમાત્મા કોઈ વસ્તુનો ભક્ષણ કરતાં નથી, જેમકે કઠોપનિષદમાં આ વાતની પેદલાં એવી વાતનું પ્રકરણ આલે છે કે તે પ્રહારને દુરાચારી પુરૂષ જાણી શકતો નથી. અર્થાત્ આ-ચારણ્ય હોવાથી દુરાચારીનું મન અને દ્રષ્ટિ એવી નથી હોતી કે જેવી શદાચારીની હોય છે.

अगरीरंगरीरेषु अनवस्थेष्वावस्थितम् ॥

महान्तंविभुमात्मानं मत्वाधीरो न शोचति ॥ कठ१ ॥ २ ॥ २२

અર્થ—શરીરધારીમાં અશરીરી, સ્થિરતા રહીત પદાર્થોમાં

જે સ્થિર વિભુ પરમાત્મા છે, તેને જાણવાવાળો ધીર પુરૂષ શોક કરતો નથી; એ નિરાકાર બ્રહ્મનું પ્રકરણ છે, માટે જાણાય છે કે આ ઠેકાણે ભક્ષણથી તાત્પર્ય ચરાચર ગ્રહણનું છે. એજ વાતને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે:—

પ્રકરણાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—પ્રકરણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રકરણથી પણ અત્તા શબ્દનો આશય ચરાચર ગ્રહણ કર્તાનોજ થાય છે.

સંગતિ—જો ઉપનિષદોમાં અભેદ નથી તો આપજ બતાવો કે ભેદ વર્ણન સ્પષ્ટતાથી કયા ઉપનિષદમાં અને કયા શ્લોકથી છે? ઉત્તર—

૩ ગુહાપ્રવિષ્ટા
ધિકરણ. ગુહાંપ્રવિષ્ટાવાત્માનૌ હિ તદર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—ગુહાં ॥ પ્રવિષ્ટૌ ॥ આત્માનૌ ॥ હિ ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ—અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધિમાં જીવ ઇશ્વરરૂપી જે આત્મા હે-ખાવાથી જીવઇશ્વરમાં ભેદ છે.

ઋતંપિવન્તૌસુકૃતસ્યલોકે ગુહાંપ્રવિષ્ટૌ પરમેપરાર્દે ॥

છાયાતપોબ્રહ્મવિદોવદન્તિપચ્ચાગ્રયોયેચ ત્રિણાચિકેતા કઠ૦ ૧॥૨॥૧॥

અર્થ—કર્મના પ્રલ લોગવતા સુકર્મરૂપી લોકમાં અર્થાત્ સુદ-રકર્મની દશામાં અંતઃકરણરૂપી શુદ્ધિમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા જીવ અને પરમાત્મા બંને રહે છે; અને તાપ અને છાયાની પેઠે પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા છે. છાયા અને આતપ શબ્દથી એટલું તો સિદ્ધ કરી દીધું છે કે બંને એક વસ્તુ નથી. પંચાગ્નિ વિદ્યોપાસના કરવાવાળા અને ત્રણવાર જેણે નાચિકેત અગ્નિનું ચયન કર્યું છે એવા કર્મકાંડીએ ઉક્ત જીવ ઇશ્વરનો ભેદ કથન કરે છે; અને એજ ભેદનું સૂત્રકા અન્યન કરે છે. ૧૧.

સંગતિ—ઉક્ત પ્રકારથી ઇશ્વરમાં લોકતા થવાની શંકા બનીજ રહે છે. કેમકે ઉક્ત સૂત્ર અને ઉપનિષદમાં કર્મનું ફલપાન કર્તા એવ ઇશ્વર બનેનું કથન કરેલું છે. એ શકાની નિવૃત્તિને માટે અને ઉક્ત લેદને પ્રમાણાન્તરથી દઢ કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે.

વિશેષણાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—વિશેષણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—એવ અને ઇશ્વર બનેના વિશેષણો પણ લિન્ન લિન્ન છે; એથી પણ એવ અને ઇશ્વરનો લેદ જણાય છે. જેમકે:—

આત્માનંરથિનંવિદ્ધિ શરીરંરથમેવતુ ॥ ક૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥

ઇત્યાદિ વચનોથી જીવાત્માને શરીરરૂપી રથવાળો કહ્યો છે; એ માટે જીવાત્માનું શરીરી એ વિશેષણ છે. અને પરમાત્માને:—

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમઘ્યયમ્ ક૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૧૫ ॥ .

ઇત્યાદિ વચનોમાં અશરીરી, અબ્યય કહ્યો છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત વચનોમાં પરમાત્માનું ગંતબ્ય વિશેષણ છે અને જીવાત્માનું ગન્તા એટલે પ્રાપ્ત થવાવાળો એ વિશેષણ છે.

વિજ્ઞાનસારધિર્યસ્તુ મનઃમગ્રહવાન્નરઃ ॥

સૌધ્વનઃપારમામોતિતદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદમ્ ॥ કઠ૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૯ ॥

એ વચનમાં ‘સ્વાધીન મનવાળો’ એ જીવાત્માનું વિશેષણ છે, અને પરમાત્માને પરમપદરૂપ સંસાર માર્ગના પાર કથન કર્યા છે. એ પ્રમાણે વિશેષણોના લેદથી એવ ઇશ્વરનો લેદ છે. કયાં સુધી એવ ઇશ્વરલેદક વિશેષણોનું કથન કરીએ! બુઓ:—

તંદુર્દર્શં ગૂઢ મનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહ્ગેષ્ટં પુરાણમ્ ॥

અધ્યાત્મ યોગાધિગમેનદેવં મત્ત્વાધીરોદ્ધર્પશોકૌ જહાતિ ॥ ક૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્વિજ્ઞેય તથા ગુહમનુપ્રવિષ્ટમ્ ॥ એટલે જે સૂક્ષ્મ હોવાથી ગુપ્ત રીતિથી હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ છે. મદ્ધરેષ્મ ॥

એટલે બહુ ગેહરાઇમાં સ્થિર છે એવા પરમાત્માને આત્મિક યોગથી અર્થાત્ જ્ઞાનયોગથી બાળીને ધીર પુરૂષ હુર્વશોક છોડી દે છે. અધિક શું લખીએ, ઋગ્વેદમાં પણ એ વાતને સ્પષ્ટ કરી દીધી છે કે:—

દ્વાસુपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ॥

तयोरन्यःपिप्पलं स्याद्वत्यनश्नन्नन्यो भिचाकशीति॥ ऋ० ૨॥૩॥૧૭,

અર્થ—જે પ્રકારે પ્રલાર્થી પક્ષી વૃક્ષનો આશ્રય કરે છે તે પ્રકારે જીવ ઇશ્વરરૂપી પક્ષીઓએ પ્રકૃતિરૂપી વૃક્ષનો આશ્રય કરેલો છે. આ ઠેકાણે શંકા થાય છે કે ત્યારે શું જીવની પેઠે ઇશ્વર પણ ફલ ભોક્તા છે ? એનો ઉત્તર મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં એવી રીતે આપ્યો છે કે—જાનેમાંથી જીવ કર્મના પ્રલનો ભોક્તા છે અને ઇશ્વર સાક્ષી રૂપ છે. ઉક્ત વેદમંત્રમાં જીવનું ભોક્તા વિશેષણ છે અને ઇશ્વરનું સાક્ષીરૂપે નિયન્તા થવું એ વિશેષણ છે એ કથનથી ઋતંપિવન્તૌ એ વચનનો પણ ઉત્તર આવી ગયો કે આ ઠેકાણે દિવચનથી એવો ભાવ નથી નિકળતો કે જાને પ્રલભોક્તા છે. કિન્તુ હ્રિણોપાન્તિ ॥ હ્રિ-વાળાઓ બાંધ છે, એ પ્રમાણે જીવના ફલ ભોક્તા હોવાનાં કારણને લીધે ઇશ્વરમાં પણ ઉપચારથી કથન કરેલું છે. વેદ લગવાને એ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી કે ઇશ્વર ભોક્તા નથી; અસ્તુ. ભોક્તા હોવાનું પ્રકરણ તો પ્રસંગ સંગતિથી આવી ગયું પણ મુખ્ય પ્રકરણ જીવ ઇશ્વરના ભેદનું છે, તે ઉક્ત વેદમંત્રથી સિદ્ધ છે. કેટલાએક લોક આ મંત્રમાં બુદ્ધિ અને જીવનો અર્થ કરે છે કે (બુદ્ધિ) અંતઃકરણમાંજ ભોક્તૃત્વ છે, અને જીવ ચેતન સાક્ષીરૂપ છે. પણ ઉક્ત અર્થ કરવાથી સયુજૌ અને સસાયાૌ એ જાને વિશેષણ વ્યર્થ થઈ બાંધ છે—સયુજૌ નો અર્થ જાને અનાદિ છે, અને સસાયાૌ નો અર્થ ઉપાસ્ય ઉપાસક રૂપથી જાને મિત્ર છે. બુદ્ધિ સાદિ છે માટે સદૈવ સાથે રહી શકતી નથી. અને બુદ્ધિ જડ હોવાથી ઉપાસ્ય ઉપાસક રૂપથી મિત્ર પણ કહી શકાય એમ નથી. ગમે તેમ કોઈ અર્થાભાસ કેમ ન કરે પરંતુ ઉક્ત મંત્રનો અર્થ તો તેજ થાય છે કે એક પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષમાં જીવઇશ્વરરૂપ બે પક્ષી રહે છે, તેમાં જીવ ભોક્તા છે અને ઇશ્વર સાક્ષીરૂપ છે. આ ઠેકાણે એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, મુંડકોપનિ-

પદ્મના ઉત્તર શ્લોકમાં ક્રમથી એવું વર્ણન કરેલું છે કે અવિદ્યાના કારણથી જીવમાં ભોક્તાપણું છે, વાસ્તવમાં નથી. તે શ્લોકમાં એમ છે કે:-

સમાનેવૃક્ષે પુરુષોનિમગ્નોઽ નીશયાશોચતિ મુહ્યમાનઃ ॥

જુદું યદાપશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ ૩॥ ૧ ॥ ૨ ॥

અર્થ—સમાન વૃક્ષમાં સ્થિર પુરુષ અજાનથી મોહ પામીને શોક કરે છે જ્યારે તે પોતાથી ભિન્ન જે ઇશ્વર છે તેનું અને તેના મહિમાનું ચિંતન કરે છે ત્યારે શોકરહિત થાય છે. માયાવાદી લોક આ ઉપનિષદ વાક્યથી એવો અભિપ્રાય કહાડે છે કે, અનોંશયા જે લખ્યું છે તેનાથી અવિદ્યાથી મોહ પામેલા થાય છે. સાર એવો છે કે તે બંને ચેતનનું જે મંત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કર્યું છે તે ઉપાધિના કારણથી છે, વાસ્તવમાં ભેદ નથી ! આ અર્થ તે ઉપનિષદના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે; કેમકે એ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં યદાપશ્યત્યન્યમીશમ્ ॥ જેનો અર્થ સ્પષ્ટ એવો છે કે જ્યારે પોતાથી ભિન્ન ઇશ્વરને જુએ છે ત્યારે વીતશોક થાય છે. એથી પરિણામ એવું આવે છે કે ભેદજ્ઞાન જ મોહ શોકાદિની નિવૃત્તિનું કારણ છે. પછી એમ કેમ કહી શકાય કે પ્રથમાવસ્થામાં અવિદ્યાથી મુહ્યમાન હોતો ! અને શ્લોકના અર્ધ ભાગમાં જ્ઞાનાવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે ! કારણકે શંક્યાના મતમાં તો ભેદ જ્ઞાન આવિષ્ક છે. તો એનાથી વિપરીત જેમકે તન્મકોમોહઃ ક : શોકપ્રકત્વમનુપશ્યતઃ ॥ યં ૪૦ ॥ મં ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિ મંત્રોના ભાષ્યમાં માયાવાદી ભાષ્યકાર આત્મત્વથી ઇશ્વર જ્ઞાનને અર્થાત્ “હું પ્રકાશ છું” એ જ્ઞાનને શોક મોહની નિવૃત્તિનું કારણ બતાવે છે; એ પ્રકારે એ ઉપનિષદનો અર્થ તેને અનુકૂલ પડતો થતો નથી. જો એમ શંકા કરીએ કે:-

યદાપશ્યઃ પશ્યતેસ્ત્વમવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ ॥

તદાવિદ્યાનુષ્ણયણપેવિષૂય નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમૃપેતિ ॥ મુંદં ૩ ॥ ૩ ॥

આ શ્લોકમાં અશેદ જ્ઞાનથી જીવનું પ્રકાશરૂપ થવું બતાવેલું છે. અને બીજા શ્લોકમાં કેવલ શોકની નિવૃત્તિ માત્ર બતાવી છે જે ભેદજ્ઞાનથી બની શકે છે. અને આ તૃતીય શ્લોકમાં તદાવિદ્યાનુષ્ણયણપેવિષૂય નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમૃપેતિ ॥ જ્યારે સર્વ જગતના

■ **ब्रह्मयोनिम्** ” અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણુ પ્રહ્મને, સર્વાત્મરૂપે કરીને કાર્ય કારણરૂપ સમજી લે છે ત્યારે નિષ્કલંક થઇને પરમસામ્ય મુપૈતિ ॥ પ્રહ્મરૂપ થઇ જાય છે ! તો એનો ઉત્તર એજ છે કે એ તૃતીય શ્લોકમાં પણ જે “**कर्तारमीशंपुरुषं ब्रह्मयोनिम्**” એવું કહ્યું છે તેનો અર્થ એજ થાય છે કે, જગત્કર્તા ઇશ્વરને જાણીને પ્રહ્મની સામ્યતાને પામે છે. માયાવાદિયોના મતમાં જગત્કર્તૃત્વ પ્રહ્મમાં નથી; એ માટે એ શ્લોક તેમના અદ્વૈતવાદની સર્વથા વિરુદ્ધ છે. શ્લોકાર્થ તો એમ છે કે, જ્યારે દૃષ્ટા મુમુક્ષુ તે પ્રકાશરૂપ પ્રહ્મને જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુવે છે, કે જે પ્રહ્મ જગત્કર્તા કારણરૂપ છે, ત્યારે તે વિદ્વાન પાપ પુણ્ય રહિત થઇને અર્થાત્ નિષ્પાપ થઇને પ્રહ્મની સદૃશ થઇ જાય છે. અર્થાત્ પ્રહ્મનો સ્વભાવ જે આનંદાદિ છે, તેને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા અંશમાં પ્રહ્મસદૃશ કેહેવાય છે.

શ્રીભાષ્યાચાર્યજીએ એના જેવા ભાવને ‘તદ્વર્મતાપત્તિ’ શબ્દથી કહ્યો છે; અને બીજા વાદીઓ કોઇ દેહના વિલયને, કોઇ જ્ઞાનાભાવને અને માયાવાદી લોક ઉપાધિ નૈમિત્તિક જે હંવપણું છે તેના લયને મુક્તિ કહે છે. પૂર્વોક્ત સર્વ વાદીઓની મુક્તિનું ખંડન કરીને સ્વામી રામાનુજચાર્ય વેદાંતિયોની મુક્તિ એવી રીતે નિરૂપણ કરે છે કે, અનંત કલ્યાણ શુણ્ણની રાશી જે પ્રહ્મ, તેના તત્ત્વજ્ઞાનથી જે પ્રહ્મ સદૃશભાવ હવમાં થાય છે જેનાથી હવના અજ્ઞાનાદિમલ નાશ પામે છે એવા ભાવોથી સંયુક્ત થઇને પ્રહ્મસ્થ થવું તેનું નામ મુક્તિ કહ્યું છે; અને એજ પ્રકારે મુક્તિ “**ममसाधर्म्यमागता**” એ ગીતાના વચનથી જણાય છે. જો કોઈ એમ શંકા કરે કે ગીતામાં તો શ્રી કૃષ્ણજીએ પોતાના ભાવને પ્રાપ્ત થવાવાળા પુરૂષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કહી છે અને શ્રી કૃષ્ણ પોતે અવતારરૂપ હોવાથી સાકાર હતા તો સાધર્મ્યથી પણ સાકારોપાસકનીજ મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે ? તો એનો ઉત્તર એ છે કે શ્રી કૃષ્ણજીનો “મમ” શબ્દથી પોતાનો તાત્પર્ય નથી કિન્તુ ઇશ્વરનું તાત્પર્ય છે. જેમકે ઇન્દ્ર પ્રાણાધિકરણમાં નવકુરાત્મોપદેશાત્ ॥ ૪૦ ॥ ૧૧ ૨૧ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોથી સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે અસ્મદ્ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે ઇશ્વર પરક છે. ગીતામાં એવા ભાવથીજ કૃષ્ણજી પોતાને ઇશ્વર રૂપે કથન કરે છે-૧૨.

સંગતિ—જ્યારે ઇશ્વર અને જીવનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યથી સાલક્ષણ્ય અને વૈલક્ષણ્ય માનવામાં આવે છે, તો શંકા એ થાય છે કે અવિશેષ ઇશ્વર સર્વગત હોઈ શકે નહિ, અને જો સર્વગત છે તો તેના જીવથી ભેદ થઈ શકે નહિ? એના ઉત્તરમાં આ અન્તરાધિકરણ આલે છે.

++++++
અંતરા-
ધિકરણ.
++++++

અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦— અન્તરે ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—પરમાત્મા સર્વ વસ્તુની અંતર્ગત રહી શકે છે, યુક્તિ હોવાથી—તેયુક્તિ એ છે કે મૂર્ત પદાર્થોમાં એવો વિદોષ આવે છે કે જે વસ્તુ એક સ્થાનમાં રહી શકતી નથી અને પરમાત્મા અમૂર્ત છે, માટે તેમાં ઉક્ત દોષ આવી શકતો નથી. ૧૩

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦— સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ચા ॥

અર્થ—શૂદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદમાં અન્તર્યામિ બ્રહ્મમાં પૃથિવી-આદિ સ્થાનોમાં પરમાત્માનું સર્વવ્યાપક હોવું વર્ણન કર્યું છે, જેમકે—

યઃપૃથિવ્યાંતિષ્ઠન્પૃથિવ્યામન્તરોયં

પૃથિવીનવેદયસ્યપૃથિવીશરીરમ્ ॥ વૃ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે પૃથિવીમાં રહે છે અને પૃથિવીની અંતર્ગત રહીને નિયમન કરે છે, જેને પૃથિવી જાણી શકતી નથી અને પરમાત્માને વશીભૂત હોવાના કારણથી પૃથ્વીઆદિ જેનું શરીર કહ્યું છે, તે આત્મા અન્તર્યામી, અમૂર્ત છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રથી મૂર્તિ પૂજા સિદ્ધ કરી છે જેમકે:— જે પ્રભાણે પૃથ્વીમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે તે પ્રભાણે મૂર્ત શાલગ્રામાદિમાં પણ વ્યાપક છે. પરંતુ વ્યાપક હોવાથી શાલગ્રામ બુદ્ધિથી પૂજન કરવું એતો કદી પણ ઠીક નથી; સર્વવ્યાપક હોવાથી કાંઈ ઇશ્વરનું જડ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્યપણું થવું નથી. જેમકે:— ૧૪

સુખવિશિષ્ટાભિધાનાદેવચ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦— સુખવિશિષ્ટાભિધાનાત્ ॥ ઇવ ॥ ચ ॥

અર્થ—પરમાત્માને જે આનંદમયાદિ સુખ વિશિષ્ટ કથન કર્યા છે તેનાથી પણ, સર્વગત હોવાનો આશય, સર્વ વસ્તુ તાદાત્મ્ય અર્થાત્ પાપાણાદિ સ્વરૂપ થવાનો નથી કિંતુ સર્વગત થવાનો છે; અન્યથા જે જે વસ્તુઓની સાથે મળશે તે તે રૂપ થવાથી તે તે વસ્તુઓના હોય પણ બ્રહ્મને લાગશે. ૧૫

શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાચ્ચ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦— શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—જે પુરુષે ઉપનિષદ સાંભળ્યાં છે તેની ગતિ પરમાત્મામાં વિધાન કરી છે; એથી પણ જણાય છે કે અન્તર્યામી સર્વાન્તર્ગત પુરુષનું તાદાત્મ્ય સર્વ વસ્તુઓમાં નથી જણાતું. આ સૂત્રથી એટલી વાત સ્પષ્ટ થઈ કે “સ્થાનવ્યપદેશાચ્ચ” એ સૂત્રમાં શાલગ્રામાદિ સ્થાનમાં ઈશ્વરની પૂજા કરવાનો અભિપ્રાય નથી. જે તેમ હોતો તો આ સૂત્રમાં એવું ન કહેત કે શ્રુતોપનિષદ પુરુષોનીજ ગતિ પરમાત્મામાં થાય છે અન્યથા જે મૂર્તિ પૂજાથી તે પરમાત્માની પૂજા થતી હોત તો મૂર્ખથી પણ મૂર્ખની ગતિ તેમાં હતી તો પછી ઉપનિષદના શ્રોતાઓનીજ ગતિ તેમાં કેમ કહી? એ કથન એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે પરમાત્મા સર્વગત છે અને એજ આ અધિકરણનો આશય છે ૧૬
સંગતિ—નિરાકાર ચેતન હોવાથી જીવપણુ સર્વ ગત થઈ શકે છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અનવસ્થિતેરસમ્ભવાચ્ચ નેતરઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦— અનવસ્થિતેઃ અસમ્ભવાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ ઇતરઃ ॥

અર્થ—સર્વ સ્થાનમાં નહિ હોવાથી અને અસંલવ હોવાથી પણ જીવાત્મા સર્વગત થઈ શકતો નથી.

સંગતિ—જે પૃથિવ્યાદિ સ્થાનોમાં કથન કર્યો છે તે પરમાત્મા નથી કિંતુ તે તો ભૂતાભિમાની દેવતા છે? ઉત્તર.

અન્તર્યામ્ય-
નિકરણ

અન્તર્યામ્યધિ દૈવાદિષુ
તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦— અન્તર્યામ્યધિદૈવાદિષુ ॥ તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—પૃથિવ્યાદિકોમાં જે અન્તર્યામી કહ્યો છે તે પરમાત્મા છે કોઈ અન્ય વિશેષ દેવતા નથી. કેમકે પરમાત્માના ધર્મજ અન્તર્યામી ગ્રાહ્યમાં કહેલા છે. તે ધર્મ એ છે કે—

અન્તર્યામિત્વ સર્વજ્ઞત્વ, ય અન્તરોયમયતિ, સર્વ નિયન્તૃત્વ અમૃતત્વ”

ઇત્યાદિ ધર્મ પરમાત્માનાજ હોઈ શકે છે પરંતુ પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ દેવાદિના નથી. ૧૮

સંગતિ—જડ જગતનું ઉપાધાન કારણ જે પ્રકૃતિ તેના એ ધર્મ થઈ શકે છે અને તેના સ્વભાવથીજ આ સ્વના થાયછે, એ માટે સર્વ નિયન્તૃત્વ અને પરિણામી નિત્ય હોવાથી અમૃતત્વાદિ ધર્મ જેના કથન કર્યા છે તે પ્રકૃતિ સ્માર્ત શબ્દથી કહેવાયલી છે ? એ ‘પૂર્વ’ પક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

નચસ્માર્ત મતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦— ન । ચ । સ્માર્તમ્ ॥ અતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥

અર્થ—સ્મૃતિમાં નિરૂપિત જે અવ્યક્ત તેનો અન્તર્યામી ગ્રાહ્ય-લુમાં કહ્યો નથી કિંતુ આત્મા શબ્દથી તે અન્તર્યામી પુરૂષનું કથન કરેલું છે અને આત્માશબ્દ આ ઠેકાણે ચિદ્વસ્તુનોજ યોગક છે અચિદ્વસ્તુનો યોગક નથી, યોગી પુરૂષનો જીવાત્મા અન્તર્યામી થઈ શકે છે કાંઈ પરમાત્મા થઈ શકતો નથી. તેનું વર્ણન આગળનાં સૂત્રમાં. ૧૯

શરિરશ્ચોભયેऽપિહિભેદેનૈનમધીયતે ॥૨૦ ॥

પદ૦— શરિરઃ ॥ચા॥ ઇભયે ॥અપિાં હિ ॥ભેદેના ॥એનમ્ ॥ અધીયતે ॥

અર્થ—જનને શાખાઓમાં જીવ અને પરમાત્માનો ભેદજ કહ્યો છે. જેમકે :—

યઆત્મનિતિષ્ઠનાત્મનોન્તરો યમાત્માનવેદ યસ્યાત્માશરીરમ્

॥ વૃ ૩ । ૭ । ૨૨ ॥ માધ્યંદિને

અર્થ—જે આત્મામાં રહે છે અને જીવાત્મા જેને જાણતો નથી અને જેનું જીવાત્મા શરીર છે અને જે જીવાત્માની આશ્યંતરથી પ્રેરણા કરીને નિયમન કરાવે છે. તે તારો આત્મા અન્તર્યામી મૃત્યુ રહિત છે. એવી રીતે માધ્યન્દિની શાખાવાળા માટે છે અને કાણ્વ શાખાવાળા “યોવિજ્ઞાનેતિષ્ઠન્” એ પ્રકારે માને છે. એ પ્રમાણે ઉભય શાખાઓમાં જીવ પરમાત્માનો લેહજ વર્ણવ્યો છે. એ માટે યોગી પુરૂષ પરમાત્મા થઈ શકતો નથી. જે અન્તર્યામી બ્રાહ્મણમાં નિરૂપણ કર્યો છે તેજ પરમાત્મા છે. ૧૦

સંગતિ—ઉક્ત ઉપનિષદના શ્લોકોમાં પૃથ્વીઆદિને અન્તર્યામિ પુરૂષનાં શરીર વર્ણવ્યાં છે જેથી ઈશ્વર સાકાર સિદ્ધ થાય છે? તો એથી તન્મુસમન્યયાત્ જ્ઞ૦ મુ० ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ એ સૂત્રમાં જે નિરાકાર સમર્થન કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરેલી તે લંગ થાય છે? ઉત્તર—

++++++
અદૃશ્યત્વા-
ધિકરણ
++++++

અદૃશ્યત્વાદિ ગુણકો ધર્મોક્તેઃ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦— અદૃશ્યત્વાદિગુણકઃ ॥ ધર્મોક્તેઃ ॥

અર્થ—ઈશ્વર અદૃશ્યત્વાદિ ગુણોવાળા છે નિરાકારના ધર્મો કેહેવાથી જેમકેઃ—

યત્તદેદ્રશ્યમગ્રાહ્યમ ગોત્રમ વર્ણમ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદ પાણિપાદમ્ ॥
નિસં વિમું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિમ્પરિપશ્યન્તિ
ધીરાઃ ॥ મુ० ૧ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥

અર્થ—તે પરમાત્મા અક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. અતઃ એવં કર્મ ઇન્દ્રિય હાથ વિગેરેથી ગ્રહણ થઈ શકતો નથી, અવર્ણ-રૂપાદિથી રહિત છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય અક્ષુ આત્રાદિયોથી રહિત છે, હસ્ત પાદાદિ કર્મેન્દ્રિયથી રહિત છે, નિત્ય છે, વ્યાપક છે, સર્વગત છે,

અતિસૂક્ષ્મ છે, તે વિકાર રહિત સર્વ ભુતોત્તું કારણ છે. જેને ધીર પુરુષો-જ્ઞાનીલોક-જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુવે છે. એ પ્રમાણે તેના અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મ છે, માટે તે સાકાર નથી. અને શરીરનું નિરૂપણ એવાં અભિપ્રાયથી છે કે પૃથ્વિઆદિ તે પુરુષનાં સાધનો છે. જેમકે કર્મ કરવા માટે જીવનું શરીર સાધન છે. એ અભિપ્રાયથી પૃથ્વિઆદિને તેનું શરીર કહ્યું છે, વાસ્તવમાં બ્રહ્મ અશરીરી છે.

અશરીરં શરીરેષ્વનવસ્યેષ્વચસ્થિતમ્ ॥

મહાન્તં વિશુમાત્માનં મત્વાધીરો ન જોચતિ ॥ ક૦ ૩ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ — શરીરોમાં તે અશરીરી છે, અસ્થિર પદાર્થમાં તે સ્થિર છે, જે એ પ્રમાણે વિશુ પરમાત્માને જાણે છે તે પુરુષ શોક કરતો નથી. ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વચન ધ્વિરને નિરાકાર હોવામાં પ્રમાણ છે. સ્વામી શમાનુજઆર્યજીએ પણ પોતાના લાખ્યમાં શરીર શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે— પૃથ્વિઆદિ પરમાત્માને સ્વાધિન થેણા કરે છે એટલા માટે શરીર કહ્યાં છે, વાસ્તવમાં તે પરમાત્મા (બ્રહ્મ) અશરીરી છે. ૨૧

સંગતિ — અદૃશ્યત્વાદિ ગુણોવાળો તો જીવ પણ છે અને અન્યક્ત પ્રકૃતિપણુ અદૃશ્યત્વાદિ ગુણોવાળી છે, એટલા માટે અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મ એ બંનેના થઈ શકે છે. અને ઉક્ત બંને જીવાત્મા અને પ્રકૃતિ જેમ સાકાર પણ થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે ધ્વિરપણુ અશરીરી અને નિરાકાર પણ થઈ શકે છે? એનો ઉત્તર—

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યામ્ ॥ ચ ॥ ન ॥ ઇતરૌ ॥

અર્થ—પરમાત્માનું અમૂર્ત વિશેષણ હોવાથી અને અક્ષર શબ્દ વાચ્ય જે પ્રકૃતિ તેથી ભેદ એટલે નિરાજાપણું કહ્યું છે માટે પરમાત્માજ વાસ્તવમાં અશરીરી છે. પ્રકૃતિ અને જીવ અશરીરી નથી. ઉક્ત સૂત્રનું વિષય વાક્ય એવું છે કે:—

દિવ્યોદ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સવાહ્યામ્યન્તરોદ્ધાનઃ ॥ ૦

અગ્રાણો દ્યમના યુષ્મોદ્ધક્ષરાત્પરતઃપરઃ ॥ મુ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

અર્થ — કાર્ય માત્રથી પર જે અક્ષર પ્રકૃતિ, તેનાથી પણ પર અર્થાત્ કૃતસ્થ નિત્ય જે પરમાત્મારૂપી પુરૂષ છે તે અમૂર્ત છે, અપ્રાણુ છે, અને બહાર તથા અદર એક રસ છે ૨૨

સંગતિ — યદિ પૃથિવીઆદિ બ્રહ્મના વાસ્તવમા શરીર નથી તે પછી તેના શરીર રૂપે વર્ણન કેમ કર્યું ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે

રૂપોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

પદ ૦ — રૂપોપન્યાસાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — રૂપકાલકારથી પૃથ્વી આદિને શરીર રૂપે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે:—

અગ્નિર્મૂર્ધા ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યે દિશઃ શ્રોત્રે વાગ્વિવૃત્તાશ્વવેદાઃ

વાયુ માણો હૃદયં વિશ્વમસ્યપદમ્યાં પૃથિવી શ્લેષ સર્વભૂતાન્તગાત્મા

॥ મું ॥ ૨ ॥ ૪ ॥

અર્થ — ઇત્યાદિ વચનોમાં રૂપકાલકારથી અગ્નિઆદિને સુખાદિ અવયવે વર્ણન કર્યું છે શ્લોકાર્થ એમ છે કે અગ્નિ જે પરમાત્મા નુ સુખરૂપ છે, અદ્રમા અને સૂર્ય નેત્ર છે પૂર્વોત્તરાદિ દિશાઓ એ પરમાત્માના શ્રોત્રરૂપ છે, વિવૃત્ત વેદ વાણી છે, વાયુ પ્રાણુઓની છે, અને સ પૂર્ણ વિશ્વ એ પરમાત્માનું હૃદયસ્થાનીય છે અને જે પુરૂષને પાદરૂપ પૃથિવી છે. તે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા છે એ પ્રકારે ઉપચારથી તે પરમાત્માના અવયવ વર્ણન કરેલા છે વાસ્તવમાં પરમાત્મા નિરાકાર છે ૨૩

સંગતિ — જો પરમાત્મા નિરાકાર છે તો પછી તેને વૈશ્વાનર રૂપથી કેમ વર્ણન કર્યું છે ? ઉત્તર —

૧૭-વૈશ્વાન
૧૮-રાધિકરણ
૧૯-સાધારણ

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ ૦ — વૈશ્વાનરઃ ॥ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥

અર્થ — વૈશ્વાનર પરમાત્માનું નામ છે, કેમકે જઠરાગ્નિમા સાધારણ જે વૈશ્વાનર શબ્દ છે તેનાથી વિશેષતા વિષય વાક્યમા દેખાય

છે. પ્રસંગ એવો છે કે પાંચ ઋષિઓ મળીને વૈશ્વાનરોપાસનાનો મર્મ સમજવા ઉદ્દેશકની પાસે ગયા. ઉદ્દેશકે કહ્યું કે આપણે બધા મળીને કેકેય. રાજાની પાસે જઈએ, કારણ કે તે વૈશ્વાનરોપાસનાનું તત્વ સમજે છે. પછી રાજાએ વાયુ આદિ જડ દેવતાની ઉપાસનાનું ખંડન કરીને વૈશ્વાનરોપાસના બતાવી. જેમકે :—

यस्तु एतमेव प्रादेशमात्रं मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपासते ॥
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु अब्रमतीति ॥

અર્થ—જે ઉપાસક પ્રાદેશ માત્ર સુદૃઢ સ્થુલ સર્વભૂત પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે તેજ અજ્ઞાદિનો લોકતા છે. અર્થાત્ તેનુંજ જીવનું ધર્મ છે, અને જેઓ નિષ્કુળ અજ્ઞાદિ આય છે તેનું જીવનું નિષ્કુળ છે. એથી આગળ તે વૈશ્વાનર સંબંધી સ્વર્ગ, શિર, અને સૂર્ય અણુનું વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષતા જણાયાથી વૈશ્વાનર શબ્દથી આ ઠેકાણે પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ છે. કાંઈ જડ જઠરાગ્નિનું ગ્રહણ નથી. ૨૪

स्मर्यमाणं मनुमानं स्यात् ॥ ૨૫ ॥

पदं—स्मर्यमाणम् ॥ अनुमानम् ॥ स्यात् ॥

અર્થ—સ્મૃતિથી જે અનુમાન કથન કર્યું છે તેથી પણ વૈશ્વાનર શબ્દથી પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ થાય છે. જેમકે :—

घां मूर्द्धानं यस्यविषावदन्ति खं वैनाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे ॥

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ सितिश्च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वं भूतमणोता ॥

અર્થ—ઘા લોકને જે પરમાત્માનું મુખ વિપ્રલોઢે કહે છે, આકાશને નાભિ, ચંદ્રસૂર્યને નેત્ર, દિશા શ્રોત્ર, અને પૃથિવીને પાદ વર્ણન કરે છે તે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના નિયમન કરવાવાળા છે. ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે જેના પ્રકાશમય દુ લોકાદિ મૂર્દા છે તે પરમાત્મા છે. એ માટે જે પ્રકાશાગ્નિ તે પરમાત્માના અવયવ વર્ણવ્યા છે; તે ઉપાસ્ય થઈ શકતા નથી. ૨૫

સંગતિ—“एषोऽग्निर्वैश्वानरः” એ સમાનાધિકરણ નિરૂપણ કરીને એમ કહ્યું છે કે પુરુષે અન્તઃ પ્રતિષ્ઠિત વેદ જે પુરૂષની અંદર સ્થિર વૈશ્વાનર છે તેને જાણે છે એ પ્રમાણે અગ્નિ શબ્દથી અને પુરૂષની અંદર કથન કરવાથી વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિ કેમ નહિ ?—ઉત્તર—

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्चनेतिचेन्न तथा दृष्ट्युपदे
शा दसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते.॥ २६ ॥

પદ૦—શબ્દાદિભ્યઃ ॥ અન્તઃ ॥ પ્રતિષ્ઠાનાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥
ન ॥ તથા ॥ દૃષ્ટ્યુપદેશાત્ ॥ અસંભવાત્ ॥ પુરુષમ્ ॥ અપિ ॥ ચ ॥
એનમ્ ॥ અધીયતે ॥

અર્થ—અગ્નિ આદિ શબ્દોથી અથવા પુરૂષના અંતર કથનથી જો એમ કહેવાય કે વૈશ્વાનર અગ્નિનો વાચક છે તો તે ઠીક નહિ. કેમકે પરમાત્મા સર્વાન્તર હોવાની દૃષ્ટિ “दिष्णोऽहमूर्तः पुरुष सवाद्या भ्यन्तरोऽहजः” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કથન કરેલી છે કે પરમાત્મા સર્વ વસ્તુઓની ળહાર અને અંદર છે અને જઠરાગ્નિના સૂર્યાદિ ચક્ષુ કેહેવાં એ અસંભવ છે અને ખીણ વાત તો એ છે કે આચાર્ય લોક વૈશ્વાનરને પુરૂષ શબ્દથીજ કહે છે. ૨૬

अतएव न देवता भूतम् ॥ २७ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ એવ ॥ ન ॥ દેવતા ભૂતમ્ ॥

અર્થ—ઉક્ત યુક્તિઓથી વૈશ્વાનર કોઈ દેવતા વિશેષનું નામ નથી તેમજ નથી કોઈ ભૂતનું નામ. ૨૭

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

પદ૦—સાક્ષાત્ ॥ અપિ ॥ અવિરોધમ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥

અર્થ—જૈમિની ઋષિ એમ માને છે કે—સાક્ષાત્ એટલે પ્રકરણ અને ઇતર હેતુઓપર કદાચિત્ ધ્યાન નહિ પણ આખી શકાય તોપણ

વૈશ્વાનર શબ્દ ઇશ્વરનોજ બોધક છે. વિશ્વ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્માંડનો છે. તેનો જે નર એટલે સ્વામી તે વિશ્વાનર કહેવાય છે. અને વિશ્વાનર તેજ વૈશ્વાનર કહેવાય છે. એ પ્રકારે સાક્ષાત્ પણ એ શબ્દ ઇશ્વરનો વાચક છે. ૨૮.

અભિવ્યક્તેરિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—અભિવ્યક્તેઃ ॥ ઇતિ ॥ આશ્મરથ્યઃ ॥

અર્થ—અશ્મરથીના પુત્ર આશ્મરથ્યાચાર્ય માને છે કે, વૈશ્વાનરની ઉપાસના તે પરમાત્માની છે. પ્રકાશને માટે, અર્થાત્ જે પ્રમાણે અગ્નિ પ્રકાશવડે રૂપ છે તે પ્રમાણે પરમાત્મા ચોતાની સ્વયં પ્રકાશતા વડે સર્વત્ર પ્રકટ છે. એ અભિપ્રાયથી જહરાગ્નિ અને પરમાત્મા એ બંનેનો સાધારણ વૈશ્વાનર શબ્દ કહ્યો છે. ૨૯.

અનુસ્મૃતે વાદરિઃ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—અનુસ્મૃતેઃ ॥ વાદરિઃ ॥

અર્થ—બાદરીઆચાર્ય કહે છે કે, “અનુસ્મૃતેઃ” નિદિધ્યાસન રૂપ જે ભક્તિ તેને માટે વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર કહ્યો છે. ૩૦.

સમ્પત્તેરિતિ જૈમિનિસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—સમ્પત્તેઃ ॥ ઇતિ ॥ જૈમિનિઃ ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—જૈમિની આચાર્ય એમ પણ કહે છે કે, તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ હૃદય દેશમાં થાય છે. અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેનું ધ્યાન કરાય છે. એટલા માટે એ પુરૂષને પ્રાદેશમાત્ર કહ્યો છે. ૩૧.

આમનન્તિ ચૈન મસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—આમનન્તિ ॥ ચ ॥ એનમ્ ॥ અસ્મિન્ ॥

અર્થ—અન્ય આચાર્યો પણ એ વૈશ્વાનર પુરૂષનું બંને ભુકુટીના મધ્ય ભાગમાં ધ્યાન કરવું એમ કહે છે. એ માટે પણ સર્વ

વ્યાપક વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર કથન કર્યો છે. કેટલાંએક આચાર્યો એ સૂત્રથી મૂર્તિપૂજનો ભાવ કહાડે છે, કે બ્રુપ્રદેશમાં જે પ્રમાણે વૈશ્વાનરનું ધ્યાન છે એ પ્રમાણે મૂર્તિ પ્રદેશમાં પણ ઇશ્વરનું ધ્યાન થઈ શકે છે. એ અભિપ્રાયથી પ્રાદેશમાત્રની ઉક્તિ છે એમ કેમ ન મનાય ? તો એનો ઉત્તર એજ છે કે સર્વવ્યાપકપણાથી પરમાત્માના સર્વ પ્રદેશ કથી શકાય છે. એનાથી કાંઈ મૂર્તિપૂજ સિદ્ધ થતી નથી, અને બ્રુપ્રદેશ તો એમ સિદ્ધ કરે છે કે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ કરીને ઇશ્વરોપાસના કરવી જોઈયે. કાંઈ એમ નથી કે ઇતર વસ્તુઓને ઇશ્વર સમજીને! અને તેજ પ્રમાણે જે પરમાત્માના સૂર્ય ચંદ્રમાં આદિ નેત્ર વર્ણન કર્યાં છે તે વર્ણનથી પણ એક દેશી પરમાત્મા નથી કિંતુ ઉપકાલકારથી સૂર્યાદિકોને જેના નેત્ર સ્થાનીય વર્ણવ્યા, છે, અને તે પરમાત્મા સર્વ ગત છે. એક દેશી મૂર્તિ આદિમાં પણ ઉપાસના થઈ શકે છે, જો એવો તર્ક માની પણ લઈયે તોપણ આં પ્રકરણના ઉપસંહારમાં “આમનન્તિ ચૈનમાસ્મિન્” એ સૂત્રથી એ તો સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે ઐંપનિપદ લોક તે પરમાત્મા (પુરુષ) ને સર્વવ્યાપક માને છે. એ માટે પાપાણાદિ કોઈપણ મૂર્તિમાં તે પરમાત્માની ઉપાસના ઉપનિષદોમાં વિધાન કરી નથી. એ વાતને મહર્ષિ સૂત્રકાર દ્વાદ્યાયના પ્રતીકાધિકરણમાં “નપ્રતીકં નહિસઃ” ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરશે. ૩૨.

वेदान्तार्यभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ॥

॥ ओ३म् ॥

वेदान्तार्थभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः प्रारभ्यते ॥

संगति—द्वितीय पादમાં “સર્વવપ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ વ્ર૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥” એ સૂત્રથી આરંભ કરીને વૈશ્વાનરાદિ નામ ઇશ્વરના છે એ પ્રકારે વેદાન્ત શાસ્ત્રનો પ્રથમમાં સારી રીતે સમન્વય સિદ્ધ કર્યો. હવે તૃતીય પાદમાં દ્યુભ્વાદિ સર્વ લોકોનું અધિકરણ પ્રથમનું વર્ણન સૂત્રકાર કરે છે.

૧ દ્યુભ્વાદિ
કરણ

દ્યુભ્વાદાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—દ્યુભ્વાદાયતનમ્ ॥ સ્વશબ્દાત્ ॥

અર્થ—“દ્યુ” સ્વર્ગલોક, પૃથિવીલોક, ઇત્યાદિ સર્વ લોકોનું અધિકરણ પરમાત્મા છે. “સ્વ” એટલે કે પોતાનો વાચક શબ્દ હોવાથી. એના વિષય વાક્યમાં આત્મા શબ્દ છે તે પ્રથમ વાચક છે અને તે વિષય વાક્ય નીચે મુજબ છે.

યસ્મિન્દ્યૌઃ પૃથિવીચાન્તરિક્ષમોતંમનઃ સદમાર્ગૈશ્વસર્વૈઃ તમેવૈકંજાનય ॥

આત્માન મન્યાવાચોવિમુક્ચામૃતસ્યૈવઃ સેતુઃ ॥ મુળ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જે પરમાત્મામાં સ્વર્ગ લોક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રધાનલોક, પૃથિવીલોક, અંતરિક્ષલોક, અને સર્વ પ્રાણોની માથે જેનાં મન પ્રેત છે તેને એક પ્રથમ બાણો. અને પ્રથમથી સિદ્ધ અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના વિધાયક વાક્યોને છોડી દો. ૧.

સંગતિ—આ પ્રકરણમાં “પ્રાણ શરીરનેતા” ॥ મુળ૦ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥ ૭ ॥ એવો પાઠ છે અને તેનો અર્થ એવો છે કે, પ્રાણ અને શરીરનો સ્વામી યાચ છે તો એથી તો જીવનો અભિપ્રાય આવે છે ? એ શંકાની નિવૃત્તિ માટે સૂત્રકાર કહે છે—

મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—ભિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિન્નેસર્વસંશયાઃ ॥ ક્ષીયન્તેચાસ્ય
કર્માણિ તસ્મિન્ રૂપે પરાવરે ॥ મુ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥.

તે પરમાત્માના જ્ઞાનથી દુર્વાચનારૂપી હૃદય ગ્રન્થિ તુટી
જાય છે, સર્વ સંશય દૂર થઈ જાય છે અને તે પુરૂષના કુસંસ્કારરૂપી
અશુભ કર્મ ક્ષય થઈ જાય છે; એ પ્રમાણે મુક્ત પુરૂષોના જ્ઞાનનો
વિષય કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ય છે એમ કથન કયું
છે. મુક્ત પુરૂષોનું પ્રાપ્ય સ્થાન બ્રહ્મજ હોઈ શકે છે, અન્ય નહિ. ૨

સંગતિ—સૂર્યાદિકોના આકર્ષણથી ભૂગોલાદિ સ્થિર રહેલા છે,
એ માટે અનુમાન એમ થાય છે કે, સૂર્યાદિજ “દુષ્વાયતન” સિદ્ધ
છે પણ પરમાત્મા નહિ. એનો ઉત્તર સૂત્રથી આપે છે.

નાનુમાનમતચ્છબ્દાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રાણમૃત્ત્વ ॥ ૪ ॥

પદ૦—ન ॥ અનુમાનમ્ ॥ અતચ્છબ્દાત્ ॥ પ્રાણમૃત્ત્વ ॥ ચ ॥

અર્થ—અનુમાન મિદ્ધ સૂર્યાદિ ધ્રુ અને ભૂ આદિના સ્થાન હોઈ
શકે નહિ. કારણકે “અતચ્છબ્દાત્” એટલે કે દુષ્વાદિકોને આયતન
થવામાં કોઈ શબ્દ પ્રમાણ જણાતું નથી. ૩. અને “પ્રાણમૃત્ત્વ”
જીવને પણ દુષ્વાદિનું આયતન થવામાં કોઈ શબ્દ પ્રમાણ નથી. ૪

સંગતિ—જ્યારે જીવ મુક્ત થઈને બ્રહ્મમાં મળી જાય છે
ત્યારે ધ્રુ અને ભૂ આદિનું આયતન થશે ? ઉત્તર—

ભેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—ભેદવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ — એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી કાન્ધુકે જીવ અને પ્રદાનો લેદ દહ્યો છે માટે. જેમકે —

(૧) સમાને વૃક્ષે પુરપો નિદક્ષો અનીશ્વરો શોચતિ મુહ્યમાનઃ ॥ મું ૩ ॥ ૨ ॥

અર્થ — પ્રકૃતિરૂપી વૃક્ષમાં પુરુષ નિમગ્ન છે જે અવિદ્યા શક્તિથી મોહિત થઈને શોક કરે છે. (૨) “જ્ઞાતૌઘાવજાનીશૌ” એક જ્ઞાની અને એક અજ્ઞાની, ઈશ્વર અને જીવ જે છે.

(૩) પ્રાજ્ઞેનાત્મના અન્વાચ્છદઃ ॥ વૃ ૦ ૪ ॥ ૩ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ — પ્રાજ્ઞ પરમાત્માનો આશ્રિત એ જીવાત્મા છે. —

(૪) નિત્યોનિત્યાનાં ચેતનચેતનાનામ્ ॥ કઠ ૦ ૫ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ — પ્રકૃત્યાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં નિત્ય છે અને જીવરૂપ ચેતન પદાર્થોમાં ચેતન છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવ ઈશ્વરનો લેદ ઉપ-નિષદ્ધમાં રૂપ છે. ૫.

પ્રકરણાચ્છ ॥ ૬ ॥

પદ — પ્રકરણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — પ્રકરણ પણ પ્રદાનું જ હોવાથી ધુસ્વાધાયતન પ્રદાન હોઈ શકે છે; જીવાત્મા નહિ. ૬.

સંગતિ — લેદનું શું પ્રમાણ છે? ઉત્તર મૂત્રકાર આપે છે.

સ્થિત્યદનામ્યાંચ ॥ ૭ ॥

પદ — સ્થિત્યદનામ્યામ્ ॥ ચ ॥

અર્થ — “દ્વા મૃપર્ણા સમુજા સસ્રાયા” મુન્દ ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિ મત્રોમાં ઈશ્વરને આદ્વી અને જીવને લોકતા વર્ણન કરેલા છે, એથી જીવ પ્રદાનો લેદ રૂપ માલમ પડે છે. ૭

સંગતિ — છાંદોગ્યના સાતમા પ્રપાઠકમાં એવી કથા આવે છે કે “નારદે સનત્કુમારને કહ્યું કે ભગવન્ મને અધ્યયન કરાવો. ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું જે તમે બાણો છો તે તમે કહો અને તેથી આગળ હું કહીશ. નારદજીએ કહ્યું કે — ભગવન્ ! હું કેવળ ઋગ્વેદાદિ વિદ્યા બાણું છું અને એટલા માટે મંત્રવેત્તા છું, અને મેં માંભ વ્યુ છે કે — “તરતિશોકમાત્મવિત્” અર્થાત્ આત્મવેત્તા પુરુષ શોકને તરે છે; તો હું શોક પ્રાપ્ત છું મને શોકથી પાર કરો. સનત્કુમારે કહ્યું કે ‘આ જે ઋગ્વેદાદિ વિદ્યા તમે ભણ્યા છો એ નામ છે અને એ નામજ પ્રહ્લ છે. તમે તેની ઉપાસના કરો.’ નારદજીએ કહ્યું કે — નામથી પણ ઉત્તમ કોઈ છે? સનત્કુમારે કહ્યું કે — વાક્ય નામથી ઉત્તમ છે. એ પ્રકારે વાક્યથી મન, મનથી સંકલ્પ, સંકલ્પથી ચિત્ત, ચિત્તથી ધ્યાન, ધ્યાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી બલ, બલથી અન્ન, અન્નથી જલ, જલથી તેજ, તેજથી આકાશ, આકાશથી સ્મૃતિ, સ્મૃતિથી કામના, અને કામનાથી આગળ પ્રાણને પ્રહ્લ-રૂપથી ઉપાસ્ય કહ્યો છે. જેમ કે —

પ્રાણોવા આશાયા મૂગ્રાન્ યથા વા અરાતામૌ સમર્પિતાન્તસ્પિન્સર્વં સમર્પિતમિતિ ॥ છાં-૭ ॥ ૧૫ ॥ ૧ ॥

અર્થ — પ્રાણ આશા (કામનાથી)થી મોટો છે, જે પ્રમાણે રથની નાભીમાં આશ લાગેલા હોય છે તે પ્રકારે સર્વ ઇન્દ્રિય પ્રાણને આશ્રિત છે. એ પછી સનત્કુમારે નારદજીને સત્યનો ઉપદેશ કર્યો, સત્યથી આગળ વિજ્ઞાનનો, વિજ્ઞાનથી મતિનો, મતિથી શ્રદ્ધાનો, શ્રદ્ધાથી નિષ્ઠાનો, નિષ્ઠાથી (કૃતિ) યત્નનો, યત્નથી સુખનો અને સુખ પછી એવો ઉપદેશ કર્યો કે —

યો વૈ ભૂમા તત્તુલ્લં નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુલભ્મ ॥

ભૂમાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યં ઇતિ ॥ છાં-૭ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — જે ભૂમા છે તેજ સુખ છે; અને જે ભૂમા અર્થાત્ સર્વથી મોટો છે તે સુખરૂપ છે. અલ્પમાં સુખ નથી. એ માટે ભૂમાનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ત્યારે નારદે સનત્કુમારને

— ભૂમાનું વર્ણન આપ કરો. ત્યારે સનતકુમારે એવો ઉપદેશ આપ્યો કે —

यत्रनान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्याद्विजानाति स भूमा ॥ છાં૦

૭ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — સર્વોપરિ સર્વથી ઓટી વસ્તુનું નામ ભૂમા છે. કેમકે ઘણાપણને ભૂમા કહે છે. તે ભૂમા પ્રાણ છે, અથવા પરમાત્મા છે ? એવી રીતે ઉક્ત વાક્યમાં સંદેહ છે. તેમજ ભૂમાની પેઢેલા પ્રાણનો ઉપદેશ કરેલો છે માટે પ્રાણોનું નામજ ભૂમા કેમ નહિ ? એ પૂર્વ પક્ષનો સૂત્રકાર એવો ઉત્તર આપે છે કે —

ભૂમાધિ
કરણ

भूमासम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ૮ ॥

પદ૦ ભૂમા ॥ સમ્પ્રસાદાત્ ॥ અધ્યુપદેશાત્ ॥

અર્થ — જેમાં જીવાત્મા સર્વથા સુખી હોય તેનું નામ સમ્પ્રમાદ કહેવાય છે અને તે સુખુષ્ણિ છે, તે અવસ્થામાં પ્રાણોની ચેષ્ટા બની રહે છે. એ માટે સમ્પ્રસાદ પદથી સૂત્રમાં પ્રાણોનું અહ્યુપદેશ છે. તેનાથી આગળ શ્રુતિમાં ભૂમાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ માટે ભૂમા શબ્દથી આ ઠેકાણે પરમાત્માનું અહ્યુપદેશ છે, પ્રાણનું નથી. અને ખીજી યુક્તિ એ છે કે પ્રાણના ઉપદેશથી શોકની નિવૃત્તિ પણ થઈ શકતી નથી અને આ ઠેકાણે “તરતિશોકમાત્મચિત્” એમ કહ્યું છે, માટે ભૂમા પરમાત્માનુંજ નામ છે. ૮

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ૯ ॥

પદ૦ ધર્મોપપત્તેઃ ॥. ૯ ॥

અર્થ — પરમાત્માનામાં કહેલા જે ધર્મ તેની ત્રિવિધ ભૂમા શબ્દમાં દેખાવાથી આ ઠેકાણે ભૂમા એ પરમાત્માનુંજ નામ છે. અને

તે ધર્મ અલ્પતાથી વિરૂદ્ધ છે — અર્થાત્ વિભુ, સર્વેશ્વર, સર્વાન્તર્યામિ, સર્વાધારત્વાદિ ધર્મ જુમા એટલે પરમાત્માનામાંજ છે. ૮

સંગતિ — જૂહારણ્યકોપનીપદના પાંચમા અધ્યાયના આઠમાં પ્રકરણમાં એવો પ્રસંગ છે કે — ગાર્ગિએ યાજ્ઞવલ્ક્યને પુછ્યું કે — સ્વર્ગ, પૃથિવી, આદિ સર્વ પદાર્થ શામાં એતપ્રોત છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યએ ઉત્તર આપ્યો કે — આકાશમાં પાછો ગાર્ગિએ પ્રશ્ન કર્યો કે આકાશ શામાં એતપ્રોત છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યએ ઉત્તર આપ્યો કે —

‘ સહોવાચૈતદ્વે તદક્ષરં ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અભિવદન્તિ ॥ અસ્યૂલમનન્વ દ્વસ્વમદીર્ઘમલોહિતમસ્નેહમચ્છાયમતપોઽવાયુ ॥ અનાકાશમસગમ રસ-મગંધમચક્ષુષ્મશ્રોત્રમવાગમનોઽત્તેજસ્ક્રમપ્રાણિમુક્તમમાત્રમનન્તરવાહ્યમ્ ॥ નતદશ્નાતિ કિંચન ન તદશ્નાતિકચ્ચન ॥ એતસ્યવાક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ મૂર્યાચન્દ્રમર્ઘૌવિધૃતૌ તિષ્ઠત એતસ્ય વાક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ ઘ્રાવા પૃથિચ્ચૌ વિધૃતે તિષ્ઠતઃ ॥ વૃ૦ ૩ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥

“ યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગિ અવિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્ પ્રૈતિસ કૃપર્ણોઽથ એતદક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્ પ્રૈતિસ બ્રાહ્મણ. ॥ તદ્વા એતદક્ષરં ગાર્ગિ અદૃષ્ટં દ્રષ્ટુ અશ્રુતં શ્રોતુ અપતંમન્તુ અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતુ નાન્યદતો-સ્તિ દૃષ્ટુ નાન્યદતોઽસ્તિશ્રોતુ નાન્યદતોઽસ્તિમન્તુ નાન્યદતોઽસ્તિવિજ્ઞાતુ એતસ્મિન્નુ સ્વલુ અક્ષરે ગાર્ગિ આકાશ ઓતશ્ચ મોતશ્ચ ઇતિ વૃ૦ ૩ ॥ ૮ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — હે ગાર્ગિ ! જે તમે પુછ્યું કે આકાશ શામાં એતપ્રોત છે ? તો તે આકાશ અક્ષરમાં છે જેને પ્રહ્લવેતા લોકો એ પ્રકારે કહે છે કે તે અક્ષર સ્થુલ, સૂક્ષ્મ, દ્વસ્વ, દીર્ઘ નથી — અર્થાત્ જે ઉક્ત પરિમાણવાળાં જડદ્રવ્ય છે તેનાથી તે અક્ષર ભિન્ન છે. અને લાલ, ચીકણું, છાયા, તમ, વાયુ અને આકાશરૂપ પણ તે અક્ષર નથી. તે અમંગ છે. રસ, ગંધ, નેત્ર, શ્રોત્ર, વાક, મન, તેજ, પ્રાણ, મુખ અને ઇન્દ્રિયોવાળું નથી — અર્થાત્ કોઈ પણ માપથી માપી શકાય તેમ નથી. તે કેવળ અદ્વર અથવા તો જહારજ નથી કિંતુ અર્વંધ્યાપક

છે. તે કોઇને જ્ઞાતું નથી અને તેને કોઇ ખાઈ શકતું નથી. તે અક્ષરની આજ્ઞામાં સૂર્ય ચંદ્ર આદિ સ્થિત છે. જે અક્ષરની આજ્ઞામાં પૃથિવી આદિ સ્થિત છે. તે અક્ષર અદૃષ્ટ છે અર્થાત્ દેખી શકતું નથી પણ તે બધાને જુવે છે. અને તે સ્વયં અશ્રુત છે છતાં પોતે મર્ષને સાંભળે છે. તે અમન્તા છે અર્થાત્ તેને મનથી કોઈ પણ મનન કરી શકતું નથી. તે અવિજ્ઞાત છે અર્થાત્ તેને કોઈ પુદ્ધિથી જાણી શકતું નથી અને પોતે સર્વનો જ્ઞાતા છે. તે અક્ષરમાં આકાશાદિ સર્વ ઓતપ્રોત છે. એ ઠેકાણે જે એમ કહ્યું કે તે મન આદિનો વિષય નથી; તેનો એવો અભિગ્રાહ છે કે તે અસંસ્કારી મન, અસંસ્કારી પુદ્ધિ આદિનો વિષય થતો નથી. અદ્વૈતવાદી લોક એનો એવો અર્થ કરે છે કે — તે એકજ ચેતન છે જીવ એનાથી જુદો નથી માટે તેનો જ્ઞાતા કોઈ નથી તેમજ કોઈ તેનો જ્ઞાતા હોઈ શકતો નથી. પણ એ ભાવ ઉક્ત વિષયવાક્યથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી; કેમકે વિષયવાક્યમાં તેને આકાશાદિનું અધિકરણ કહ્યું છે. અને આકાશાદિનું અધિકરણ જીવ થઈ શકતો નથી. હવે શંકા એમ થાય છે કે “નક્ષરતીત્યક્ષરમ્” એ વ્યુત્પત્તિથી અક્ષર શબ્દે કરીને જીવનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે? કેવળ પ્રહસનું જ શી રીતે ગ્રહણ થાય? ઉત્તર—

++++++
 †અક્ષરાધિકરણ†
 ++++++

અક્ષરમંબરાન્તઘૃતેઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—અક્ષરમ્ ॥ અંબરાન્તઘૃતેઃ ॥

અર્થ—આકાશાદિકોને ધારણ કરવાથી અક્ષર એટલે આ ઠેકાણે પ્રહસનું જ નામ છે. કારણ એ ધારણશક્તિ પ્રહસમાં જ છે, જીવમાં નથી. ૧૦

સંગતિ—“નક્ષરતીત્યક્ષરમ્” એ અર્થથી અક્ષરનામ પ્રકૃતિનું પણ છે કેમકે તે પણ નાશ પામતી નથી, દુક્રા રૂપાન્તરથી બદલાય છે; તે પછી આ સ્થાને અક્ષર શબ્દથી પ્રકૃતિનું ગ્રહણ કેમ ન થાય? ઉત્તર:—

સાચપ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—સા ॥ ચ ॥ પ્રશાસનાત્ ॥

અર્થ — તે ધારણા સૂર્ય ચંદ્ર આદિને પ્રશાસન કરવાથી ચેત-
નમાંજ હોઈ શકે છે, જડમાં નહીં. ૧૧

સંગતિ—જો કે અક્ષર શબ્દથી આ ઠેકાણે પ્રહ્લનોજ વાચ્ય
સમજાય છે તથાપિ તેના વાચક ઓંકારાદિ વર્ણોનું પણ આ ઠેકાણે
અહણ કેમ ન થઈ શકે? આનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—અન્યભાવવ્યાવૃત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — અન્યભાવ અર્થાત્ ઓંકારાદિ વર્ણોનો જે ભાવ અથવા
તેના પ્રહ્લબોધક પ્રતિકોનો જે ભાવ તેની વ્યાવૃત્તિને માટે અક્ષર
શબ્દથી આ ઠેકાણે પ્રહ્લનું નામ છે, કોઈ વ્યક્તિવિશેષનું નામ
નથી. તે વ્યાવૃત્તિ — નતસ્ત્યપ્રતિમા અસ્તિ ॥ યં ૩૨ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ
સંહિતાના મંત્રમાં સ્પષ્ટ છે અને —

યો વાણ્દક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્મૈતિસકૃપ્ણઃ ॥ ૩૦ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અથયણ્દક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્મૈતિસત્રાહ્મણઃ ॥ ૩૦ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

ઇત્યાદિ વિષય વાક્યોમાં અક્ષર શબ્દથી પ્રહ્લનું સ્પષ્ટ અહણ
છે. પ્રકૃતિ અને ઓંકારાદિ વર્ણોનું નથી. ૧૨

સંગતિ—પ્રશ્નોપનિષદના પાંચમા પ્રશ્નમાં ચિષ્પલાદે શુરો
સત્યકામે પુછ્યું કે—મરણપર્યન્ત જે ઓંકારનું ધ્યાન કરે છે તેને
કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે? તેના ઉત્તરમાં ચિષ્પલાદે કહ્યું કે—

યઃપુનરેતત્ત્રિમાજ્ઞૈવ “ઓ૩મ્” હત્યેતેનૈવાક્ષરેણ પરપુરુષમ-
ભિધ્યાયીત સ તેજસિ સૂર્યે સમ્પન્નઃ ॥ યથા પાદોદરઃ ત્વચાવિનિ-

મુચ્યતે એવં હવૈ સપાપ્તના વિનિર્મુક્તઃ સામાભિઃ સ્ત્રોયતે બ્રહ્મલોકં
સપતસ્માજ્જીવધનાત્ પરાત્પરં પુરિશયં પુરુષં ર્શ્વતેતિ ॥ પ્ર૦ ૫ ॥

અર્થ — જે પુરુષ ત્રિમાત્રિક અક્ષર ઓંકારથી તે પરમપુરુષનું
ધ્યાન કરે છે તે પાપથી એવી રીતે રહિત થાય છે કે જેમ સર્પ
સૂર્યમાં રહીને ત્વચાથી રહિત થાય છે. અને તે પુરુષ વૈદિક મંત્રોથી
બ્રહ્મલોકને અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મલોકનો અર્થ આ
ઠેકાણે એમ થાય છે કે — ‘બ્રહ્મણો લોક વક્ષલોકઃ ॥ લોકવર્ણને’ એ
ધાતુથી બ્રહ્મદર્શન એ અર્થનો લાભ થયો. આ જીવથી પર જે પ્ર-
કૃતિ છે અને તેનાથી પર જે સૂક્ષ્મ પુરુષ તે પુરુષને દેખે છે—
અર્થાત્ તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે—તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ
વિષય વાક્યમાં એવો સંદેહ થાય છે કે તે જીવાત્મા તે બ્રહ્મલોકને
પ્રાપ્ત થઈને સ્વયંબ્રહ્મ બની જાય છે કે તેનાથી ભિન્ન રહે છે ?
તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. —

૪ - અતિ-
માધ કરણ
નનનનનનનનનન

ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્સઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦ — ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ — ઇક્ષતિનું કર્મ કથન કરવાથી જીવ બ્રહ્મ બની શકતો
નથી — બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈને જો જીવ બ્રહ્મ બની શકતો તો
‘પરાત્પરંપુરિશયંપુરુષમીક્ષતે’ અર્થ — જીવસમુદાયથી પર જે પ્રકૃતિ
તેનાથી પર પુરુષને જીવે છે — એમ ન કહું હોત. એ કથનથી જીવ
બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. ૧૩

સંગતિ — છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આઠમાં પ્રપાઠકમાં આરંભમાં
એ પ્રમાણે શ્રુતિ છે કે —

“અથયદિદં અસ્મિન્બ્રહ્મપુરેદહરં પુણ્ડરીકં વેસ્મદહરોઽસ્મિન્ અન્ત-
રાકાશઃ તસ્મિન્નન્તરાકાશઃ તસ્મિન્ યદન્તઃ તદન્વેષ્ટવ્યં તદ્વાવ વિ-
જિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ ॥ તંચેત્ત્રયુઃ યદિદં અસ્મિન્બ્રહ્મ પુરે દહરં
પુણ્ડરીકં વેશ્મ દહરોઽસ્મિન્ અન્તરાકાશઃ કિંનદત્ર વિદ્યતે યદં-

ન્વેષ્યં યદ્વાચ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમિતિ ॥ સન્ન્યાત્ ચાવાન્વા અયમા-
કાશઃ તાવાન્ ઇપોઽન્તર્હૃદય આકાશ ડમે અસ્મિન્ દ્યાવાપૃથિવી
અન્તર્ગે સમાદિતે ઇતિ ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ — આ જે બ્રહ્મપુરનામ શરીર છે એમાં દહરનામક કમલ-
સ્થાન છે, એની અંદર સૂક્ષ્માકાશ છે, તે જાણવા યોગ્ય છે—જે
શુદ્ધને શિષ્ય એમ કહે કે “જે આ બ્રહ્મપુર છે તેમાં દહરનામ
કમલસ્થાન છે અને તેની અંદર દહરનામ અંતરાકાશ છે, ત્યાં શું
જ્ઞાસા કરવા યોગ્ય છે?” એના ઉત્તરમાં શુદ્ધ એમ કહે કે “જેવું
આ આકાશ છે તેવું જ હૃદયની અંદર આકાશ છે; અને તેની અંદર
સ્વર્ગ અને પૃથ્વી બંને સ્થિત છે.” એની આગળ એમ કહ્યું છે કે —

एषआत्मा अपहत पाप्मा विजगेविमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि-
पासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

ઉક્ત વાક્યમાં જે હૃદયની અંદર સૂક્ષ્મ આકાશ કહ્યું છે તે
ભૂતાકાશ છે કે બ્રહ્મ છે? એ સંદેહ નિવૃત્ત્યર્થ સૂત્ર કહે છે —

++++++
+ ૫ દહરાધિક +
+ રજુ +
++++++

दहरउत्तरेभ्यः ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—દહરઃ ॥ ઉત્તરેભ્યઃ ॥

અર્થ — દહરાકાશ આ ઠેકાણે બ્રહ્મનું નામ છે: ઉત્તરના હેતુ-
ઓથી — તે હેતુ એ છે કે “एषआत्मेत्यादि” અર્થ — એ આત્મા
એવો છે કે જેના પાપ દૂર થઈ ગયાં છે, વૃદ્ધાવસ્થાથી રહિત છે,
મૃત્યુથી રહિત છે, શોકથી રહિત છે, ખાવાની ઇચ્છા રહિત છે,
પૃથ્વી રહિત છે, સત્યકામ છે, સત્ય સંકલ્પ છે.” એ વાક્યમાં સર્વ
વિશેષણ પરમાત્માનાં કહ્યાં છે; માટે દહરાકાશ પરમાત્માનું જ
નામ છે. ૧૪

गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टंलिंगं च ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—ગતિશબ્દાભ્યામ્ ॥ તથાહિ ॥ દૃષ્ટમ્ ॥ લિંગમ્ ॥ ચ ॥

અર્થ — પ્રહમા જીવોની હુમેશા ગતિ દેખાય છે તેથી, પ્રહમોક એવા શબ્દથી, તથા એજ પ્રમાણે પ્રહમા લય થવાનું ચિન્હ જણાય છે માટે આ ઠેકાણે દહરાકાશથી પ્રહમનુજ ગ્રહણ છે પ્રહમા ગતિવિધાયક નિમ્ન લિખિત વિષય વાક્ય છે —

તથાપિ હિરણ્યકપનિર્ધિ નિહિત મક્ષેત્રજ્ઞા ઉપર્યુપરિ સંચરન્તો
નવિદેયુ રેખમેવેશઃ સર્વાઃ પ્રજા અહરહ ગન્ઠત્યહૃતા एत
ब्रह्मलोक न विन्द न्यनृतेन हि प्रत्युदा इति ॥ ઝાં ૮ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

અર્થ — જેવી રીતે મુવર્ણરૂપી ધનને ખેનખા દાટેલું હોય તેને નહિ બાણીને ખેતરના સ્વામીઓ ઉપર ઉપર કર્યા કરે છે, છતાં તે ધનને તે ખેળવી શકતા નથી એ પ્રકારે આ સર્વ પ્રજા પ્રતિદિન પ્રહમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે પ્રહમને બાણી શકતી નથી, કારણકે એ પ્રજા અનૃતથી ઠકાયેલી છે એ વાક્યમા પ્રહમા ગતિ દેખાય છે, અને પ્રહમલોક શબ્દ પણ દેખાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે આ દહરાકાશનું પ્રકરણ તે પ્રહમનું પ્રકરણ છે લયનું ચિન્હ એ છે કે—

सतासोम्यतदासम्पन्नोभवति ॥ છાં ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

અર્થ — હે મોખ્ય ! ત્યારે એ જીવ પ્રહમની સાથે મળી જાય છે એ વાક્યમા પ્રહમને મળવા રૂપ લિંગથી દહરાકાશ પ્રહમનું નામ છે શકરાચાર્યના અનુયાયીઓ પ્રહમોક શબ્દનો એવો અર્થ કરે છે કે—બ્રહ્મલોક વ્રહ્મલોક ॥ પ્રહમ એજ લોક છે વ્રહ્મણોલોક વ્રહ્મલોક ॥ પ્રહમનું જે લોક નામ દર્શન એવો અર્થ ડરતા નથી ઉક્ત અર્થ જોવાનું કાળુ એટલું જ છે કે તેઓને જીવને પ્રહમ બનાવવો છે, અને એવો આશય પ્રહમલોક એટલે દર્શન એવો અર્થ કરવાથી નીકળતો નથી અને આ ઠેકાણે શુ વધારે કહીએ પણ પ્રહમ લોક છે એવો સ્વામી શકરાચાર્યજીનો અર્થ સમ્પૂર્ણ પૌરાણિક મર્યાદાથી પણ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે પૌરાણિક મર્યાદામા પ્રહમનો લોક વિશેષ માનેવો છે

एतस्य वाङ्मरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ निवृत्तौ तिष्ठतः

॥ ઘૃ ॥ ૩ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

અર્થ — હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરની પ્રશાસનામાં સૂર્ય ચંદ્રમા
સ્થિત રહેલા છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રહ્નમાંજ સંસારની ધારણા જ-
ણાયાથી દહરાકાશ પ્રહ્નનું નામ છે. એજ વાતને નીચેનું સૂત્ર
કથન કરે છે. ૧૫

ધૃતેશ્વમહિમ્નોઽસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦ — ધૃતેઃ ॥ ચ ॥ મહિમ્નઃ ॥ અસ્ય ॥ અસ્મિન્ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ — ધૃતિ અર્થાત્ પ્રહ્નમાં સંસારનું ધારણ જણાયાથી અને
એ સંસારનો મહિમા પ્રહ્નમાં જણાયાથી, દહરાકાશ આ ઠેકાણે પર-
મેશ્વરનુંજ નામ છે ૧૬

પ્રસિધ્દેશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦ — પ્રસિદ્ધેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — દહરાકાશ એ માટે પણ પરમેશ્વરનુંજ નામ છે કે
આકાશ શબ્દ પરમેશ્વરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આકાશો વૈનામ નામરૂપયોર્નિરવહિતા ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥

અર્થ — આકાશજ નામરૂપને ધારણ કરવાવાળું છે.

સર્વાણિ હ વા દમાનિ ભૂતાનિ આકાશાદેવ સમુત્પયન્તે ॥ છાં૦ ૧ ॥ ૧૫ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિ પ્રયોગો જણાયાથી આકાશનામ પ્રહ્નનુંજ પ્રસિદ્ધ છે ૧૭

સંગતિ — દહર વાક્યની આગળ એવું વાક્ય છે કે —

અથયપ્પ સમ્પ્રસાન્નોઽસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પર્વં જ્યોતિર્લપ સમ્પદ્ય
સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યત એપ આત્મા ઇતિ હોવાચ ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥

અર્થ — આ જે જીવ છે તે આ શરીરને છોડીને પરમજ્યો-
તિને પ્રાપ્ત થઇને પોતાના રૂપમાં સ્થિર થાય છે. તે એ આત્મા
અમૃત છે, અભય છે, તેજ પ્રહ્ન છે, તેજ પ્રહ્નનું નામ સત્ય છે;
એ વાક્યમાં જીવનું ગ્રહણ છે માટે જીવનુંજ નામ દહરાકાશ છે

પ્રદાનું નામ નથી. એ પ્રમાણે સૂત્રકાર અર્થ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ કરીને અર્થ સૂત્રમાં ઉત્તર આપે છે જેમકે —

इतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

પદ૦—इतरपरामर्शात् ॥ सः ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ असम्भवात् ॥

અર્થ — જ્યારે જીવની “પરામર્શાત્” એટલે સંગતિથી એવો આશય કહાડી શકાય કે જીવનું જ નામ દહરાકાશ છે, તો એ વાત ઠીક નથી. જેમકે ઉક્ત ઉપનિષદમાં કહેલા ગુણોનો જીવમાં અસંભવ છે. અને જે આ ઠેકાણે એવી શંકા હટી કે આ વાક્યમાં જીવને પ્રદા કહ્યો છે એ માટે જીવનું નામ દહરાકાશ છે. એ વાતનું સૂત્રકારે ખડન કર્યું છે કે — જીવનું પ્રદા બનવું અસંભવ છે ! એ માટે જીવને દહર એટલે આકાશ કહી શકાય નહિ. અને જે ઉક્ત ઉપનિષદમાં જીવને અમૃત, અલય, અને પ્રદારૂપ કહ્યો છે તો તે ભાવ જીવમાં ત્યારે આવી શકે કે જ્યારે તે જીવ તે પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થાય. તોપણ એથી કરીને જીવ પ્રદાજ છે એ વાત તો સર્વથા સિદ્ધ થતી નથી. ૧૮

સંગતિ — અને જે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એમ કહ્યું છે કે — “ય આત્માઅપહતપાપ્મા” હૌં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ જે આ આત્મા “અપહતપાપ્મા” એટલે નિષ્પાપ છે. “વિજરઃ” વૃદ્ધાવસ્થારહિત, “વિમૃત્યુઃ” મૃત્યુરહિત, “વિશોકઃ” શોક રહિત, “અવિજિઘ્રત્સઃ” ખાવાની ઇચ્છા રહિત છે, “અપિપાસઃ” તૃપાથી રહિત છે, સત્યકામ છે, સત્યસંકલ્પ છે, તેજ શોધવા લાયક છે, જે ઉક્ત ગુણોવાળા પરમાત્માને જાણે છે તે સર્વ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાક્યને સાંભળીને ઈન્દ્ર અને વિદેશ્યન પ્રદ્વાની પાસે ગયા. અને તેમણે ત્યાં બત્રીઝ વર્ષ પ્રદાચર્ય કર્યું ત્યારે પ્રદ્વાએ કહ્યું કે તમે શી ઇચ્છાથી આવ્યા છો ? ત્યારે તેઓ ખોટ્યા કે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી આવ્યા છીએ. ત્યારે પ્રદ્વાએ તેમને એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે —

ય ઇપોઽક્ષિણિ પુરુષો દૃશ્યતે એપ આત્મા ઇતિ હો વાચ એત
દમૃતમભય મેતદ્ બ્રહ્મ ઇતિ ॥ છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૪ ॥

આ વાક્યને સાંભળીને તેઓ છાયાને આત્મા નિશ્ચય કરીને
આત્મા ગયા. વિશેષન તો ફરીથી ન આવ્યા પણ ઇન્દ્ર ઉક્ત આ-
ત્મામાં દોષ સમજીને પુનઃ બ્રહ્માજીની પાસે ગયા. બ્રહ્માજીએ કહ્યું
ખત્રીસ વર્ષ તપ કરે. જ્યારે તપ કરી ચૂકયા ત્યારે એવો ઉપદેશ
આપ્યો કે —

ય એપઃ સ્વપ્ને મહીયમાન શ્રરતિ એપ આત્મા ઇતિ હોવાચ એતદ
મૃતમભય મેતદ્ બ્રહ્મ ઇતિ ॥ છાંં ૮ ॥ ૧૦ ॥ ૧ ॥

એમાં પણ ઇન્દ્રએ દોષ ખતાવ્યો ત્યારે બ્રહ્માએ એમ કહ્યું કે—
તદ્યત્ર એતત્સુપ્તઃ સમસ્તઃ સમ્પન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાતિ એપ આત્મા
ઇતિ હો વાચ એતદમૃતમભય મેતદ્ બ્રહ્મ ઇતિ છાંં ૮ ॥ ૧૧ ॥ ૧ ॥

એમાં પણ ઇન્દ્રએ દોષ કહ્યો ત્યારે બ્રહ્માએ એવો ઉપદેશ
કર્યો કે —

અશરીરં વાવસન્તં ન પ્રિયામિયેં સ્પૃશ્નતઃ ॥ અશરીરો વાયુઃ
અબ્રં વિદ્યુત્ સ્તનયિત્તુઃ અશરીરાણિ ॥ એતાનિ તદ્યથા એતાનિ
અમુષ્માદાકાશાત્સમુત્થાય પરં જ્યોતિ રૂપસંપદ્ય સ્વેન સ્વેન
રૂપેણાભિ નિષ્પદ્યન્તે ॥ એવમેવ એપઃ સંપ્રસાદોઽસ્માત્ શરીરાવ
સમુત્થાય પરંજ્યોતિ રૂપસંપદ્ય સ્વેન રૂપેણાભિ નિષ્પદ્યન્તે સઃ
ઉત્તમઃ પુરુષઃ ઇતિ ॥ છાંં ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥

અર્થ — અશરીરીને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, વાયુ
અશરીર છે, મેઘ અશરીર છે, વિજળી અશરીર છે, અને વીજ-
ળીની અમક અશરીર છે. જે પ્રમાણે એ સર્વ આ આકાશથી ઉઠીને
તે પરમ જ્યોતીમાં પ્રાપ્ત થઈને પોતાપોતાના રૂપમાં સ્થિત થાય
છે એ પ્રમાણે આ સંપ્રસાદ એટલે જીવ આ શરીરથી ઉઠીને તે
પરમ જ્યોતીને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો જીવાત્મા ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય છે આ
કેનાણે એવી શક્તિ થાય છે કે—સમગ્રમાદ શબ્દથી જીવનું ગ્રહણ
કેળાય છે માટે જીવજ દહુરાકાશ છે ? તેના ઉત્તરમાં મૂત્રકાર કહે છે—

ઉત્તરાચ્વેદાવિર્ભૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૧ ॥

પદ—ઉત્તગત્ ॥ ચેત્ ॥ આવિર્ભૂતસ્વરૂપઃ ॥ તુ ॥

અર્થ—અષ્ટપ્રસાદોદ્દગત્ જારીરાસસમુત્પાપ ઇત્યાદિ વાક્યમાં
જીવનું કથન કરેલું છે એ શબ્દનો સૂત્રના ઉત્તર ભાગમાં એવો
ઉત્તર છે કે—જેનું સ્વરૂપ નિર્મલ થયું હોય એવા જીવાત્માને આ
કેંકાણે ઉત્તમ પુરૂષ કહ્યો છે એ માટે કાંઈ જીવાત્મા દહુરાકાશ
એટલે પ્રહ્લ કહી શકાતો નથી એમાં પણ સ્વામી શ્રી ગણેશચાર્ય-
જીએ “અહવ્રહ્માસ્મિ” “તત્ત્વમસિ” ઇત્યાદિ વાક્ય લગાવીને જીવને
પ્રહ્લ બનાવી દીધો છે જેમ કે—

યાગદેવોહિ સ્થાનાનિવપુરુષર્ષિઃ દ્વૈતલક્ષણામવિદ્યા નિવર્ત

યન્ કૃટસ્થનિસન્ક્ સ્વરૂપમાત્માનમહ બ્રહ્મસ્મીતિ ન પ્રતિ

પચતે તાવજ્જીવસ્ય જીવત્ત્વમ્ ॥ શં માં ૧ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥

અર્થ—આજીવમા પુરૂષ પુદ્ગિની માફક આ દ્વૈતલક્ષણવાળી
અવિદ્યાને જ્યાં મુખી પુરૂષ નિવૃત્ત નહિ કરે ત્યાં મુખી એ જીવમાં
જીવપણું છે વળી આગળ લખ્યું છે કે—જ્યારે શ્રુતિથી એવો
બોધ થાય છે કે—તુ મનારી નથી જિનું કૃટસ્થ નિત્ય પ્રહ્લ છે
ત્યારે કૃટસ્થ નિત્ય પ્રહ્લ અવિદ્યાથી જીવભાવને પ્રાપ્ત વાય છે એ
પણ આશ્ચર્ય કે શક્યત્વાર્થજીના મતમાં શુદ્ધ પ્રહ્લને પણ અવિદ્યા
વળગે ખરી??? એનાથી બીજું આશ્ચર્ય શું? સનાતી સમાનુજ્ઞત્યાર્થજી
ચોતાના ભાષ્યમાં લખે છે કે—સર્વ લોક લોકાન્તરોની મયાંદા
મિથ્ય કન્વાનો ગુણ જીવાત્મામાં ડહાપી હોઈ શકતો નથી —

જગદ્ વ્યાપાર વર્ણ્યમિત્યગ્રોપપાદોવિધ્યામઃ ॥

શ્રીભાષ્યં ૧ ॥ ૩ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—મુક્ત જીવોનું ઐશ્વર્ય પણ ઇશ્વર તુલ્ય થતું નથી એ વાત અમે જગદ્ગોપારવર્જ્યમ્ એ સૂત્રમાં કહિયું—આ કથનથી વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી ભાષ્યકારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે આ સૂત્રમાં જીવને બ્રહ્મ થવાના ભાવનો ગંધ માત્ર પણ નથી. ૧૯.

સંગતિ—જો જીવને બ્રહ્મ થવાનું આ પ્રકરણમાં કથન નથી તો આ પ્રકરણમાં જીવાત્માનું કથન શામાટે કર્યું છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અન્યાર્થશ્ચ પરામર્શઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ—અન્યાર્થઃ ॥ ચ ॥ પરામર્શઃ ॥

અર્થ—અન્ય મુક્ત જીવાત્માના કથન કરવા માટે આ પરામર્શ છે કે તે પરમાત્માની હૃદયવિધાને બાળીને જીવાત્મા નિષ્પાપ થાય છે. એ અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે જીવાત્માનું કથન છે. ૨૦.

સંગતિ—“દહરોસ્મિન્નન્તરાક્ષાઃ.” આ બ્રહ્મપુરમાં જે આકાશ છે તે હૃદયકાશ છે એ પ્રમાણે બ્રહ્મને અદ્ય કથન કર્યો છે તો પુનઃ અદ્યદેશી પરિચ્છિન્ન પદાર્થ બ્રહ્મ શી રીતે થઈ શકે છે? ઉત્તર—

અલ્પશ્રુતેરિતિચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદ—અલ્પશ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—કદાપિ કહો કે અદ્ય કહેવાથી હૃદયકાશ એ બ્રહ્મનું નામ નથી તો એ ઠીક નહિ, કેમકે તેને અદ્ય એટલે આકાશ સમાન કથન કર્યો છે. અર્થાત્ દરેક વસ્તુની અંદર હોવાથી આકાશની માફક અદ્ય છે—એનો સવિસ્તર ઉત્તર બ્રહ્મ સૂત્ર ૧ ॥ ૨ ॥ ૭ માં આપ્યો છે. માટે અહીં આવશ્યક નથી. ૨૧.

સંગતિ—યદા પશ્યઃ પશ્યતે સ્વપ્નવર્ણે કર્તારમીશં પુરુષં વ્રદ્ય યોનિમ્ ॥ તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિદ્યુય નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ મુ. ૩ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ત્યારે જીવાત્મા તે સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મને જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જુએ છે ત્યારે તે મુક્તા જીવ પૂણ્ય પાપથી રહિત થઈને તે માયારહિત બ્રહ્મની સમાન થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી બ્રહ્મનો ભાવ જીવમાં જણાયાથી જીવ બ્રહ્મ કેમ નહિ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અનુકૃત્યધિકરણ

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦ અનુકૃતેઃ ॥ તસ્ય ॥ ચ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મનું અનુકરણ કરવાથી તે મુક્ત પુરૂષ “અપહત પાપ્મા” અર્થાત્ નિપાપ થાય છે સારાશ એ છે કે—તે પરમાત્માના સદ્ગુણોને પોતાનામાં ધારણ કરવાથી બ્રહ્મની તુલ્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તે અસીમ પરમાત્માના ગુણોનું અનુકરણ કરવાવાળો તુરં જીવ કદાપિ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. ૨૨

સંગતિ—એજ પ્રસંગમાં નીચેનું પાઠ્ય સૂત્ર છે કે—

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

તમેવ ભાન્ત મનુભાતિ સર્વ તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥

॥ મુ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—તેજ પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશિત થાય છે અર્થાત્ તે સ્વપ્રકાશના પ્રકાશનું સર્વ અનુકરણ કરે છે.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं मागताः ॥

सर्गेपिनोपजायन्ते प्रलये न व्ययन्ति च ॥ गी० ૧૪ શ્લો૦ ૨

અર્થ—તે બ્રહ્મજ્ઞાનને પામીને મારા સમાન ધર્મને પામે છે. શ્રી કૃષ્ણજી કહે છે કે જેવી રીતે હું બ્રહ્મજ્ઞાની છું તેવા તે બ્રહ્મજ્ઞાની થાય છે પણ તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને

પ્રલયમાં લય પામતા નથી. આ કથન જ્ઞાનના મહત્ત્વની દૃઢતાને માટે કહ્યું છે. એ ગીતા વાક્યથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે મુક્ત પુરૂષ નિષ્કામ હોવાથી બ્રહ્મના ધર્મેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કદી પોતે બ્રહ્મ બની શકતો નથી. ૨૩.

સંગતિ — જો હવે બ્રહ્મ નથી બની શકતો તો અંગુષ્ઠ માત્ર હવેને બ્રહ્મ ભાવ કેમ કહ્યો ? જેમકે —

અંગુષ્ઠ માત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ ॥ ईशानो भूत भव्यस्य,
न ततो विजुगुप्सते ॥ कठ० २ ॥ ४ ॥ १२ अंगुष्ठ मात्रः पुरु-
षो ज्योति रिव धूमकः॥ ईशानो भूत भव्यस्य स एवाद्यः सवश्वः
एत द्वैतत् ॥ कठ० ૨ ॥ ૪ ॥ ૧૩ ॥

ઉક્ત વિષયવાક્યોનો આશય સૂત્રકર કહે છે : —

++++++
| ૭ પ્રમિતા |
| ધિકરણ |
++++++

शब्दादेवप्रमितः ॥ २४ ॥

પદ૦—શબ્દાત્ ॥ એવ ॥ પ્રમિતઃ ॥

અર્થ — ઉક્ત વાક્યોમાં અંગુષ્ઠમાત્રથી પરમાત્માનું બહુ છે, હવાત્માનું નથી. એ વાત શબ્દ પ્રમાણથી દેખાય છે. જેમકે — ‘ઈશાનો મૂતમવ્યસ્ય’ તે પરમાત્મા ભૂત તથા ભવિષ્યત્ સર્વ વસ્તુઓનો સ્વામી છે, અને હવે કદાપિ ભૂતભવિષ્યત્ વસ્તુઓનો ઇશ્વર બની શકતો નથી. સ્વામી શ્રી શમાનુજભાઈએ એ વિષયપર એમ લખે છે કે — નચ મૂત મવ્યસ્ય સર્વસ્યેશિનૃત્વં કર્મપત્વશસ્ય જીવસ્પો વચ્ચતે ॥ શ્રી૦ મા૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૨૪ ॥ અર્થ — પોતાનાં કર્મથી પરાધીન હવાત્મા ભૂતભવિષ્યત્ વસ્તુનો ઇશ્વર કદાપિ થઈ શકતો નથી.

ઉપરોક્ત સૂત્રનાં વિષયવાક્યના અર્થ એમ છે કે — (૧) અંગુષ્ઠમાત્ર પુરૂષ પ્રત્યેક હવાત્માની અંદર રહે છે. તે અંગુષ્ઠમાત્ર પુરૂષ સર્વ ભૂતભવિષ્યત્ વસ્તુઓનો ઇશ્વર છે. જે હજારો એ પ્રમાણે તે પુરૂષને બધી લે છે તો તેનાથી પછી તે,

પોતાને છીપાઈતો નથી (૨) અંગુષ્ઠમાત્ર પુરૂષ જે ધુમ વગરની જ્યોતિ સમાન છે તે કાલકૃત પરિ-છેદથી રહિત છે, તેજ આજે છે અને કાલે હશે, સદા એકરસ કૂટસ્થ નિત્ય છે. હવે શંકા એવી રહી જાય છે કે તેને અંગુષ્ઠમાત્ર કેમ કહે છે ? તેનો ઉત્તર એટલોજ કે - અંગુષ્ઠ પરિમાણવાળું જે મનુષ્યનું હૃદય તેમાં જીવાત્માનો નિ-વાસ હોવાના અભિપ્રાયથી પરમાત્મા પણ તે જીવમાં વ્યાપક હોવાથી અંગુષ્ઠમાત્ર કહ્યો છે: અને એ વાત તો સર્વ સમ્મત છે કે આ ઠેકાણે પ્રકરણ પરમાત્માનું છે એ માટે પરમાત્માનેજ અંગુષ્ઠમાત્ર કહ્યો છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજી પણ આ ઠેકાણે એમજ માને છે કે “પ્રશ્ન પ્રદ્ધ વિષયક હતો માટે આ ઠેકાણે પ્રદ્ધનુંજ પ્રહણ થાય છે. યથા -

મૃદ્વેદદ્રક્ષ અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્ કૃતાકૃતાદન્યત્ર
મૃતાચ્ચ મવ્યાચ્ચ યત્તત્પદ્યસિત્તદ્વદ ॥કઠ૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૪ ॥

જો કોઈ સાકારવાદી એમાં પ્રશ્ન કરે કે જ્યારે હૃદયની ઉપા-ધિથી અંગુષ્ઠમાત્ર કહી શકાય છે તો મૂર્તિરૂપ ઉપાધિથી મૂર્ત માત્ર ન કહેવાય ? એનો ઉત્તર સૂત્રકારે “સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્” બ્ર૦ ૧।૨।૧૪ માં આપી દીધો છે પ્રદ્ધનું સ્થાનાદિ કથન વ્યાખ્યવ્યાપક ભાવથી છે પણ કાપૂસ(૩)થી જેમ કપડું અને માટીથી જેમ ઘડો તેમ તાદાત્મ્ય ભાવથી નથી.” ૨૪.

સંગતિ — હૃદય પણ સર્વનું એકસરખું હોતું નથી તો પછી અંગુષ્ઠમાત્ર શામાટે કહ્યું. હાથી અને ઉટ આદિનાં હૃદયનું અંગુષ્ઠ-માત્ર પરિમાણ અસંભવિત છે ! ઉત્તર —

હૃદયપેક્ષાતુમનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥૨૫॥

પદ૦ હૃદિ ॥ અપેક્ષા ॥ તુ ॥ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥

અર્થ — મનુષ્યોનો પ્રદ્ધવિદ્યામાં અધિકાર હોવાથી મનુષ્યના હૃદયનીજ અપેક્ષા છે, પણ પક્ષીની નહિ ૨૫

હવે આ અધિકરણમાં દેવતાઓનો અર્થાત્ દિવ્યગુણવાળા પ્રદ્ધ-વેદ્તા મનુષ્યોનો પ્રદ્ધવિદ્યામાં પઠનપાઠનનો અધિકાર નિરૂપણ કરે છે.

અર્થાત્ પ્રજ્ઞાજ્ઞાન પામીને તે નિષ્કર્મ નથી થતા એ વાતનું વર્ણન આ દેવતાધિકરણમાં સૂત્રકાર કરશે.

સંગતિ — “મનુષ્યાધિકારવાત્” એ સૂત્રથી જણાય છે કે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો મનુષ્યનેજ અધિકાર છે. જ્યારે તેજ મનુષ્ય પ્રજ્ઞાવેતા થઈને અને અપહુતપાત્રાદિ શુભ સંપન્ન થઈને દિવ્ય ભાવોને ધારણ કરે છે જેથી તેની દેવ પદવી થાય છે તો પછી તેને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી તે સર્વથા નિષ્કર્મ થાય છે. એ શંકાનિ નિવૃત્તિ સૂત્રકાર આ દેવતાધિકરણમાં કરે છે —

++++++
૮ દેવતા
ધિકરણ.
++++++

તદુપર્યપિવાદરાયણઃ સંભવાદિતિ ॥૨૬॥

પદ૦—તદુપરિ ॥ અપિ ॥ વાદરાયણઃ ॥ સંભવાત્ ॥ ઇતિ ॥

અર્થ — બાદરાયણાચાર્ય એમ માને છે કે—મનુષ્ય પદવીની ઉપર દેવપદવી, ઋષિ, મુનિ પદવીઓમાં પણ કર્મનો અધિકાર રહે છે જેમકે —

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानं एवावेदहं ब्रह्मास्मि, इति तस्मात्तत्सर्वं मभवत् तद्योयो देवानां प्रसबुध्यत् स एव तदभवत् ॥
तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ॥ बृ० १ । ४ । ૧૦ ॥

અર્થ — બ્રહ્મજ (પરમાત્મા) સમારથી પ્રથમ હતું અને તે મર્વજ હોવાથી પોતે પોતાને જાણતા હતા. કેવાં રૂપથી જાણતા? તો “હું” બ્રહ્મ હું,” એ રૂપથી જાણતા હતા. તાત્પર્ય કે બ્રહ્મ પોતે પોતાને જાણતા હતા એ કથનથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ પરમેશ્વર વાચક છે. અન્યથા જો બ્રહ્મને આત્માનો જાણનાર ન કહ્યો હોત તો એવો સંદેહ થાત કે—બ્રહ્મ શબ્દ આ ઠેકાણે પ્રકૃતિવાચક છે અથવા વેદનો વાચક છે. કેમકે વેદ તથા પ્રકૃતિનું નામ પણ બ્રહ્મ છે, અને જો એમ કહ્યું છે કે ‘દેવતા, ઋષીઓ તથા મનુષ્યમાથી જેને બોધ થયો તે મર્વ બ્રહ્મ થઈ ગયા’ તેનો આશય એ છે કે બ્રહ્મના

અપહુતપાખાદિ ગુણો ધારણ કરવાથી પ્રહ્મ વેત્તાઓને ‘પ્રહ્મ થયા’ કહ્યું છે. આજ આશય ને મુદ્ડ. ૩ રદ “બ્રહ્મવિદ બ્રહ્મૈવ મયતિ.” શંખથી જણાવે છે. અને એજ આશયનું શાસ્ત્ર દષ્ટયા તૂપદેશો વામઃ દેવવત્ ॥ વૃ સૂ. ૧। ૧। ૩૦। ૧માં વર્ણન કર્યું છે. અને આગળ ક્ષલાધ્યાયમાં બ્રાહ્મેણ જૈમિનિ રૂપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ત્ર૦ સૂં ૪ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ એમાં વર્ણન કરવામાં આવશે કે પ્રહ્મભાવનો એવોજ અર્થ છે કે પ્રહ્મના ગુણ ધારણ કરવાથી મુક્ત પુરૂષ પ્રહ્મની સદૃશ થાય છે. અસ્તુ - આ ઠેકાણે પ્રસંગ સંગતિથી પ્રહ્મભાવના વિષયમાં એટલું કહેવાયું; મુખ્ય વાત તો એ છે કે દેવતા, ઋષિ અને મનુષ્ય એ ભિન્ન ભતિ છે કે એકજ મનુષ્ય ભતિમાંથી વિદ્યાદિ ગુણોનાં અધિકપણાંથી પદવીઓ છે ? એનો ઉત્તર એક પ્રકારે તો ઉપનિષદ્ વચનમાં આવી ગયો છે ‘ઋષિર્વામદેવઃ’ જ્યારે ઋષિ એમ આ ઠેકાણે મનુષ્ય ભતિમાંથીજ મંત્ર તત્વ જ્ઞાનાદિ ગુણોનું અધિકપણું હોવાથી લખ્યું છે, તો પછી દેવતા પણ પ્રહ્મ વિદ્યાદિ દિવ્ય ગુણોનાં આધિક્યથી મનુષ્ય ભતિમાંથીજ શા માટે, નહિ લઈ શકાય ? અમારા વિચારમાં તો એ પૌરાણિક ભાવની ઝલક છે કે દેવતાઓને અલૌકિક માને છે. ગીતા પણ દેવતાઓની મનુષ્ય વર્ગથી વિલક્ષણ યોગિ માનવામાં સર્વથા વિરૂદ્ધ છે. જેમ કે -

દ્વૌ ભૂત સર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્ દેવ આસુર एवच ॥ ગી.અ. ૧૬ શ્લોક. ૬

અર્થ - મનુષ્યોમાં બે શ્રેણી છે એક દેવ અને બીજો અસુર. અને જે સ્વામી શંકરાચાર્યજી તથા શ્રી રામાનુજાચાર્યજીએ દેવતાઓને આ ઠેકાણે પૌરાણિકભાવનાથી માન્યા છે તો તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે - ઉક્ત આચાર્યોના હૃદયમાં પૌરાણિક ભાવોની ઝલક પડી ચુકી હતી. એટલું તો તેઓનું આત્મિક બલ છે કે પૌરાણિક પ્રભાવ પડ્યા છતાં પણ હબરો સ્થાનોપર પૌરાણિક પ્રભાવને મર્દન કરીને આગળ વધ્યા છે. એ તેઓનું કેવલ આત્મિક બલજ નથી કિંતુ ઔપનિષદ્ જ્ઞાનનું પણ એ બલ છે જેથી ઉક્ત આચાર્યો પૌરાણિક સીમાને તોડીને આગળ વધ્યા છે જેમ કે નિરાકાર “एकमेवाद्वितीयम्” માનવામાં શંકરાચાર્ય તથા “निरवयिकातिशय” કહ્યાણુ ગુણાકર માનવામાં સ્વામી રામાનુજાચાર્ય. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પૌરાણિક

ભાવેના ભક્ત બનવાનો ભાવ જે ઉક્ત આચાર્યોમાં આવ્યો છે એ વિષયને (પ્રો. આર્ય મુનીએ) સતર્ક 'વેદાન્તાર્યભાષ્ય ભૂમિકા'માં સ્પષ્ટ કરીને લખ્યો છે. તે ભક્તિના ભાવથી ઉક્તાચાર્યોએ આ અધિકરણમાં દેવતાઓને અલૌકિક માન્યા છે. સૂત્રકારનો આશય આ અધિકરણમાં એવો છે કે દેહધારી મનુષ્ય, દેવ, ઋષિ આદિ કોઈ પણ પદવીમાં કેમ ન હોય પણ તેને સર્વ અવસ્થામાં કર્મનો અધિકાર રહેજ છે. તેજ સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ૨૬

મંગતિ—મિથતે હૃદયગ્રન્થિ ઝિહ્વન્તે સર્વ સંશયઃ ॥ ક્ષીયન્તે
 ચાસ્યં કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥ મૂળ૦ ॥ ૨ ॥ ૮
 પ્લવાણે તેઽદદા યજ્ઞ રૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મ ॥
 એતદ્દેયો યોઽભિનન્દન્તિ મૂઢા જરા મૃત્યું તે પુનરેવાપિ
 યાન્તિ ॥ મૂળ૦ ૨ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તે પરાવર બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયાથી અવિદ્યારૂપી હૃદયગ્રન્થિ ખુલી જાય છે, સર્વ સંશય નાશ થઈ જાય છે અને સર્વ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે “પર” એટલે કારણ અને “અવર” એટલે કાર્ય, પ્રકૃતિરૂપી કારણ અને સંસારરૂપી કાર્ય તે પરમાત્માનામાં રહે છે માટે તેને પરાવર કહેવાય છે. (૨) આ યજ્ઞરૂપ હોડીઓ અદૃઢ છે જેમાં અઢાર પ્રકારના કર્મ કેહેવાયાં છે. જે મૂઢ ઉક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કરે છે તે પુનઃ પુનઃ જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કર્મનું ખંડન કરેલું છે. અને છાંદોગ્યમાં “પરં વર્તયન્વાવદાણં વાલ્મીકિ મમિસમ્પત્યતે ॥ ઇત્યાદિમાં કર્મનું મંડન છે તો એવી રીતે દેવતાઓના કર્મોમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે તેનો પરિહાર શી રીતે કરવો? ઉત્તર—

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચેન્નાનેક પ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦ વિરોધઃ ॥ કર્મણિ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અનેકપ્રતિપત્તેઃ ॥

દર્શનાત્ ॥

અર્થ — જો કર્મોમાં વિશેષની આશંકા કરવામાં આવે તો તે ઠીક નથી, કેમકે અનેક પ્રકારની પ્રાપ્તિ દેખવામાં આવે છે માટે. તે પ્રાપ્તિ એવી રીતે છે કે — “મિચતેહૃદયગ્રન્થિઃ” એનો અભિપ્રાય એવો છે કે પ્રહ્લદર્શી પુરૂષના પાપાદિકકર્મ ક્ષય થઈ જાય છે. અને “પ્લવાન્નતેઽદૃઢાઃ” એનો આશય એવો છે કે કેવલ યજ્ઞાદિ કર્મોને પ્રધાન માનવાવાળા મૂઢ છે. કેમકે વેદ કર્મ અને જ્ઞાનના સમુચ્ચયનું વિધાન કરે છે એજ વાતને સ સ્વલ્લેવં વર્તયન્ યાવદાયુષં વ્રહ્મ લોકમભિસમ્પદ્યતે ॥ છાંં ૮ ॥ ૧૫ ॥ ૮ ॥ એમાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે ‘યાવદાયુષમ્’ ઇન્દ્રિય સંયમતાદિ કર્મોને કરતાં જ્ઞાન દૃષ્ટિથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને પરમાત્મામાં લગાવીને યાવદાયુષમ્ એટલે કે મુક્તિના નિયમિત સમય સુધી (વ્રહ્મલોકમ્) પરમાત્મા દર્શનરૂપ પ્રહ્લ લોક અર્થાત્ મુક્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

સંગતિ — કર્મમાં વિશેષ બલે નં હોય પરંતુ તે શબ્દોમાં તો પરસ્પર વિશેષ છેજ ! કોઈ ઠેકાણે તો કર્મોનું વિધાન કરે છે અને કોઈ ઠેકાણે કર્મોની નિન્દા બતાવે છે. અને જે લોકો એ વિશેષ નિવૃત્ત કરવા માટે પોતાના મનોરથ માત્રના અર્થ કરી લે છે તેનાથી શબ્દનો વિશેષ કેવી રીતે નિવૃત્ત થઈ શકે ? ઉત્તર —

શબ્દ इतिचेन्नातः प्रमवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ૨૮ ॥

પદ-શબ્દઃ ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ अतः प्रमवात् ॥

પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥

અર્થ — જો કદાપિ ઉપરોક્ત શંકા કરવામાં આવે તો યોગ્ય નથી કેમકે “અતઃપ્રમવાત્” એટલે કે વેદરૂપ શબ્દથી જે જ્ઞાન અને તેનાથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણથી શબ્દનો વિશેષ દૂર થઈ જાય છે. અર્થાત્ અર્થોભાસને દૂર કરવા માટે તર્ક અવશ્ય માનવોજ પડે છે. જો કોઈ આ ઠેકાણે એમ શંકા કરે કે બીજાં તર્કથી વેદાર્થ

પ્રમાણિત થાય છે તો પછી તર્કજ વેદથી માટે કહે છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે પરમાત્માનું વેદરૂપ જ્ઞાન અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનારું છે. માટે આવિદ્યક અર્થ પરિત્યાગ કરવા માટે વેદથી અવિરૂદ્ધ તર્ક અવશ્ય સ્વિકરણીય છે. એ માટેજ મનુષ્યએ વેદથી અવિરૂદ્ધ તર્કનો સ્વિકાર કર્યો છે કે —

આર્ષે ધર્મોપદેશંચ વેદશાસ્ત્રા વિરોધિના મં ૦ અં ૧૨ ॥ ૧૦૬

અર્થ — ઋષિપ્રણીત સિદ્ધાન્ત અને ધર્મોપદેશનો નિશ્ચય વેદ શાસ્ત્રાનુકૂલ તર્કોથી થાય છે અન્યથા નહિ. એ પ્રમાણે વેદાવિરોધી તર્કથી દેવોનો કર્મમાં અધિકાર જણાય છે. એમાં અનુમાન એ છે કે

- દેવાનાં બ્રહ્મવિદાં કર્મ સ્વધિકારઃ મનુષ્યત્વાત્ ઇન્દ્રાદિવત્ ॥

અર્થ — બ્રહ્મવેત્તા કે જે બ્રહ્મજ્ઞાનના કારણથી દેવો કેહેવાય છે, તેમનો પણ કર્મમાં અધિકાર છે જેમ કે ઇન્દ્રાદિ દેવોને હતા. એજ આશયને લઈને ગીતામાં એમ લખ્યું છે કે —

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિ માસ્યતા જનકાદયઃ ॥ ગીં ૦ અં ૨ ॥ ૨૦

અર્થ — કર્મથીજ જનકાદિ બ્રહ્મવેત્તા લોકો સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા હતા. ૨૮.

સંગતિ — જ્યાં વેદનો વિરોધ તર્કથી નિવૃત્ત કરાય છે તો પછી જો તર્ક વેદને અનિત્ય સિદ્ધ કરે તો તે પણ માનવું પડશે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે કે —

અતएवचनित्यत्वम् ॥ ૨૯ ॥

પદ્ ૦-અતઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ નિત્યત્વમ્ ॥

અર્થ — એ માટેજ વેદ નિત્ય છે કે તેને તર્ક અનિત્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી. કેમકે ઇશ્વરીય જ્ઞાન હોવાથી તે વેદને તર્ક તો નિત્યજ સિદ્ધ કરે છે. ઇશ્વરનું જ્ઞાન નિત્ય હોય છે માટે વેદ નિત્ય છે. ૨૯

સંગતિ — જ્ઞાનરૂપ વેદ ભલે નિત્ય હોય પણ પ્રત્યેક સૃષ્ટિની આદિમાં તે જ્ઞાનની જે આવૃત્તિ થાય છે — જેનાથી વેદ ધર્મપ્રાપ્ત બને છે તે નિત્ય શી રીતે ? ઉત્તર —

સમાન નામરૂપત્વાચ્ચા વૃત્તાવપ્યવિરોધો દર્શનાત્
સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—સમાનનામરૂપત્વાત્ ॥ ચ ॥ આદત્તૌ ॥ અપિ ॥ અવિરોધઃ
દર્શનાત્ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — વેદોનું સમાન નામરૂપ હોવાથી અર્થાત્ તેજ વેદોના
નામ અને તેજ પ્રકારની રચના હોવાથી તેના નિત્યત્વમાં કાંઈ પણ
વિરોધ આવતો નથી. જેમ કે —

સૂર્યોચ્ચંદ્રમસૌ ધાતા યથા પૂર્વમકલ્પયત્ ॥ ઋ૦ અ૦ ૮
વ૦ ૪૮ મં૦ ૧ ॥

અર્થ — સૂર્ય અને ચંદ્રમાને ધાતા પરમાત્માએ પૂર્વ સૃષ્ટિની
સમાનજ બતાવ્યા છે. એ પ્રમાણે વેદોનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું.
અર્થાત્ એ પ્રમાણે વેદોને પણ સમાન રૂપવાળા બનાવ્યા છે. ઇત્યાદિ
સમાન નામરૂપની આવૃત્તિ જણાયાથી વેદોના નિત્યત્વમાં કાંઈ દોષ
આવતો નથી.

અનાદિ નિધના નિત્યા વાયુત્સૃષ્ટા સ્વયંભુવા મ૦ અ૦ ॥ ૧ ॥૨૧॥

• ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી જણાય છે કે—વેદ અનાદિ અનન્ત હો-
વાથી નિત્ય છે. અને એ માટેજ અપૌરુષેય અર્થાત્ કોઈ પુરૂષ
પ્રણીત નથી કિન્તુ પરમાત્માનું જ્ઞાન હોવાથી અનાદિ અનન્ત છે. ૩૦

સંગતિ — બૃહદારણ્યકમાં જે મધુવિદ્યા વર્ણન કરેલી છે તે-
નાથી જણાય છે કે દેવોને કર્મોના અધિકાર અસંભવિત છે કેમકે
ત્યાં દેવોના કર્મોભાવનુંજ વિધાન કર્યું છે. એ ભાવને લઈને જૈમિનિ
એમ માને છે કે—

મધ્વાદિષ્વસંભવા દનધિકારંજૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—મધ્વાદિષુ ॥ અસંભવાત્ ॥ અધિકારમ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥

અર્થ — મધુવિદ્યામાં દેવતાઓના કર્મનો અસંભવ હોવાથી દેવોને કર્મનો અધિકાર નથી એમ જૈમિનિ ઋષિ માને છે. બીજી યુક્તિ કર્મભાવની જૈમિનિની એવી રીતે છે કે — તે દેવ એવી પ્રહ્લ્લજ્યોતિમાં રહે છે કે તેને સદૈવ પ્રહ્લ્લનું ધ્યાન રહે છે એ માટે તેને કર્મનો અધિકાર નથી. એજ અભિપ્રાયથી વળી કહે છે કે — ૩૧

જ્યોતિષિમાવાચ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—જ્યોતિષિ ॥ માવાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — જ્યોતિ સ્વરૂપ જે પ્રહ્લ છે તેમ વર્તન જણાવાથી દેવોનો અધિકાર કર્મમાં નથી. એ બંને સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું ખંડન આગળનાં સૂત્રમાં કરે છે કે — ૩૨

માવંતુવાદરાયણોઽસ્તિહિ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦—ભાવમ્ ॥ તુ ॥ વાદરાયણઃ ॥ અસ્તિ ॥ હિ ॥

અર્થ — આ ઠેકાણે ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરોધ કરે છે. બાદ રાયણાચાર્ય એમ માને છે કે — દેવોનો અધિકાર કર્મમાં છે. સૂત્રનો આશય એવો છે કે યદ્યપિ દેવતાઓની વૃત્તિઓનો ભાવ પ્રહ્લધ્યાન સમયે કર્મમાં બંધ ન હોય તથાપિ તેમાં કર્મ કરનાનું સામર્થ્ય હોવાથી કર્મનો ભાવ જણાય છે, એ માટે તેમનો કર્મમાં અધિકાર છે ૩૨

સંગતિ — હવે પ્રકરણ એ ચલાવે છે કે શૂદ્રને પ્રહ્લવિદ્યામાં અધિકાર છે કે નહિ? છાંદોગ્યના ચોથા પ્રપાઠકમાં એવી કથા છે કે એક જનશ્રુતિ નામનો રાજા હતો તે પ્રહ્લવિદ્યાને માટે પ્રહ્લ-વેત્તા રૈકવ ઋષિની પાસે ગયો અને ઘણીક ગાયત્રી આદિ ભેટ લઈને રૈકવને કહેવા લાગ્યો કે આપ આ ભેટ ગ્રહણ કરીને મને પ્રહ્લવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. રૈકવએ આ સાંભળીને કહ્યું કે —

અહરેત્વા શૂદ્ર તૈવ સહ ગોમિરસ્તુ ॥ છાન્દો ૦ ૪ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥

અર્થ — હે શૂદ્ર આ રથો તેમજ ઝાઝાદિ છે તે તમારેજ માટે રહ્યો. એટલું કહીને પછી તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ તથા અધ્યયન કરાવ્યું છે. એમાં સદેહ એટલોજ થાય છે કે શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર શી રીતે? એ વાતને સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે.

અપશુદ્ર-
ધિકરણ

શુગસ્યતદનાદર શ્રવણાત્તદાદ્રવણાત્સૂચ્ય-
તેહિ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—શુગસ્ય ॥ તત્ ॥ અનાદરશ્રવણાત્ ॥ તદાદ્રવણાત્ ॥
સૂચ્યતે ॥ હિ ॥

અર્થ — તે જાનશ્રુતિને જે રૈકવએ અનાદર સૂચક શબ્દ કહ્યો હતો તેને શ્રવણ કરીને પુનઃ પણ તે બ્રહ્મવિદ્યાની યાચના કરવા લાગવાથી જણાય છે કે શૂદ્ર શબ્દથી આ ઠેકાણે અધ્યયનાદિ સામર્થ્ય રહિત અસંસ્કારિ પુરૂષનું બ્રહ્મણ છે, સંસ્કારીનું નથી. ૩૪

ક્ષત્રિયત્વગતેશ્ચોત્તરત્ર ચૈત્રરથેનલિંગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—ક્ષત્રિયત્વગતેઃ ॥ ચ ॥ ઉત્તરત્રા ॥ ચૈત્રરથેન ॥ લિંગાત્ ॥

અર્થ — જાનશ્રુતિમાં ક્ષત્રિયપણાની પ્રાપ્તી તો ચૈત્રરથ નામવાળા ક્ષાત્રધર્મ સંપન્ન પુરૂષના સહચારથી માનેલી છે. એથી જણાય છે કે તે સમયે કોઈ જાતિથી શૂદ્ર અથવા ક્ષત્રિય નહિ મનાતો હતો. એજ વિષયને વળી આગળનાં સૂત્રથી સ્પષ્ટ કરે છે ૩૫

સંસ્કારપરામર્શાત્તદભાવાભિલાપાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—સંસ્કાર પરામર્શાત્ ॥ તદભાવાભિલાપાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — સંસ્કાર હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોય છે. અને સંસ્કાર ન હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકારનો નિષેધ દર્શાવ્યો છે.

અર્થોત્ જેનામાં વિદ્યાધ્યયનનું સામર્થ્ય હોય છે તે શૂદ્ર નથી અને જેનામાં વિદ્યાધ્યાયન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તે શૂદ્ર કહેવાય છે. -૨૬

સંગતિ — શબ્દ પ્રમાણુ વિના એ વાત કેમ માની શકાય કે બ્રાહ્મણાદિ બ્રહ્મવિદ્યાધ્યયનમાં સામર્થ્ય સંપન્ન છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકર આપે છે.

તદભાવનિર્ધારણેચપ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—તદભાવનિર્ધારણે ॥ ચ ॥ પ્રવૃત્તેઃ ॥

અર્થ — સામર્થ્યના અભાવનો નિશ્ચય કરવામાં શુદ્ર પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી જણાય છે કે સામર્થ્ય પ્રયુક્તજ બ્રાહ્મણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય હોય છે. એનું નિષય વાક્ય એ છે કે છાંદોગ્યના ચોથા પ્રપાઠકમાં એવી એક કથા છે કે — સત્યકામ એક બાલક હતો તેણે પોતાની માતાને પુછ્યું કે હું બ્રહ્મચર્ય કરવા ઇચ્છું છું તો માઈ ગોત્ર શું છે તે કહે ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું કે મને તેનો પત્નો નથી. માઈ નામ જાણાતા છે અને તાઈ નામ સત્યકામ છે. પછી સત્યકામે ગૌતમ ઋષિની પાસે જઈને કહ્યું કે ભગવન્! હું આપની પાસે આવ્યો છું મને બ્રહ્મચારી બનાવો. ત્યારે ગૌતમે પુછ્યું કે તમાઈ ગોત્ર શું છે? સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો કે મેં મારી માતાને પુછ્યું ત્યારે કહ્યું કે હું યુવાવસ્થામાં ઘણું ભ્રમણ કરતી હતી માટે તારા પિતાના ગોત્રની મને ખબર નથી. માત્ર સત્યકામ તાઈ નામ છે. માટે હું સત્યકામ જાણાલ છું. ત્યારે ગૌતમ ઋષિએ વિચાર્યું કે

नैतद् ब्राह्मणो विवक्तुर्महीति समिधं सौम्याऽहरोपत्वानेप्ये न
सत्पादगाः ॥ छा० ४ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥

અર્થ — આવી સત્યવાત બ્રાહ્મણુ વિના બીજો કોઈ કદી શકે નહિ. હે સોમ્ય! તું સમિધ લઈ આવ હું તને ઉપનયન કરાવું, કેમકે તે સત્ય છોડ્યું નથી. સાર એવો નિકળ્યો છે કે બ્યારે ગૌતમે તેના સત્ય ભાષણથી બ્રાહ્મણુ નિશ્ચય કર્યો અને ગોત્રની કાંઈ પણ અપેક્ષા કરી નહિ એથી જણાય છે કે સ્વભાવથીજ શૂદ્રત્વ અને બ્રાહ્મણુત્વનો નિશ્ચય થાય છે. ૩૬

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદ૦—શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — સ્વભાવ પ્રાપ્ત શુદ્ધત્વ ધર્મવાળાને શ્રવણ અને અધ્ય-
યનનો નિષેધ છે, અને સ્મૃતિથી પણ એવીજ વાત જણાય છે કે
ગુણકર્મ સ્વભાવના સામર્થ્યથીજ પ્રાપ્ત અને ક્ષત્રિય આદિ લોક છે.
જેમ ગીતામાં લખ્યું છે કે ચાતુર્વર્ણ્યમ્મયાસ્મૃદં ગુણકર્મ વિમાગશ ॥
અ૦ ૪ શ્લો ૧૬ ॥ અર્થ — પ્રાપ્તિવાદિ આર વર્ણો મે ગુણકર્મના વિ-
ભાગથી બનાવ્યા છે અસ્મદ્ધર્મનો આ ઠેકાણે તેજ અર્થ છે કે
જે અમે પાછળ પ્રાણાધિકરણમાં નિરૂપણ કરેલો છે ૩૮

સ ગતિ — પ્રસંગ સ ગતિથી જે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી અધિકારનો
વિચાર હોતો તે કહ્યો હવે પાછો તેજ પૂર્વપ્રકૃત વેદાન્તોનો બ્રહ્મ-
વિષયક અભિવ્યક્તિનો વિચાર કરાય છે

૧૦ ક પનાધિકરણ

કમ્પનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—કમ્પનાત્ ॥

યદિદંકિંચ જગત્સર્વ પ્રાણજતિ નિઃસૃતમ્ ॥ મહદ્ભયં વજ્રમુચ્યતં
ય એતદ્વિદુર મૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ કઠ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૨

અર્થ — આ સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થઇને પ્રાણમાં ચેષ્ટા કરે
છે. તે પ્રાણ ઉગામેલા વજ્રસમાન મહદ્ભય ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્
મોટામાં મોટા પદાર્થોને પણ ભયપ્રદ છે. ઉક્ત વિષય વાક્યમાં એવો
મોદ્દહ છે કે આ ઠેકાણે પ્રાણ શબ્દવડે પ્રાણવાયુનું ગ્રહણ થાય છે કે
પ્રકર્ષણમનતિ ચેષ્ટતે સ પ્રાણ ॥ અર્થાત્ જેની સત્તાથી આ સર્વ જ-
ગત્ ચેષ્ટા કરે છે તે પ્રાણ છે ? સત્રકાર એનો નિર્ણય કરે છે કે—
“કમ્પનાત્” એજ કમ્પને એ ધાતુનો અર્થ પરમાત્મામાં જણાયાથી
આ ઠેકાણે પ્રાણનામ પરમાત્માનું છે. કેમકે અર્થને કંપાવનાર પર-
માત્માજ હોઈ શકે છે; પરંતુ વાયુ નહિ જેમકે—

તદેવ યુક્તં તદ્વ્રહ્મ તદેવા મૃતમુચ્યતે ॥ તસ્મિંલોકાશ્રિતાસર્વે
તદુનાત્યેતિ કશ્ચન ॥ ક૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૯ ॥

અર્થ — આ પ્રપંચને ઉર્ધ્વમૂલ વર્ણુન કરતાં ઉપનિષદ્ધાર એમ કહે છે કે તે ક્ષરણ બલરૂપ છે, સર્વથી મહાન્ છે, તે મૃત્યુરહિત છે, તેમાં સર્વ લોકસ્થિર છે, અને તેનાથી કોઈ પણ ભોટો નથી. અને વળી પ્રાણસ્વપ્રાણમ્ ॥ ૬ ॥ ૪ ॥ ૧૮ ॥ આ ઠેકાણે પણ પ્રાણ એ બ્રહ્મતુલ્ય નામ છે.

ન પ્રાણે નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચનઃ ॥

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्ने तावुपाश्रितौ ॥ ક૦ ૨ ॥ ૯ ॥

અર્થ — કોઈ પ્રાણ વાયુથી જીવી શકતું નથી, કોઈ અપાન વાયુથી જીવી શકતું નથી. જે પરમાત્માના આશ્રયથી ઉક્ત વાયુઓ છે તેનાથીજ સર્વ કોઈ જીવે છે કઠોપનિષદના બીજા સ્થલમાં પણ કહ્યું છે કે:—

भयादग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ક૦ ૧ ॥ ૩ ॥

અર્થ — તે બ્રહ્મના ભયથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય તે બ્રહ્મના ભયથી ગતિ કરે છે, વાયુ, વિદ્યુત્ અને સર્વવસ્તુવિનાશકશક્તિ (મૃત્યુ) એ પાંચ પદાર્થો બ્રહ્મની ભયરૂપ આજ્ઞાથી સ્વસ્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત છે. એથી પણ જણાય છે કે પ્રાણાદિ વાયુઓના નિયંત્રા પરમાત્મા છે. ભોટે આ ઠેકાણે પ્રાણ બ્રહ્મતુલ્ય નામ છે. એ પ્રમાણે પ્રકરણથી જ્યોતિ શબ્દ પણ બ્રહ્મવાચક જણાય છે. જેમકે —

++++++
+ જ્યોતિ +
+ રધિકરણ +
++++++

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—જ્યોતિઃ ॥ દર્શનાત્ ॥

અર્થ — જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મમાં જણાયાથી જ્યોતિ પણ નામ છે જેમકે —

एषः सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरूप संपद्यस्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ छा० ८ ॥ १२ ॥ ३

અર્થ — આ સંપ્રસાદ એટલે જીવાત્મા આ શરીરથી ઉઠીને
પરંજ્યોતીને પ્રાપ્ત થઇને પોતાનાં વાસ્તવ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.
આ વિષયવાક્યમાં પરંજ્યોતિ એ બ્રહ્મનું નામ છે. “સરત્તમઃ પુરુષ.”
છાં० ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥ એ વાક્યમાં તે પરંજ્યોતિને ઉત્તમ પુરુષનું
વિશેષણ આપેલું છે. જો આ ઠેકાણે જ્યોતિ શબ્દનો અર્થ ભૌતિક
જ્યોતિવાચક હોત તો તે પરંજ્યોતિ પ્રાપ્ત થનારને ઉત્તમ પુરુષ
કદાપિ કહેતે નહિ. ૪૦

સંગતિ — પ્રાણ, પરંજ્યોતિ ઇત્યાદિ નામ પરબ્રહ્મના મુખ્ય
છે અને ભૌતિક વાયુ તેજ આદિ ગૌણ છે; એ પ્રમાણે ઉક્તા વા-
ક્યોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય હોવાથી પણ “તત્ત્વસમન્વયાત્” એ સૂત્ર-
માંજ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે સર્વ વેદાન્ત વાક્યોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં
છે. તે પ્રતિજ્ઞા તો પાછી પણ ઠીક રહેતી નથી ? કેમકે — આકાશો
ઘૈનામ રૂપયો નિર્વહિતા તે યદન્તરા તદ્ વ્રહ્મ તદમૃતમ સ આત્મા ॥ છાં०
૮ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ એ વાક્ય સુક્ત પુરુષને બ્રહ્મ કહે છે. એનો અર્થ
એવો છે કે આકાશજ નામ અને રૂપને ધારણ કરવાવાળું છે. તે
નામ અને રૂપ એ બંને જોના આશ્રિત છે તે બ્રહ્મ છે, તેજ અમૃત
છે, અને તેજ આત્મા છે. એ વાક્યથી પૂર્વ સુક્ત પુરુષનું વર્ણન
આપી ચુક્યું છે માટે એ વાક્ય સુક્ત પુરુષનેજ બ્રહ્મકથન કરે છે
જેમકે :—

अथ इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्ममुच्य घूत्वा
शरीरं कृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभि संभवामीत्यभिसंभवामि छा० ॥ ૮
॥ ૧૩ ॥ ૧ ॥

અર્થ — જેમ ઘોઠો પોતાના શરીરથી રોમોને કંપાવીને પો-
તાના શરીરની ધૂળ આદિ વસ્તુઓને કહાડી નાંખે છે, જેમ ચંદ્રમા
ગ્રહણરૂપ કલંકથી છૂટીને નિર્મલ થાય છે એ પ્રમાણે આ જીવાત્મા
શરીરનો ત્યાગ કરીને કૃતકૃત્ય થઈ બ્રહ્મલોકનો અનુભવ કરે છે. તે

અશરીરી અને સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનેજ આકાશ નામથી કયન કયો છે ? એ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે —

૧૨ અર્થાન્તરાદિ
વ્યપદેશાધિકરણ.

આકાશોઽર્થાન્તરત્વાદિ
વ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—આકાશઃ ॥ અર્થાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ — આકાશ' આ ઠેકાણે બ્રહ્મનું નામ છે. કેમકે આ ઠેકાણે જે એવું કહ્યું છે કે નામરૂપનો “નિર્વાણિતા” એટલે પ્રાપ્ત કરાવનાર આકાશ છે તો તે નામરૂપનું કર્તૃત્વ હવેમાં કદાપિ આવી શકતું નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં હવાત્મા એ માટે કર્તા નથી હોઈ શકતો કે તે પોતે બંધનોથી નામરૂપને ધારણ કરનાર છે, અને સુક્તાવસ્થામાં એ માટે નામરૂપનો નિર્વાહક નથી થઈ શકતો કે સુક્તાનું ‘અધ્યય’ જગત્રૂપ વ્યાપારને ત્યાગીને હોય છે. અર્થાત્ સંસાર રચનાદિ સામર્થ્ય સુક્તાને સુક્તિ અવસ્થામાં પણ નથી, જેથી સુક્તા પુરૂષ નામરૂપનો કર્તા હોઈ શકે નહિ આ ઠેકાણે નામરૂપનો નિર્વાહિતારૂપ અર્થાન્તર હોવાથી ઉક્ત વિષય વાક્યમાં આકાશ બ્રહ્મનું નામ છેઃ સુક્ત હવનું નામ નથી. ૪૧

સંગતિ.—અનેન જીવેનાત્મનાનુ પ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ છાં૦ ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ‘આ હવરૂપ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને કર્તા’ એથી જણાય છે કે હવરૂપે બ્રહ્મજ સર્વ શરીરોમાં પ્રવેશ થયો છે. અને તે રૂપવડે બ્રહ્મજ નામરૂપને બનાવે છે. એ વાક્યથી હવ બ્રહ્મની એકતા જણાય છે તો પછી હવ નામરૂપનો કર્તા કેમ નહિ ? કેમકે શુદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને તે હવજ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે ! ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

૧૩ સુપુન્યુત્કાન્ત્યો
ભેદેન.

સુપુન્યુત્કાન્ત્યોર્ભેદેન ॥ ૪૨ ॥

પદ૦—સુપુન્યુત્કાન્ત્યોઃ ॥ ભેદેન ॥

અર્થ — સુષુપ્તિ અવસ્થા અને મરણાવસ્થા એમા જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ વર્ણન કર્યો છે એ માટે જીવ બ્રહ્મ એક કરી થઈ શકતા નથી સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓમા ભેદ કથન કરનાર વાડય —

પ્રાજ્ઞેનાત્મના સમ્પરિણ્વક્તો ન વાહ્ય કિંચનવેદનાન્તરમ્ ॥

પ્રાજ્ઞેનાત્મનાઽન્વારૂઢ ઉત્સર્જનયાતીતિ ॥ વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ — સુષુપ્તિ અવસ્થામા પરમાત્માની સાથે સબંધ પામીને બાહ્ય અને અદ્યની ડોઇ પણ વસ્તુને જીવ જાણતો નથી અને પરમાત્માનો આશ્રિત થઈને જીવ આ શરીરને છોડી દે છે એ પ્રમાણે ઉક્ત બંને અવસ્થાઓમા જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કહ્યો છે એ પ્રમાણે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ હોવાથી નામરૂપનો કર્તા જે આકાશ શબ્દથી કહ્યો છે તે બ્રહ્મ છે જીવ નથી ૪૨

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

પદ-પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥

અર્થ — પતિ આદિ શબ્દ પણ પરમાત્માનામાજ જણાયાથી જીવ અને પરમેશ્વરમા ભેદ છે જેમકે —

સર્વસ્પાધિપતિ સર્વસ્યવશી સર્વસ્યેશાનસ્ત ન સાધુનાકર્મણા

મૂયાન્નો એના સાધુનાકર્મણાન્ એપર્વેશ્વર એપ્રભૂતાધિપતિ રેપ

મૂતપાલર્ણવઃ સેતુર્વિધરણ એપા લોકાનામસંભેદાય ॥ વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — તે પરમાત્મા સર્વનો અધિપતિ નામ સ્વામી છે, સર્વનો નિયંત્ર છે, સર્વનો ઇશ્વર છે, સારા કર્મથી તે મોટો થતો નથી તેમ નાના કર્મોથી તે નાનો થતો નથી, તે સર્વનો ઇશ્વર અને મર્વ લોક મર્યાદાનો નેતુ છે — તમતવેદાત્તુ વચનેન બ્રાહ્મણાવિવિદિ-શન્તિ એતમેવવિદિત્વામુનિમવતિ ॥ તેજ પરમાત્માને વૈદિક વચનોથી બ્રાહ્મણુ લોક જાણવાની ઇચ્છા કરે છે તે પરમાત્માને જાણીનેજ મુનિ થાય છે એ પ્રમાણે જીવાત્માથી ભિન્ન પતિ આદિ નામોવાળા પરમાત્મા છે એ પ્રમાણે ભેદ જણાયાથી નામરૂપનો કર્તા બ્રહ્મ છે,

જીવ નથી. આ અર્થાન્તરાધિકરણમાં સૂત્રકારે જીવ ઇન્ધરનો લેહ સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યો છે. તોપણ માયાવાદી આચાર્ય શ્રી શંકરાચાર્યાનુયાયી વાચસ્પતિમિત્રાદિ આ ઠેકાણે એમ કહે છે કે જીવાત્માનો અનુવાદ આ ઠેકાણે અલેહ બોધનના અભિપ્રાયથી કહ્યો છે.

તસ્માજીવાત્માનં માનાન્તર સિદ્ધ મનૂદ્યતસ્ય બ્રહ્મભાવ પ્રતિપાદ-
ન પરીયોયં વિજ્ઞાનમય ઇત્યાદિ વાક્ય સંદર્ભઃ॥ ભામતી ઘ્ર૦ સુ૦
૧ ॥ ૩ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — એ માટેજ જીવાત્માનો અનુવાદ કરીને તેને બ્રહ્મભાવ બોધન કરવા માટે “યોયંવિજ્ઞાનમય” ઇત્યાદિ વાક્યરચના છે. આ અધિકરણમાં રામાનુજાચાર્યનો એવો મત છે કે —

એકયોપદેશસ્તુ સર્વસ્યચિદાચિદાત્મકસ્ય બ્રહ્મકાર્ગ્યત્વેન તદાત્મક
ત્વાયત્ત ઇતિસર્વં સ્વસ્ત્વિદં બ્રહ્મતજ્જલ્લાનિત્યાદિભિર્વાક્યૈઃ પ્રતિપાદ્યત
ઇતિપૂર્વમેવોક્તં દ્વૈતપ્રતિષેધથ તત એવેત્યનવચમ્ ॥ શ્રી૦ ભા૦ ૧॥
૩ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — “સર્વસ્વસ્ત્વિદં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે એકતાનો ઉપદેશ છે તે એવા અભિપ્રાયથી છે કે સર્વ જડ ચેતનાત્મક પ્રપંચ બ્રહ્મનું કાર્ય છે — અર્થાત્ બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે અને બ્રહ્મમાંજ સ્થિત થાય છે. એ પ્રકારે શમવિધિના ભાવથી એકતાનો ઉપદેશ કર્યો છે; વાસ્તવમાં એકતા નથી. એવો ભાવ ઉદ્ગ્રાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈતના અભિપ્રાયથી છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતનું લક્ષણ એમ છે કે જગદુત્પત્તિકાલમાં પ્રકૃતિ અને જીવશરીરવિશિષ્ટ બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ છે. અને સ્થૂલ જગદાકરશરીરવિશિષ્ટ કાર્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જીવ અને પ્રકૃતિ એ બંને પદાર્થોની સાથે મળેલું બ્રહ્મ વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેવાય છે. એ પ્રકારે વિશિષ્ટાદ્વૈત કથનથી ત્રણ પદાર્થ અનાદિ જણાય છે પરિણામિત્વ માયામાં છે, દુઃખિત્વ જીવમાં છે, અને કટ્યાણુ ગુણાકરત્વ બ્રહ્મમાં છે; એ પ્રમાણે ઉક્ત

ગુણોથી ત્રણે પદાર્થ લિપ્ત લિપ્ત છે એ માટે અદ્વૈતવાદની સમાન ત્રણેના મળી જવાથી નકર થવાનો દોષ વિશિષ્ટાદ્વૈતમા આવી શકતો નથી એ અર્થ શ્રી રામાનુજાચાર્યજીએ બ્રહ્મ સૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૩ ના લાઘ્યમા પ્રતિષ્ઠાન કર્યો છે ૪૩

इति वेदान्तार्य्य भाष्ये प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थःपादः

॥ प्रारभ्यते ॥

संगति — अया तो ब्रह्म जिज्ञास्ता ब्र० सू० १ ॥ १ ॥ १ ॥ भां प्र-
क्षानी लक्षासा करीने " जन्माद्यस्ययतः " ब्र० सू० १ ॥ १ ॥ २ ॥ म
प्रक्षानुं लक्षણु कथु. ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રક્ષમાં સર્વ વેદાન્ત શાસ્ત્રની
સંગતિ દર્શાવવા માટે " તત્ત્વસમન્વયાત્ " બ્ર० सू० १ ॥ १ ॥ ૪ ॥ એ
સૂત્રમાં તેજ નિર્વિશેષ સચ્ચિદાનંદાદિ લક્ષણયુક્ત પ્રક્ષ વેદાન્તશા-
સ્ત્રનું પ્રતિપાદ્ય છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞાનું પ્રથમ,
દ્વિતીય અને તૃતીય પાદોમાં સમર્થન કર્યું. હવે ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાની
પૂર્તિને માટે આ સમન્વયાધ્યાયના ચોથા પાદને આશ્રેય સંગતિથી
જંગત કરવા માટે એવો આશ્રેય. ઉઠાવવામાં આવે છે કે આ સર્વ
જગત્ આનુમાનિક છે, અર્થાત્ અનુમાનથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે
એનો કોઈ ચેતન કર્તા નથી. જીવ ચેતન પણ આનુમાનિક એ રીતે
છે કે, રૂધિરાદિના અપૂર્વ સંચારથી એક વિલક્ષણ શક્તિ ઉત્પન્ન
થઈ જાય છે તે જીવ છે, એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ ચિત્શક્તિ નથી.
એ પ્રમાણે પ્રાકૃતવાદને નિવારણ કરવા માટે તથા જીવ અને પ્રકૃ-
તિને પ્રક્ષથી ભિન્ન સ્પષ્ટ બોધનાર્થે આ પાદનો આરંભ કરાય છે.

યદ્યપિ " અનુપપત્તેસ્તુનગારીર " બ્ર० सू० १ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તથા
" નાનુમાનમત્તચ્છન્દાત્ " બ્ર० सू० १ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ માં જીવ અને પ્રકૃ-
તિથી પરમાત્માને ભિન્ન સિદ્ધ કર્યો છે, તથાપિ વિસ્તારપૂર્વક જીવ
અને પ્રકૃતિના અસ્તિત્વ બોધન માટે આ પાદ પિષ્ટપેષણ દોષગ્રસ્ત
નથી. સ્વામી શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજાચાર્યના મતમાં એ પાદ
સાંખ્યશાસ્ત્રનું ખંડન કરે છે; એ માટે ઉક્ત બંને આચાર્યોએ એ
પાદને પ્રકૃતિનાં ખંડનમાં લગાવ્યું છે. તેઓના મતમાં ક્ષેત્રેત્તેર્નાશબ્દમ્
બ્ર० सू० १ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ એ સૂત્રમાં પ્રકૃતિનું ખંડન કર્યું છે પછી
વળી આ ઠેકાણે પિષ્ટપેષણથી શું લાભ હશે ! અમારા મતમાં તે

આ પાઠમાં અપૂર્વતા એ છે કે આમાં ત્રણ અનાદિ પદાર્થોનું સમર્થન સારી રીતે કર્યું છે અને તે એવી રીતે છે કે —

++++++
 ૧ આનુમાનિકા
 ધિકરણ
 ++++++

આનુમાનિકમપ્યેકેષા મિતિચેન્ન શરીર
 રૂપક વિન્યસ્ત ગૃહીતેર્દર્શયતિચ ॥ ૧॥

પદ૦—આનુમાનિકં ॥ અપિ ॥ એકેષામ્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥
 શરીરરૂપકવિન્યસ્ત ગૃહીતેઃ ॥ દર્શયતિ ॥ ચ ॥

અર્થ — કેટલાએક વાદીઓના મતમાં અનુમાનથી સિદ્ધ જે પ્રકૃતિનાં સ્વભાવ તેનાથી જગત્ બને છે અને જીવાત્મા પણ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર એવું સમાધાન કરે છે કે એવું કેહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે શરીરને સ્વરૂપ અલંકાર ખાંધીને પ્રહણ કરવાથી એમ જણાય છે કે સ્વ સારથીના વિના આદી શકતો નથી, એથી એમ સિદ્ધ થયું કે નિયન્તા વિના સ્વભાવથી સૃષ્ટિ થઈ શકતી નથી, તેમજ નિયન્તા વિના આ શરીર એટલું કરી શકતું નથી. વિષય વાક્ય એમ છે કે —

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં સ્થમેવતુ ॥ બુદ્ધિંતુસારથિં વિદ્ધિ મનઃ
 પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ક૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥

અર્થ — આત્માને સ્થવાળો જાણો, શરીરને સ્થરૂપ જાણો, બુદ્ધિને સારથી એટલે કે સ્વ અલાવનાર અને મનને ઘોડાના નિયમન રૂપ રાશ જાણો. આ વિષયવાક્યથી માંડીને જીવાત્માને શરીરરૂપ ઇન્દ્રિય અંધારના નિયન્તા પ્રતિપાદન કરી આગળ કહ્યું છે કે —

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરાલ્લર્થા અર્થેભ્યશ્ચપરંમનઃ ॥ મનસસ્તુપરાબુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા
 મહાન્પરઃ ॥ ક૦ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયોના અર્થો એટલે કે શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગંધ એ સૂક્ષ્મ છે; અને તેનાથી મન, મનથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી મહત્ત્વ અને મહત્ત્વથી અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ છે. અવ્યક્તને

માટે સૂક્ષ્મ કહ્યું છે કે તે પ્રકૃતિ અવસ્થામાં સર્વથા અલ-
ભ્ય છે. જેમકે મનુસ્મૃતિમાં આસાદિદં તમોમૂતમપ્રજ્ઞાત મલક્ષ-
ણમ્ ॥ મનુ ૦ વ૦ ૧ ॥ રુદ્રો ૦ ૫ ॥ તે અવ્યક્તથી પરમાત્મારૂપ પુરૂષ
પર છે, તે પુરૂષથીપર કોઈ વસ્તુ નથી. તેજ કાષ્ઠા અર્થાત્ સર્વો-
પરિ છે. આગળ વળી લખ્યું છે કે “एषः सर्वेषु मूतेषु गूढात्मान प्र-
काशते ॥ इदमते त्वग्रया बुद्धया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः कठं” ૧॥૩॥૧૨॥
અર્થ — ઉક્ત પુરૂષરૂપ આત્મા મર્વ ભૂતોમાં ગુપ્ત છે એ માટે
અજ્ઞાનીઓને (ન પ્રકાશતે) ઉપલબ્ધ થતો નથી. “ इदमतेतु ” સૂક્ષ્મ
બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ દર્શિઓને જણાય છે. એ માટે એમ કહ્યું છે કે ‘ જા-
રીરૂપક વિન્યસ્ત ગૃહીતેર્દર્શયતિ ” શરીરનો રૂપકાલંકાર બાંધીને તે
પરમાત્માની સૂક્ષ્મતા શાસ્ત્ર દેખાડે છે એ માટે આ જગત્ આનુ-
માનિક સ્વભાવ સિદ્ધ નથી; અને જીવાત્મા પણ આનુમાનિક નથી. કેમકે
ઉક્ત વિષય વાક્યમાં શરીરરૂપી રથનો સ્વામી જીવાત્મા કથન કર્યો
છે. એ માટે આ સૂત્રથી ભૌતિક જીવાત્માવાદીઓનું ખંડન થઈ
જાય છે ૧

સંગતિ — જ્યારે શરીરરૂપી રથનો જીવાત્મા રથી છે અર્થાત્
જીવ રથવાળો છે, તો સર્વને શરીરથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાન કેમ રહેતું
નથી ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

સૂક્ષ્મંતુતદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—સૂક્ષ્મં ॥ તુ ॥ તદર્હત્વાત્ ॥

અર્થ — તે જીવાત્મા સૂક્ષ્મ હોવાથી સંશયારૂપદ થઈ જાય છે. ૨

સંગતિ — જ્યારે તે સૂક્ષ્મ છે, નિત્ય છે અર્થાત્ કદી પણ
તેની ઉત્પત્તિ વિનાશ નથી થતાં તો પછી તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને
મોક્ષ એ પ્રલ ચતુષ્ટયનો અર્થ શી રીતે થઈ શકે છે ! એનો ઉત્તર —

તદર્ધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

પદ૦—તદધીનત્વાત્ ॥ અર્થવત્ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માને આધીન હોવાથી તે અવિનાશી જીવાત્મા અર્થવાળો થઈ શકે છે. ૩

સંગતિ—જ્યારે જીવાત્મા સ્વરૂપથી નિત્ય શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત સ્વભાવ છે તો પછી તેમાં અને ઈશ્વરમાં શું ભેદ ? ઉત્તર

જ્ઞેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—જ્ઞેયત્વાવચનાત્ ॥ ચ ॥ .

અર્થ—તે જીવાત્માને જ્ઞેયપણું વચન નથી અર્થાત્ તેને પરમાત્માની સમાજ ‘જાણવા યોગ્ય’ એમ કોઈ પણ ઠેકાણે કહ્યું નથી. જેમકે પરમાત્માના વિષયમાં કહ્યું છે કે—

તદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદં સદા પઞ્ચન્તિ સૂરયઃ અથર્વ૦ ૭ ॥ ૩ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તે વિષુ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સદા જ્ઞાનીઓંક જીવે છે. એવી રીતે જ્ઞાનિયોના જ્ઞાનનો વિષય પરમાત્માની પેઠે જીવાત્માને કયાંયે કથન કર્યો નથી ૪

સંગતિ—“આત્માવારદ્રષ્ટવ્ય. શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિવ્યાસિ-
ત્ત્વ.” વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ એ વાક્યમાં એમ કહ્યું કે “આત્મા જ્ઞેય છે” તો પછી કેમ કહી શકાય કે જીવાત્માને જ્ઞેય કહ્યો નથી ?
ઉત્તર—

વદતીતિચેન્ન પ્રાજ્ઞોહિપ્રકરણાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—વદતિ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ પ્રાજ્ઞઃ ॥ હિ ॥ પ્રકરણાત્ ॥

અર્થ—જો એમ કહીએ કે “આત્માવારદ્રષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદિમાં શ્રુતિ જીવાત્માને જ્ઞેય દર્શાવે છે તો તે કેહેણું ઠીક નથી; કેમકે આ ઠેકાણે પ્રકરણથી પરમાત્માનું જ વર્ણન છે, જીવાત્માનું નથી. એજ પ્રકરણના ઉપસંહારમાં એમ કહ્યું છે કે યેનેવંસર્વં વિજાનાતિ તં વેત.

વિજાનીયાત્ ॥ વૃં ૬ ॥ ૪ ॥ જેનાથી આ સર્વ જણાય છે તે શાથી જણાય, સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો જ્ઞાતા કોણ હોઈ શકે છે? જેથી પરમાત્માને દુર્વિનિય કહ્યા છે.

ત્રયાણામેવ ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદ૦—ત્રયાણામ્ ॥ એવ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥ ઉપન્યાસઃ ॥ પ્રશ્નઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—જીવ, ઇશ્વર, પ્રકૃતિ એ ત્રણેનો ઉપન્યાસ અર્થાત્ લેખ વેદાન્તમાં જણાય છે, એથી પણ સ્વભાવમિદ્ સૃષ્ટિની રચના મનાતી નથી. ત્રણેનો ઉપન્યાસ (લેખ) એવી રીતે છે કે—

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયાગોચરિ મુખમાનઃ ॥

જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીત શોકઃ ॥

મુળ્ક ૦ ૨ ॥ ૨ ॥

અર્થ—અનાદિથી અમાન પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષમાં જીવરૂપ પુરુષ ગૂઢ છે અને તે અવિદ્યાથી મોહિત થઈ શોક કરે છે, જ્યારે તે જીવાત્મા વ્યાપ્યવ્યાપકભાવથી પોતાની સાથે મળેલા પરમાત્માને માહાત્મ્ય કરે છે અને તે પરમાત્માના મહત્વને જાણે છે, ત્યારે તે શોકગૂઢિત થાય છે હવે પ્રશ્ન એવો થાય છે કે ‘અન્યગ્ર ધર્માદિન્યન્ના ધર્માત્ ॥ કઠ૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૪ ॥ જે ધર્માધર્મથી ભિન્ન વસ્તુ માગ ઉપદેશને યોગ્ય નમજો તે કહો’ પ્રશ્નનો એ આશય એવો છે કે ધર્મ અને અધર્મ તો ગુણ છે પણ તેના આધારમત દ્રવ્ય પદાર્થને આપ જાણતા હો તો કહો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જીવ ઇશ્વરના સ્વરૂપનું આગી રીતે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે—

एकोऽसी सर्व भूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा य कर्मेति ॥

तयात्मस्थं येनुपजयति धीरा स्तेषां सुखं शाश्वत नेनरेषाम् ॥

ક૦ ૬ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ — સર્વના નિયંત્રા એક પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના અન્ત-
રાત્મા છે, કારણરૂપ પ્રકૃતિને કાર્યરૂપ કરી દેછે; તેને જે છવાત્મા
પોતાનામાં વ્યાપક માને છે તેને સદૈવ શાન્તિ રહે છે

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેઽસ્ય દ્વિશ્રિતાઃ । અથમર્ત્યોઽમૃતો ભવત્યત્ર
બ્રહ્મસમશ્નુતે ॥ કં ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — જ્યારે છવના પ્રારબ્ધક્રમ સમાપ્ત થઈ જાય છે પછી
એ છવ અમૃત થાય છે, અને તે અવસ્થામાં બ્રહ્મના આનંદાદિ ધ-
મને ભોળાવે જે એ પ્રકારે છવ, ઇશ્વર, અને પ્રકૃતિ એ ત્રણે પદાર્થને
પ્રશ્ન કરીને સ્પષ્ટ કર્યા છે. ૬

સંગતિ — પ્રકૃતિનું નામ કોઈ પણ ઠેકાણે ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ
જણાતું નથી તો પછી કેમ સમજાય કે પ્રકૃતિ મળીને ત્રણ અનાદિ
છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

મહદ્રૂચ ॥ ૭ ॥

પદં—મહદ્રૂત ॥ ૭ ॥

અર્થ — જે પ્રકારે મહત્ શબ્દનો અર્થથી નિશ્ચય કરાય છે કે
અમુક અર્થમાં આ ઠેકાણે મહત્ શબ્દ છે, એ પ્રમાણે પ્રકૃત્યર્થ
વાચી ‘અબ્દ’ શબ્દથી નિશ્ચિત થાય છે કે આ ઠેકાણે અબ્દ એટલે
પ્રકૃતિનું નામ છે. જેમકે ‘ શુદ્ધેરાત્માવહાન્પરઃ ’ કં ૧ ॥ ૩ ॥ ૧૦ ॥
આ ઠેકાણે પ્રથમ પ્રકૃતિની કાર્યાવસ્થામાં જેનું નામ માંખ્યશાસ્ત્રની
પરિભાષામાં મહત્તત્વ છે, તેના વિષયમાં મહત્ શબ્દ આવ્યો છે
અને “ મહાન્તં વિમુષાત્માનમ્ ॥ કં ૧ ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ આ ઠેકાણે પર-
માત્માના વિષયમાં “ વેદાદ્યમેત પુરુષ મહાન્તમ્ ” ડ્વેં ૩ ॥ ૮ ॥ આ
ઠેકાણે પણ પરમાત્માના વિષયમાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે “ અજા-
મેકાં લોહિત શુદ્ધકૃષ્ણાં વદ્ધવીઃ પ્રજા સૃજમાનાં સ્વરૂપાં ॥ અજોદ્યેકો
જુષમાણોઽનુદાત જહાત્યેનાં મુક્તમોગામજાન્ય ડ્વેં ૪ ॥ ૫ ॥ અર્થ — એક
અબ્દ છે જે રક્ત, શુકલ અને કૃષ્ણ એવા ત્રણ રંગવાળી છે, વર્ણી
કેવી છે ? કે નાના પ્રકારની પ્રજાને પોતાના સમાન રૂપવાળી બનાવે

છે. તે પ્રકૃતિરૂપ અજ્ઞાને અજ્ઞાની પુરૂષ પ્રીતિવાળો થઈને સેવે છે. અને બીજો વિવેકી પુરૂષ તેનો ત્યાગ કરે છે. એ માટે ઉપનિષદ મૂલકજ પ્રધાનની કલ્પના છે. આ ઠેકાણે લેહિતથી રજેશુભ, શુક્લથી સત્વશુભ, અને કૃષ્ણથી તમો શુભનો અભિપ્રાય છે; અર્થાત્ ઉક્ત ત્રણે શુભોની સામ્યાવસ્થાવાળી જે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ માની છે તેનું વર્ણન આ ઠેકાણે અજ્ઞ શબ્દથી કરેલું છે. ૭

સંમંતિ — “અજામેકાં લેહિતશુક્લકૃષ્ણામ્” એ વાક્યમાં અજ્ઞ શબ્દથી પ્રકૃતિનું અહણુ જણાતું નથી, કિન્તુ એમ જણાય છે કે “ન જાપતશ્ચજા” જે ઉત્પન્ન ન થાય તેનું નામ અજ્ઞ છે, એ પ્રમાણે માયાનું નામ પણ અજ્ઞ જણાય છે, પ્રજ્ઞ અને જીવને પણ અજ્ઞ કહેવાય છે. એ પ્રકારે અજ્ઞ શબ્દમાં કોઈ પ્રકારની વિશેષતા નહિ જણાયાથી પ્રકૃતિનુંજ અહણુ કરવું ઠીક નથી, એવી રીતનો પૂર્વપક્ષ આ સૂત્રમાં છે. જેમકે :—

++++++
૨ ચમસા
વિકરણ.
++++++

ચમસવદવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—ચમસવત્ ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ — “યથાર્વાગ્વિલશ્ચમસઙ્કર્ષ્વનુષ્ઠનઃ ॥ વૃ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥” નીચે જેનું મુખ હોય અને ઉપરથી મોઠો હોય તેને ચમસપાત્ર કહેવાય છે; એ પ્રમાણે “અવિશેષાત્” અર્થાત્ ચમસપાત્રનું ઉક્ત લક્ષણ કરવાથી તેમાં અસાધારણ ધર્મ ન દેખાવાથી ચમસ શબ્દથી ચમસ પાત્રનુંજ અહણુ થતું નથી, કિન્તુ અન્ય પાત્રોનું પણ અહણુ થાય છે.

એ પ્રમાણે “નજાપતે શ્ચજા” એનાથી કોઈ પ્રકૃતિનું અહણુ થઈ શકતું નથી. આ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી આવે છે. ૮

જ્યોતિરુપક્રમાત્ તથા હ્યધીયતે એકે ॥ ૯ ॥

પદ૦ ॥ જ્યોતિઃ ॥ ઉપક્રમાત્ ॥ તુ ॥ તથા ॥ હિ ॥ અધીયતે ॥ એકે ॥

અર્થ — તેજનું પ્રકરણ ચલાવીને એક શાખાવાળા અર્થાત્ છાંદોઅવાળા, એ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં લખ્યું છે કે —

યદગ્રે રોહિતં રૂપં તેજસ્તદ્રૂપં યચ્છુલ્લં તદપાં યત્કૃષ્ણં તદન્નસ્ય ॥છાંદોગ્ય૦.

અર્થ — જે લાલરૂપ છે તે અગ્નિનું, જે શુકલરૂપ છે તે જલનું, અને જે કૃષ્ણરૂપ છે તે અન્નનું અર્થાત્ પૃથ્વિનું છે. એ પ્રકારે વિશેષતા જણાયાથી “ચમસવદવિશેષાત્” એવી શકા ઠીક નહિ. અને વેદાન્તિલોકે પ્રકૃતિનો અર્થ માયા કરે છે અને તેમાં પ્રમાણ જે એવું આપે છે કે પ્રાચાન્યપ્રકૃતિં વિદ્યાત્ પ્રાચિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥ છાં ૪ ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ તો એમાં પણ પ્રકૃતિનું કથન છે જે કહી તેઓ આ ઠેકાણે એમ કહે કે પ્રકૃતિ શબ્દ માયાનો બોધક છે, જેમકે પ્રક્રિયતેન્નયા ઇતિ પ્રકૃતિ. જેનાથી આ કાર્યરૂપ પ્રપંચ થાય તે પ્રકૃતિ કહેવાય છે; અર્થાત્ માયાજ પ્રદ્ધમાં જગત્ની ઉદ્ભાવના કરાવે છે, એ માટે માયાનું નામજ આ ઠેકાણે પ્રકૃતિ છે ! તો એનો ઉત્તર એટલોજ કે “પ્રકૃતિં પુરુષઞ્ચૈવ વિધ્યાનાદિ ઉમાવપિ” ॥ મી. ૦૧૩ ॥ ૧૧ ॥ આ શ્લોકમાં વ્યાસજીએ સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલી પ્રકૃતિનું સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે; તો પછી તેને માયા કેમ કહી શકાય ? અને વેદાન્તિઓના મતમાં તો માયા એટલે અજ્ઞાન, એમ એકજ વસ્તુનું નામ છે. અને આ ઠેકાણે ઉક્ત ગીતાના શ્લોકમાં પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ અજ્ઞાન નથી; કેમકે એજ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૧ માં જીવરૂપી પુરુષને પ્રકૃતિના શુણ્ણોનો લોકતા કહ્યો છે. અને “ય एवं વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ॥ મી. ૦ ૧૩ ॥ ૨૩ ॥ આ શ્લોકમાં પ્રકૃતિના શુણ્ણોના તત્ત્વજ્ઞ નથી મુક્તિ નિરૂપણ કરી છે. એથી જણાય છે કે પ્રકૃતિથી માયાનું ગ્રહણ કદાપિ થઈ શકતું નથી; કેમકે માયાવાદીઓના મતમાં માયાના શુણ્ણો જાણવાથી મુક્તિ થાય છે, એમ કહ્યું નથી; પરંતુ માયાની નિવૃત્તિથી મુક્તિ કથન કરી છે. તો પછી આ ઠેકાણે પ્રકૃતિથી માયાનું ગ્રહણ કેમજ થઈ શકે ? એ પ્રમાણે માયાવાદનો સાથે ગીતાનો વિરોધ આવે છે. એ વાતને વિસ્તારપૂર્વક ‘ગીતા આર્યભાષ્યમાં’ વર્ણવી છે. ૯

સંગતિ — ઉક્ત ઉપનિષદ વાક્યમાં ભલે પ્રકૃતિનું વર્ણન હોય તથાપિ તેને અજ્ઞરૂપથી લોકિત, શુકલ, કૃષ્ણ રૂપવાળી કેમ વર્ણવી ? એનો ઉત્તર નીચ સૂત્રથી આપે છે.

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—કલ્પનોપદેશાત્ ॥ ચ ॥ મધ્વાદિવત્ ॥ અવિરોધઃ ॥

અર્થ—અળનો રૂપકાલંકાર આ ઠેકાણે કલ્પ્યો છે—કે જેમ મધુ-વિદ્યામાં “અસૌવાઆદિત્યોદેવમધુ” અને “વાચશ્રાધેનોર્ધેત્વમ્ ॥ વૃ૦ ૫ ॥ ૮ ॥” એમ કલ્પના કરી છે. અર્થાત્ આ આદિત્ય દેવતાઓનો મધુ છે અને વાણી જે અધેનુ છે—અર્થાત્ ગૌ નથી, તેમાં ગૌની કલ્પના કરી છે. જેવી રીતે એ કલ્પના કરી છે એવીજ રીતે પ્રકૃતિને અળના અલંકારથી વર્ણવી છે. ૧૦

સંગતિ—યસ્મિન્નકચ પચ્ચજના આકાશાશ્ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૭ ॥ એ વાક્યમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલી પચ્ચીસ પ્રકૃતિઓનું વર્ણન છે અને તેનાથી ભિન્ન પાંચું આકાશ પણ માન્યું છે. હવે સાંખ્ય મત પ્રમાણે એ પચ્ચીસ પદાર્થોથી ભિન્ન આકાશ કેાઈ પદાર્થ માન્યો નથી. તો એ પ્રમાણે સાંખ્ય શાસ્ત્ર અને ઉપનિષદોમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે? એનો ઉત્તર એમ છે કે—

સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ નાનાભાવાદતિરે-
કા ચ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—ન ॥ સંખ્યોપસંગ્રહાત્ ॥ અપિ ॥ નાનાભાવાત્ ॥ અતિરેકાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—એ સંખ્યાનું ગ્રહણ કરવાથી પણ સાંખ્ય શાસ્ત્રની સાથે વિરોધ આવતો નથી; કેમકે એ ઠેકાણે નાના પદાર્થ વાચી પંચપંચજના શબ્દ કહ્યો છે, કાંઈ પાંચની સાથે પાંચને ગુણવાનો કહ્યો નથી. અને બીજો તર્ક એવો પણ છે કે, આ ઠેકાણે આકાશ અને આત્માને પંચપંચજના એનાથી ભિન્ન માનેલા છે; એથી પણ જણાય છે કે આ ઠેકાણે સાંખ્ય શાસ્ત્રના પચ્ચીસ પ્રકૃત્યાદિ પદાર્થોનું વર્ણન નથી. ૧૧

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પ્રાણાદયઃ ॥ વાક્યશેષાત્ ॥

અર્થ — અને વળી “પ્રાણસ્યપ્રાણ મુતચક્ષુષંશ્ચક્ષુ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્ર-
મગ્નસ્પાત્રં મનસોમનો યે વિદ્ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૭ ॥ પ્રાણના પ્રાણ, ચક્ષુનું
ચક્ષુ, શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, અગ્નનું અગ્ન અને મનનું જે મન છે તેને જે
જાણે છે તે બ્રહ્માને જાણે છે. એ વાક્યશેષથી એમ જણાય છે કે
બ્રહ્માના આશ્રય જે પ્રાણાદિક છે તેનેજ પંચપંચજના શબ્દથી
કહ્યા છે. ૧૨

જ્યોતિષૈકેપામસત્યન્ને ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—જ્યોતિષા ॥ એકેપાં ॥ અમતિ ॥ અન્ને ॥

અર્થ — કાણવ શાખાવાળાઓના મતમાં અગ્નનો પાક ન હોવાથી
“જ્યોતિષા” અગ્નિથી તે ઠેકાણે પચ સંખ્યા પૂર્ણ કરે છે, અને તે
વિષયોની પ્રકાશક ઇન્દ્રિયો લીધી છે. પ્રાણ શબ્દથી સ્પર્શ ઇન્દ્રિય,
કેમકે વાયુ અંબધી સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે, અને જ્યોતિ શબ્દથી ચક્ષુ
ઇન્દ્રિય, શ્રોત્રથી શ્રોત્રેન્દ્રિય અને અગ્ન શબ્દથી ગ્રાણેન્દ્રિય અને મન
એ પાંચજના એટલે પાંચ ઇન્દ્રિય જેમાં છે અને આકાશ જેમાં છે
તેને આત્મા જાણે. ૧૩

સંગતિ — હવે અન્ય પ્રકારથી બ્રહ્માના કારણવાદમાં પ્રશ્ન ક-
રાય છે કે—જે એમ કહેવાય છે કે સર્વ વેદાન્ત વાક્ય બ્રહ્માનેજ
જગત્તુ કારણ નિરૂપણ કરે છે, એ ઠીક નથી; કેમકે “સદેવ સોમ્યદ
મગ્નવાસીત્ ॥ હાં૦ ૬ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ હે સોમ્ય ! સૃષ્ટિથી પેહેલાં સત્જ
હતું. આ વાક્યમાં સત્પૂર્વક સૃષ્ટિ સંભળાય છે. અને “અસદ્ વા ૬
દમગ્નવાસીત્ ’તૈ૦ ૨ ॥ ૭ ॥ એ વાક્યમાં અસત્પૂર્વક સૃષ્ટિ સંભળાય
છે. એ પ્રકારે વેદાન્ત વાક્યોમાં બ્રહ્મા જગત્તુ કારણ જણાતું નથી.
તો શંકા એ છે કે કોઈ ઠેકાણે સત્ અને કોઈ ઠેકાણે અસત્ દેખાય
છે ? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે.

+++++
+ કારણત્વેન ચાકાશાદિપુ યથા વ્યપદિષ્ટોક્તેઃ
+ ધિકરણ. +
+++++

॥ ૧૪ ॥

પદ૦—કારણત્વેન ॥ ચ ॥ આકાશાદિપુ ॥ યથા ॥ વ્યપદિષ્ટોક્તેઃ ॥

અર્થ — “ કારણત્વેન ” અર્થાત્ સર્વજત્વાદિ શુભ વિશિષ્ટપણાથી પ્રદાન જગતનું કારણ છે, કેમકે “ યથાવ્યપદિષ્ટોક્તેઃ ” એટલે યથા-ભૂતજ આ વેદાન્તમાં સર્વજ પ્રદાને આકાશાદિઓનાં કારણ વર્ણન કરેલા છે, માટે; જેમકે તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ તે પ્રદાથી (કે જે સર્વનો અન્તરાત્મા છે) આકાશ ઉત્પન્ન થયું. “ તસૈજોદ્યસૃજત ” તેણેજ તેજને ઉત્પન્ન કર્યું; ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રદાનેજ કારણ વર્ણન કર્યું છે. અને સદમતનો વિરોધ એ માટે નથી કે, સત્નું સત્ કારણવાદના અભિપ્રાયથી કથન કર્યું છે અને કાર્યના અભિપ્રાયથી અસત્ કથન કર્યું છે; અર્થાત્ કારણ રૂપથી આ જગત્ સદ્ અને કાર્યરૂપથી આ જગત્ અસત્. એ માટે એમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ૧૪

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—સમાકર્ષાત્ ॥

અર્થ — “ અસદ્વાદમયઆસીત્ ” આ ઠેકાણે સત્યસંકટપ્રદાને સંબંધ કરી લેવાય છે તેનું આ વાક્યમાં વર્ણન કર્યું છે. તસ્માદ્વા એતસ્માદિજ્ઞાનમત્તદન્યોન્નરાત્મા આનંદમયઃ સોઽકામયત્ત વહુર્યાં પ્રજાયેય ॥ તૈ૦ ૫ ॥ ૨ ॥ અસદ્ એવા અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે તે સમયે આ સંસારનું નામરૂપ સ્વકારણમાં અભિવ્યક્ત (પ્રકટ) નહિ હતું. ૧૫

સંગતિ—સહોવાચ યો વૈ વાલાકે એતેષાં પુરુષાણાં કર્તા યંસ્ય ચૈતત્ કર્મ સ વૈ વૈદિતવ્યઃ ॥ કૌ૦ વ્રા૦ ૪ ॥ ૧૯ ॥ અજાત શત્રુએ કહ્યું કે હે બાલાકે ! જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે જાણવો નોંધ્યે. એનાથી જણાય છે કે આ ઠેકાણે અજાત શત્રુએ ક્રોધે

વેદિતવ્ય (જાણવા લાયક) કદ્યાં છે અને તેને સર્વ પુરૂષોના કર્તા વર્ણવ્યાં છે, તેપછી કેમ કહી શકાય કે સર્વ વેદાન્ત વાક્યમાં પ્રહ્લાદ જગત્નું કારણ છે ? ઉત્તર —

પાસાકય
ધિકરણ.

જગદ્રાચિત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—જગદ્રાચિત્વાત્ ॥

અર્થ — ક્રિયત્ત્વેતિકર્મ એ વ્યુત્પત્તિથી કર્મ શબ્દ આ ઠેકાણે જગત્નો વાચક છે. એકદર એવા અર્થનો લાભ થયો કે જે આ જગત્નો કર્તા છે તે પ્રહ્લાદ છે. એ માટે કર્મનો અર્થ આ ઠેકાણે પ્રાણ કરવો એ ઠીક નહિ. ૧૬

સંગતિ — આ વાક્યમાં જે અન્નત શત્રુએ ખાલાકીને કહ્યું છે, તેમાં જીવનું લિંગ જણાય છે અને મુખ્ય પ્રાણનું પણ લિંગ જણાય છે. માટે એ વિષય વાક્યમાં પ્રહ્લાદનું વર્ણન જણાતું નથી ? એનો ઉત્તર —

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

પદ૦—जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ॥ न ॥ इति ॥ चेत् ॥ तत् ॥

व्याख्यातम् ॥

અર્થ — જે આ ઠેકાણે એમ કહ્યું કે જીવનું લિંગ જણાયાથી તેમજ મુખ્ય પ્રાણનું લિંગ જણાયાથી આ ઠેકાણે પ્રહ્લાદનું વર્ણન નથી, એ વાત ઠીક નથી; કેમકે એનો ઉત્તર “उपासाच्चैविध्यादाश्रित स्वादितहद्योगात् ॥ ब० सू० १ ॥ १ ॥ ३१ ॥ એમાં આપી દીધો છે અને આ ઠેકાણે પણ અન્નત શત્રુના ઉપક્રમમાં એવું કથન કર્યું છે કે “ब्रह्मतेजुवाणि” હવે તમને હું પ્રહ્લાદનો ઉપદેશ કરૂં છું. એ પ્રમાણે પ્રહ્લાદનું પ્રકરણ ચલાવીને ૫રી વચમાં જઈને એવું કહે છે કે “यस्य चैतत्कर्मेति” એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ ઠેકાણે જીવનું વર્ણન નથી; કિન્તુ નિખિલ જગત્કારણ પ્રહ્લાદનું વર્ણન છે. ૧૭

અન્યાર્થેતુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાख्याનાભ્યામપિ-
ચૈવમેકે ॥ ૧૮ ॥

પદ૦-અન્યાર્થ ॥તુ॥ જૈમિનિઃ ॥ પ્રશ્નવ્યાख्याનાભ્યામ્ ॥ અપિ ॥
ચ ॥ એવમ્ ॥ એકે ॥

અર્થ — જૈમિનિ આચાર્યના મતમાં આ વાક્યમાં જીવનું વ-
ર્ણન બ્રહ્મના બોધને માટે છે; એ વાત પ્રશ્ન અને વ્યાખ્યાનથી
સ્પષ્ટ જણાય છે. બાલાકી પ્રત્યે અભૂત શત્રુનું વાક્ય એવું છે કે
‘‘કવ યપ પતત્ વાલકે પુરુષો શયિષ્ઠામ્વ યા પતદ્ભૂત કૃતપતદાગાત્ ॥ કૌ-
ઘા૦ ૪ ॥ ૧૯ ॥ હે બાલાકે ! એ પુરૂષ ક્યાં સુતો હતો ? અને ક્યાં
હતો ? ક્યાંથી આવ્યો ? આ પ્રમાણે અભૂત શત્રુના પ્રશ્નોનો ઉત્તર
જ્યારે બાલાકીએ કાંઈ ન આપ્યો ત્યારે અભૂત શત્રુએ સ્વયં કહ્યું કે

અસ્મિન્પ્રાણે એવ એકથા ભવતિ તદેનં વાક્ સર્વેર્નામભિઃ સહાપ્યેતિ ॥
ચક્ષુઃ સર્વેઃ રૂપૈઃ સહાપ્યેતિ ॥ શ્રોત્રં સર્વે શબ્દૈઃ સહાપ્યેતિ ॥
મનઃ સર્વૈર્ધ્યાનૈઃ સહાપ્યેતિ ॥ સ યદા પ્રતિબુદ્ધ્યતે યથાગ્રે જ્વલતઃ
સર્વાદિશો વિસ્ફુર્લિંગા વિપ્રતિષ્ઠેરન્ એવમેવ પતસ્માદાત્મનઃ પ્રાણા
યથા આયતનં વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવાઃ દેવેભ્યો લોકાઃ ॥
કૌ૦ બ્રા૦ ૪ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — આ પ્રાણરૂપ પરમાત્મામાં જ્યારે એક પ્રકારથી સર્વ
લય થાય છે, તો વાક્ ઇન્દ્રિય સર્વ નાભોની સાથે લય પામે છે,
શ્રોત્ર સર્વ શબ્દોની સાથે, મન સર્વ ધ્યાનોની સાથે લય પામે છે.
જ્યારે એ પુરૂષ જાગે છે, ત્યારે જેમ જલતા અગ્નિના ચિત્તમાં સર્વ
દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે, એ પ્રકારે આ આત્માથી પ્રાણ પોત
પોતાના સ્થાનોમાં સ્થિર થાય છે; પ્રાણોથી ઇન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયથી લોક.
એ પ્રકારે જૈમિનિના મતમાં સુતેલા પુરૂષને જગાડીને જે બાલાકીને
કહ્યું કે “તે ક્યાં સુતો હતો ?” એ જીવને પરમાત્માથી ભિન્ન
જણાવવાને માટે હતું. ૧૮

સગતિ — ભલે એ અજ્ઞાત શત્રુના વાક્યમાં પરમાત્માનું વર્ણન હો. પરંતુ બૃહદારણ્યકના મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં યાજ્ઞવલ્ક્યએ મૈત્રેયીને કહ્યું છે કે નવારેપત્યુ. કામાયપતિઃ પ્રિયોમવતિ ॥ આત્મનસ્તુ કામાયપતિઃ પ્રિયોમવતિ ॥ વળી આગળ ॥ નવારે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં મવતિ ॥ આત્મન સ્તુકામાય સર્વં પ્રિયં મવતિ ॥ આત્માવારેદૃષ્ટવ્યં શ્રોતવ્યો યન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય ॥ મૈત્રેયાત્મનો વા ઋરેદર્શનેન શ્રવણેન યત્પાવિજ્ઞાને નેદં સર્વં વિદિતમ્ ॥ વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં તો સ્પષ્ટ જીવાત્માનું વર્ણન દેખાય છે. અને તેજ એક જાણનારી સર્વ જાણવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે વેદાન્ત વાક્યોમાં બ્રહ્મનોજ સમન્વય છે જીવનો નથી ? ઉત્તર —

++++++
 ૧ વાક્યાન્વયાત્
 ધિકરણ.
 ++++++

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદં—વાક્યાન્વયાત્ ॥

અર્થ — વાક્યના પૂર્વોત્તર સંબંધથી એ જણાય છે કે આ ઠેકાણે બ્રહ્મનુંજ વર્ણન છે, જીવાત્માનું વર્ણન નથી. તે અન્વય એ પ્રકારથી જણાય છે કે, જ્યારે મૈત્રેયીએ યાજ્ઞવલ્ક્યના પરિમાજક થવાના સમયે પુછ્યું કે હે ભગવન્ આપ. ક્યાં જાઓ છો ? એને ઉત્તર યાજ્ઞવલ્ક્યે એમ આપ્યો કે “અમૃતત્વસ્ય તુ નાશાસ્તિવિસેન ॥ વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ અમૃત જે મુક્તિ છે તેની આશા ધનથી પૂર્ણ થઈ શકતી નથી ત્યારે મૈત્રેયીએ કહ્યું કે “યેનાહંનામૃતાસ્પાં કિમહન્તેનકુર્યામ્ પદેવ મમવાન્ વેદ તંદેવ મે વૃહિ ॥ વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ જેથી હું અમૃત નથી થતી તો પછી તેને (ધનને) હું શું કરીશ, અમૃતનું કારણ જે આપ જાણતા હો. તે મને કહો. ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે આત્માવારેં હે મૈત્રેયી ! આત્મા દર્શન કરવા યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ. એથી જણાય છે કે મુક્તિનું કારણ પરમાત્માનું દર્શન હોઈ શકે છે, પણ જીવાત્મા નથી. અને બીજી મુક્તિ એ છે કે, આ પ્રકરણમાં એ પણ વર્ણન કર્યું છે કે તે એકના જ્ઞાનથીજ સર્વ જાણી શકાય છે અને

એવું જ્ઞાન પરમાત્માનું જ હોઈ શકે છે. એથી પણ આ ઠેકાણે પર-
માત્માનું વર્ણન જણાય છે, જીવાત્માનું નહિ. આ તે પ્રકરણ છે કે
જેની પ્રતીકો લખીને માયાવાદના આચાર્ય એવું સિદ્ધ કર્યા કરે
છે કે-આ જે કાંઈ નાનાપણું દેખાય છે, તે સર્વ આવિધક છે,
અર્થાત્ અવિદ્યાજન્ય છે; વાસ્તવમાં બ્રહ્મ એકજ છે અને તેજ
અવિદ્યા વશથી નાના રૂપ થઈ જાય છે. તે પ્રતીક એવી રીતે છે કે-

यत्र हि द्वैत मिथ भवति तदितर इतरं पश्यति ॥ यत्र वाऽस्य
सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कंपयेत् वृ० ४ ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

પરંતુ ઉક્ત વાક્યમાં પરમાત્માના સજ્જતીય આદિ ભેદોનો
નિષેધ કર્યો છે. જ્યાં પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ તેના જેવો જ્ઞાતા
હોય તે તેને જાણી શકે; જ્યાં કોઈ તેના જેવો જ્ઞાતા નથી
તે કેમ તેને જાણે? એ વાક્યમાં પરમાત્માને સ્વતઃ પ્રકાશસિદ્ધ
કહ્યા છે. સ્વામિશંકરાચાર્યજી ઉક્ત વાક્યનો આશય બતાવે
છે કે ‘આ ઠેકાણે ખીન્ન ચેતનનો નિષેધ કર્યો છે. અર્થાત્ તે
એકજ ચેતન છે, અન્ય સર્વ ઉપાધિ કલ્પિત છે.’ એ આશય
એટલા માટે એ બ્રાહ્મણમાંથી નથી નિકળતો કારણકે એમાં એવું
લખ્યું છે કે—

अस्य महतो भूतस्य निश्चित मेतद्यद्भगवेदो यजुर्वेदः ॥ वृ० ૪ ॥
૬ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—આ મહાભૂત સર્વથી મોટી પરમસત્તારૂપ બ્રહ્મથી
ઋગ્વેદાદિ વેદ ચતુષ્ટય ઉત્પન્ન થયા અને વેદ ચતુષ્ટયની યોગી
સ્વામિશંકરાચાર્યજી બ્રહ્મનેજ “જ્ઞાત્રયોનિત્વાત્” વ્રં સૂં ॥૧॥૧॥૩॥
માં માની આવ્યા છે, તેા પણ કેમ કહી શકાય કે આ ઠેકાણે
જીવનું પ્રકરણ છે? કદાચિત્ કહો કે—અસ્તુ, આ ઠેકાણે ઇશ્વરનું
પ્રકરણ ભલે રહો, પરંતુ તેાપણ અદ્વૈતવાદની સિદ્ધિ એવી રીતે,
થઈ શકે છે કે આ ઠેકાણે તે પરમાત્માથી ભિન્ન જીવનું કાંઈ
વર્ણન કર્યું છે? એનો ઉત્તર એટલોજ કે, એ પ્રકરણમાં જીવનો
નિષેધ કોઈ જગ્યાએ નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે—

દુન્દુભેર્હન્યમાનસ્ય ન વાહ્યાંચ્છદ્યાન્ ચ્છક્રુયાત્ ગ્રહણાયદુન્દુ
 મેસ્તુ ગ્રહણેન દુન્દુભ્યાઘાતસ્ય વા શદ્ધોઽગ્રહીતઃ ॥૩૦ ૪॥ ૪॥ ૮॥

અર્થ — દુન્દુભિવાળના અહુણથી જેવી રીતે દુન્દુભિગત નાના
 પ્રકારના સર્વ શબ્દોનું અહુણ થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વાધિષ્ઠાનરૂપ
 પરમાત્માનાં અહુણથી તદાશ્રિત સર્વ વસ્તુઓનું અહુણ થાય છે
 એથી પરમાત્માનું સર્વાધિષ્ઠાનપણું સિદ્ધ કર્યું છે પણ ઇતર વ-
 સ્તુનો નિષેધ કર્યો નથી. ૧૯

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેર્લિંગમાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ ॥ લિંગમ્ ॥ આશ્મરથ્યઃ ॥

અર્થ — આશ્મરથ્યાચાર્ય એમ કહે છે કે “કિમસ્મિન્નુપગવો
 વિજ્ઞાતે સર્વ મિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ ॥ મુળક૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૭ ॥ કોના જાણવાથી
 આ સર્વ જણાય છે? એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિને માટે આ દુન્દુભિનું
 દૃષ્ટાંત છે; અર્થાત્ એક પરમાત્માના જાણવાથી સર્વ કંઈ જાણી
 શકાય છે. એ ભાવ ઉક્ત દૃષ્ટાંતનો છે. ૨૦

ઉત્ક્રમિષ્યત એવં ભાવાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—ઉત્ક્રમિષ્યતઃ ॥ એવં ॥ ભાવાત્ ॥ ઇતિ ॥ ઔહુલોમિઃ ॥

અર્થ — ઔહુલોમી આચાર્ય એમ માને છે ॥ એવં ભાવાત્ ॥
 એટલે પરમાત્માના ભાવોને ધારણ કરવાથી આ જીવાત્મા પોતાની
 પૂર્વ, અવસ્થાથી ઉત્ક્રમણ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય
 છે; જેમકે —

एषः सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योति रूपसम्पद्य
 स्वेन रूपेणा भिनिष्पद्यते ॥ छां० ८ ॥ १२ ॥ ३ ॥ यथानद्यः
 स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नाम रूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्
 नाम रूपात्विमुक्तः परात्परं दुरूप मुपैति दिव्यम् ॥ मु० ३॥ २॥ ८

અર્થ — આ પ્રસાદ નામવાળો જીવાત્મા આ શરીરથી ઉઠીને સર્વોપરી પુરૂષ જે બ્રહ્મ છે, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે નદીઓ વેહેતી વેહેતી અસુદ્રમાં નામરૂપને છોડીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિદ્વાન્ મુક્ત જીવાત્મા નામરૂપને છોડીને પૂર્વોક્ત દિવ્યગુણ સુક્ત પરમાત્મા પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. ઔદુલોમિ આચાર્ય કહે છે કે એવી મુક્તિ અવસ્થામાં કાણ કેને જીવે અને કાણ કેને સાંભળે ! ૨૧

અવસ્થિતેરિતિકાશકૃત્સ્નઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—અવસ્થિતેઃ ॥ રિતિ ॥ કાશકૃત્સ્નઃ ॥

અર્થ — કાશકૃત્સ્નાચાર્ય કહે છે કે “અવસ્થિતે.” જનર્તત્પાત્મા એવી વ્યુત્પત્તિથી અર્થાત્ જે સર્વસ્થાનમાં વ્યાપક હોય તેને આત્મા કહે છે. કેમકે તે બ્રહ્મરૂપ આત્મા સર્વનો અંતરાત્મા છે. માટે એવું કહ્યું છે કે — “આત્માવારેદ્રષ્ટવ્યઃ” એ પ્રમાણે ત્રણે આચાર્યોના મતમાં આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મનું વર્ણન છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનું જ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન લખ્યું છે; જીવનું નથી. સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ ઉક્ત સૂત્રોમાં માયાવાદના ભાવથી લાપ્ય કહ્યું છે, જેમાં નાના પ્રકારના અર્થાભાસોથી જીવને બ્રહ્મ બનાવવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. તે એ પ્રકારે છે કે — પરમાત્મા જીવરૂપ બનીને સર્વમાં સ્થિત રહ્યો છે, તેમાં પ્રમાણ છે કે — પ્રમેદાવિધાનમિતિ કાશકૃત્સ્નાવાચર્યો મન્યતે ॥ કા૦ મા૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૨ અર્થાત્ આ સૂત્ર જીવ બ્રહ્મનો અલેદ કથન કરે છે એમ કાશકૃત્સ્નાચાર્ય માને છે કેમકે — યત્રદ્વિદેન મિવ મવતિ તદ્વિતર દત્તરં પડ્યતિ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૫ ॥ એ વાક્યથી લઈને એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે એક બ્રહ્મથી બિન્ન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.

“યત્રત્વસ્યં સર્વમાત્મૈવામૃત્ તત્કેનં કં પડ્યેત” વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૫ ॥

ઇત્યાદિથી તે એક બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે. અને એમ બતાવ્યું છે કે કાશકૃત્સ્નાચાર્યનો મતજ શ્રુતિ સિદ્ધ છે. એ માટે સ્વામિ શંકરાચાર્યજી પોતાના લાપ્યમાં એમ લખે છે કે —

વિજ્ઞાનાત્મ-પરમાત્મનોરવિદ્યા પ્રત્યુપસ્થાપિત નામરૂપ રચિત દેહાદ્યુપાધિ નિમિત્તો ભેદો ન પારમાર્થિક હત્યેપોઽર્થઃ સર્વે વેદાન્તવાદિ ભિરમ્યુપગંતવ્યઃ ॥ શં૦ મા૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — અવિદ્યા કૃત એ દેહાદિ ઉપાધિ તેનાથી આ જીવાત્માનો લેહ છે પણ વાસ્તવમાં નથી. એ અર્થ સર્વ વેદાન્તિયોએ સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. વળી આગળ ચાલતાં લખે છે કે —

“સદેવસોમ્યેદ મગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ॥ છાં૦ ૬ ॥ ૨ ॥
૧ ॥ આત્મૈવેદં સર્વમ્ ॥ છાં૦ ૭ ॥ ૨૫ ॥ ૨ ॥ બ્રહ્મૈવેદં સર્વમ્ ॥
મુળ્ક૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૧ ॥ इदं सर्वं यदयमात्मा ॥ વૃ૦ ૨ ॥ ૪ ॥
नान्यतोस्तिद्रष्टा वृ० ૩ ॥ ૭ ॥ ૨૩ ॥ नान्यदतोऽस्तिदृष्टिः ॥ વૃ૦
૩ ॥ ૮ ॥ ૧૧ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જીવ પ્રદ્ધનો અલેહ છે—“વાસુદેવઃ
સર્વમ્ ॥ ગી૦ ૭ ॥ ૧૯ ॥ ક્ષેત્રજંચાપિ માં વિદિસર્વક્ષેત્રેષુ મારત્ ॥ ૧૩ ॥ ૨ ॥
સમં સર્વેષુ મૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥ ગી ॥ ૧૩ ॥ ૨૭ ॥

એ પ્રકારની સ્મૃતિઓથી જીવ ઇશ્વરની એકતા જણાય છે. તથા અન્ય સ્થાનોમાં પણ જીવ પ્રદ્ધના લેહનો નિપેદ જણાય છે. જેમકે—

“અન્યોઽસાવન્યોઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પથુઃ ॥ વૃ૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૧૦ ॥
મૃત્યોઃ, સં મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહનાનેવ પથ્યતિ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૯ ॥
एषमहानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्मा ॥ વૃ૦ ॥ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૫ ॥
वेदान्त विज्ञान मुनिश्चितार्थाः ॥ મુળ્ક૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૬ ॥
तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनु पश्यतः ॥ રૂપ૦ ૭ ॥ ૫ ॥ ૭ ॥

ઇત્યાદિ ગીતા ઉપનિષદ અને વેદના વાંકયના એવા અર્થ કર્યા છે કે—(૧) જ્યાં બીજો હોય ત્યાં બીજો બીજને દેખે. પણ જ્યાં સર્વ આત્માજ છે ત્યાં કોણ કોને જુવે ? (૨) હે સોમ્ય ! સદા એ એક અદ્વિતીયજ હૃદય. (૩) એ સર્વ આત્માજ છે. (૪) એ સર્વ પ્રદ્ધજ છે. (૫) એ સર્વ આત્મા છે. (૬) એનાથી જુદો કોઈ નેવાવાળો નથી. (૭) એ સર્વ વાસુદેવ છે. (૮) સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્ર-

આત્મા મનેજ બાણો. (૯) સર્વ પ્રાણીઓમાં પરમેશ્વર એક છે. (૧૦) તે જુદો છે અને હું જુદો છું એમ જે બાણે છે તે પશુ છે. (૧૧) તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે કે જે આ ઠેકાણે નાનાપણું જુવે છે. ઇત્યાદિ પ્રતીકોથી એક બ્રહ્મજ સિદ્ધ કર્યો છે. આ ઠેકાણે સર્વ પ્રતીકોના અર્થ કરવાથી અંથ વધી જાય છે અને અનેક સ્થલોમાં ઉક્ત વાક્યોના અર્થ કરેલા છે એ માટે પુનરુક્તિ પણ થઈ જાય છે, માટે કેવલ અદ્વૈતવાદીઓનો અર્થાભાસ દેખાડવા માટે બેચાર પ્રતીકોનાજ અર્થ કરીએ છીએ કે:-જેનો અર્થ શંકરાચાર્યજીએ એમ કર્યો છે કે, જે પોતાનાથી જુદો બ્રહ્મને માને છે તે પશુ છે, એવો આશય તે વાક્યનો નથી. વાક્યનો આશય એવો છે કે- યોન્યાંદેવતામુપાસતે ॥ જે પરમાત્માથી ભિન્ન દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે તે પશુ છે, કેમકે એની પૂર્વે પરમાત્માનું વર્ણન છે. જીજ્ઞા વાક્યનો અર્થ એમ છે કે - અન્યોસાવન્યોઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પથુ રેવં સ દેવાનામા ॥ અને જે એમ નથી જાણતો કે હું અલ્પજ્ઞતાદિગુણવાળો છું જુદો છું અને ઈશ્વર સર્વજ્ઞતાદિ ગુણવાળો જુદા છે તે પણ વિદ્વાનોમાં પશુ છે. “મૃત્યો- સ મૃત્યુમાપ્નોતિ” એનો અર્થ એવો છે કે જે ઈશ્વરમાં નાનાપણું માને છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે અર્થાત્ ઈશ્વર એક છે તેમાં નાનાપણું નથી; કેમકે એનાથી પૂર્વે સ્લોકનો એવો અર્થ છે કે - જ્યાંથી સૂર્યોદય થાય છે અને જ્યાં અસ્ત થાય છે ત્યાં સુધી એકજ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. પાછું કહું છે કે - યદેવેષ્ઠ તદમુત્તમદમુત્તતદન્વિદ ॥ જે પરમાત્મા આ ઠેકાણે છે તેજ પરલોકમાં છે અને જે પરલોકમાં છે તેજ અહિં છે. એ પ્રકારે ઈશ્વર વિષયક સ્મૃતિયાદિભેદ વાક્યને છૂવ ઈશ્વર ભેદના નિષેધાર્થમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ લગાવી દીધા છે અને “વાસુદેવઃ સર્વમ્” એ ગીતાના સ્લોકને એવા અભિપ્રાયમાં લગાવ્યો કે છૂવ ઈશ્વરનો ભેદ નથી, તે સર્વથા ગીતાના આશયથી વિરુદ્ધ છે. ત્યાં પ્રકરણ એમ છે કે મારા ચાર પ્રકારના ભક્ત હોય છે. એક તો આર્ત, (દુઃખી) છતાંસુ, અર્થાર્થી, અને જ્ઞાની. બેકે-એ બધા શ્રેષ્ઠ છે પણ તે સુવમાં જ્ઞાની ભક્ત મારો આત્માજ છે અને તે મને ઘણું જન્મો પછી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પોતાની જ્ઞાનાવસ્થામાં એમ જુવે છે કે પરમાત્માજ -

પરમાત્મા છે બીજું કંઈ નથી. એનું નામ શમવિધિ છે. એથી કંઈ જીવ બ્રહ્મનો અલેહ સિદ્ધ થતો નથી. કિન્તુ ઉક્ત પ્રતીકોના અર્થ કયાં સુધી લખીએ? આ ઠેકાણે તો અદ્વૈત વિદ્યાચાર્યજીએ તો કેવલ જ્યાં ત્યાંથી પ્રમાણ આપી આપીને જીવ ઇશ્વરનો અલેહ સિદ્ધ કર્યો એજ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજી લીધું છે. જીવો ગીતામાં “સર્વસર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્” ભદ્રા, આ શ્લોકથી જીવ બ્રહ્મનો અલેહ શી રીતે સિદ્ધ થયો? સંપૂર્ણ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

સર્વં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥ વિનષ્યત્સ્વ વિનશ્યન્તં યઃ
પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ગી. ૧૩ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ — જે પરમાત્માને સર્વવ્યાપક સમજે છે, અને તે વિનાશવાળા પદાર્થોમાં તેને અવિનાશી સમજે છે તે ઠીક સમજે છે. આ શુદ્ધ અર્થને છોડીને જીવ બ્રહ્મની એકતામાં આ શ્લોક લગાવી દીધો છે. એવીજ રીતે અન્ય પ્રતીકોનું પણ કયું છે કે જેનો જીવ બ્રહ્મની એકતા સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી. સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ કેવલ પોતાના મતની દૃઢતા દેખાડવા એ પ્રતીકો એકઠાં કરી દીધાં છે. ઉક્ત સ્વામીજીએ આ ઠેકાણે એમ લખ્યું છે કે આ કાશકૃત્સ્નાચાર્યનો મતજ શ્રુતિની અનુસાર છે. આ લખવાનો આશય એવો છે કે પૂર્વના જે આચાર્યોનો મત સ્પષ્ટતાથી ભેદ સિદ્ધ કરે છે અને આ સૂત્રમાં અર્થભાસ કરવાથી ભેદવાદી જ્ઞાસુને સંદેહ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એટલા માટે એનાપરજ અધિક બલ વાપર્યું છે કે — “અવસ્થિતોઃ” નો અર્થ એમ છે કે બ્રહ્મજ સર્વજગત્માં જીવરૂપથી સ્થિર થઈ રહ્યો છે. અને પ્રમાણ એને માટે એ આપ્યું છે કે એને જીવેનાત્મનાનુ પ્રવિષ્ય નામ રૂપે વ્યાકરણાણિ ॥ છાં. ૬ ॥

શારાંગબ્રહ્મજ જીવરૂપે પ્રવિષ્ટ થયા, અને એજ વાક્યનો અર્થ ‘પ્રયોજન વસ્તુધિકરણ’ માં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ એવો કર્યો છે કે જીવાત્મા અનાદિ છે; કેમકે ત્યાં અનાદિ માન્યા વિના પાપપુણ્યની વ્યવસ્થા બની શકતી નથી. અમારા વિચારમાં કાશકૃત્સ્નાચાર્યજીનો આશય આ ઠેકાણે એમ છે કે બ્રહ્મ સર્વાન્તરાત્મા એવા અભિપ્રાયથી રહ્યો છે કે તે સર્વની અંદર વ્યાપક હોવાથી સર્વનો આત્મા છે એ

માટે “આત્મા વારેદ્રવ્યો યન્તવ્યો” એ વાક્યમાં પ્રદ્વરૂપી આત્માનું અહંભુ છે કાંઈ જીવાત્માનું અહંભુ નથી.

સ્વામી શમાનુભયાર્યજીએ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં બૃહદારણ્યકની નિમ્નલિખિત પ્રતીકોને લઈને એનો આશય એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કર્યો છે કે -

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् ॥

य आत्मानमन्तरो यमयाति स ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः वृ० अ० ब्रा०

અર્થ — જે જીવાત્મામાં રહે છે અને જીવાત્મા જેને પૂર્ણ રીતિથી જાણતો નથી, તથા જીવાત્મા જેનું શરીર છે અને જે જીવાત્માને નિયમમાં સંબધાવાળો છે, તે તમારો અન્તર્યામિ પરમાત્મા છે. એથી જીવ ઈશ્વરનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે, અને કહ્યું છે પોતાના શરીરરૂપી જીવાત્મામાં સ્થિર હોવાથી કાશકૃત્સ્નાયાર્યએ ‘પ્રદ્વરૂપી જીવરૂપે સ્થિતિ માની છે; પણ કાંઈ માયાવાદીઓની પેઠે અવિદ્યા વશથી જીવ બની ગયાથી માની નથી. અને જે સ્વામિશંકરાચાર્યજીના મતમાં એમ માન્યું છે કે નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ પરમાત્માજ અવિદ્યાપાદિની સાથે ઢંકાઈ જવાથી જીવ બની જાય છે એનું ખંડન આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામિશમાનુભયાર્યજીએ બહુ જાણથી કર્યું છે અને એમ કહ્યું છે કે - જો તમે “તિરોધાન” એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપનું ઢંકાઈ જવું માનો છો તો તે તિરોધાન પ્રકાશ સ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રકાશની નિવૃત્તિકારક થઈ જશે અને વાસ્તવિક રીતે પ્રકાશજ તેનું સ્વરૂપ છે, માટે એવી રીતે અર્થ કરવાથી સ્વરૂપ નાશનો પ્રસંગ આવ્યો !

એકંદર સાર એટલેજ કે આ ત્રિસૂત્રીમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ અવિદ્યાનો આશ્રય લઈને આ ત્રણે સૂત્રોનું ભાષ્ય કર્યું છે અને તે સૂત્રોના અશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે. ૨૨

સંગતિ — એ પ્રકારે અહિં મુખી જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ સૂત્રોમાં વર્ણન કર્યો. હવે સૂત્રકાર જગતનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે તેનું સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કરે છે.

૭ પ્રકૃત્ય
પ્રકૃતિશ્ચ

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥૨૩॥

પદ૦—પ્રકૃતિઃ ॥ ચ ॥ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥

અર્થ — પ્રકૃતિ પશુ આ જગત્નુ કારણ છે; કેમકે પ્રતિજ્ઞા અને દ્રષ્ટાંત ત્યારેજ ઠીક રહે છે કે જ્યારે ઉપાદાન કારણ કોઈ પ્રકૃતિ લિપ્ત હોય. પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે— અસ્યૂલમનણુ અહસ્વમદીર્ધમલોહિ તમસ્નેહમન્દાયમ્ ॥ મું ૩ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ દિવ્યોક્તમૂર્તઃ પુરુષઃ સર્વા-
હ્યમ્યન્તરોચ્ચજઃ ॥ મું ૧ ॥ ૩ ॥ ૨

અર્થ — તે સ્થૂલ નથી, અણુ નથી, દીર્ઘ નથી, દુસ્વ નથી, લાલ નથી, ચીકણો નથી અને તેની કોઈ છાયા નથી એ પ્રકારે સ્થૂલાદિ ગુણોનો અભાવ વર્ણન કરીને તેને નિરાકાર સિદ્ધ કર્યો છે. તે પરમાત્મા દિવ્ય એટલે પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, અમૂર્ત છે અને તે પુરુષ સર્વથી બહાર પશુ છે અને અંદર પશુ છે, અજ છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતો નથી એ નિરાકારની પ્રતિજ્ઞા છે. એમાં દ્રષ્ટાંત એ છે કે—

“મૂર્યોપથા સર્વ લોકસ્યચક્ષુર્નલિપ્યતે ચામુપૈર્વાચદોપૈઃ ॥ એકસ્તથા સર્વ ભૂતાન્તગત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્વેનવાહઃ” કં ૪ ॥ ૧૧

અર્થ — જે પ્રકારે સૂર્ય પ્રકાશક હોવાથી સર્વ લોકોનો ચક્ષુ છે, પરંતુ બહારના દોષોની સાથે તેનો કોઈ પશુ પ્રકારનો સંબંધ નથી; એજ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનો અંતરગત્મા બહારના દુઃખથી દુઃખી થતો નથી કેમકે તે નિર્લેપ છે. એ પ્રતિજ્ઞા અને દ્રષ્ટાંતથી નિરવયવ સિદ્ધ થાય છે. હવે એ પ્રતિજ્ઞા અને દ્રષ્ટાંત ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે પ્રકૃતિ લિપ્ત ઉપાદાન કારણ કોઈ જીવુ માનીએ અને તેનું પશુઆત્મા આ સર્વ જગત્ સમન્વય; અને “જન્માદ્યસ્યયતઃ” એ સૂત્રમાં પ્રકૃતિને નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ કહ્યાં છે અને જે સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ એમ કહ્યું છે કે પંચમી વિભક્તિ ઉપાદાન કારણમાંજ થાય છે એ ઠીક નથી; બુદ્ધિ-આદિત્યા વ્યાપ્તેશ્વરે ॥ મનુ ૩ ॥ ૭૬ ॥ આ ઠેકાણે પાપુ નિમિત્ત કારણમાં

પંચમી વિલક્ષિત છે. અને વળી તસ્માદ્વજ્રાત્સર્વદ્રુતક્રચઃ સામાનિજાઙ્ગિરે
॥ યજુઃ ૩૧ ॥ ૭ ॥ આ કેકાલે પણ નિમિત્ત કારણમાં પંચમી વિલ-
ક્ષિત છે; તો એ માટે એમ લખી મારવું કે જનિ ધાતુના પ્રયોગમાં
ઉપાદાનમાંજ પંચમી ધાય છે, એ લેખ માત્ર મનોરથ છે. ૨૩

સંગતિ — એમ કેમ સમજી શકાય કે બ્રહ્મ જગત્તુ નિમિત્ત
કારણજ છે અને ઉપાદાન કારણ નહિ? એનો ઉત્તર—

અભિધ્યોપદેશાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—અભિધ્યોપદેશાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — એ બ્રહ્મથી કંઈકણ પૂર્વક સૃષ્ટિ જણાય છે — અર્થાત્ તેણે
ધ્યાનપૂર્વક સમજીને આ સંસાર બનાવ્યો છે. માટે નિમિત્ત કારણજ
પરમાત્મા છે, પણ ઉપાદાન કારણ નહિ. ૨૪

સાક્ષાત્તોભયામ્નાનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—સાક્ષાત્ ॥ ચ ॥ ઉભયામ્નાનાત્ ॥

અર્થ — વેદોપનિષદોમાં સાક્ષાત્ બનેતું વર્ણન કરેલું છે—
અર્થાત્ નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ અને ઉપાદાન પ્રકૃતિ. ૨૫

આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—આત્મકૃતેઃ ॥ પરિણામાત્ ॥

અર્થ — “આત્મકૃતેઃ” પરમાત્માના ચત્તથી અને “પરિણામાત્”
પ્રકૃતિના પરિણામથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે પ્રકૃતિને
પરિણામી ઉપાદાન કારણ અને બ્રહ્મને કૃતસ્થ નિત્ય હોવાથી કેવળ
નિમિત્ત કારણજ વર્ણન કર્યું છે. ૨૬

યોનિશ્ચહિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—યોનિઃ ॥ ચ ॥ દિ ॥ ગીયતે ॥

અર્થ — જીજ્ઞાસુ યુક્તિ એ પણ છે કે તે બ્રહ્મને ભૂતયોનિ કહ્યો
છે, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોનો કારણ કથન કર્યો છે; એથી પણ પરમાત્મા

કેવળ નિમિત્ત કારણજ બણાય છે. યોનિ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે નિમિત્ત કારણનો છે, એ વાત નીચે લખેલાં વિષય વાક્યથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

યત્તદ્દેશ્યમગ્રાથ્ય મનોત્ર મવર્ણ મચલુઃ શ્રોત્રં તદપાણિપાદમ્ ॥

નિત્યં વિમું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂત યોનિં પરિપશ્યન્તિ
ધીરાઃ ॥ મુ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥

અર્થ — એ જે અદૃશ્ય છે અર્થાત્ રૂપાદિ હીન છે, અગ્રાહ્ય છે, નિરવયવ હોવાથી ષકડી શકાતો નથી, ઉત્પત્તિ શૂન્ય હોવાથી અગોત્ર છે, નિરૂપ હોવાથી અવર્ણ છે, અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી રૂપ અને શબ્દની પેઠે અશ્રુ તથા શ્રોત્રનો વિષય નથી; તે હસ્તપાદાદિ અવયવથી સ્પર્શિત છે, નિત્ય છે, એકરસ છે, “વિમું” વ્યાપક છે, સર્વગત છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને તે અવ્યય અર્થાત્ વિકારસ્પર્શિત છે; જેને ભૂતયોનિ માન્યો છે, તે એ પ્રકારનો નિરવયવ ઉપાદાન કારણ હોઈ શકતો નથી. એ માટે આ ઠેકાણે ભૂતયોનિનો અર્થ નિમિત્ત કારણનો છે, ઉપાદાન કારણનો નથી. ૨૭

++++++
સર્વ વ્યાખ્યાના
ધિકરણ
++++++

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः॥ ૨૮॥

. પદ. — એતેન ॥ સર્વે ॥ વ્યાખ્યાતાઃ ॥ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

અર્થ — “એતેન” એટલે “તત્સમન્વયાત” વ્ર. સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ થી લઈને ઉક્ત સૂત્ર મુધી આ અંતથી “સર્વેવ્યાખ્યાતાઃ” એટલે સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો કથન કર્યા, અર્થાત્ “મેદવ્યપદેશાન્નાન્યઃ” વ્ર. સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૨૧ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં શ્રવ પ્રદાનો ભેદ અને “આકાશસ્તલ્લિંગાત્” વ્ર. સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં આકાશાદિ સર્વ પ્રદાનામ છે અને બ્રહ્માદિ ઔપનિષદ લોકોના ઉપાસ્ય નથી, ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તો વ્યાખ્યાન કર્યા અને ખીજે “વ્યાખ્યાતા.” એ શબ્દ આ અધ્યાયની સમાપ્તિને માટે આપ્યો છે. “પ્રકૃતિશ્રપતિ-શાદાન્તાનુપરોચાત્” વ્ર. સૂ. ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૩ ॥ એ સૂત્રથી લઈને આ

સર્વ સૂત્રોમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ વર્ણવ્યો છે, અને પ્રતિજ્ઞા એવી રાખી હતી કે—एकस्मिन्वि-
ज्ञातेऽसर्वविज्ञातंभवति એકને જાણવાથી આ સર્વ જાણી શકાય છે.
તો એકને જાણ્યાથી સર્વ ત્યારેજ જાણી શકાય છે કે જ્યારે બ્રહ્મને
અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ મનાય. એવા તર્કથી બ્રહ્મની અભિન્ન
નિમિત્તોપાદાન કારણતાનું મંડન કર્યું છે, અને દૃષ્ટાંત એ લીધું છે કે—

यथापृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ॥ मु० १ ॥ १ ॥ ७॥

અર્થ — જે પ્રમાણે પૃથિવીથી ઔષધીઓ નીકળે છે તથા જેમ
પુરૂષથી કેશાદિ રોમ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે બ્રહ્મથી આ વિશ્વ
ઉત્પન્ન થયું છે. આ વિષયવાક્યમાં શંકરમતનું ખડન કરવા પેટેલાં
અમે તર્કથી અદ્વૈત મતની નિર્બલતા દેખાડીશું— કે શંકર મત પ્રમાણે
બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ થઈ શકતું નથી, કારણકે તે નિરવયવ છે. એ
માટે સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ તેને પ્રાં સૂં ૨૫ ૧૫ ૨૭ માં વિવ-
ર્તઉપાદાન કારણ માન્યું છે, અને પરિણામી ઉપાદાન કારણ શંકર-
મતમાં અવિદ્યા અથવા માયાને માન્યું છે. તો પછી આ ઠેકાણે બ્રહ્મને
ઉપાદાન કારણ શી રીતે માની શકાય ? વિવર્તનો અર્થ એ છે કે
જે પોતાના સ્વરૂપને ત્યાગ નહિ કરે અને અન્યથા પ્રતીત થાય,
જેમકે રજ્જુમાં સર્પ, છીપમાં ચાંદી; અને પરિણામ તેનું નામ
કેહેવાય છે કે પોતાના સ્વરૂપને છોડીને બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરી
લે; જેમ દૂધથી દહિં. બ્રહ્મમાં એવી રીતે પરિણામ થવું એ તો
શંકર મહારાજને પણ ઈષ્ટ નથી, કેમકે શાસ્ત્ર એનો તો નિષેધ કરે
છે; તો પછી વળી “આત્મરૂતેઃ પરિણામાત્” એ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું
પરિણામ શી રીતે માન્યું ? જો એનો એવો આશય લઈએ કે યત્ન
પરમાત્મામાં દેખાય છે અને પરિણામ કોઈ બીજી વસ્તુમાં છે; તો
એ અર્થ અમારોજ પાછો આવી જાય છે— કે પરિણામવાળી કોઈ
લિન્ન વસ્તુ સૂત્રકારે માની છે, જેનું નામ આ સૂત્રોમાં હોવુંજ નોંધતું
હતું. અમારા મતમાં તે પ્રકૃતિ છે, અને તેનું વર્ણન બ્રાં સૂં ૧૫૫
૨૨ ॥ માં છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે શંકરમત ઉક્ત સૂત્રોના આશયથી
સર્વથા વિરુદ્ધ છે. સ્વામિરામાનુજાચાર્ય આ પ્રકૃતિ અધિકરણમાં
એમનાજ ઢંગ ઉપર ચાલે છે; અર્થાત્ તે પણ બ્રહ્મનેજ પ્રકૃતિ માને

છે પરંતુ તે આ ઠેકાણે એટલો ભેદ જરૂર કહે છે કે, પ્રહસનુ શરીર તે ઉપાદાન કાળુ છે અને પ્રહા નિમિત્ત કારણ જેમકે — અચિદ્વસ્તુશરીરસ્ય વ્રહ્મણોકારણત્વાત્ ॥ શ્રી૦ મા૦ ૧ ॥ ૮ ॥ ૨૬ ॥ આ ઠેકાણે તેઓએ અનાદિની મર્વવ્યવસ્થા સ્વીકાર કરી છે અર્થાત્ અગિર વસ્તુ પ્રકૃતિ અને ચિદ્વસ્તુ ૭૫ એ બન્નેને ઇશ્વરનુ શરીર માન્યુ છે એ પ્રમાણે શરીર શરીરની ભાવથી ઉત્પન્ન બને વસ્તુઓ મઠેન પ્રહાની માથે રહે છે એથી માર એવો નીકળ્યો કે અચિદ્વસ્તુ જે પ્રહાના શરીરરૂપ પ્રકૃતિ છે તેના પરિણામથી આ સમાન બનેલો છે, તેમા તેઓએ મનુષ્યમૃતિનો સ્વેક આપ્યો છે કે —

સોમિત્યાય શરીરત્વા ત્તિસૃષ્ટિર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ॥ મનુ૦ ૧ ॥ ૮ ॥

અર્થ — તે પરમાત્માએ ધ્યાન કરીને પોતાના શરીરથી ઘણા પ્રકારની પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાનો નિયાર કર્યો શરીરથી આ ઠેકાણે આશય પ્રકૃતિનો છે, કેમકે એ વાતને ઉપનિષદ્ધારે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે —

યઃ પૃથિવ્યા તિષ્ઠન્પૃથિવ્યામન્તરોઽયમ્પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ ॥ વૃ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

એ પ્રકારે વિશિષ્ટાદૈતના અભિપ્રાયથી પ્રહાને જ બને પ્રકારનુ કારણ કરાન્યુ છે જોડે અર્થથી આ ઠેકાણે સ્વામિરામાનુજનો મત “દાઘુવર્ણસિયુજાસત્તાયા” ઇત્યાદિ વૈદિક મતથી વિરુદ્ધ નથી, તોયજ બને પ્રકારનુ કારણ પ્રહાને કવન કરનાથી અને વળી યોનિ શબ્દ આ ઠેકાણે ઉપાદાનનો વાચક છે, એમ કહેવાથી રામાનુજસ્યાર્થનો મત પણ વેદ વિરુદ્ધ છે કેમકે —

યયોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યયા પ્રથિવ્યામોપયય સમ્પન્તિ ॥

યગ સતઃ પુત્પાત્કેશ્લોમાનિ તવાક્ષરાત્મભવતીહ ત્રિશ્વમ્ ॥

મુળ્ક૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૭ ॥

અર્થ — જે પ્રકારે કુનેલીયો (માકડી) પોતાની નાગને પોતે જ રચે છે અને પોતે જ નહાતું રહે છે, જેમ પૃથિવીથી આપધિયો

ઉત્પન્ન થાય છે, જેવી રીતે જીવતા પુરૂષથી કેશાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રકારે અક્ષર બ્રહ્મથી આ સંસાર થાય છે. આ વાક્ય શેષથી યોનિ શબ્દ એટલા માટે ઉપાદાન કારણ નથી કહેવાતો કે આ ઠેકાણે બ્રહ્મને યોનિ કહ્યો છે - જેમકે એનાથી પૂર્વ સ્લોકમાં અવ્યયને યોનિ માન્યો છે. હવે અવ્યય અને અક્ષર બ્રહ્મને યોનિ માન્યુ એ એમ સિદ્ધ કરે છે કે યોનિ શબ્દ આ ઠેકાણે નિમિત્ત કારણનોજ વાચક છે, અને જે વાતથી બને આચાર્યોએ વાક્યમાં ઉપાદાન કારણનો આશય લીધો છે - કે જેમ કરાળીયાથી જાળું, પૃથિવીથી ઔષધિયો, તેમજ જીવતા પુરૂષથી કેશાદિ, પરંતુ એ દર્શાવે આ ઠેકાણે ઉપાદાનની સિદ્ધિ કરનારાં નથી. તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે પરમાત્મા પણ એજ પ્રમાણે પોતાનામાં સ્થિર જે પ્રકૃતિ છે તેનાથીજ સર્વ બનાવે છે, કાંઈ બહાર લેવા જતો નથી. અને એ વાતને સ્વામિ શંકરાચાર્યજી પણ અન્ય સ્થલોમાં એમ માને છે કે પરિણામનું વિધાન કરવાવાળી શ્રુતિનું તાત્પર્ય પરિણામને પ્રતિપાદન કરવામાં નથી કિંતુ બ્રહ્મની એકતા પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે -

नचेयंपरिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौफलानवगमात्॥

શં. મા. વ્ર. મૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ - પરિણામને વર્ણન કરવાવાળી શ્રુતિ પરિણામને પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી, કેમકે પરિણામનું વર્ણન કરવામાં કાંઈ ફલ નથી. એની આગળ એમ પણ લખ્યું છે કે બ્રહ્મ નિરવયવ છે એ માટે પણ તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી - “નેતિનેતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોથી બ્રહ્મમાં સાધારણ નિવેધ જણાયાથી. એ પ્રમાણે અમારા મતમાં પણ “યથોર્ણનામિમૃજેતગૃહ્ણતે” એવા પરમાત્માની સ્વાધીનતા પ્રતિપાદન કરે છે, પણ પરિણામ નહિ “વતેનસર્વેવ્યારગ્યાતાગ્યાગ્યાતા” એ સૂત્રમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ પરમાણુઓનું ખંડન કર્યું છે કે “વતેન” એટલે કે સાંખ્ય મતની પ્રકૃતિનું ખંડન કર્યાથી પરમાણુઓનું પણ ખંડન જાણી લેવું બધુંએ.

હવે આ કરતાં વધારે જેવાતાણી બીજી કંઈ હોઈ શકે, કે “વ્યારગ્યાતા” શબ્દને આ ઠેકાણે પણ ખંડન અર્થમાં લેવાવી હીધો?

સ્પષ્ટ અર્થ તો એનો એમ છે કે, આ અધ્યાયથી પૂર્વોક્ત સર્વ સિદ્ધાન્તો વ્યાખ્યાન કર્યાં. સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજીએ આ ઠેકાણે એ અર્થને યથાવસ્થિત રાખ્યો છે અર્થાત્ ઠીકઠીક તેવોજ અર્થ કર્યો છે કે જે સૂત્રના અક્ષરોથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. તે એ છે કે—

एतेन पादचतुष्टयोक्त क्लापेन सर्व वेदान्तेषु जगत्कारणं प्रतिपादन परः सर्वे वाक्य शेषाश्चेतनाऽचेतन विलक्षण सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्म प्रतिपादनपराः ॥ व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्याय परिसमाप्ति द्योतनार्थः ॥ श्री० भा० व्र० सू० १ ॥ ४ ॥ २८ ॥

અર્થ — આ અધ્યાયના પાદચતુષ્ટયમાં જે શુક્તિઓનો સમૂહ કથન કર્યો તેનાથી જડચેતનથી વિલક્ષણ અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને જીવથી ભિન્ન જે બ્રહ્મને સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન વર્ણન કર્યો છે તે સર્વ વાક્યો વ્યાખ્યાન કર્યાં. અર્થાત્ તેના નિર્ણય થયા કે તે વાક્યો બ્રહ્મને બોધન કરવાવાળાં છે પણ પ્રકૃતિ અને જીવનાં બોધક નથી. “વ્યાખ્યાતા” એ શબ્દ બેવાર આ ઠેકાણે અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવાને માટેજ છે. જોકે કાંઈએક સ્થલોમાં સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજી પણ પરમાણુઓનું ખંડન કરે છે, તથાપિ આ ઠેકાણે એમનો ન્યાય અત્યન્ત સ્તુત્ય છે કે જેણે આ સૂત્રમાં અર્થાભાસ કર્યો નથી. અને જે એક વિજ્ઞાનથી સર્વનાં વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા છાંદોઆદિ ઉપનીષદોમાં છે તે પણ બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાન સિદ્ધ કરતી નથી. એ વાતને અમે વિસ્તારપૂર્વક આરંભણાધિકરણમાં વિવેચન કરીશું. ૨૮

इति श्री वेदान्तार्य भाष्ये, प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः प्रारम्भ्यते ॥

સ'ગતિ — પ્રથમાધ્યાયમાં સચ્ચિદાનંદાદિ લક્ષણયુક્ત બ્રહ્મને જગત્તુ નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ગુણોનો આશ્રય છે તે જડ દ્રવ્યને ઉપાદાન કારણ કહ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં એ વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવશે કે કોઈ ઠેકાણે સ્મૃતિમાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માન્યું છે, જેમકે —

સોમિધ્યાયશરીરાત્સ્વાત્સિદ્ધસુર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ॥

અપ્પવસસર્જાદૌતામુવીજમવાસજત્ ॥ મ૦ અ૦ ૧ ॥ ૮ ॥

અર્થ — તે પરમાત્માએ પોતાની વિચારશક્તિથી વિચાર કરીને પોતાના શરીરથી જલાદિ સંસાર ઉત્પન્ન કર્યો. હવે આ શ્લોકમાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. અને કંઈ એક સ્થલોમાં પ્રકૃતિને ઉપાદાન અને બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ માન્યું છે જેમકે —

અવ્યક્તાદ્યક્તયઃ સર્વા પ્રભવન્ત્યહરાગમે ॥ મી૦ ૮ ॥ ૧૮ ॥

આ શ્લોકમાં અવ્યક્ત શબ્દથી પ્રકૃતિનું કથન છે અને તેનેજ કાર્ય વર્ગનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. વળી આગળ પરતસ્માન્નુમા-વોડન્યોડ્યક્તોડ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥ મી૦ ૮ ॥ ૨૦ ॥ આ શ્લોકમાં તે પ્રકૃતિથીપર પરમપુરુષને નિમિત્ત કારણ વર્ણવ્યો છે. એ પ્રકારે એકજ વિષયમાં સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ છે; તે વિરોધ પરિહાર કરવા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે કે —

૧ સ્મૃત્ય-
ધિકરણ.

સ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગઈતિચેન્નાન્યસ્મૃ-
ત્યનવકાશદોષપ્રસંગાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥

અન્યસ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગાત્ ॥

અર્થ — કોઈ સ્મૃતિ ગ્રહણે ઉપાદાન કારણ કહે છે અને કોઈ નિમિત્ત કારણ કહે છે, એ પ્રમાણે સ્મૃતિઓમાં અનવકાશરૂપ દોષને પ્રસંગ આવે છે અર્થાત્ જે સ્મૃતિમાં ગ્રહણે ઉપાદાન કારણ કહે છે તેમાં નિમિત્ત કારણ કહેવા વાળીને અવકાશ નથી અને જે નિમિત્ત કારણ કહે છે તેમાં ઉપાદાન કારણ કહેવાવાળીને અવકાશ નથી; એ આશયને “ઈતિચેન્નાન્યસ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગાત્ ॥ ઉક્ત સૂત્રના ઉત્તરાર્થથી કથન કરે છે કે સ્મૃતિને અનવકાશરૂપ દોષ, યને પક્ષમાં સમાન છે. એમાં સૂત્રકારને આશય એવો છે કે સ્મૃતિઓમાં વિરોધ અવશ્ય છે. પરંતુ જે સ્મૃતિ વેદાનુકૂલ છે તેજ માનનીય છે, એ અભિપ્રાયથી અન્ય સ્મૃત્યનવકાશરૂપ દોષ પ્રસંગ કહ્યો છે. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ પણ એ અંશમાં એવોજ આશય લીધો છે કે વેદાનુકૂલ સ્મૃતિ માનનીય છે અને વિરૂદ્ધ માનનીય નથી; જેમકે—“વેદસ્યહિનિરપેક્ષં સ્વાયં પ્રામાણ્યં રવેરિવરૂપવિપયે ॥ પુરુષવચસાંતુ મૂલાન્તરપેક્ષમ્ ॥ શાં માં વ્રાં સૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ સૂર્ય જેમ રૂપના વિષયમાં સ્વતઃ પ્રમાણ છે છે, તેમ વેદજ પોતાના અર્થ પ્રકાશ કરવામાં પોતે પ્રમાણ છે, અને અન્ય જેટલી મનુષ્ય રચિત વાણી છે, તે વેદ મૂલક હોવાથીજ પ્રમાણ માની શકાય છે; અન્યથા પ્રમાણ નહિ. આ કથનથી સ્વામિ શં માં ચાં જીએ એમ તો સ્પષ્ટ માની લીધું છે કે સ્મૃતિઓને વિરોધ હોવાથી કાંઈ સિદ્ધાન્તની હાની થતી નથી. સિદ્ધાન્તની હાની તો વેદ વિરોધ હોવાથી થાય છે. અને જે ઉક્ત સ્વામીજીએ આ સૂત્રમાં કપિલ મતનું ખંડન કર્યું છે તે સૂત્રના આશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે; જેમકે કપિલ મતના વિષયમાં સૂત્રકારે સૂત્રના સરખી પણ કરી નથી વળી “ઋષિપ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનૈર્વિમલિ ॥ શ્લ૦

૫ ॥ ૨ ॥ એ પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરતાં સ્વામિશંકરાચાર્યજી એમ લખે છે કે ‘એમાં કપિલ ઋષિનું મહત્ત્વ કહ્યું છે, તેમાં પણ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જે કપિલનો મત તે શ્રદ્ધાયુક્ત હોઈ શકતો નથી, કેમકે એમા એ વાતનો નિર્ણય દર્શાવેલો નથી કે તે કપિલ કયા ? જેણે સાંખ્યશાસ્ત્ર લખ્યું છે તે કપિલનું ઉક્ત ઉપનિષદ્માં વર્ણન નથી, કિંતુ તે કપિલનું છે કે જેણે સગરના પુત્રોને શાપ દીધો હતો. એનાથી એમ જણાવ્યું કે સાંખ્યશાસ્ત્રકર્તા કપિલનું એ મહત્ત્વ નથી, માટે તેનો મત માનનીય નથી.’ બીજી યુક્તિ એવી પણ આપી છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રનો કર્તા કપિલ લેદવાદી છે અર્થાત્ જીવ ઇશ્વરને જુદા માને છે, માટે પણ તેનો મત ખડનીય છે. ઇત્યાદિ સાંખ્ય શાસ્ત્રનું ખંડન સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પોતાના માયાવાદના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિ માટે કર્યું છે; બાકી સૂત્રમાં તો એવા આશયનો અશ માત્ર પણ નથી. ૧

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

पद०—इतरेषाम् ॥ च ॥ अनुपलब्धेः ॥

અર્થ—“इतरेषां” બીજા તરફના અભાવથી અર્થાત્ બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ માનવામાં બીજા કોઈ તર્ક ન જણાયાથી એમ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્તકારણ છે, કેમકે ચેતન નિયન્તા વિના જગતની રચના કદાપિ થઈ શકતી નથી. ૨

योग प्रत्युक्तः
अधिकारः

एतेनयोगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

पद०—एतेन ॥ योगः ॥ प्रत्युक्तः ॥

અર્થ—બ્રહ્મના અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણતા ખડનીય જે પરસ્પર તત્વોની મીલાવટથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે, તેનું પણ ખડન આ અતિદેશથી થઈ ગયું—અતિદેશ તેનું નામ કહેવાય છે કે એકના કહેવાથી બીજા પણ આવી જાય, અર્થાત્ જે યુક્તિ એકના ખડનમાં હોય તે યુક્તિથી બીજાનું પણ ખડન થાય તે-

સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ આ સૂત્રમાં યોગનું ખંડન કર્યું છે અને કહ્યું છે કે યદ્યપિ પરમાત્માનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વિષયમાં યોગ પણ સમ્યગ્દર્શનથી વિરુદ્ધ નથી; તથાપિ દ્વૈતવાદી હોવાનાં કારણથી યોગ પણ વેદ વિરુદ્ધ હોવાથી સાંખ્યની સમાન ખંડનીય છે. આ ઠેકાણે શંકરમતના પરમ શ્રદ્ધાળુઓની તરફથી એમ સમાધાન કરવામાં આવે છે કે ઉક્ત સૂત્રોમાં સ્વામીએ સાંખ્યસ્મૃતિ અને યોગસ્મૃતિનું ખંડન કર્યું છે, પણ કાંઈ સાંખ્ય અને યોગદર્શનનું ખંડન નથી. પરંતુ એ સમાધાન આભાસ માત્ર છે; કેમકે ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિનું ખંડન અને દ્વૈતવાદનું ખંડન સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ ઉક્ત સૂત્રોમાં કર્યું છે તે સાંખ્ય અને યોગદર્શનમાં પણ ઘટે છે.

બીજી વાત એમ પણ છે કે સાંખ્ય શાસ્ત્રનું ખંડન તો સ્વામી શંકરાચાર્યજી સ્પષ્ટ કરે છે. હવે રહ્યું યોગદર્શન તે “વતેનયોગઃપ્રત્યુક્તઃ” એ સૂત્રમાં કયાંયે યોગસ્મૃતિનું નામ નથી; પ્રત્યુક્ત સાંખ્યશાસ્ત્રના સહચારથી તેના અર્થમાં યોગશાસ્ત્રજ લઈ શકાય છે. એ માટે સાંખ્યદર્શન અને યોગદર્શનનું ખંડન શાંકરભાષ્યમાં સ્પષ્ટ છે. ૩

સંગતિ—સ્મૃત્યધિકરણમાં જે એમ કહ્યું કે “इतरेषां चाहुप-
लब्धेः” ब्र०सू० ૨ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ અને તર્કો ન મળવાથી બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવું ઠીક નહિ. તો હવે બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવાવાળો વાદી તકનો આશ્રય લઈને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે—

વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથા ત્વંચશદ્વાત્ ॥ ૪ ॥

વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથા ત્વંચશદ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦-ન ॥ વિલક્ષણત્વાત્ ॥ અસ્ય ॥ તથાત્વં ॥ ચ ॥ શદ્વાત્ ॥

અર્થ—વિલક્ષણ હોવાથી જગત્ અને બ્રહ્મ કાર્યકારણ ભાવ બનતાં નથી—કેમકે કાર્ય કારણ ભાવ સમાન લક્ષણવાળામાંજ હોય છે—જેમ માટીથી ઘટ, રૂથી કપડાં, ઇત્યાદિ કાર્ય સમાન ધર્મી દ્રવ્ય થીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વાત શબ્દ પ્રમાણથી પણ જણાય છે કે બ્રહ્મ નિત્ય, શુદ્ધ, પુરુષ, સુક્ત સ્વભાવ છે અને આ જગત્ જડ છે. એજ કાર્ય કારણનું વૈલક્ષણ્ય છે. ૪

સંગતિ—શાસ્ત્રમાં અચેતન વસ્તુ પણ કારણ હોઈ શકે છે, એમ દર્શાવ્યું છે; જેમકે “મૃદઞ્ચવીત્” આપોઽનુવન્” છાં ૬ ॥૧૧૩૥૨૥૧૪॥ “તત્તેજપેક્ષત તા આપેક્ષન્ત” છાં ૬ ॥૨૧૩૥૩૥૧૪॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એમ કહ્યું છે કે માટી બોલી, પાણી બોલ્યું, અને (તેજ) અગ્નિએ ઇચ્છા કરી. ઇત્યાદિ વચનોમાં જડ પૃથિવી આદિનેજ ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ કહ્યાં છે, એથી જણાય છે કે પ્રજ્ઞ અભિન્નનિમિત્તો પાદાન કારણ છે; કેવલ નિમિત્તકારણ નથી ! એને ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે -

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુવિશેપાનુગતિભ્યામ્ ॥૫॥

પદ૦—અભિમાનિવ્યપદેશઃ ॥૫॥ વિશેપાનુગતિભ્યામ્ ॥

અર્થ—અભિમાનીનું “મૃદઞ્ચવીત્” “આપોઽનુવન્” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કથન કર્યું છે, તે વિશેષ અને અનુગતિના કારણથી છે. વિશેષ અર્થાત્ જે જડ અને ચેતનનો ભેદ છે તે; માટે જ્યાં પૃથ્વી આદિનું બોલવું કહ્યું હોય, ત્યાં તેના અભિમાની પરમાત્માથીજ આશય સમજવો જોઈયે. અન્યથા જડ દ્રવ્ય પૃથ્વ્યાદિમાં બોલવાનો સંભવ કયાંથી હોઈ શકે ? ખીજો હેતુ અનુગતિ છે—અનુગતિ એટલે કે પરમાત્મા સર્વત્ર અનુગત અર્થાત્ વ્યાપક છે—એ માટે તે પરમાત્માના અભિપ્રાયથી તે વાક્યોમાં પૃથ્વી જલ આદિમાં બોલવાપણું ઉપચારથી કથન કરેલું છે. ૫

દૃશ્યતેતુ ॥ ૬ ॥

પદ૦—દૃશ્યતે ॥ ૬ ॥

અર્થ—વળી વેદાન્તશાસ્ત્રમાં એ વાત પણ દેખાય છે કે પરમાત્માજ સર્વસ્થાનમાં અનુગત છે જેમકે—“યઃ પૃથિવ્યાંતિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા મન્તરોઽયં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ ॥ ૬૦ ॥ ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યોમાં તેજ પરમાત્માનું સર્વ જગ્યાએ અનુગતિ નામ વ્યાપક હોવું કથન કર્યું છે. એથી જણાય છે કે ચેતન પ્રજ્ઞ જગત્નું નિમિત્ત કારણ છે અને પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રને એવી રીતે લગાવ્યું છે

કે “ જેમ ચેતન શરીરથી જડ ક્ષેષ આદિ થઈ જાય છે, અને અચેતન ગોવર (છાણ) આદિથી ચેતન વિંછી આદિ થઈ જાય છે, એ પ્રકારે વિલક્ષણોમાં પણ કાર્ય કારણ ભાવ બની જાય છે ” એ કેહેવું સ્વામિશકરાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે, કેમકે તેમના સિદ્ધાન્તમાં શરીર ચેતન નથી; અને અચેતન ગોવર આદિથી ચેતન વિંછી આદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિન્તુ વિંછીના જડ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે વિંછીનો જીવાત્મા જીવરૂપથી અથવા પ્રહ્લારૂપથી તેમના મતમાં પણ અનાદિ છે. જો એમ મહારાજશ્રી માની ચુકેલ છે તો પછી વિલક્ષણોનો કાર્યકારણ ભાવ કેવી રીતે થઈ શકે ? અમારા મતમાં વિલક્ષણોના કાર્યકારણનો દોષ એટલા માટે નથી આવતો કે ઉક્ત નિયમ ઉપાદાન કારણમાંજ લાગી શકે, પરંતુ નિમિત્ત કારણમાં નહિ. ૬

સંગતિ—વળી પુનઃ અભિજ્ઞનિમિત્તોપાદાનવાદી પ્રશ્ન કરે છે કે—અસદેવ સોમ્પેદમય આસિત્ ॥ છાં ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એમ કહ્યું છે કે પ્રથમ અસત્જ હતું. હવે જ્યારે પ્રથમ અસત્જ હતું તો પછી દૈતવાદીઓની પ્રકૃતિ પણ નહિજ હતી ? તો પછી પરમાત્માએ જગત્ કયાંથી બનાવ્યું ? એ આશ્રયનો આગળ અરધા સૂત્રમાં પૂર્વ પક્ષ કરીને અર્ધ સૂત્રથી સૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે.

અસદિતિચેન્ન પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદ—અસત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ ॥

અર્થ—જો પ્રકૃતિને અસત્ કહેવાય તો તે ઠીક નહિ, કારણકે અસત્ કેહેવું એ કેવલ પ્રતિષેધ માત્ર છે; અને તેનો અર્થ કાંઈ નહિ, અર્થાત્ તે પ્રતિષેધનો વિષય કાંઈ નહિ. કેમકે કાર્યરૂપ ન હોવાના અભિપ્રાયથી અસત્ કહ્યું છે; પણ કાંઈ કારણના અભાવના અભિપ્રાયથી કહ્યું નથી ૭

* સંગતિ—પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માનવાવાળાઓના મતમાં જ્યારે આ જગત્ લય થઈ પ્રહ્લમાં મળી જાય છે, તે સમયે પ્રહ્લને પ્રકૃતિ પોતાના ધર્મથી દ્વિપિત કરશે અર્થાત્ મલીનાદિ જેટલા આ

જગત્ના અશુભ ધર્મ છે તે બધા ધર્મોવાળું બ્રહ્મ બની જશે ? એવા પૂર્વ પક્ષના અભિપ્રાયથી આ સૂત્ર છે.

અપીતૌ તદ્વત્પ્રસંગાદસમજ્જસમ્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અપીતૌ ॥ તદ્વત્ ॥ પ્રસંગાત્ ॥ અસમજ્જસમ્ ॥

અર્થ — (અપીતૌ) પ્રલયકાલમાં (તદ્વત્પ્રસંગાત્) અશુદ્ધાદિરૂપ દોષપ્રસંગથી બ્રહ્મ પણ દૂષિત થશે ? અને તે તો વાંજળી નહિ ? એનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી આવે છે. ૮

નતુદ્દષ્ટાન્તભાવાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—ન ॥ તુ ॥ દૃષ્ટાન્તભાવાત્ ॥

અર્થ — એમ થઈ શકે નહિ, કારણકે એવું દૃષ્ટાંત છે—તે દૃષ્ટાંત એવી રીતે કે જ્યારે કોઈ પદાર્થ કારણરૂપ થઈને બ્રહ્મમાં લય થઈ જાય છે, તો તે સમયે તેમાં કાર્યના અશુદ્ધાદિ ધર્મ રહેતા નથી; જેમકે લોકમાં જણાય છે કે જ્યારે કોઈ અશુદ્ધાદિ ગુણવાળી વસ્તુના અવયવ છીન્ન બિન્ન થઈ જાય છે, તોપણ તેમાં અશુદ્ધિ રહેતી નથી. એ માટે દ્વૈતવાદીઓના મતમાં એવો દોષ નથી આવતો કે જ્યારે જગત્ પ્રલયકાલમાં પોતાના કારણમાં લય થાય ત્યારે સ્વકારણને દૂષિત કરે. એ દોષ તો માયાવાદીઓના મતમાં આવે છે કે જેઓ પ્રલયકાલમાં જગત્ને બ્રહ્મરૂપ માને છે અને માયાને કેવલ અગ્નિની ઉષ્ણતાની પેઠે બ્રહ્મની શક્તિ માને છે. એ વાતને સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં કથન કરે છે. ૯

સ્વપક્ષદોષાન્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—સ્વપક્ષદોષાન્ ॥ ચ ॥

અર્થ — સ્વપક્ષ અર્થાત્ અદ્વૈતવાદીઓના પક્ષમાં ઉક્ત દોષ આવવાથી અર્થાત્ પ્રલયકાલમાં સૃષ્ટિ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અશુદ્ધાદિ દોષ અદ્વૈતવાદીઓનાજ મતમાં લાગે છે—કે જેઓ બ્રહ્મને જગત્નું ઉપાદાન કારણ માને છે. આ દેક્ષણે જોકે માયાવાદીઓનો એવો ઉત્તર

લાગુ પડી શકે છે કે “અમે બ્રહ્મનું વિવર્ત જગત્ને માનીએ છીએ પણ પરિણામ નહિ, અને જગત તો માયાનુંજ પરિણામ માન્યું છે.” તોપણ એ ઉત્તર ઠીક નથી; કેમકે અનેક સ્થલોમાં સ્વામિ શ્રી શંકરશાસ્ત્રી મહારાજે જગત્ને બ્રહ્મનું પરિણામ માન્યું છે જેમકે—

“તસ્માદેકસ્યાપિ બ્રહ્મણોવિચિત્રશક્તિયોગાત્ ક્ષીરાદિત્રિવિચિત્ર પરિણામ ઉપપદ્યતે ॥શાં० ભા० વ્ર० મૂ० ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૫

અર્થ—એમાટે એકજ બ્રહ્મની વિચિત્ર માયાશક્તિના યોગથી દૂધથી દહિંની માફક આ જગતરૂપ વિચિત્ર પરિણામ થઈ જાય છે. આવાં કથનથી પ્રલય કાળમાં બ્રહ્મને દૂષિત થવાના દોષ માયાવાદીઓના મતમાં લાગે છે, દ્વૈતવાદીઓના મતમાં નહિ. એવા અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે કહ્યું છે કે “સ્વપક્ષદોષાશ્ચ” ॥ ૧૦

સંગતિ—જે પૂર્વોક્ત તર્કોથી માયાવાદને દૂષિત કર્યો છે તે ઠીક નથી, કેમકે તર્કની અપ્રતિષ્ઠા છે એ માટે અમે તર્કને છોડીને અન્ય પ્રકારથી માયાવાદનું સમર્થન કરીએ છીએ. તેના ઉત્તરમાં જેમકે—

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિચેદેવમપ્યવિમોક્ષ

પ્રસંગઃ ॥ ૧૧ ॥

પદ્યઃ—તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્ ॥ અપિ ॥ અન્યથા ॥ અનુમેયમ્ ॥

ઈતિ ॥ ચેત્ ॥ એવમ્ ॥ અપિ ॥ અવિમોક્ષપ્રસંગઃ ॥

અર્થ—તર્કની અપ્રતિષ્ઠા હોવાથી જો અન્યથા અનુમાન કરીએ તે પણ ઠીક નહિ, કેમકે એ પ્રકારે પણ માયાવાદીઓના મતમાં અવિમોક્ષપ્રસંગ દોષ દૂર થઈ શકતો નથી. તર્કની અપ્રતિષ્ઠા માનીને પણ દોષ દૂર નથી થતો તે એ પ્રકારે કે—એવું કોઈપણ કહી શકશે નહિ કે તર્ક પ્રતિષ્ઠિત નથી. કેમકે તર્કને જે અપ્રતિષ્ઠિત કેહેવાય છે તે પણ તર્કથીજ કહેવાય છે. ભૂત અને વર્તમાનકાલમાં જે કાંઈ જણાય છે તેનાજ અનુલવથી દરેક લોક વ્યવહાર કરે છે. એથી જણાય છે કે જો મર્ષ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત હોય તો લોક વ્યવ-

હારજ આદી શકે નહિ. અને જ્યારે શ્રુતિના અર્થમાં વિવાદ થાય છે ત્યારે પણ અર્થભાસનું ખંડન તર્કથીજ થાય છે સાર એવે. નીકળે છે કે વેદવિરોધી તર્ક ત્યાજ્ય છે અને વેદાનુકૂલ તર્ક ત્યાજ્ય નથી. એ વાતને મનુ મહારાજ પણ લખે છે કે —

(૧) પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનંચ જ્ઞાત્ત્વં ચવિવિધાગમમ્ ॥

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મચુદ્ધિ મર્મીપ્સતા ॥ મં ૦ અં ૧૨ શ્લો ૦ ૧૦૬

(૧) આર્પે ધર્મોપદેશંચ વેદશાસ્ત્રાઽવિરોધિના ॥

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સધર્મવેદનેતરઃ ॥ મં ૦ અં ૧૨ શ્લો ૦ ૧૦૬

અર્થ — ૧ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણ ધર્મ નિર્ણય કરવાવાળાએ માનવા જોઈયે. ૨ ઋષિયોના મિદ્ધાન્ત અને ધર્મોપદેશ તેને વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધી તર્કથી જોયો નિર્ણય કરે છે તેજ કાંઈક જાણે છે; ખીજા ધર્મને જાણતા નથી. એ પ્રમાણે જોતાં તો તર્ક માત્રની અપ્રતિષ્ઠા નથી, કિંતુ વેદવિરોધી તર્કની અપ્રતિષ્ઠા છે. તોપણ પ્રહ્લને પરિણામી કારણ માનવાના નિબેધમાં જે તર્ક “સ્વપક્ષદોષાન્” એ સૂત્રમાં કયો છે તે અપ્રતિષ્ઠિત કેમ થઈ શકે !! કેમકે તે તર્ક “દાસુપર્ણમિયુજ્ઞા સત્તાયા ” ઋં ૦ ૨ । ૩ । ૨૭ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોની અનુકૂલ છે. એ મંત્રમાં ત્રણ પદાર્થોને અનાદિ કહ્યા છે. અને જીવને લોકતા તથા ઈશ્વરને અલોકતા કહ્યા છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પરિણામી કારણત્વ, પ્રકૃતિમાંજ છે પરંતુ અલોકતા ઈશ્વરમાં નથી. તર્કને અપ્રતિષ્ઠિત માનવાથી પણ એ પ્રકારે માયાવાદીનો પીછો છુટતો નથી. ૧૧

++++++
૪ શિષ્ટા પ્રતિગ્રહા
+ ચિદ્રણ +
++++++

एतेनशिष्टापग्रिहा अपि व्याख्याता ॥ १२ ॥

પદ ૦ — એતેન ॥ શિષ્ટાપગ્રિહાઃ ॥ અપિ ॥ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

અર્થ — એવું કથન કરવાથી જેનું ગ્રેહ લોકોએ ગ્રહણ કર્યું નથી તેવા મતો પણ વ્યાખ્યાન થઈ ગયા. તે મત એમ છે ? એકજ પ્રકૃતિથી જીવ અને તેની શક્તિથી આ સંસાર રચના થાય

અને લોગ્ય ખંને એક થઈ જાય છે; અર્થાત્ જે જીવ છે તે પણ પ્રહ્લ છે અને જે વસ્તુઓનો તે લોગ કરે છે તે પણ પ્રહ્લ છે. 'એ પ્રમાણે લોકતા અને લોગ્ય એક હોવાથી દોષ આવશે, એનો ઉત્તર અદ્વૈતવાદી સ્વામિશ્રી એવી રીતે આપે છે કે—“યદ્યપિ અમારા મતમાં ભોક્તા પણ પ્રહ્લજ છે, કેમકે પ્રહ્લજ જીવરૂપ થઈને સર્વ શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ છે તથાપિ ઉપાધિના વશથી ઘટાકાશાદિકોની સમાન ભોક્તા અને લોગ્યનો વિભાગ થઈ શકે છે.” વાહુરે યુક્તિ!! ઉપાધિ ન હોત તો અદ્વૈતવાદનું જીવનજ નષ્ટપ્રાય હતું!

સ્વામિરામાનુજીયાર્યના મતમાં ઉક્ત સૂત્રનો આશય એ પ્રમાણે છે કે “જ્યારે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ શરીર વિશિષ્ટ પ્રહ્લ અદ્વૈત છે, તો પ્રહ્લજ સુખ દુઃખનો ભોક્તા બન્યું? એનો ઉત્તર એમ આપે છે કે જે પ્રમાણે મહાન રાજા ઘોર યુદ્ધ આદિ સંકટમાં વિદ્યમાન હોય છે, તથાપિ પોતાનાં સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમત્વના કારણથી તે દુઃખી થતા નથી; એ પ્રમાણે પ્રહ્લનાં શરીરરૂપ જીવાદિકોમાં દુઃખ હોવાથી તે પ્રહ્લ દુઃખી થતો નથી. ઉક્ત બન્ને આચાર્યશ્રીઓનાં લાઘ્ય એટલા માટે સંગત પ્રતીત થતાં નથી કે વિશિષ્ટાદ્વૈત અને અદ્વૈતવાદમાં ભોક્તા અને લોગ્યને એકથવારૂપ દોષનો પરિહાર તેઓના મત પ્રમાણે થઈજ શકતો નથી. ૧૩

સંગતિ—જે જીવ પ્રકૃતિનો અંશ નથી, તોપણ આ સર્વ સંસાર પ્રહ્લથી અભિન્ન કેમ કહ્યો છે? જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં એમ કહ્યું છે કે “આ સર્વ વિકાર વાણીનો આરંભ માત્ર છે, અર્થાત્ વાણીથી કથન માત્ર છે; વસ્તુતઃ એક કારણ માત્રજ સત્ય છે.” એ પ્રકારે એક કારણ માત્રજ સત્ય દેખાય છે અને આ બીજું બધું માયા માત્ર છે. એ પ્રમાણે માયાવાદનો આશય ઉપનિષદોમાં જણાય છે? એ શંકાના ઉત્તર માટે સૂત્રકાર આરંભશ્રાધિકરણની રચના કરે છે.

આરભણ
ધિરણ

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥૧૪॥

પદ૦—તદનન્યત્વમ્ ॥ આરમ્ભણગ્રન્થાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—“તદ” એટલે જે કાળુ છે તેનાથી “અનન્યત્વમ્” એટલે કે કાર્યનો અલેદ જણાય છે, એ વાત આરભણ શબ્દાદિકોથી જણાય છે તે આરભણ શબ્દ એ પ્રકારે છે કે—

“યથાસોમ્યેકેન મૃત્પિષ્ઠેન સર્વમૃષ્મયવિજ્ઞાત સ્વાદ્યાચારમ્ભણ
વિકારો નામગ્રેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥ છા૦ ૬ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥

અર્થ—આ ઠેકાણે એ પ્રમાણે કથા છે કે જ્યારે ઉદાલક
કપિનો પુત્ર સ્વેતહેતુ વિદ્યાભ્યાસ કરીને આવ્યો, ત્યારે ઉદાલકે
પુછ્યું કે “તમે એવી વિદ્યા પણ શિખ્યા કે જેથી નહિ પીઠેથી
વસ્તુ પણ લેઈ શકાય ? અને સાલજ્યા વિના માલગી શકાય ?”
ત્યારે સ્વેતહેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે હું એવી વિદ્યા લખ્યો નથી પણ
ઉદાલકે તેને કાર્ય કાળની એકતા બતાવીને એમ દર્શાવ્યું કે આ
પ્રકૃતિના જેટલા વિગર છે, તે પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી એ અભિપ્રાયથી
એમ કહ્યું કે ‘હે નોમ્ય ! જેવી રીતે એક માટીના પિંડથી સર્વ
મૃત્તિકાના વિગર જણાય છે, તેમજ વિગર કેવલ વાણીના આરભ
માત્ર છે, વાસ્તવમા મૃત્તિકાજ સત્ય છે આ ઠેકાણે મૃત્તિકાથી આ-
રાય ઉપાદાન કારણનો છે, એ વાત નિમ્ન લિખિત પ્રતીકથી મિદ્ધ
થાય છે જેમકે—

“અપાગાદગ્ને રગિત્યે ગાચારમ્ભણ વિકારોનામગ્રેય ત્રીણિરૂપા-
ર્ણીત્યેવસત્યમ્ ॥ છા૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અગ્નિનું અગ્નિપુત્રુ દેવ વડે લાય છે, કેમકે વાણીનો
આરભ માત્રજ અગ્નિનો વિકાર છે, અર્થાત્ કાર્યરૂપ અગ્નિ પોતાના
કારણથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી વાસ્તવમા તો એ સત્ય છે તથા

રૂપથી આ ઠેકાણે આશય પૃથિવ, અપ, તેજ એ ત્રણ સૂક્ષ્મ ભૂતોને છે, અને એ ત્રણે તત્ત્વ કારણરૂપથી સત્ય છે. ઉક્ત ત્રણે ભૂતોને અન્યાદિ કાર્યોમાં વિશેષતા હોવાના અભિપ્રાયથી ગણ્યા છે. વાસ્તવમાં વાયુ, આકાશ, એ મળીને પાંચ ભૂતો છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિરૂપ ઉપાદાન કારણથી કાર્ય માત્ર ભિન્ન નથી, એમ આ ઠેકાણે વર્ણવ્યું છે; અને સ્વેતકેતુને એનો બોધ કરવામાં એ ફલ હતું કે સ્વેતકેતુ આ નિર્ગુણ સંસારને પ્રકૃતિનું કાર્ય સમજી જાય અને આગળ જતાં જીવાત્માને આ કાર્યરૂપ સંસાર વર્ગથી ભિન્નરૂપે બોધ્યો છે; જેમકે—

“જીવાપેતંવાવકિન્નેદં મ્રિયતે ન જીવોમ્રિયતિત્વમિતિ સ ય યપોઽગ્નિમૈતદાત્મ્ય-
મિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ સ્વેતકેતોઃ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥

અર્થ — જીવથી રહિત થઈને એ શરીર મરે છે જીવ મરતો નથી, એ જીવ સૂક્ષ્મરૂપ છે, તેજ જીવાત્માના આ સર્વ જ્ઞાનાદિ ભાવો છે, તે ચૈતન્ય સત્ય છે, હે સ્વેતકેતો ! તેજ તારો જીવાત્મા છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે જીવાત્માનું અસ્તિત્વ અને અવિનાશિત્વ સ્વેતકેતુને ઉદાહરક ઋષિયે બતાવ્યું છે. આ ઠેકાણે —

“સ્વેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥

“હૃદંસર્વં યદ્યમાત્મા ” વ્રં ૨ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ વ્રહ્મવેદં સર્વં ”

મુળં ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૧ ॥ “આત્મૈવેદં સર્વમ્” છાંં ૭ ॥ ૨ ॥

૨ ॥ “મેહના નાસ્તિકિઞ્ચન” વ્રં ૪ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ ધૃત્યાદિ પ્રતીકો

લઈને સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ જીવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરી છે.

ઉક્ત પ્રતીકોના અર્થ “અવસ્થિતેરિતિ કાશટ્સ્ન. ॥ વગ્ સૂં ૧ ॥

૨૨ ॥ એ સૂત્રમાં કરી દીધા છે, એટલે આ ઠેકાણે ફરી લખવાની

આવશ્યકતા નથી આ અધિકરણમાં “તત્ત્વમસિ” એનાથી સ્વામિશ્રી

શંકરાચાર્યજી જીવ બ્રહ્મની એકતા બહુપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે; અને

વળી જલ એ વાનમાં જતાવે છે કે—“જેમ મૃત્તિકાના સર્વ વિકાર

મૃત્તિકાથી ભિન્ન હોતા નથી, અને જે પ્રમાણે ઘટ મઠાદિ આકાશ, મહાકાશથી ભિન્ન નથી; એ પ્રમાણે સર્વ વિકારરૂપ મમાર પ્રા

ભિન્ન નથી. ” પરંતુ ઉક્ત દૃષ્ટાંતોનું ખલ આ ઠેકાણે એવી રીતે કામ નથી આવતું કે-સર્વ કાંઈ બ્રહ્મનોજ વિકાર માન્યાથી પછી બ્રહ્મ નિર્વિકાર સિદ્ધ થતું નથી. બ્રહ્મની નિર્વિકાર સિદ્ધિને માટે સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ અધિકરણમાં ઉભયલિંગબ્રહ્મવાદીનું એવી રીતે ખંડન કર્યું છે કે “મૃત્તિકેત્યેવસત્યમ્” મૃત્તિકાજ સત્ય છે. એ પ્રકૃતિ માત્રનું સત્યત્વ નિશ્ચય કરવાથી જણાય છે કે વાચારંભણ શબ્દથી વિકાર માત્રને મિથ્યા કથન કર્યા છે એ પ્રકારે સ્વામીજીના કથનમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે-કે કોઈ ઠેકાણે તો વાચારંભણ ન્યાયથી કાર્યકારણની એકતાદ્વારા આ સર્વ સંસારને બ્રહ્મ દર્શાવે છે, બીજાં કોઈ ઠેકાણે આ સંસારને મિથ્યા માનીને એક નિર્વિકાર બ્રહ્મનેજ સત્ય કહે છે; અસ્તુ. એવા તો અનેક વિરોધો છે, પણ અમારે તો આ ઠેકાણે એ વાતની સમીક્ષા કરવી છે કે “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યથી જે છવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરે છે તે કયાં મુખી ટૂંકી શકે છે. જેમકે અમે “જીવાવેતંકિલેદંચિયતે” એ વાક્યમાં દેખાડી આવ્યા છીએ કે એ ઠેકાણે છવને શરીરથી ભિન્ન જણાવવાનોજ અભિપ્રાય છે.

શંકરમતના અનુયાયિ લોકો આ ઠેકાણે ભાગત્યાગલક્ષણા માનીને છવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરે છે. ભાગત્યાગલક્ષણા એવી રીતે છે કે-તત્ પદનો વાચ્ય ઇન્ધર અને ત્વં પદનો વાચ્ય છવ, ઇન્ધરના સર્વજનાદિ ભાગ છોડી દેવા અને છવના અદ્યપન્નતાદિ ભાગ છોડી દેવા પછી ‘ચેતન’ માત્રથી એકતા સિદ્ધ કરી લેવી, તેનું નામ ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે. પરંતુ વેદાન્તપરિભાષાકારે આ ઠેકાણે ભાગત્યાગલક્ષણા માની નથી. તે એવી રીતે નથી માની કે-શક્તિ વૃત્તિથી ઉપરિચિત જે છવ ઇન્ધરનો વિશેષણાંશ છે, તેના અભેદાન્વયનો અસંભવ છે, તો પણ શક્તિ વૃત્તિથી ઉપરિચિત જે છવ ઇન્ધરનો વિશેષ્યાંશ છે, તેનો અભેદાન્વય થવામાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. એ માટે આ ઠેકાણે લક્ષણાની કાંઈ જરૂર નથી. જેમકે - “વદોઽનિત્યઃ” એટલું કહેવાથી ઘટવ્યજ્ઞાની સાથે અનિત્યત્વનો અન્વય થાય છે; પણ કાંઈ ઘટવ્યની સાથે થતો નથી. એ પ્રકારે વિશેષણ ભાગની સાથે અન્વયની અનુપપત્તિ થાય તોપણ વિશેષ્યની

માથે અવિદ્યાવૃત્તિથી અન્વય વધે શકે છે, તોપણી લક્ષણની શી આવશ્યકતા ? એ પ્રમાણે નવીન અવકાશોએ તત્ત્વમસિ એ વાક્યને તો ઘણું ગૌરવયુક્ત બનાવી દીધું છે કે જે બધું લખનાથી આ અવકાશીન થઈ જાય, એટલું જ નહિ પણ એમાં પ્રકરણ અથવા રમ પણ જોવા પામતો નથી એ અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે અમે લક્ષણનો વિચાર ન કરતા કેવલ એટલું જ જણાવીશું કે “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યથી માયાવાદીઓનો અદ્વૈતવાદ નિરૂપ્ય થતો નથી, કેમકે વેદાન્તના પ્રાય મર્વા આચાર્યો એનાથી વિરુદ્ધ છે.

આમિશ્રી રામાનુજાચાર્યજીના મતમા ત્વ પદનો વાચ્ય જે પ્રકૃતિ અને જીવ, તેની માથે તત્પદ વાચ્ય ઈશ્વરની ઐક્યતા એટલા માટે કહી છે કે પ્રકૃતિ અને જીવ તે બ્રહ્મના શરીર બૂત છે, એ માટે શરીર શરીરિ ભાવથી બનેને એક કહ્યા છે અને એક વિજ્ઞતાથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા એ પ્રમાણે ઠીક થઈ શકે છે જેમકે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ અને જીવ શરીરવાળું જે બ્રહ્મ છે તેનાથી આ સ્થૂળ જગત્ત્રી શરીરવાળું બ્રહ્મ ભિન્ન નથી એ વાતને “સન્મુખાસોમ્યેમા સર્વા પ્રજાઃ સદાયત્નાઃ સત્માતિષ્ઠાઃ” છાં. ૬ ॥ ૭ ॥ ॥ “સર્વ સ્વત્વિદ્ બ્રહ્મ તજ્જલ્લાનિતિ શાન્તરૂપાસીતિ” છાં. ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યોમાં વર્ણન કર્યું છે, અને ય પૃથિવ્યા તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યોમન્તરો” વૃં. ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ૧ ॥ ‘ય આત્માનિતિષ્ઠનાત્મનોન્તરો યમાત્માનવેદ યસ્યાત્માશરીરમ્” ઇત્યાદિ પ્રતીકોમાં જડ પ્રકૃતિ અને જીવાત્માને બ્રહ્મનું શરીર વર્ણન કર્યું છે એજ અભિપ્રાયથી “અનેનજીવેનાત્મનાનુપાવિશત્ નામરૂપે વ્યાકરવાણિ” એ વાક્યમાં બ્રહ્મના શરીરરૂપથી આત્મા જે જીવ, તે દ્વારા પ્રવેશ કરીને નામરૂપનો કર્તા બ્રહ્મને કહ્યું છે પરંતુ કાંઈ એનો એવો અર્થ દર્શાવી થઈ શકતો નથી કે ‘જીવ બ્રહ્મ થઈ ગયો કિંતુ બ્રહ્મનો આત્મા એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે તે જીવ બ્રહ્મનું શરીર છે અને એ અભિપ્રાયથીજ “તત્ત્મૃત્વાત્ત્વાનુપાવિશત્” અર્થાત્ તે બ્રહ્મ, શરીરને બનાવીને પોતાના આત્મબૂત જીવથી તેમાં પ્રવેશ વધે. આ પ્રમા-

રથી ત્વં પદ વાચ્ય છવ અને પ્રકૃતિ પ્રદક્ષના આત્મા હોવાથી. “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યમાં કોઈ પ્રકારે વિરોધ આવતો નથી અને એ માટે લક્ષણાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.

અમારા મતમાં તો એ વાક્યમાં કોઈપણ જાતનો વિરોધજ નથી, પછી લક્ષણાની શી આવશ્યકતા ? અને જે સ્વામિશ્રીરામાનુજીયાર્યજીએ એમ લખ્યું છે કે—

“ભેદવાદિનાઞ્ચાત્મ્યન્ત મિત્રયોઃ કેનાપિમકરંૈકવાસંભવાદેવ બ્રહ્માત્મભાવોપદેશો ન સમ્ભવતીતિ સર્વ વેદાન્તપરિત્યાગઃ સ્યાત્ ” શ્રી૦
મા૦ વ્ર૦ મૂ૦ ૧. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ — જે કેવલ ભેદવાદી છે તેમના મતમાં પરસ્પર આત્મ્યન્ત મિત્ર જે છવ અને ઇશ્વર છે, તેની કોઈપણ પ્રકારે એકતા ન હોવાથી બ્રહ્માત્મ ભાવનો ઉપદેશ બનીજ શકતો નથી. એ માટે તેમના મતમાં સર્વ વેદાન્તનો પરિત્યાગ થાય છે. એ કેહેવું તેમનું ઠીક નથી કેમકે—“તત્ત્વમસિ” એ વાક્યમાં જ્યારે છવ અને બ્રહ્મની એકતા અભિપ્રેતજ નથી, કેવલ છવનુંજ વર્ણન છે, તોપછી ઉક્ત દોષ શી રીતે આવી શકે ? હવે રહ્યું એટલુંજ કે—પેતદાત્મ્યામિદં સર્વ તત્ત્વમસિન્નેતકેતો ” છાં૦ ૬ ॥ ૭ ॥ એનો તો આશય એવો છે કે—
પેતદાત્મનઃ માવપેતદાત્મ્યમ્—હે સ્વેતકેતો તેજ આત્માના એ સર્વભાવ છે; અને તે આત્મા તું છે. એ પ્રમાણે એતદાત્મ્ય દહેવાથી સર્વાત્મવાદનો અભિપ્રાય નીકળતો નથી, કિંતુ છવના ભાવોનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે, જે ભાવ પ્રથમ પોડશ કલાવાન્ પુરૂષના નામથી વર્ણન કર્યો છે. તો પછી એ ઠેકાણે છવ બ્રહ્મની એકતાની તો કયાજ શી કરવી ? હવે રહી એ વાત કે જે વેદાન્ત વાક્યોમાં અભેદોપાસનાના અભિપ્રાયથી છવ બ્રહ્મની એકતા કેહેવાઈ છે જેમકે—“અહચાત્ત્વમસિ મમયોદેયતેત્ત્વંવાહમસ્મિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં છવ બ્રહ્મની એકતા ઓધન દરવાનો અભિપ્રાય નથી. કિંતુ અપહતપાપ્યાદિ બ્રહ્મના ધર્મ છવમાં આવવાથી બ્રહ્માત્મ ભાવનો ઉપદેશ બની શકે છે. અથવા

તેનાં શમવિધિના અભિપ્રાયથી “સર્વં સ્તલિવદ્વ્રજ” ઇત્યાદિ વાક્યની પેઠે શાન્તિને માટે અભેદોપાયના છે. તે પછી કેવલ ભેદવાદીઓના મતમાં સર્વં વેદાન્તનો પરિત્યાગ કેમજ કહી શકાય? અસ્તુ. સ્વામિશ્રી શમાનુજાચાર્યજીના નિમ્ન લિખિત લેખથી અમારે તેમની માથે તાત્પર્યમાં કંઈ વિરોધ નથી, એ માટે તેમના લેખની અમે આ ઠેકણે વિશેષ સમીક્ષા અટકાવીએ છીએ તથાહિ —

“અતશ્ચિદાત્મકસ્ય સર્વસ્ય વસ્તુ જાતસ્ય વ્રત્યતાદાત્મ્ય મા-
ત્મશરીરભાવાદેવેત્યવગમ્યતે તસ્માદ્વ્રજ વ્યતિરિક્તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય તન્ન-
રીત્યનૈવવસ્તુત્વાત્ તસ્યમતિપાદકોઽપિગચ્છસ્તત્પર્યન્તમેવ સ્નાર્થ
મભિદધાતિ અતઃ સર્વશબ્દાનાં લોક્યુત્પત્યવગત તત્તત્પદાર્થ
વિશિષ્ટ વ્રજ્યાભિધાયિત્વ તિદ્ધામિતિ એતદાત્મ્યમિદં સર્વમિતિ પ્રતિજ્ઞાતા-
ર્થસ્ય તત્ત્વમસીતિ સામાન્યિકરણ્યેન વિશેષેણોપસંહારઃ॥ ”

અર્થ—જહ એતનરૂપ સર્વ વસ્તુ માત્રનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ
તેના શરીર હોવાના અભિપ્રાયથી છે, એ માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન મંપૂર્ણ
પદાર્થ તે બ્રહ્મના શરીરરૂપે છે અને તેના પ્રતિપાદક શબ્દ બ્રહ્મનુંજ
કથન કરે છે. એ પ્રમાણે “એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્” એ વાક્યનો અર્થ
છે, અને એજ વાતનો “તત્ત્વમસિ” એ સામાન્યિકરણ બાધક
વાક્યથી વિશેષ રૂપતા કરીને ઉપસંહાર કર્યો છે. એ વિશિષ્ટાદ્વૈતવા-
દિઓનો સિદ્ધાન્ત છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતનો અર્થ લાલ એ થયો કે —

“વિશિષ્ટચ વિગિષ્ટચ વિશિષ્ટે ॥ વિશિષ્ટયોરદ્વૈતં વિશિષ્ટાદ્વૈતમ્ ॥”

અર્થ—પ્રથમ વિશિષ્ટનો અર્થ સૂક્ષ્મ ચિદચિત્ વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિય
છે, અને બીજા વિશિષ્ટ શબ્દનો અર્થ સ્થૂળ ચિદચિદસ્તુ વિશિષ્ટ
ઇન્દ્રિય છે અને કાર્ય કારણરૂપ શરીર વિશિષ્ટનું જે ઐક્ય તેનું નામ
વિશિષ્ટાદ્વૈત કેહેવાય છે. સારાંશ એટલો નીકળે છે કે—ઉક્ત સ્વામી
જીના મતમાં જીવ, ઇન્દ્રિય અને પ્રકૃતિ એ ત્રણે પદાર્થ અનાદિ છે.

અને પ્રકૃતિને ઇશ્વરના આમર્થ્યથી ભિન્ન માની નથી. એટલાજ અંશમાં પ્રહ્મની માથે અભેદોપદેશ છે. એ તાત્પર્યથી છુવ ઇશ્વરના લેદવાદી વૈદિક લોકોથી ઉક્ત મતનો અત્યન્ત ભેદ નથી. એ માટે અમે એ મતની વિશેષ સમીક્ષા કરતા નથી. વિશેષ સમીક્ષા તો અમે આ ઠેકાણે શંકરમતની કરીએ છીએ કે જેના મતમાં “આ સર્વ જડ ચેતન શુદ્ધાશુદ્ધ ભદ્રુષુરૂ સર્વ પ્રહ્મજ પ્રહ્મ છે, અને વેદાદિ શાસ્ત્ર સર્વ અસત્ય છે, અને તે મિથ્યારૂપી વેદ શાસ્ત્રથીજ પ્રહ્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ” એ પ્રકારે અસત્થી મત્ની પ્રાપ્તિ તેમના મતમા માની છે, જેમકે —

“કથञ्चાનૃતેન મોક્ષશાસ્ત્રેણ પ્રતિપાદિતસ્યાત્મૈકત્વસ્ય સત્યત્વદુ-
પપદ્યતેતિ ” શં. મા. વ્ર. મૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪

અર્થ — અનૃત મોક્ષ શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત જે છુવ પ્રહ્મની એકતા તે કેવી રીતે સત્ય થઈ શકે ? એવી રીતે પ્રશ્ન છે અને તેના ઉત્તરમાં ઉક્ત મતમા એમ જણાવ્યું છે કે “અમારા મતમાં સર્વ વ્યવહાર પ્રહ્મ જ્ઞાનથી પ્રથમ પ્રથમ સત્ય સમજી શકાય છે અને વાસ્તવમાં સર્વ પદાર્થ સ્વપ્ન પદાર્થની સમાન અસત્ય છે. પછી પાછો આ ઠેકાણે વળી પ્રશ્ન એવો કરે છે કે —

“ન હિ રજ્જૂસર્વેણદણોન્નિયતે નાપિ મૃગતૃણિકામ્ભસાપાનાવગા-
હનાદિ પ્રયોજનાક્રિયતે ” શં. મા. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪

અર્થ — રજ્જુના સાપથી ડસાયલો પુરૂષ મરતો નથી, અને મૃગતૃણિકાના જલથી સ્નાન તથા પાન આદિ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, તો પછી તમારાં મિથ્યા શાસ્ત્રથી મત્ય મોક્ષરૂપ પ્રયોજન કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ? એનો ઉત્તર શંકરમતમાં એવો આપ્યો છે કે — જેવી રીતે વિષભક્ષણના સદેહથી મનુષ્ય મરી જાય છે, જેથી જીહાં સ્વપ્નથી તેનું જ્ઞાન જાગૃતાવસ્થામાં સત્ય થઈ જાય છે, અને જેથી સ્વપ્નના જીહાં સિંહથી ડરીને સત્ય જાગૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે અમારા મિથ્યા મોક્ષ શાસ્ત્રથી સત્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે

સમીક્ષા — ઉપરોક્ત ત્રણે દૃષ્ટાન્ત માયાવાદીઓનાં ઠીક નથી-
 (૧) જે વિષની શંકાથી મરવાનું બતાવ્યું છે ત્યાં પણ ભયથી મર-
 વાનું છે તો પછી ભય તો સત્ય જ છે. એ માટે સત્યથીજ સત્ય
 થયું. (૨) જે સ્વપ્નના પદાર્થોનાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં તે પણ અસત્થી
 સત્ની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરતાં નથી, કેમકે સ્વપ્નના પદાર્થોનાં જ્ઞાન અસ-
 ત્ય નથી અને તેનીજ પ્રાપ્તિ જાગૃતિમાં થાય છે. અને વાત એમ
 પણ છે કે-જાગૃતના પદાર્થજ સ્વપ્નમાં અન્યથા પ્રતીત થાય છે;
 અત્યન્ત અસત્ સ્વપ્નના પદાર્થ નથી. (૩) એમ કહ્યું કે સ્વપ્નના
 સિંહથી સત્ય જાગૃત અવસ્થા થાય છે તો ત્યાં પણ ઉક્ત પ્રકારથી
 ભયજ કારણ છે અને તે ભય સત્ય છે. બીજા દોષ અદ્વૈતવાદમાં એ
 પણ લાગે છે કે તેઓએ જે અસત્થી સત્ પ્રાપ્તિના ત્રણ દૃષ્ટાન્તો
 આપ્યાં છે, તે તેમના મતમાં લાગી શકતાં નથી. કેમકે તેમનાં મતમાં
 વિષથી મરવું, સ્વપ્નના પદાર્થોનું જ્ઞાન, અને સ્વપ્નના સિંહથી ડરીને
 જાગવું એ ત્રણે વસ્તુઓ મિથ્યા છે. તો પછી અસત્થી સત્ની
 પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે? આ તો ઉલટી અસત્થી અસત્નીજ પ્રાપ્તિ
 સિદ્ધ થઈ. અને જે એમ કહ્યું છે કે-સર્વ બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે, તે પણ
 ઠીક નથી, કેમકે બ્યારે સર્વ બ્રહ્મજ હવું તો પછી “एकं बीजं
 बहुधा यः करोति” શ્લો ૬ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બીજરૂપ પ્રકૃ-
 તિની ઘણા પ્રકારથી રચના કરવાવાળો કોણ? અને તેનો એવો
 ઉત્તર આપ્યો કે—

“अविद्याकृत नामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरोभवति व्योमेव घट-
 करकाद्युपाध्यनुरोधी” શં માં વ્રં મૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪

અર્થ — અવિદ્યાકૃત જે નામ રૂપોપાધિ તેના અનુરોધથી અર્થોત્
 તંના પ્રબલ પડવાથી તે બ્રહ્મની ઇશ્વર સંજ્ઞા થઈ જાય છે-જેમકે
 ઘટાદિ ઉપાધિઓથી મહાકાશની ઘટાકાશાદિ સંજ્ઞા થઈ જાય છે. એ
 પ્રમાણે બ્રહ્મની પણ ઉક્તોપાધિ વશથી ઇશ્વર સંજ્ઞા થઈ જાય છે.
 પછી તે ઇશ્વર અવિદ્યાકૃત નામરૂપવાળા જીવોના ઇશ્વર કેહેવાય છે
 અને તેના વ્યવહાર વિષયમાં તે ઇશ્વર છે. એ પ્રકારે અવિદ્યારૂપો
 પાધિથીજ ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું, સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિપણું, ઇત્યાદિ

ધર્મ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં નથી. એ માયાવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત એટલા માટે ઠીક નથી કે સર્વ શક્તિમાન બ્રહ્મ ઉપર માયા પ્રબલ થઈ જ નહીં શકે. “તદનન્યત્વમારમ્ભણશ્ચદાદિમ્ભયઃ” એના અર્થમાં તો માયા વાદીઓએ સર્વ વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મ માની છે તો પછી પ્રબલ પડવા-વાળી માયા તેનાથી લિપ્ત કેવી રીતે રહી? જો એમ કહે કે માયા પણ બ્રહ્મની શક્તિભૂત છે; તો પછી સ્વશક્તિથી બ્રહ્મ પોતાની ઉચ્ચ પદવીથી પડીને ઇશ્વર કેમ બને છે? કેમકે તેની શક્તિ તો તેના સામર્થ્યને વધારવા માટે છે, પણ કાંઈ સામર્થ્ય ઘટાડવાને માટે નથી. અને જે —

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સ્જાતિ પ્રભુઃ ॥

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ગી૦ ૫ ॥ ૧૪ ॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવસુકૃતં વિભુઃ ॥

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુચ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ગી૦ ૫ ॥ ૧૫ ॥

એ બંને ગીતાના શ્લોકોનો સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એવો અર્થ કર્યો છે કે—એ શ્લોક પરમાર્થાવસ્થામાં વ્યવહારનો અભાવ કથન કરે છે, અર્થાત્ વાસ્તવમાં નથી કોઈ ઇશ્વર અને નથી કોઈ જીવાદિ; એ તો સર્વ માયા માત્ર છે. ઉક્ત શ્લોકોનો એવો આશય કહાડવો. એ ગીતાના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. ન કેવલ ગીતાથીજ વિરુદ્ધ, કિંતુ સ્વામી શંકરાચાર્યજી કૃત ઉક્ત શ્લોકોનાં ગીતાલાખ્યથી પણ વિરુદ્ધ છે ઉક્ત શ્લોકોના લાખ્યમાં સ્વામીજી એમ લખે છે કે કોઈ ભક્તોના પાપોને પરમેશ્વર પોતાના શિરપર લેતા નથી, કિંતુ અજ્ઞાનથી તે જીવોનું જ્ઞાન ઢંકાયલું છે અને જ્ઞાનથી મોહ પામેલા અવિવેકી જીવો પુણ્ય પાપ કરે છે. “ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ” એ શ્લોકના લાખ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પોતે એમ અર્થ કર્યો છે કે—પરમેશ્વર કોઈનાં કર્મ બનાવતો નથી અને કોઈને કર્મોનો કર્તા પણ બનાવતો નથી. કિંતુ જીવોનો સ્વભાવજ તેની અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિથી પોતપોતાનાં કર્મો કરાવે છે. જ્યારે સ્વામી શંકરાચાર્યજી પોતાનાં લાખ્યમાં એવો અર્થ કરે છે અને ગીતાથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે

ઉક્ત શ્લોકોમાં અજ્ઞાનથી જીવોને મોહ પામવું કહ્યું છે, તો પછી આ ઠેકાણે સ્વામીજી એમ કેમ કહી શકે કે “ ઇશ્વરાદિ પણ અજ્ઞાન વંશ થઈને સર્વ કરે છે ? સર્વ ધારણ કરે છે ? પરમાર્થમાં “ નક-
તૃત્વંનકર્માણિ ” એ નિષેધ છે. અને આગળ —

ઈશ્વરઃ સર્વં ભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુનતિષ્ઠતિ ॥

ભ્રામયન્સર્વં ભૂતાનિ યન્ત્રારુદ્ધાનિ માયયા ॥ ગી. ૧૮ ॥૬૧ ॥

આ શ્લોક કે જેનું પ્રમાણ સ્વામી શકરાચાર્યજી લખે છે, તેમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે કે હે અર્જુન ! ઇશ્વર પોતાની યંત્રરૂપ માયાવડે સર્વ પ્રાણિયોને ભ્રમણ કરાવતો સર્વના હૃદય દેશમાં રહે છે. ઉક્ત શ્લોકથી પણ માયારૂપી મોહથી મોહિત જીવજ જણાય છે, પણ કાંઈ ઇશ્વર નથી. તો પછી અદ્વૈતવિદ્યાચાર્ય સ્વામિજીએ પોતાના માયો-
પાધિવાળા ઇશ્વરને માટે ઉક્ત શ્લોક કેવી રીતે પ્રમાણમાં આપ્યો ? એ અદ્વૈત મતમાં એ પ્રમાણે વિરોધ અનેક ઠેકાણે દેખાય છે. જેમકે કોઈ ઠેકાણે તો અવિદ્યોપાધિથી જીવ બને છે; અને કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યોપાધિથી ઇશ્વર બની જાય છે. કોઈ ઠેકાણે માયા અને અવિ-
દ્યાને એક માની છે તો કોઈ ઠેકાણે શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાનને માયા માની છે અને મત્તીન મત્ત્વ પ્રધાનને અવિદ્યા માની છે; ઇત્યાદિ સેંકડો વિરોધો છે. પ્રકૃત એ છે કે આ સૂત્રમાં એમ કેહેવાય છે કે પરમાર્થના અભિ-
પ્રાયથી સૂત્રકારે “ તદનન્યત્વ ” એ સૂત્ર કહ્યું છે અને એ સૂત્રમાં કાર્ય પ્રપંચનું ખંડન ન કરતાં પરિણામ પ્રક્રિયાનો આશ્રય કર્યો છે અને તે આશ્રયનો સ્વામીજીએ સંગુણોપાસનામાં પણ ઉપયોગ જતા-
વ્યો છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે સંગુણોપાસનામાં ઉપયોગ જતાવીને વળી પરમાર્થાભિપ્રાયથી સર્વ વસ્તુ ભાત્રને પ્રદ્ધ કથન કરવું, એ એક એવો ગુપ્તભાવ છે કે જેની માયાને માયાવાદીઓજ સમજી શકે, બાકી બીજા તો કોઈ સમજી શકે તેમ નથી.

અસ્તુ. માયાવાદનું એ મહત્ત્વ સુવિરોધ હોય; અમારે તો આ ઠેકાણે સૂત્રકારનો આશય સ્પુટ કરવા સાથે તાત્પર્ય છે. સૂત્રકારનો આશય એ સૂત્રમાં સત્કાર્યવાદથી છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ ઉપાદાન રૂપથી

આ કાર્યરૂપ જગત્ નામરૂપ બનાવવાથી પૂર્વે પણ સત્ હતું, એજ આશયને આ નિમ્ન સૂત્ર પણ સ્પષ્ટ કરે છે. ૧૪

ભાવેચોપલબ્ધેઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—ભાવે ॥ ચ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—કારણનાં વિદ્યમાન હોવાથીજ કાર્યની ઉપલબ્ધિ જણાવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપાદાન કારણ વિના આ જગત્રૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન નહિ થાય; અને તે કાર્ય પ્રથમ કારણરૂપે વિદ્યમાન હતું. એ વાતને આગળતું સૂત્ર સ્પષ્ટ કરે છે. ૧૫

સત્ત્વાચ્ચાવરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—સત્ત્વાત્ ॥ ચ ॥ અવરસ્ય ॥

અર્થ—(અવરસ્ય) કાર્યની (સત્ત્વાત્) સત્તા જણાવાથી આ કાર્ય પ્રથમ કારણરૂપે સત્ હતું. ૧૬

સંગતિ—કોઈ કોઈ સ્થાનમાં ઉત્પત્તિથી પ્રથમ કાર્યનો અસત્ વ્યપદેશ અર્થાત્ ન થવાપણું દેખાય છે જેમકે—

“અસદેવેદમગ્રઆસીત્” છાં૦ ૩ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥ “અસદ્વા
ઈદમગ્રઆસીત્” તે૦ ૨ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પ્રથમ આ અસતજ હતું; અને બીજાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ વાક્યનો અર્થ પણ એજ પ્રમાણે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એમ જણાય છે કે પ્રથમ આ કાર્યરૂપ જડ દ્રવ્ય નહીં હતું તો પછી તેને કારણરૂપે સત્ શી રીતે કહી શકાય? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

અસદ્વ્યપદેશાન્નેતિચેન્ન ધર્માન્તરેણ વાક્યશેપાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—અમદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ધર્માન્તરેણ ॥ વાક્યશેપાત્ ॥

અર્થ—જો કાર્યને ન થવાતું કથન કરાય તો તે ઠીક નહિ, કેમકે અન્ય પ્રકારથી કાર્યની સત્તા ઉક્ત વાક્યોમાં દેખાય છે. એ

વાત વાક્યના અંતના અક્ષરોથી સ્પષ્ટ છે જેમકે—“અસદેવેદમગ્રા-
સીત્” એ વાક્યનું કથન કરીને આગળ લખ્યું છે કે ‘તત્સદાસીત્’
એજ પ્રમાણે તૈત્તિરીય વાક્યની આગળ પણ “તદાત્માનંસ્વમકુરુત્”
એ વાક્યોના અર્થ એમ છે કે “તે પ્રથમ સત્ હતું. તેણે પો-
તાના આત્માને જનાવ્યો.” એ વાક્યથી જણાય છે કે નામરૂપવાળી
વસ્તુજ લોકમાં સચ્છન્દથી કેહેવાય છે; તે સમયે આ કારણે જ જગ-
તનું નામરૂપ નહીં હતું. એ અભિપ્રાયથી “અસદ્વ્યવદેશ” કહ્યો
છે; અને કારણરૂપે કાર્ય સત્ હતું એ અભિપ્રાયથી “તત્સદાસીત્”
ધૃત્યાદિ વાક્યોમાં સત્નું કથન કર્યું છે અને જે વાક્યમાં એમ લખ્યું
છે કે “તેણે આત્માને કર્યો” તે કેમણે આત્મા સ્વપ્નનો અર્થ પ્રદર્શની
વિભૂતિ હોવાથી પ્રકૃતિનો છે. એ પ્રકારે સત્ અસતનો કેાઈ પ્રકારે
વિરોધ નથી. એ વાત યુક્તિ અને સ્પષ્ટોથી પણ જણાય છે.

યુક્તેઃ શબ્દાન્તરાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—યુક્તેઃ ॥ શબ્દાન્તરાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—યુક્તિથી અને બીજાં સ્પષ્ટ પ્રમાણથી કાર્ય કારણની
એકતા જણાય છે. યુક્તિ એ છે કે જે કારણમાં કાર્યનો ભાવ હોય
છે, તેનાથી તે કાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અન્યથી નહિ; જેમકે માટીથી
ઘડો, દુધથી દહિં ધી ત્રિગેરે. દુધમાં પ્રથમથીજ ઘૃતાદિ સૂક્ષ્મરૂપથી
હોય છે. એ પ્રકારે કાર્ય, કારણવસ્થામાં પણ સૂક્ષ્મરૂપથી રહે છે.
કેવલ તેની કાર્યરૂપે અભિવ્યક્તિ એટલે પ્રકાશ થાય છે. આ સૂત્રમાં
સ્વા૦ શ૦ આ૦ એ સમવાય સંબંધનું ખંડન મહા જ્ઞેરથી કર્યું છે,
તે સૂત્રના આશયથી સુવધા વિરુદ્ધ છે. (સમવાય સંબંધ એટલે કે
વૈશેષિકશાસ્ત્રમાં નિત્ય સંબંધને કહે છે જેમકે બ્રહ્મમાં સચ્ચિદા-
નંદાદિ ગુણોનો અને જડદ્રવ્યમાં રૂપરસાદિનો સંબંધ તેનું નામ
સમવાય કેહેવાય છે.) કેમકે સૂત્રકારનો આશય સમવાયનાં ખંડનનો
જણાતો નથી. ૧૮

પટવચ્ચ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦ — પટવત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — જેવી રીતે લપટેલું કપડું માલમ પડતું નથી, કે આ કપડું છે કે કાંઈ અન્ય વસ્તુ છે; પછી જ્યારે તેને ફેલાવીને ખુલ્લું કરે, ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે આ કપડું છે. એ પ્રકારે આ કાર્ય જગત્ કારણાવસ્થામાં સમવેદિત પટની પેઠે હતું અને કાર્યાવસ્થામાં ફેલાવેલા પટની અમાન રૂપાન્તર પ્રાપ્ત થયું, એ માટે કાર્ય કારણમાં કોઈ પ્રકારે ભિન્નતા નથી.

યથા ચપ્રાણાદિ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦ — યથા ॥ ચ ॥ પ્રાણાદિ ॥

અર્થ — જેવી રીતે પ્રાણ રોકવાથી તેનું કામ બંધ થયું એમ પ્રતીત થાય છે, પછી પાછો છોડી દીધાથી પ્રાણનું આવવું જવું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, એ પ્રમાણે આ કાર્ય જગત્ પણ કારણાવસ્થામાં રોકાયેલા પ્રાણની અમાન હતું. ૨૦

હવે કાર્ય કારણનો અભેદ કથન કર્યા પછી ઇતરભ્યપદેશાધિકરણમાં હવે પ્રશ્નનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતિથી કથન કરે છે.

મંગલિ — પૂર્વના અધિકરણોમાં વેદાન્તવાક્યોનો વિરોધ પરિહાર કર્યો. જેમકે બ્રહ્મ સૂત્ર ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૧ તથા ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪ તથા ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૭ ॥ માં અદમદ્ વિધાયક વાક્યોના વિરોધ પરિહાર કર્યો. હવે આ અધિકરણમાં આત્મત્વવટે જીવનો પ્રવેશ વિધાન ક્રવાવાળા વાક્યો કે જેથી વૈદિક ઠૈનવાદની સાથે વિરોધ આવે છે તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો.

૭ ઇતરવ્યપદેશા
ધિકરણ.

ઇતરવ્યપદેશાદ્દિતાકરણાદિ દોષ- પ્રસક્તિઃ ॥૨૧॥

પદ૦ — ઇતરવ્યપદેશાત્ ॥ દિતાકરણાદિ દોષપ્રસક્તિઃ ॥

અર્થ — ઇતર એટલે જીવનું કથન કરવાથી અર્થાત્ પ્રહ્લનોજ જીવરૂપે પ્રવેશ સ્વિકાર કરવાથી, હિત ન કરવાપણું આદિ દોષનો પ્રસંગ આવશે. આ પૂર્વપક્ષ સૂત્ર છે. એનો અભિપ્રાય એવો છે કે જો પ્રહ્લ પોતે પોતાની મેળેજ જીવ બની ગયો, તો તેણે પોતાને માટે હિત કયું કેહેવાય નહિ કેમકે તે પોતે પોતાની મેળેજ અતિ દીન દુઃખી જીવોના ભાવને પ્રાપ્ત થયો અર્થાત્ કોઈ ઠેકાણે કીટ પતંગાદિ શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થયો, તો કોઈ ઠેકાણે ધૃષ્ટિતરોગ વિશિષ્ટ શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થયો. એ પ્રકારે તેણે પોતાના આત્માનું હિત તો કાંઈ પણ કયું નહિ. કોઈપણ જ્ઞાની પોતાને માટે પોતે કેદખાનું બનાવીને બંધનમાં પડતો નથી, તો પછી જે સર્વજ્ઞ પ્રહ્લ, તેણે એમ કયું ? એ પૂર્વપક્ષ કરીને સૂત્રકાર તેનો ઉત્તર આપે છે. ૨૧

અધિકંતુ ભેદનિર્દેશાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦ — અધિકમ્ ॥ તુ ॥ ભેદનિર્દેશાત્ ॥

અર્થ — તે પ્રહ્લ, જીવથી અધિક અર્થાત્ મહાન છે. અને તે શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયો નથી. એ વાત જીવ પ્રહ્લનો ભેદ કથન કરવા-વાળાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે ભેદ એ પ્રકારે છે કે—

આત્માવારદ્રષ્ટ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિર્દિધ્યાસિતવ્યઃ ॥૪॥૫

આત્મા અર્થાત્ પરમેશ્વર જ્ઞાનચક્રથી ભેવા યોગ્ય છે, શ્રુતિવા-ક્યથી સાંખ્યજ્ઞ યોગ્ય છે, સુક્તિયોગી નમન કરવા યોગ્ય છે અને વારંવાર અભ્યાસ વૃત્તિથી જાણવા યોગ્ય છે—“સોમ્નેષ્ટવ્યઃ સવિજિજ્ઞા-સિતવ્યઃ” છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ તે પરમાત્મા જાણવા યોગ્ય છે—
“સતાસોમ્યતદાસમ્પન્નોમવતિ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥ હે સોમ્ય ! ત્યારે એ જીવ તે સત્પુરૂષની સાથે મળે છે. “શરીર આત્માપાદેનાત્મનાન્વા-

સ્કઃ વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૩૫ ॥ આ પ્રાણધારી જીવ પરમેશ્વરના આશ્રયથી છે. ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યોમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ માટે જેની ઉપાસના ઉક્તવાક્યોમાં કથન કરી છે તે બ્રહ્મ, જીવથી મહાન્ છે. તે બ્રહ્મ કદાપિ જીવ બની શકતો નથી. આ સૂત્રમાં સૂત્ર-કારે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યો છે આ સૂત્રમાં સ્વામિશં-કરાચાર્યજીને જીવ ઇશ્વરની એકતા કરવાનો કોઈપણ રસ્તો મળ્યો નથી આખરે હારીને એટલોજ ઉત્તર આપ્યો છે કે—અવિદ્યાકૃત જે નામરૂપ ઉપાધિ છે તેણેજ બ્રહ્મને જીવ બનાવી દીધો. વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જીવ નથી, એનાથી પૂર્વ એકવીસમા સૂત્રમાં પ્રશ્ન એવો હતો કે—જો બ્રહ્મ સ્વયં જીવ બની ગયો તો તેણે પોતાને માટે હિત ન કર્યું, કેમકે તે જીવરૂપ થઈને નાના પ્રકારના દુઃખોમાં સ્વયં પ્રવિષ્ટ થયો. એનો ઉત્તર શંકરમતમાં ઠીક નથી અને અમાસ વૈદિકમત પ્રમાણે તો જે —તત્સમૂવાતદ્વાતુપાવિશત્” તૈં ૨ ॥ ૬ ॥ “અનેનજીવેનાત્મ-નાતુપવિશ્ય નામરૂપેષ્યાકરવાણિ” છાં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યો-માં જીવરૂપે બ્રહ્મનો પ્રવેશ કથન કર્યો છે, તે બ્રહ્મની આત્મભૂત (માલીક અને મીઠકતના અંબધથી) વસ્તુ હોવાથી કર્યો છે. પરંતુ કાંઈ અભેદનાં અભિપ્રાયથી નથી. એ પ્રમાણે પ્રવેશ વિધાયક ઉક્ત વાક્યોનો વૈદિક દ્વૈતપાદની સાથે કોઈપણ પ્રકારે વિરોધ આવતો નથી. ૨૨

અશ્માદિવચ્ચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—અશ્માદિવત્ ॥ ચ ॥ તદનુપપત્તિઃ॥

અર્થ—પથર આદિની સમાન જીવ બ્રહ્મ બની શકતો નથી; જે પ્રમાણે પથરસદિ અત્યન્ત વિભત્તીય પદાર્થ છે, તે પ્રમાણે જીવ પણ અત્યન્ત વિભત્તીય પદાર્થ છે તે કદાપિ બ્રહ્મ બની શકતો નથી, અને બ્રહ્મ કોઈપણ સમયે જીવ બની શકતો નથી. આ સૂત્રનો અર્થ શંકરમતમાં એવો કર્યો છે કે—જો પ્રકારે એક ખાણમાંથી બહુ મુદ્યવાળા મણિ આદિ પાપાણુ ઉત્પન્ન થાય છે એજ પ્રમાણે એકજ બ્રહ્મથી નાના પ્રકારનું આ જગત્ બની જાય છે, એ માટે પૂર્વોક્ત દોષની અનુપપત્તિ અર્થાત્ અસિદ્ધિ છે. આ અર્થ આ અધિકરણની

સાથે ખીલકુલ સંગતિ રહિત છે, કેમકે બ્રહ્માને સ્વયં જીવ જનવામાં પૂર્વપક્ષ સૂત્રમાં દોષ આપવામાં આવેલો છે અને “અધિકન્તુમેદ-નિર્દેશાત્” વ્ર૦ સ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૨ ॥ એ સૂત્રમાં બ્રહ્માને અધિક જતા-વ્યું છે. અર્થાત્ એમ જતાવ્યું છે, કે બ્રહ્મા મહાન્ છે તે કદાપિ જીવ થઈ શકે નહિ. અને આ સૂત્રમાં પણ એજ વાત જતાવી છે કે જેવી રીતે પત્થર આદિ અન્ય વસ્તુ બ્રહ્મા થઈ શકે નહિ, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મા બની શકે નહિ.

સ્વામિરામાનુચાર્યજીએ એ સૂત્રનો એવોજ અર્થ કયો છે—કે જેમ પાપાણાદિ અત્યન્ત વિનતીય પદાર્થ બ્રહ્મા બની શકતા નથી, તે પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મા થઈ શકે નહિ. છેવટે એટલે સુધી વર્ણન કયું છે કે—સર્વજ્ઞ, સત્ય સંકલ્પ બ્રહ્મા, કદાપિ જીવ થઈ શકે નહિ. ૨૩

સંગતિ—હવે આ ઠેકાણે ઉક્ત બ્રહ્માના વિષયમાં એવો પ્રશ્ન થાય છે કે—તે બ્રહ્મા જગત્કર્તા થઈ શકે નહિ, કારણકે કર્તા થવાની સામગ્રી તેની પાસે કાંઈ જણાતી નથી? એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર અંધન કરે છે.

++++++
 ૮ ઉપસંહાર દર્શના
 ધિકરણ.
 ++++++

ઉપસંહારદર્શનાન્નેતિચેન્ન ક્ષીરવદ્ધિ ॥૨૪

પદ૦—ઉપસંહારદર્શનાત્ ॥ના॥ ઇતિ॥ ચેવ ॥ નાક્ષીરવત્ ॥હિ॥

અર્થ—કર્તાની પાસે સામગ્રી ન દેખાવાથી બ્રહ્મા જગત્કર્તા કારણ નહિ થઈ શકે, કારણકે તેની પાસે કોઈ જાતની સામગ્રી નથી. એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર એજ સૂત્રના ઉત્તરાર્ધમાં એવો આપ્યો છે કે—જેવી રીતે દૂધ કોઈપણ અન્ય સામગ્રિ વિશેષ વિના દહિ બની જાય છે, એ પ્રકારે બ્રહ્મા પણ સ્વભાવ વિશેષથી જગત્કર્તા કારણ થઈ શકે છે. આ સૂત્રમાં દૂધનું દહ્યાંત કોઈ બીજાની સહાયતા નહિ લેવાના અભિપ્રાયથી છે; પરંતુ એમ નહિ સમજાવેલું કે દૂધની સમાન બ્રહ્મા સ્વયં જગત્કર્તા પરિણામ થઈ જાય છે. કેમકે એ દૂધ દહિની સમાન

+++++ પચિત્તમ જગત માન્યં ક્ષિત તો બ્રહ્મામત્ર ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૬ ॥

એ સૂત્રમાં એમ વર્ણન નહિ હોત કે પરમાત્મા જગતનું નિમિત્ત કારણ છે અને પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે અને—

“ નતસ્ય કાર્યં કરણં ચવિદ્યતે નતત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચદૃશ્યતે ॥

પરાસ્યશક્તિર્વિવિધૈવશ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલક્રિયાચા ॥ શ્લે ૮ ॥ ૬

અર્થ — એનું કોઈ કાર્ય નથી તેમજ કારણ પણ નથી; તેની બરોબરી કોઈ નથી તેમજ અધિક કોઈ નથી; તેનાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ, ક્રિયારૂપ શક્તિ બહુ પ્રકારે સંભળાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મને નિરાકાર વર્ણવ્યો છે. એથી પણ જણાય છે કે તે બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ, અને ક્રિયા જણાયાથી આ ઠેકાણે દૂધનું દૂધાંત આપ્યું છે. એજ વાતને આગળનાં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૨૪

દેવાદિવદપિલોકે ॥ ૨૫ ॥

પદ ૦ — દેવાદિવત્ ॥ અપિ ॥ લોકે ॥

અર્થ — જે પ્રકારે દિવ્ય ગુણવાળા પુરુષો પોતાની વિચિત્ર શક્તિથી સાધન સામગ્રી વિના જગતમાં વિચિત્ર કાર્ય ઉત્પન્ન કરી દે છે—જેમકે ભૂમીપર ઘોડાઆદિ જોડયા શિવાય વિચિત્ર પ્રકારના વાહનો ચલાવી શકે છે, તથા મનુષ્યાદિ જૂત મોઢાવાળા વિના દેશ-દેશાન્તરોના સમાચાર જ્ઞાત કરી લે છે—એ પ્રકારે નિરાકાર બ્રહ્મ હસ્તપાદાદિ વિના સંપૂર્ણ સંસારને નિર્માણ કરે છે. એમાં કંઈપણ દોષ આવતો નથી. આ સૂત્રમાં દેવાદિકોનું દૂધાંત આપ્યું છે તે પણ એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે બ્રહ્મ જગતનું પરિણામી ઉપાદાન કારણ નથી. શંકરાચાર્યજીના મતમાં આ ઉપસંહાર દર્શનાધિકરણને પરિણામ વાદમાં લગાવ્યું છે કે બ્રહ્મજ નાના પ્રકારની વસ્તુઓમાં પરિણત થઈને દૂધ દહિની પેઠે જગતરૂપ બની ગયા છે. જેમકે—સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ (૨૪) માં સૂત્રનાં ભાષ્યમાં એમ લખ્યું છે કે —

“ તસ્માદેકસ્યાપિ વ્રહ્મણો વિચિત્રશક્તિયોગાત્ ક્ષીરાદિવદ્વિચિત્રપરિણામરૂપમયતે ” શં ૦ માં ૦ હવે સૂત્રકારનો એવો આશય બીલકુલ

નથી. જેને એ આશયની પ્રાપ્તિ હોય તેનું ખંડન કરવા માટે આ કૃત્સ્નપ્રસક્ત્યધિકરણ લખ્યું છે કે પ્રહ્લ જગત્રૂપ પરિણામને કદાપિ પામી શકતું નથી. એ અધિકરણમાં નિમ્ન લિખિત પ્રશ્ન કર્યો છે. ૨૫

કૃત્સ્નપ્રસક્ત્ય
ધિકરણ.

કૃત્સ્નપ્રસક્તિર્નિરવયવત્ત્વશબ્દ-
કોપો વા ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—કૃત્સ્નપ્રસક્તિઃ ॥ નિરવયવત્ત્વશબ્દકોપઃ ॥ વા ॥

અર્થ—જો પરિણામવાદીઓનાં મતમાં સંપૂર્ણ પ્રહ્લ જગત્રૂપ થયું તો કૃત્સ્નપ્રસક્તિ અર્થાત્ સર્વ પ્રહ્લજ જગત્રૂપ થયું અને પ્રહ્લ ખીલકુલ રહ્યુંજ નહિ, એ દોષ આવ્યો. જો અડધું પ્રહ્લ જગત્રૂપ થયું તો “ન તત્ત્વપ્રતિમાગત્તિ” ઇત્યાદિ નિરાકાર પ્રતિપાદક મંત્રોનો વ્યાકોષ આવ્યો; એ માટે પ્રહ્લને પરિણામી ઉપાદાન કારણ માનવું હીક નથી. વેદ અને ઉપનિષદ તે પ્રહ્લને નિરાકાર વર્ણન કરેછે જેમકે—

“દિવ્યોદ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સંઘાત્માભ્યન્તરોદ્ભવઃ” મુણ્ડ ૨ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

“ઈદંમહદ્ભૂતમનન્તમપારં વિજ્ઞાનઘનમેવ” વૃં ૨ ॥ ૪ ॥ ૧૨ ॥

“સપ્તનેતિનેત્યાત્મા” વૃં ૩ ॥ ૧ ॥ ૨૬ ॥ “અસૂલમનણુ”

વૃં ૩ ॥ ૮ ॥ ૮

અર્થ—(૧) તે પુરૂષ દિવ્ય છે, અમૂર્ત છે, સર્વની બહાર અને અંદર છે અને અજન્મા છે. (૨) તે સર્વથી મોટું તત્ત્વ છે, અનંત છે, અપાર છે, વિજ્ઞાનઘન છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (૩) આ જેટલું દૃશ્ય જગત્ છે તે પરમાત્મા નથી. (૪) તે સ્થૂલ નથી, આણુ નથી, દીર્ઘ નથી, અર્થાત્ સાકાર દ્રવ્યોના સ્થૂળાદિ ભાવોથી સર્વથા રહિત છે. ઇત્યાદિ વેદોપનિષદોમાં તે પ્રહ્લને નિરાકાર વર્ણવ્યું છે, તો પછી તેનું પરિણામ કેમજ થઈ શકે? વળી એજ વાતને

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥૨૭॥

પદ૦—શ્રુતેઃ ॥ તુ ॥ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥

અર્થ — શ્રુતિથી તે બ્રહ્મ નિરાકાર જણાય છે તોપણી તેનું પરિણામ શી રીતે? તે શ્રુતિ એ છે કે—

एतावानस्यमहीमाज्जોज्यायांश्चपृथ्वः पादोऽस्यविश्वामृतानि त्रि-
पादस्याऽमृतान्दिवि ॥ यजु० ૩૧ ॥ ૩ ॥

અર્થ — આ મર્વ જગત્૩પી મહિમા તેના એક પાદસ્થાની છે અને ત્રણ પાદ અમૃત સ્વરૂપ છે. આ ઠેકાણે પાદ વિભાગ કેવલ આ જડ જગત્ને અદ્ય દેખાડવાના અભિપ્રાયથી છે, પણ કાંઈ સાકારના અભિપ્રાયથી નથી, જો સાકારના અભિપ્રાયથી હોત તો તે અમૃત નહિ કહેવાતે. એ પ્રમાણે શ્રુતિથી બ્રહ્મ નિરાકાર જણાય છે, અને જો કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે “શ્રુતિથી બ્રહ્મ નિરાકાર જણાયાથી વાસ્તવમાં બ્રહ્મ નિરાકાર કેવી રીતે મમળય ?” એનો ઉત્તર એજ છે કે “શબ્દમૂલત્વાત્” તે બ્રહ્મ શબ્દમૂલ છે અર્થાત્ શબ્દ પ્રમાણથી જણાય છે. સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ એ મૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે—બ્રહ્મનું પરિણામ થયને જગત્ થઈ ગય છે અને વળી પાછો તે નિરાકાર પણ છે. જ્યારે એમ પૂછવામાં આવે કે એ વાત કેમ સમજી શકાય કે એક વસ્તુ પરિણામી ઉપાદાન કારણ પણ છે અને વળી તે નિરાકાર પણ છે? એનો ઉત્તર એવો આપ્યો છે કે—

“ અચિન્ત્યાઃ સ્વલુપેભાવા નર્તાસ્તર્કેણયોજયત્ । પ્રકૃતિભ્યઃ પરં
યચ્ચતદાચિન્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ જે ભાવ વિચારમાં નહિ આવી શકે તેમાં તર્ક નહિ કરવા જોઈયે જે પ્રકૃતિથી પર છે તે અચિન્ત્ય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મ અચિન્ત્ય છે. એ માટે તેમાં કૃત્સ્નપ્રસક્તિવાળો એવો તર્ક નહિ કરવો જોઈયે કે તે બ્રહ્મ જગત્નું પરિણામી ઉપાદાન કારણ કેમ થયું અને વળી નિરાકાર કેમ રહ્યા? અને એવો પણ ઉત્તર આપ્યો છે

કે અવિદ્યાકૃત ઉપાધિ કલ્પિત રૂપથી તે સંસારરૂપ બની ગયો વાસ્તવમાં તે નિરાકાર છે. ધન્ય છે યુક્તિકારને !!! અહિં સ્થાનમાં તો સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ પોતાના મતને ઘણાજ શિથિલ કરી દીધો છે. પાછળ તો વળી એમ કહેતા આવ્યા છે કે-પ્રહ્લમાં ધર્મની પેઠે કેવળ શ્રુતિ પ્રમાણ નહિ કિન્તુ યુક્તિ પણ પ્રમાણ છે, પણ અહિં જ્યારે યુક્તિમાં પણ કંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે પછી એવો આશ્રય લઈ લીધો કે એમાં યુક્તિ કામ ન લાવવી. ઠીકજ છે તો યુક્તિનું કામ આવે પણ કેમ ? જો પ્રહ્લને ઉપાદાન કારણુ માને તો પછી નિરાકાર કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કયાંથી લાવી શકે !!! એ માટે આ ઠેકાણે સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીને તર્કનો રસ્તો ત્યાગ કરવો પડ્યો. ૨૭

સંગતિ — નિમિત્ત કારણવાદીઓના મતમાં નિરાકાર આત્મામાં એવી શક્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે કે હસ્તપાદાદિ વિના આ સંપૂર્ણ જગત્નો કર્તા હોઈ શકે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્રહિ ॥ ૨૮ ॥

પપ૦ — આત્મનિ ॥ ચ ॥ एवम् ॥ विचित्राः ॥ च ॥ हि ॥

અર્થ — પરમાત્મામાં એવા પ્રકારની વિચિત્રશક્તિઓ જણાય છે કે હસ્તપાદાદિ અવયવો વિના સૃષ્ટિને બનાવી શકે છે. સૃષ્ટિનો અ-કર્તાપણાનો દોષ તો માયાવાદીઓના મતમાં આવે છે. તે સૂત્રકાર કથન કરે છે. ૨૮

સ્વપક્ષદોષાન્ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦ — स्वपक्षदोषात् ॥ च ॥

અર્થ — માયાવાદીઓના મતમાં એવો દોષ જણાય છે કે નિરાકાર પ્રહ્લ જગત્નું અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કેમ બની શકે ? એ અલિપ્તપ્રાયથી સૂત્રકારે ઉક્ત સૂત્રથી એમ કહ્યું કે આ સૂત્રથી પણ માયાવાદીઓનો મત ઠીક નથી. અમારા વૈદિક મતમાં એવો દોષ આનતો નથી કે નિરાકાર પરમાત્મા જગત્નું નિમિત્ત કારણુ કેવી રીતે બને ? એ વાતને પુનઃ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે. ૨૯

++++++
 ૧૦ સર્વોપેતા
 વિકરણ.
 ++++++

સર્વોપેતાચતદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—સર્વોપેતા ॥ ચ ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ—અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વ ગુણ સમ્પન્ન છે, એ માટે તે અક્ષરથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે—એ વાતને ઉપનિષદ વાક્યમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે—“एतस्यवाक्षरस्यमज्ञासने गार्गिसूर्या-
 चन्द्रमसौविधृतौतिष्ठतः ॥ ब० ૩ ॥ ૮૯ ॥ હે ગાર્ગિ ! તે એક પર
 માત્માની આજ્ઞામાં સૂર્ય ચંદ્ર સ્થિર છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એટલું
 સિદ્ધ થાય છે કે તે નિરાકાર અક્ષરબ્રહ્મજ સર્વ જગત્નું નિમિત્ત
 કારણ છે. અને જે એમ કહ્યું કે સાધન વિના તે પરમાત્મા કર્તા
 કેવી રીતે થઈ શકે ? એ વાતનું સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ખંડન કર્યું છે. ૩૦

વિકરણત્વાન્નેતિચેત્તદુક્તમ્ ॥૩૧ ॥

પદ૦—વિકરણત્વાત્ ॥ ના ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મ સાધન રહિત હોવાથી જો એમ કેહેવાય કે
 તે જગત્નો કર્તા ન થઈ શકે, તો તે વાત ઠીક નથી કેમકે એ વાત
 પ્રથમ કેહેવાઈ ગઈ છે કે તે પરમાત્મા સાધનવિના પણ જગત્નો
 કર્તા થઈ શકે છે—“अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः” વૃ૦ ૩ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ઇત્યાદિ
 વાક્યોમાં ચક્ષુ, શ્રોત્રાદિ રહિત બ્રહ્મનેજ જગત્નું કારણ કથન કર્યું છે—

अपाणिपादोजवनोग्रहितां पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः, श्वेत० ૩ ॥ ૧૯

અર્થ—તે પરમાત્મા હસ્તપાદાદિ અવયવોથી રહિત છે, વેગવાળો
 છે, સર્વનો ગ્રહણ કરવાવાળો છે, આંખ વગર જોઈ શકે છે, કાનવિના
 સાંભળી શકે છે. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયાદિ કરણ રહિત બ્રહ્મમાં સર્વ સામ-
 થ્ય શાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે, એ માટે નિરાકાર બ્રહ્મ જગત્નું કારણ
 હોવામાં કાંઈ દોષ નથી. ૩૦

સંગતિ — જગત્નો કર્તા પ્રહ્લ હોઈ શકે નહિ, કારણકે કર્તાનું કાંઈ ને કાંઈ પ્રયોજન અવશ્ય હોવું જોઈયે; અને જગત્ રચવામાં પ્રહ્લનું કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. સંસારમાં પ્રયોજન એ પ્રકારે હોય છે. એક તો પોતાનો કાંઈ તેમાં અર્થ હોય તે, અથવા બીજાનો અર્થ હોય. તેનો પોતાનો એમાં અર્થ એવી રીતે નથી કે તે પોતે સર્વકામ પૂર્ણ છે અને બીજાનો અર્થ એટલા માટે નથી કે સૃષ્ટિની પ્રથમ બીજે કાંઈ હુતોજ નહિ કે જેને માટે પ્રહ્લ આ જગત્ને રચે ! એટલા માટે મોટા પ્રયાસથી સાધ્ય જગત્નો કર્તા પ્રહ્લ થઈ શકે નહિ. એ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર, નિમ્ન લિખિત પ્રયોજનવત્વાધિકરણમાં સૂત્ર-કાર આપે છે.

++++++
૧૧ પ્રયોજનવત્વા
ધિકરણ.
++++++

નપ્રયોજનવત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦ — ના પ્રયોજન વત્વાત્ ॥

અર્થ — કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન ન હોવાથી આ મહા પ્રયાસ સાધ્ય જગત્નો કર્તા પ્રહ્લ ન થઈ શકે ! આ પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર છે. ઉત્તર —

લોકવત્તુલીલાકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦ — લોકવત્ ॥ તુ ॥ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥

અર્થ — લોકની સમાન અર્થાત્ જેવી રીતે સંસારમાં મોટાં મોટાં કામ રાજા મહારાજાઓ લીલા માત્રથી કરી લે છે અને તેને કાંઈ મોટો પ્રયાસ પડતો નથી, એ પ્રમાણે પરપ્રહ્લ પણ આ જગત્ બિ-અને લીલા માત્રથી રચે છે આ સૂત્રમાં એ વાતનો ઉત્તર આવી ગયો કે સંસાર રચવામાં ઈશ્વરને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, કિંતુ જેવી રીતે સ્વભાવથી શ્વાસ પ્રશ્વાસાદિ વગર મહેનતે શ્વાસ કરે છે તેમાં મનુષ્યને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એજ પ્રમાણે પ્રહ્લને પણ જગત્ રચવામાં પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. ૩૩

સંગતિ — ઈશ્વરને સંસાર રચવામાં ભલે પ્રયત્ન ન પડતો હોય પરંતુ સંસાર રચવામાં તેનું કાંઈ પ્રયોજન તો માલમ પડતું નથી ?

અને વળી ઉલટું વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય એવા બે પ્રકારના દોષ પર-
માત્માના પર લાગે છે. વૈષમ્ય તેનું નામ 'કહેવાય છે કે "કોઈને
ઉંચા બનાવે છે ને કોઈને નીચા બનાવે છે." એ વિષમતારૂપ દોષ
આવે છે. "કોઈને અતિ દીન, દુઃખી બનાવે છે અને કોઈને સુખી
બનાવે છે." એ નૈર્ઘૃણ્ય દોષ પણ આવે છે ! એનો ઉત્તર સૂત્રકાર
આપે છે.

૧૨ વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્ય
ધિકરણ.

વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યેન સાપેક્ષત્વાત્તથાહિદર્શ-
યતિ ॥ ૩૪ ॥

પદ ૦ — વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે ॥ ન ॥ સાપેક્ષત્વાત્ ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ — વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યરૂપ દોષ પરમાત્મામાં લાગતા નથી, કાર-
ણકે તે પરમાત્મા પૂર્વ કર્મોની અપેક્ષાથી સૃષ્ટિ બનાવે છે. એનાથી
એ વાતનો પણ ઉત્તર આવી ગયો કે પ્રયોજનવિના સૃષ્ટિને પેદા
કરતો નથી કિંતુ કર્મોના ફલ આપવા માટે રચે છે. જો એમ કહીએ
કે જ્યારે એકલું પ્રાણજ હતુ તો કર્મ પ્રથમ ક્યાંથી આવ્યા ? એનો
ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. ૩૪

ન કર્માવિભાગાદિતિ चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ૩૫ ॥

પદ ૦ — ન ॥ કર્મ ॥ અવિભાગાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અના-
દિત્વાત્ ॥

અર્થ — એકજ પ્રાણના હોવાથી, કર્મ પ્રથમ નહિ હતાં એમ
નહિ કહી શકાય (કેમકે) કર્મ અનાદિ હોવાથી. ૩૫

સંતિગ — જીવ અને કર્મ અનાદિ કેવી રીતે હોઈ શકે ?
કેમકે શરીર હશે તો કર્મ થશે ? અને કર્મ હશે તો તે
કર્મના ફલથી શરીર મળશે ? એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય દોષથી
કર્મ અનાદિ ઠરી શકતાં નથી. તેમજ 'સદેવસોમ્યેદમગ્ર આસીત્ એકમે
વાદિતીયમ્ ॥ છાં ૩ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ હે દૌભ્ય ! સૃષ્ટિથી પ્રથમ આ
એકજ અદ્વિતીય પ્રાણ હતું. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવ અનાદિ ઠરી
શકતો નથી ! એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते ॥ च ॥ अपि ॥ उपलभ्यते ॥ च ॥

અર્થ — કર્મ અને જીવોનું અનાદિ પણ હોવું એ સિદ્ધ કરી શકાય છે. તે એ પ્રમાણે કે—“અનેનજીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપેકયા કરવાણિ” છાંં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ આ પોતાના જીવરૂપ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપ કરું. આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દ પોતાનું હોવાના અભિપ્રાયથી છે, પરંતુ બ્રહ્મ જીવરૂપ હોવાના અભિપ્રાયથી નથી. જેમકે લોકમાં પણ ઘણો સંબંધ થઈ જવાથી એમ બોલાય છે કે અમુક પુરૂષ મારો આત્મા છે. સ્વામિશકરાચાર્યજીએ પણ એ વાક્યમાં જીવને અનાદિ માન્યો છે. જ્યારે જીવ અનાદિ સિદ્ધ થઈ ગયો, તો પછી તેની સાથે તેનાં કર્મ પણ અનાદિ કાલથીજ સિદ્ધ હોવાંજ જોઈએ. અને જે અન્યોન્યાશ્રય દોષ બતાવ્યો હતો, તે એવી રીતે નથી આવતો કે “જે કર્મથી જે શરીર બને છે, તે શરીરથી પછી તે કર્મ બનતું નથી.” જેવી રીતે કે જે બીજથી જે વૃક્ષ બને છે તે વૃક્ષથી પછી પાછું તેનું તેજ બીજ થતું નથી. જો એવાં સ્થાનોમાં પણ અન્યોન્યાશ્રય દોષ લાગી શકતો હોય, તો પછી વૃક્ષથી બીજ અને બીજથી વૃક્ષ એ પ્રવાહ રોકાઈ જવો જોઈએ, પણ કાંઈ રોકાતો નથી; એટલા માટે એમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી શકતો નથી. એ પ્રકારે જીવ અને કર્મોનું અનાદિપણ ઉપપાદાન કરી શકાય છે. અને “અનેનજીવેન” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવનું અનાદિ હોવું એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે જીવ અને કર્મ અનાદિ હોવાથી ઈશ્વરમાં વેષમ્બ તથા નૈર્ઘૃણ્ય દોષ આવી શકતા નથી; રેખા નિષ્પ્રયોજન સૃષ્ટિ ગ્રહણે દોષ પણ આવી શકતો નથી. એકંદરે સાર એ નીકળ્યો કે, પૂર્વ સૃષ્ટિનાં કર્મનું ફલ આપવા માટે પરમાત્મા સૃષ્ટિને રચે છે. જેમકે —“સૂર્યાચન્દ્રમસૌષાતાયથાપૂર્વમકલ્પયત્” ઋં અષ્ટં ૮ જં ૮ વં ૪૮ મં ૨ ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્ણન કર્યું છે કે પ્રથમ સૃષ્ટિનીસમાનજ પરમાત્મા, સૂર્ય અને ચંદ્રમાને રચે છે. અને એજ અભિપ્રાયનું “નરૂપમરૂપેદતથોપલભ્ય-

તેનાન્તોનચાદિર્નચસપ્રતિષ્ઠા" ગી૦ ૫ ॥ ૩ ॥ આ શ્લોકમા વર્ણન કર્યું છે કે પ્રવાહરૂપથી આ સ સાગ્નુ આદિ નથી, અત નથી અને મધ્ય નથી ૩૬

સંગતિ — ઉક્ત પ્રકારથી મૃદિ જ્યારે અનાદિ અનત છે, તો પછી તમાગ ઇશ્વરમા ઇશ્વરપણુ શુ રહ્યું ? કેમકે તે ન તો જીવને ઉત્પન્ન કરી શકતા કે ન તો પ્રકૃતિને ઉત્પન્ન કરી શકતા ? એનાથી ઇશ્વરના અનત સામર્થ્યમા દોષ આવે છે । ઉત્તર—

૧૩ સર્વ ધર્મોપપત્ય
ધિકરણ

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—સર્વધર્મોપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—જગતના ચેતન કર્તામા જે ધર્મની અપેક્ષા છે, તે સર્વ ધર્મોની સિદ્ધિ પ્રદાતા જણાયાથી ઉક્ત દોષ આવતો નથી અર્થાત્ તેજ સર્વ ધર્મ તે ઇશ્વરમા છે કે જે તેનામાં હોવાજ નોઇએ, પરતુ અજ્ઞાની પુરૂષના કૃત્પના કરેલા દરેક ધર્મ હોતા નથી જે સર્વ ધર્મનો અર્થ આ ઠેકાણે ઇશ્વરતરફિત લેવાય તો ઇશ્વરનું ઉત્પત્તિ વિનાશવાળા થવું, પોતાના જેવો બીજો ઇશ્વર ઉત્પન્ન કરી લેવો પોતે પોતાને મારી નાખવો, ઇત્યાદિ અનત અનિષ્ઠ ધર્મ તેનામા માનવા પડશે એ માટે સર્વ ધર્મનો અર્થ આ ઠેકાણે ઇશ્વર યોગ્ય ધર્મજ થવો નોઇએ, અને તે યોગ્ય એ પ્રમાણે છે કે જે ઐશ્વર્ય રાખે છે તેનું નામ ઇશ્વર તે ઐશ્વર્ય એ છે કે—તે ચરાચર જગતને પણ રચવાવાળા છે, ચરાચરના અધિષ્ઠાતા, જ્ઞાતા, ત્રાતા, અને નિર્માતા છે, એ માટે તેના ઇશ્વરત્વમા દોષ આવી શકતો નથી અને યામી શકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રનો અર્થ એવો કર્યો છે કે " સર્વ ધર્મ તે પ્રદાતામા બની શકે છે, અર્થાત્ જડના ધર્મ પણ બની શકે છે, ચેતનના ધર્મ પણ બની શકે છે " જે ઉક્ત સૂત્રનો એવો આશય સૂત્રકારનો હોત તો અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકાગ્ન્યમા પૂર્વોક્ત દોષ તેઓ આપતે નહિ જેમકે (૧) તે નિરાકોર અભિન્નનિમિત્તોપાદન

કારણ કેવી રીતે બન્યું? (૨) બ્યારે તે બ્રહ્મ જગત્ બન્યું તો તે અધુન બ્રહ્મ બન્યું કે બધું? (૩) જો તે અધુન જગદાકાર બન્યું તો પછી નિરાકાર ન રહ્યું! અને જો બધું જગતરૂપ બન્યું તો શેષ બ્રહ્મ ન રહ્યું? (૪) બ્યારે તેણે પોતે શરીરોને બનાવીને પ્રવેશ કર્યો તો તેણે નિત્ય, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપની પદવીથી પતીત થઈને જન્મ મરણાદિનું ધામ બની આત્મહનન કર્યું. ઇત્યાદિ અનેક તર્કોના ઉત્તરમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ એટલું જ પર્યાપ્ત સમજ્યું કે “સર્વ ધર્મોપપત્તેશ્ચ” એ સૂત્રનો અર્થ સર્વ શુભાશુભ ધર્મ છે.

સ્વામિશંકરાચાર્યજીનું એવું લાખ્ય જોવાથી અમને એમ જણાય છે કે એ સૂત્રના લાખ્યમાં મહર્ષિ વ્યાસજીના આશયનો ગ્રંથ માત્ર પણ અન્વય કર્યો નથી, નહિ તો પરસ્પર એવો અસબદ્ધ લેખ મહર્ષિ વ્યાસજી મહારાજ કેમ લખે? જે ઇતરવ્યપદેશાધિકરણમાં બ્રહ્મના મર્વ દોષને દૂર કરીને “અધિકન્તુભેદનિર્દેશાત્” એ સૂત્રમાં બ્રહ્મને મર્વોપરિ સિદ્ધ કર્યું અને પ્રયોજનવત્તાધિકરણમાં પરમાત્માનુ સૃષ્ટિ રચવામાં પ્રયોજન અને ન્યાયાદિકોનું સારી રીતેથી નિરૂપણ કર્યું; એ પ્રમાણે પરમાત્માના ન્યાયની નિર્મલતા તો ત્યારે જ વહી શકે છે કે બ્યારે “સર્વ ધર્મોપપત્તેશ્ચ” એ સૂત્રનો અર્થ પૂર્વ સૂત્રોની સાથે સંગતિ રાખે. અને તે સંગતિ મર્વ શબ્દને સંકુચિત માન્યાથી જ રહી શકે છે અર્થાત્ સર્વ ધર્મોથી આશય આ ઠેકાણે તે ધર્મોનો છે કે જે ધર્મ પરમાત્માને યોગ્ય હોય એ માટે જ સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજીએ એવું લખ્યું છે કે—

“અતઃ સર્વ વિલણત્વાતત્પર્વ શક્તિવાલીલૈક મયોજનત્વાત્
ક્ષેત્રજ્ઞર્માનુગુણ્યેન વિચિત્રસાધ્યોગાદ્ બ્રહ્મૈવજગત્કારણમ્”

શ્રી૦ ભા૦ વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ—સર્વથી વિલક્ષણ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા જીવોના કર્મોને અનુકૂળ જ સૃષ્ટિ કર્તા છે કંઈ નિરપેક્ષ કર્તા નથી. આ ઠેકાણે સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજીએ પૂર્વ સૂત્રોની સંગતિને છોડી નથી અને સર્વ શક્તિમન્નો તે જ અર્થ કર્યો છે કે જે વેદ શાસ્ત્રાનુકૂલ છે.

અર્થાત્ તે સર્વ શક્તિઓ તેમાં છે કે જેનાથી તેના ન્યાય, નિયમા-
દિમાં કાંઈ દોષ ન આવે. અને એજ અભિપ્રાયથી કેટલેક સ્થલે સ્વા-
રાં આં એ પરમાત્માના કલ્યાણ ગુણોની અનન્તા માની છે. પણ
કાંઈ શંકરાચાર્ય મહારાજની પેઠે લલાખૂરા બધા ગુણોની માની નથી.

એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત સંગતિ જોવાથી આ સૂત્રમાં સર્વ ધર્મનો
અર્થ ઈશ્વર સંગ્રહી ધર્મનો છે પણ કાંઈ ઉપાદાન કારણ માનીને
માયિક ધર્મનો અર્થ નથી. જેમકે સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ
“મહામાયઞ્ચ વ્રત્ત” એમ લખીને બદલે જગત્તુ અભિન્નનિમિ-
ત્તોપાદાન કારણ માનવા માટે પોતે માયાવાદની માયા દેલાવી છે. ૩૭

इतिवेदान्तार्थभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः

॥ ओ३म् ॥

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः प्रारभ्यते ॥

संगति — આ પાદમાં કેવલ તર્કદ્વારા વેદવિરોધી મતોનું ખંડન કર્યું છે. સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્ય, સ્વામિશ્રી રામાનુજાચાર્ય અને મધ્વાદિ સર્વ આચાર્યોએ આ પાદમાં સાંખ્ય વૈશેષિકાદિ શાસ્ત્રોનું ખંડન મોટા બલપૂર્વક કર્યું છે. પરંતુ એવો ભાવ આ પાદનો ખીલકુલ માલુમ પડતો નથી. જે સમયમાં તે આચાર્યોનાં ભાષ્ય બન્યાં, તે સમયે શાસ્ત્રોનાં પરસ્પર ખંડનનો આવિધિક સમય આવી ગયો હતો; અને તે સમયના પ્રભાવે તે લોકોએ વેદાન્તથી ભિન્ન પાંચ શાસ્ત્રોનું ખંડન કર્યું—કે જે ખંડન વેદાન્ત શાસ્ત્રના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. એ વિષયમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે યુક્તિયો છે.

- ૧ વેદાન્ત દર્શનમાં કોઈપણ જગ્યાએ સાંખ્ય વૈશેષિકાદિ શાસ્ત્રોનું નામ લઈને ખંડન કર્યું નથી.
- ૨ વેદાન્ત સૂત્રોનો આશય પણ પરસ્પર શાસ્ત્રોનાં ખંડનનો જણાતો નથી.
- ૩ ત્રીજો તર્ક એ છે કે જ્યારે વૈદિક સમયને લઈને ઉપનિષદના સમય પર્યન્ત કોઈ શાસ્ત્રમાં પણ વૈદિક શાસ્ત્રોનું ખંડન નથી તો પછી દર્શનોમાં એ વાત કેવી રીતે હોઈ શકે કે એક બીજાનું ખંડન કરે ?
- ૪ દર્શન શાસ્ત્ર તે સમયનાં બનેલાં છે કે જે સમયે પરસ્પર દ્વેષનો લેશ માત્ર પ્રવેશ ભારતમાં હતો નહિ

ઉક્તા તર્કોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે શંકરાચાર્યાદિએ એક બીજાની પાછળ ચાલતાં શાસ્ત્રોનું ખંડન કર્યું છે; અને કદાપિ તે-

આએ એમાંજ પોતાનું જોરવ સમજાયું હશે કે અન્ય શાસ્ત્રોનું ખંડન કરીને વેદાન્તને સર્વોપરી રાખવું. જેમકે આજકાલના વેદ વિરોધી કેટલાએક અથકારોએ લખ્યું છે કે—

तवद्गर्जन्तिशास्त्राणिजम्बुकाविपिनेयथा ॥ नगर्जन्तिमहाबाहुर्या
वद्वेदान्तकेसरी ॥

ખીન' શાસ્ત્રરૂપી શિયાળ જગલમાં ત્યાં સુધીજ ગર્જના કરે છે કે જ્યાંસુધી વેદાન્ત રૂપી સિંહુની ગર્જના ન થાય એ આશયને લઈને તેઓએ શાસ્ત્રોની પ્રતિષ્ઠાની અપેક્ષા નહિ કરી. એ માટે વૈદિક લોકોને એવી રીતે શાસ્ત્રોની પરસ્પર વિરૂદ્ધતા માન્ય થઈ શકતી નથી. અમે આ પાઠના યથાર્થ અર્થ, જેવા કે વ્યાસ સૂત્રોથી પ્રતીત થાય તેવા, કરીએ છીએ. જેથી સ્પષ્ટ થશે કે વ્યાસજીનો આશય કદાપિ અન્ય શાસ્ત્રના ખંડનનો નહિજ હતો. જોકે આ અશમાં 'લકીરના ફકીર' પુરૂષો એમ કહેશે કે પૂર્વાચાર્યોથી વિરૂદ્ધ તમારો અર્થ પ્રમાણુ નથી, તથાપિ અમે તે લોકોના કથનની અપેક્ષા ન કરતાં મહર્ષિ વ્યાસજીના આશયને છુપાવી શકીશું નહિ; તેમજ વૈદિક ભાવને દબાવી શકીશું નહિ. જે વૈદિક સમયથી લઈને શાસ્ત્રોના સમય સુધી એકરમ આલુ આવ્યું છે કે શાસ્ત્રોનો પરસ્પર વિરોધ નથી. શાસ્ત્રો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે એ ભાવ પ્રકટ પૌરાણિક સમયનો પ્રભાવ છે. અધિક આ વિષયમાં લખીવા બેસીએ તો સ્વતન્ત્ર એક ગ્રંથ બની જાય તેમ છે માટે સારરૂપ એટલુંજ લખીશું કે "સ્વ-નાનુવપત્તેશ્ચાનુમાનમ્" ઇત્યાદિ સૂત્રોથી સ્પષ્ટ થશે કે એ સૂત્રોમાં માંખ્ય આદિ શાસ્ત્રનું ખંડન છે, કે નથી.

रचनानुपपत्ते श्वानुमाम् ॥१॥

पद०—रचनानुपपत्तेः ॥ च ॥ अनुमानम् ॥

અર્થ — રૂચનાની અનુપપત્તિ અર્થાત્ મિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી અનુમાનથી મિદ્ધિ જે જડ દ્રવ્ય છે તે જગત્નું નિમિત્ત કાણુ થઈ શકતું નથી.

પ્રથમ પૂર્વ પક્ષ એવી રીતે થઈ શકતો હતો કે-જડ પ્રકૃતિ-થીજ સર્વ સંસાર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તે પ્રકૃતિમાંજ નાના પ્રકારનો સ્વભાવ છે જેથી સર્વ પ્રકારની રચનાઓ થઈ શકે છે. તે પછી પ્રકૃતિથી ભિન્ન ઈશ્વરને નિમિત્ત કારણ માનવાની શી આવશ્યકતા? એવી રીતે અનીશ્વરવાદીનો પૂર્વપક્ષ હતો. જેનો ઉત્તર સૂત્રકાર એ પ્રમાણે આપે છે કે-આ જે નાના પ્રકારની રચના સંસારમાં જણાય છે, એ રચનાનો કર્તા પ્રકૃતિ થઈ શકે નહિ, કેમકે તે જડ છે; માટે તેમાં રચના કરવાનું જ્ઞાન નથી. આવી રીતે આ સૂત્રથી ચાર્વાક મત કે જે ચાર ભૂતોથી અન્ય કોઈપણ વસ્તુને જગત્નાં કર્તા માનતો નથી. તેનું ખંડન થઈ શકે છે. સ્વામિ શંકરાચાર્યજી આ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે “રચના ન બનવાથી જે સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) છે તે જગત્ની કર્તા નથી. એજ અભિપ્રાય સ્વામિરામાનુજાચાર્યજી આદિએ લીધો છે. પરંતુ એવો આશય સૂત્રથી નીકળતો નથી. ૧

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—પ્રવૃત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—કોઈ કાર્યને માટે ઉદ્યત થવાની ક્રિયાનું નામ પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે તે પ્રવૃત્તિ કેવલ જડ દ્રવ્યમાં જણાતી નથી. એટલા માટે ક્ષિતિ, અપ, તેજ, મહત, એ ચારે ભૂત જગત્નાં નિમિત્ત કારણ થઈ શકતા નથી. એ માટે પણ ચાર્વાક મત ઠીક નથી. સ્વાં શંં આં એ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે “સાંખ્યવાળાએ જે ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ માની છે તેની પ્રવૃત્તિ ચેતનવિના થઈ શકતી નથી એ માટે સાંખ્યમત ઠીક નથી.” આ સૂત્રમાં એવી રીતે ઉત્તર છે કે જેમાં સાંખ્યનાં ખંડનનો હેતુ ખીલકુલ જણાતો નથી, માટે શંકરમત સૂત્રાનુસાર નથી. ૨

પયોમ્બુવચ્ચેત્તત્રાપિ ॥ ૩ ॥

પદ૦—પયોમ્બુવત્ ॥ ચેત્ ॥ તત્ર ॥ અપિ ॥

અર્થ—જો તમે દૂધ અને પાણીનું દૃષ્ટાંત આપીને કહેશો કે જેમ બચ્ચાંનાં નિમિત્તે દૂધ સ્તનમાંથી સ્વયં પ્રવૃત્તિથી બહાર આવી

જાય છે તેમજ નીચાં સ્થાનોમાં જડ પાણી ગ્રાહ્યું જાય છે. એ પ્રકારે પૃથિવ્યાદિ જડ દ્રવ્યથીજ પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થઈ જશે તો પછી જડ દ્રવ્યથી ભિન્ન ઇશ્વર માનવાની શી આવશ્યકતા? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં એવી રીતે છે કે જો તમે એમ પ્રવૃત્તિ માનશો તો તે ઠેકાણે પણ ચેતનને આધીનજ પ્રવૃત્તિ છે. કેમકે દૂધના ઝરણુપક્ષમાં ગાય અને તેનો વત્સ બંને ચેતન છે માટે તેના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને નીચેના સ્થાનોમાં પાણીનું ગ્રાહ્યું જવું એ તો નિયમજ છે જોકે તે નિયમ પણ નિયન્તા વિના બનતો નથી. એ માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ચેતનવિના જડ દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. શંકર મતમાં તો ઉક્ત સૂત્રમાં પણ સાંખ્યનુજ ખડન કર્યું છે. ૩

વ્યતિરેકાનવસ્થિતેશ્વાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—વ્યતિરેકાનવસ્થિતેઃ ॥ ચ ॥ અનપેક્ષત્વાત્ ॥

અર્થ — અભાવની અનવસ્થિતિ ન થઈ શકવાથી આ અનીશ્વર વાદ ઠીક નથી, કેમકે જ્યારે આ જડ દ્રવ્યના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થશે તો પછી કોઈપણ સમયે તેનો અભાવ થશેજ નહિ. કેમકે કોઈ બીજા પદાર્થની અપેક્ષાવાળાં જડ દ્રવ્યને આર્વાક લોક માનતા નથી અને અમારા ઇશ્વરવાદીઓના પક્ષમાં તો જે ન્યાયકારી ઇશ્વર છે તે પૂર્વ કર્મોની અપેક્ષાથી સૃષ્ટિ બનાવે છે અને તેજ કારણથી કર્મોના લોભ લોભવી સુકવાથી સૃષ્ટિ લય થઈ જાય છે. સાર એવો નિકળ્યો કે સ્વભાવિક સૃષ્ટિ વાદીઓના મતમાં જડ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા રાખતા નથી માટે સદૈવ સૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ; પણ તેમ રહેતી નથી માટે આર્વાક મત ઠીક નથી. ૪

અન્યત્રાભાવાच्च न वृणादिवत् ॥ ૫ ॥

પદ૦—અન્યત્રાભાવાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ વૃણાદિવત્ ॥

અર્થ — આ સૂત્રમાં અનીશ્વરવાદિ મતના તરફથી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે-જેવી રીતે ગાયોને જે ઘાસ આદિ ખવાડીએ છીએ તે

તેનામાં જઈને તેના સ્વભાવની વિચિત્રતાથીજ ત્યાં દૂધ બની જાય છે. એ પ્રકારે આ જડ પદાર્થોના સ્વભાવની વિચિત્રતાથીજ જીવોના ઉચ્ચનીચાદિ ભાવોનો ભેદ બની શકશે ? અને એજ સ્વભાવની વિચિત્રતાથીજ મૃદિનો પ્રલય પણ થશે ? તો પછી ચેતનકર્તાની શી આવશ્યકતા ? એનો સૂત્રકાર એવો જવાબ આપે છે કે—ગૌઆદિમાંજ એવો નીચમ છે તેથી, તથા (અન્યત્રામાવાત્) બળદ આદિમાં તેવો નિચમ નથી તેથી જણાય છે કે એ નિચમ કોઈ નિયંતાને આધીન છે, પણ સ્વભાવ સિદ્ધ નથી; અને એ માટે તૃણ આદિનું દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી. કેમકે ઇંધરના નિચમથી તૃણઆદિ અમુક સ્થાને દૂધઆદિ પરિણામ પામે છે.

અમ્યુપગમેપ્યર્થાભાવાત્ ॥ ૬ ॥

પદ૦—અમ્યુપગમે ॥ અપિ ॥ અર્થાભાવાત્ ॥

અર્થ — જોકે માની પણ લઈએ કે જડ દ્રવ્યજ સંસાર સ્થી છે, તોપણ તેનું પ્રયોજન ન બનવાથી એ મન્તવ્ય ઠીક નથી. અર્થાત્ આ જે જગત્માં નાના પ્રકારનાં પ્રયોજન જણાય છે, જેમકે સંસારમાં શબ્દ હોતો માટે તેનાં ગ્રાહક શ્રોત્ર (કાન) આખ્યાં, સ્પર્શ હોતો માટે તેની ગ્રાહકત્વચા ઇન્દ્રિય આપી, રૂપ હોતું માટે તેનાં ગ્રાહક ચક્ષુ આખ્યાં, રસને માટે જીહ્વા આપી, એમજ ગંધ ગુણને માટે ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય આપી, ઇત્યાદિ પ્રયોજન ચેતન કર્તાવિના બની શકતું નથી. એ સૂત્રને પણ સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલી પ્રકૃતિના ખંડનમાં લગાવ્યું છે. અને વળી તેમાં યુક્તિ એ આપી છે કે "પ્રધાનનું (પ્રકૃતિનું) સૃષ્ટિ સ્વભાવમાં કાંઈપણ પ્રયોજન જણાતું નથી. જો મુક્તિ પ્રયોજન કહો તો મુક્તિ તો પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત હોતીજ કે જ્યારે મૃદિ પણ બની નહિ હતી." વાહવાહ શું પ્રિલોભાદ્રી ! વિચાર કરીને જો જોઈએ તો આ તર્ક તો ઉલટો શંકર મતનેજ કાપે છે !!! પણ સ્વાર્થ આગળ સિંહાવલોકનની શી જરૂર ? કેમકે શંકરમતમાં મૃદિ સ્વભાવથી પ્રથમ જીવ પ્રજાગૃપે મુક્ત હોતો તો પછી મુક્તિનું પ્રયોજન તો બની શકતુંજ નથી. જો એમ કહે

કે લોગને માટે સૃષ્ટિ રચી, તો લોગનું પ્રયોજન એ માટે બની શકતું નથી કે-પૂર્ણ બ્રહ્મમાં લોગની શું અપૂર્ણતા હતી ? અને સાંખ્ય મતમાં તો તે દોષ એટલા માટે આવતો નથી કે સાંખ્યશાસ્ત્ર પૂર્વ જન્મને માને છે, અને તેમાં ત્રિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિને પુરૂષાર્થ માન્યો છે. તો પછી કેમ કહી શકાય કે સાંખ્ય મતમાં સૃષ્ટિ રચનાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી ? જો એમ કહે કે-પૂર્વકર્મ ક્યાંથી આવ્યાં કે જેની અપેક્ષાથી આ સૃષ્ટિ રચી ? તો ઉત્તર એ છે કે એ પ્રવાહ અનાદિ છે, માટે પૂર્વ કર્મ પર પ્રશ્ન થઈ શકતો નથી. ૬

પુરુષાશ્મવદિતિચેત્તથાપિ ॥

પદ૦ પુરુષાશ્મવત્ ॥ इति ॥ चेत् ॥ तथापि ॥

અર્થ — જો એમ કહો કે અંધ પુરૂષ કે જે રૂપાદિ જ્ઞાનશક્તિ રહિત છે તે બીજા પુરૂષને મેળવીને પોતાનું કામ (પ્રયોજન) સિદ્ધ કરી લે છે, એ પ્રકારે પૃથિવ્યાદિ ભૂત ચતુષ્ટય પણ દેહકાલાદિ નિમિત્તોને લઈને સૃષ્ટિ રચના કરી લેશે ? અને જેમ ચુંબક ‘પૃથ્વર પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી લોખંડને ખેંચી લે છે, એજ પ્રકારે આ જડ દ્રવ્ય સૃષ્ટિને બનાવી લેશે ? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે કે “પુરુષાશ્મવત્” એટલે કે પુરૂષ અને પૃથ્વરની સમાન પણ તમે જડ દ્રવ્યમાં જગત્ રચવાની ક્રિયા કયન કરી શકશો નહિ. કેમકે અંધ પુરૂષને પણ કોઈ રસ્તો બતાવનાર-જ્ઞાની મળે નહિ ત્યાંસુધી પોતાનાં પ્રયોજનને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે ચુંબકનો પણ જ્યાંસુધી લોહાં સાથે સંબંધ થાય. નહિ, ત્યાં સુધી તે પોતાનું કામ કરી શકશે નહિ.

એ પ્રકારે જ્યાંસુધી તમારાં જડ દ્રવ્યનો કોઈ ચેતન પુરૂષની સાથે સંબંધ ન થાય, ત્યાં સુધી તે સ્વયં સૃષ્ટિ નહિ બનાવી શકે. એજ વાતને નીચેના સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૭

અદ્વિત્વાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અદ્વિત્વાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — (અંગિત્વ) અર્થાત્ એ જડ દ્રવ્યને કોઈ ચેતન પદાર્થનો સંબંધ ન હોવાથી સૃષ્ટિ રચના કરી શકે નહિ. ૮

અન્યથાઽનુમિતૌચક્ષશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—અન્યથાં ॥ અનુમિતૌ ॥ ચ ॥ ક્ષશક્તિવિયોગાત્ ॥

અર્થ — અન્ય પ્રકારથી અનુમાન કરવાથી પણ નાસ્તિકોનું કામ ચાલી શકતું નથી; અર્થાત્ જો નાસ્તિકો એમ માને કે “આ જડ દ્રવ્યમાં અમે એક પ્રકારની શક્તિ માનીશું” કે જેમાં સૃષ્ટિ રચનાદિ પ્રયોજન સર્વ સિદ્ધ થશે.” તો એનો ઉત્તર એટલોજ કે ચેતનશક્તિના વિયોગથી અર્થાત્ તમારા મતમાં તે શક્તિ સંબંધી ચેતન ન હોવાથી તમારો મત ઠીક નથી. ૯

વિપ્રતિપેધાચ્ચાસમંજસમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—વિપ્રતિપેધાત્ ॥ ચ ॥ અસમંજસમ્ ॥

અર્થ — પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તમારો મત ઠીક નથી અર્થાત્ અનીશ્વરવાદિ નાસ્તિક લોકોના મતમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાતો જણાય છે. કોઈ કહે છે કે સમયના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ રચના થાય છે, માટે સમયજ તેમાં કારણ છે. કોઈ કહે છે કે જડ દ્રવ્ય અગ્નિ, પૃથ્વી, જલ, વાયુ, એ ચાર ભૂતજ સૃષ્ટિનાં કારણો છે. કોઈ કહે છે કે ઉક્ત ભૂતોની શક્તિ સૃષ્ટિ રચવામાં કારણ છે. કોઈ કહે છે કે આ માયા અનિર્વચનીય છે, (જેનું અમે કથન કરી શકતા નથી) તેનાથી સૃષ્ટિ થાય છે. ઇત્યાદિ પરસ્પર વિરૂદ્ધ નાના પ્રકારની કલ્પનાઓથી પણ નાસ્તિકોના મત ઠીક નથી. “રચનાનુપપત્તેશ્ચ” એ સૂત્રથી લઇને તે “વિપ્રતિપેધાચ્ચાસમંજસમ્” એ સૂત્ર પર્યંત સ્વામીશંકરા-

આર્થજીએ એ દશે ચૂત્રોને માંખ્યશાસ્ત્રના ખડનમાં લગાવ્યા છે
અથ વિન્નામ્ના લયથી ઉક્ત મર્વ સૂત્રોપર સ્વામી શકરાચાર્યજીના
ભાષ્યનો આશય બતાવી શકાયો નથી; અને આ સૂત્રનો સ્વામીશંક
રાચાર્યજી એવો અર્થ કરે છે કે “કોઈ ઠેકાણે માંખ્યવાળા લોકો
માત્ર ઇન્દ્રિયોને માને છે બુદ્ધિ, પાત્ર કર્મેન્દ્રિય અને માત્ર મન
અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણ અતઃકલ્પ જેમકે બુદ્ધિ, અહકાર અને મન
અને કોઈ જગ્યાએ બુદ્ધિનેજ ઇન્દ્રિય માને છે એ પ્રકારે માંખ્યોનું
દર્શન પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે માટે તે ઠીક નથી.”

હવે એમાં પેહેલી વાત તો એ છે કે પ્રવૃક્ત ઇન્દ્રિયોની
માંખ્યામાં જે વિરોધ નિરૂપણ કર્યો તે માંખ્યશાસ્ત્રમાં નથી, અને
અન્ય આધુનિક ગ્રંથોમાં હોય તો તેના ઉત્તર દાતા અમે નથી,
કેમકે આધુનિક ગ્રંથોના પરસ્પર વિરોધથી કાંઈ માંખ્યશાસ્ત્રનું ખડન
થઈ શકતું નથી. અને જો એવીજ રીતના વિરોધો લેવાતા હોય તો
સ્વામી શકરાચાર્યના મતમાં તો નેકડો વિરોધો છે જેમકે કોઈ
ઠેકાણે તો અતઃકરણાવચ્છિન્ન જીવ છે, કોઈ ઠેકાણે આભાસ જીવ છે,
કોઈ ઠેકાણે એક જીવવાદ છે, કોઈ ઠેકાણે નાના જીવવાદ છે કોઈ
ઠેકાણે જીવ પ્રજ્ઞનો અશ છે, કોઈ ઠેકાણે જીવ પ્રજ્ઞસ્વરૂપથી પ્રવે
શિત થયેલો છે, કોઈ ઠેકાણે જીવ અવિદ્યાથી ખન્યો છે, અને કોઈ
ઠેકાણે “અનેત જીવેનાત્મનાતુ પ્રવિઠય નાપરૂપે વ્યાકરવાણિ” ઇત્યાદિ
વચનોથી જીવને અનાદિ મિદ્ધ કર્યો છે. કયા સુધી ટાકી બતાવિયે !
કોઈ અનેક વિરોધો છે. તો શું એવા બેદોથી માયાવાદિનું વેદાન્ત
અગમનજમ નથી ?

કદાચિત્ એમ કહો કે તમારા મનમાં પણ “ઈક્ષતેર્નાશન્દમ્”
બ્ર૦ સૂ. ૧ || ૧ || ૫ || “પતેનયોમ પત્યુક્ત” બ્ર૦ સૂ. ૨ || ૧ || ૩ ||
ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં નાસ્તિક મતનું ખડન કર્યું છે તો પાશું આ ઠેકાણે
ખડનરૂપી પિષ્ટપેપાન ક્રવાની શી જરૂર ? તો એનો ઉત્તર એ છે કે
“ઈક્ષતેર્નાશન્દમ્” ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં તેઓના મતને શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ
બતાવ્યા હતા પણ તે સૂત્રોમાં વિશેષ તર્કોથી ઉક્ત મતોનું ખડન
કર્યું નહિ હતું. એ માટે આ ઠેકાણે તર્કપાદમાં વિશેષ તર્કોથી ખડન
કર્યું છે, માટે પુનરુક્તિ દોષ નથી ૧૦

૨ મહદ્દીર્ઘા
ધિમ્ભ્રુ

મહદ્દીર્ઘવદ્વાં હ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—મહત્ ॥ દીર્ઘવત્ ॥ વા ॥ હ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥

અર્થ - પૂર્વ પદ એવી રીતે હોતો કે નિરવયવ પગ્માણુઓથી
આવયવ જગત્ કેમ બન્યું ? એનો ઉત્તર મહર્ષિ બ્યાસે આ સૂત્રમા
આપ્યો છે કે જેવી રીતે પગ્માણુઓનું પરિમાણ છે તેનાથી તેના
કાર્ય દ્રવ્યણુક્રમા વિલક્ષણ હ્રસ્વપરિમાણ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે
દ્રવ્યણુક્રમા હ્રસ્વપરિમાણથી તેના કાર્ય ચ્યણુક પગ્માણુમા દીર્ઘ અને
મહત્પરિમાણ થાય છે એજ પ્રમાણે નિરવયવ પરમાણુ સમુદાયથી
પોતાના કાર્યરૂપ દ્રવ્યોમા પોતાના કારણરૂપ પરિમાણથી વિલક્ષણ
મહત્પરિમાણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અર્થાત્ નિરવયવ પગ્માણુપુજથી
મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, તેમા કાંઈ દોષ આવતો નથી
કાર્ય કારણની વિલક્ષણ ઉત્પત્તિમા સૂત્રકાર એ પ્રમાણે યુક્તિ સૂ
ચવી છે સ્વામીશઠગચાર્યજી ઉક્ત મૂળથી લઈને “અપરિગ્રહાદ્વાત્પ
ન્તયત્તપેક્ષા ’ વ્ર૦ સૂ. ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૭ મુખી વૈશેષિક શાસ્ત્રના પરમાણુ
વાદનું ખડન કરે છે શ્રીમાન્ આચાર્ય એ સૂત્રોને એવી રીતે લગાવે
છે કે— પ્રકારે હ્રસ્વ અને પરિમણ્ડલ પરિમાણથી વિષમ પરિમાણ
ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એ પ્રકારે નિરાકાર પ્રકારથી આ સાકાર જગત્
થઈ જાય છે આ ઠેકાણે ઉક્ત સ્વામીજીએ વૈશેષિકનું ખડન કયું
છે તે એણે નિર્મૂલ છે કે જેવી રીતે માખ્યશાસ્ત્રનું ખડન નિર્મૂલ
હોતું અને જો હ્રસ્વ અને પરિમણ્ડલ પરિમાણના દૃષ્ટાંતથી એ વાત
માની પણ લઈએ કે ‘વિલક્ષણોમા પણ કાર્ય કારણ ભાવ થઈ જાય
છે,’ તોપણ પ્રકારે ઉપાદાન કાગ્લ થવાનું કથન આ ઠેકાણે ખીલ
કુલ જણાતું નથી કેમકે આ પાદ ઉપાદાન કાગ્લની સિદ્ધિને માટે
પ્રવૃત્ત નથી, કિંતુ “રચનાનુગત્તેજ” એ સૂત્રથી લઈને નિમિત્ત
કારણને વર્ણવે છે-કે જે નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત સ્વભાવ કૃદ્ય નિત્ય
છે-તોપછી તેનું ઉપદાન કારણથી સૂત્રકાર કેમ વર્ણન કરી શકે ?

બીજે તર્ક એ પણ છે કે “પયોમ્બુવચ્ચેત્તઞ્ચાપિ” વૃ ૦ સૂ ૨ ॥ ૨ ॥ ૪ ॥ એ સૂત્રમાં સ્વામીશંકરાચાર્યજીએ દ્વધ અને જલના પ્રેરક પરમેશ્વર બુદ્ધા માન્યા છે ! તો પછી આ ઠેકાણે વૈશેષિક શાસ્ત્રે માનેલાં પરમાણુરૂપ ઉપાદાન કારણત્વ ખંડન કરીને તે પરમેશ્વરને આ જડ જગતના અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકે છે !! અને જો આ સૂત્રનો અર્થ શંકરમત પ્રમાણે માનીએ તો પણ હમારા વિચારમાં પરમાણુઓનું ખંડન એ સૂત્રથી જણાતું નથી; કેમકે તે અર્થમાં પણ એમ તો સ્વીકારવું પડે છે કે “દ્રુસ્વ પરિમાણુવાળાં દ્વયલુકથી મહુદીર્ઘ પરિમાણુવાળું ચ્યલુક થાય છે અને પરિમહલ પરિમાણુવાળાં પરમાણુઓથી દ્રુસ્વપરિમાણુવાળાં દ્વયલુક થાય છે. એ પ્રકારે ચેતન બ્રહ્મ માયાવિશિષ્ટ થઇને જગતનું અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ થઇ જાય છે.” એ પ્રમાણે માયાવાદીઓનો અર્થ છે; પણ એ પૂર્વ પક્ષી સૂત્ર છે અને ઉત્તર સૂત્રમાં એવી રીતે એ અર્થનું ખંડન થાય છે. ૧૧

૩ પરમાણુ જમદ
કારત્યા ધિકરણ

उभयथापि न कर्मास्तस्तदभावः ॥ १२

પદ૦—उभयथा ॥अपि ॥ न ॥ कर्म ॥ अतः ॥ तदभावः॥

અર્થ—જને પ્રકારથી પણ તેમાં કર્મ થઇ શકતું નથી, માટે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઇ શકે નહિ.

આ સૂત્રવડે પૂર્વ પક્ષનું એવી રીતે ખંડન કર્યું છે કે માયાવાદીઓના મતમાં બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે, એ માટે તેમાં કર્મ (ક્રિયા) થઇ શકે નહિ. અને માયા જડ છે તેથી તેમાં પણ કર્મનો સંલેપ નથી. જો એજ પાદના ત્રીજા સૂત્રનાં ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજી એવું માની ચુક્યા છે કે “જડ દ્રવ્ય ચેતનવિના કાંઇ કર્મ કરી શકતું નથી.” એથી એ પણ સ્પષ્ટ થઇ ગયું કે તે ચેતન બ્રહ્મ આ મર્વ જડ જગતથી પૃથક છે. તો પછી બ્રહ્મ અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ અર્થાત્ પોતેજ કર્તા અને પોતેજ કાર્ય જડ ચેતનરૂપ સર્વ બની ગયા, એમ આ ઠેકાણે ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મને માની શકાય

નહિ. એથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે માયા ઉપાધિવાળા બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવાથી જો પ્રકારથી કાર્ય થઈ શકતું નથી. કેમકે માયાવાદીઓના મતમાં બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે માટે તેમાં કર્મ (ક્રિયા) હોઈ શકતું નથી; અને માયા જડ હોવાથી તેમાં કર્મની સ્વતંત્રતા થઈ શકતી નથી. એ માટે બંને પ્રકારથી માયાવાદીઓના મતમાં કર્મ થઈ શકતું નથી. ૧૨

સમવાયામ્યુપગમાચ્ચસામ્યાનવસ્થિતેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦ — સમવાયામ્યુપગમાત્ ॥ ચ ॥ સામ્યાત્ ॥ અનવસ્થિતેઃ ॥

અર્થ — સમવાય અર્થાત્ માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ માનવાથી બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ થઈ શકે છે, પણ માયા અને બ્રહ્મના સંબંધની સિધ્ધિ ન થઈ શકવાથી બ્રહ્મ જગત્તુ ઉપાદાન કારણ નથી. કેમકે માયા અને બ્રહ્મના સમવાય સંબંધમાં વાદીના મતમાં પ્રશ્ન એવો થાય છે કે તે સંબંધ કોણે ઉત્પન્ન કર્યો ? બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે અને માયા જડ છે ! તેમજ માયાવાદીઓના મતના નિર્ણય બ્રહ્મમાં સંબંધની ઇચ્છા થઈ શકતી નથી, અને જડમાં પણ નથી; એથી પણ “સામ્યાત્” એટલે દોષ પૂર્વની ચેઠે બની રહેવાથી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. ૧૩

નિત્યમેવચભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦ — નિત્યમ્ ॥ એવ ॥ ચ ॥ ભાવાત્ ॥

અર્થ — અને બીજી વાત એમ છે કે માયા અને બ્રહ્મના સંબંધથી જો સૃષ્ટિ બને તો હમેશાં બની રહેવી જોઈએ; પરંતુ તેમ જણાતું નથી નથી. તેમજ અદ્વૈતવાદી લોકે બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ માનીને બ્રહ્મને જગત્તુ ઉપાદાન કારણ બનાવે છે તો પછી બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ તો હમેશાં રહેશે કેમકે સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ છે અને માયા તેને આશ્રિત છે. એ પ્રકારે માયા અને બ્રહ્મનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી બ્રહ્મ બિચારો કોઈપણ વખતે માયાથી મુક્ત થવા-

નોજ નહિ. તો પછી સૃષ્ટિનો પ્રલય પણ કેમ થશે ? એથી પણ જણાય છે કે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકતું નથી. ૧૪

રૂપાદિમત્વાચ્ચવિપર્યયોદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—રૂપાદિમત્વાત્ ॥ ચ ॥ વિપર્યયઃ ॥ દર્શનાત્ ॥

અર્થ—(રૂપાદિમત્વાત્) રૂપાદિવાળું હોવાથી (ચ) અને (વિપર્યયઃ) ઉલટું (દર્શનાત્) દેખાવાથી (પણ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી). બીજી વાત એ પણ છે કે ઉપાદાન કારણ જે બ્રહ્મ તે રૂપ રહિત છે અને આ સાકાર જગત્ રૂપવાળું છે, એમ ઉલટાપણું દેખાવાથી બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ નહિ થઈ શકે. કેમકે જે કારણમાં ગુણ હોય છે તેજ કાર્યમાં આવે છે. તો પછી નિશકાર શુદ્ધ ચેતન બ્રહ્મથી આ સાકાર જડ જગત્ કેવી રીતે બન્યું ? અને જો એમ શંકા થાય કે પ્ર૦ સૂ૦ ૨. ૨. ૧૧ ॥ માં કારણથી કાર્યની વિલક્ષણ ઉત્પત્તિ માનેલી છે; તોપછી એમ કેમ કહી શકાય અરૂપ બ્રહ્મથી રૂપવાન જગત્ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? એનો ઉત્તર એ છે કે ઉક્ત સૂત્રમાં વિલક્ષણ ઉત્પત્તિથી કાંઈ એવું તાત્પર્ય નથી કે ઉપાદાન કારણના ગુણ તેના કાર્યમાં નહિ આવે; કિંતુ તાત્પર્ય એ છે કે નિરવયવ પરમાત્મ પુંજથી ત્રિમુદાય વિશેષે કરીને સાવયવ જગત્ બની જાય છે. અર્થાત્ જેમ ઘણી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને એકઠી કરીએ તો એક સ્થુલ વસ્તુ થાય. એ પ્રકારે પરમાત્મ પુંજથી સાકાર જગત્ બનવામાં કોઈ પ્રકારે દોષ આવતો નથી. અને માયાવાદીના મતમાં તો રૂપાદિગુણ બ્રહ્મમાં સૂક્ષ્મરૂપથી પણ નથી. તો પછી ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મથી કાર્યમાં રૂપાદિ ગુણ ક્યાંથી આવે ? એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ પંદરમું સૂત્ર રચ્યું છે. ૧૫

ઉભયથાચદોષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ઉભયથા ॥ ચ ॥ દોષાત્ ॥

અર્થ—(ઉભયથા) બંને પ્રકારથી (ચ) અને (દોષાત્) દોષ આવવાથી. જે અદ્વૈતવાદી લોકે બ્રહ્મને અલિદ્ધનિમિત્તોપાદાન કારણ

એવી રીતે માને છે કે “બ્રહ્મમાં જે માયાનો અંશ છે તે જગતનું ઉપાદાન કારણ છે અને એતન બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે” તો હવે એમાં પ્રશ્ન એટલોજ થાય છે કે “માયા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે કે નહિ.” જે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ હોય તો બ્રહ્મજ ઉપાદાન કારણ થયું અને જે માયા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ નથી તો બ્રહ્મથી ભિન્ન માયા ઉપાદાન કારણ થઈ, તો પછી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ નહિ રહ્યું! હવે તો બ્રહ્મ કેવલ નિમિત્ત કારણજ રહ્યું. એ માટે બે પ્રકારે માયાવાદીઓના મતમાં દોષ આવે છે. ૧૬

અપરિગ્રહાચ્ચાત્યન્તમનપેક્ષા ॥ ૧૭ ॥

પદ૦--અપરિગ્રહાત્ ॥ ચ ॥ અત્યન્તમ્ ॥ અનપેક્ષા ॥

અર્થ — (અપરિગ્રહાત્) ગ્રહણ નહિ કરવાથી (ચ) અને (અત્યન્તમ્) અત્યંત (અનપેક્ષા) અનાવશ્યક છે. અર્થાત્ માયાવાદીઓના મતમાં માયા જે બ્રહ્મપર પડેલા નાંખીને સર્વ સૃષ્ટિનું લાન કરાવી દે છે, તે મતનું ગ્રહણ કોઈપણ સત્ શાસ્ત્રમાં આવતું નથી; માટે માયોપાધિવાળું બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. એજ આશયને ઉક્ત સૂત્રમાં વર્ણવ્યો છે કે કોઈપણ ઋષિએ માયોપાધિવાળાં બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાન કારણ માન્યું નથી. એ માટે એ માયાવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત જરાપણ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી. ૧૭

આટલે સુધી માયાવાદનું ખંડન કરીને હવે જૌદ્ધ પ્રિલ્લાસાદીનું ખંડન કરીએ છીએ. આ ઠેકાણે વાંચક મહાશયે એમ સમજવાનું નથી કે “આ તર્કપાદમાં જૌદ્ધો વિગેરેની ક્ષિલ્લાસાદીનું ખંડન કરવાથી એવું જણાય છે કે બુદ્ધ મહારાજ વિગેરે વ્યાસભૂતી પ્રથમ થયા હશે!” એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે સૂત્રોમાં જડવાદાદિ પ્રિલ્લાસાદીનું ખંડન છે જેને લઈને બુદ્ધ વિગેરે પ્રતિપાદન કરવા ઉઠ્યા. પણ કાંઈ સૂત્રોમાં તેમનાં નામો નથી, અને ઐતિહાસિક વિચારથી પણ બુદ્ધ દેવ મહાવ વ્યાસભૂતી પછી થયા છે. એ માટે અમે જ્યાં જ્યાં જૌદ્ધ વિગેરે પ્રિલ્લાસાદીનું નામ લીધું છે તેમજ તેમના શિષ્યો

વિગેરેનુ નામ લઈને જ્યાં ખડન કર્યું છે, ત્યાં મર્વ ઠેકાણે અમારો આશય તે તે ક્ષિલ્લાંનાક્રીના અનુયાયી લોકો સાથે છે. માટે આ ત્ર-થમા આવાંક બુદ્ધ વિગેરેના નામોથી એમ ન જાણવું કે તેઓ વ્યામહની પેહેલાં થઈ ગયા હશે

મમુલા
ધિગ્ણ

સમુદાય ઉભયહેતુકેઽપિતદપ્રાપ્તિ । ૧૮ ।

પદ૦—સમુદાયે ॥ ઉભયહેતુકે ॥ અપિ ॥ તદપ્રાપ્તિઃ ॥

અર્થ — આ સૂત્રની પૂર્વ મૂત્ર માથે સંગતિ એવી ગીતે છે કે માયાવાદનુ ખડન કર્યા પછી ણૌધ્યોનો મત એટલા માટે ખડન કરીએ છીએ કે માયાવાદીની ક્ષિલ્લાંનાક્રી અને ણૌધ્યોની ક્ષિલ્લાંનાક્રીના ઘણાજ થોડો ભેદ છે

એ માટે સ્વામીશ્રી રામાનુજઆર્યજીએ બ્રહ્મ મૂત્ર ૨ા ૨ ॥ ૨૭ ના ભાષ્યમા લખ્યું છે કે “ માયાવાદી, વેદવાદના પદ્ધતી છુપા ચલો બોલે છે ” અને એ વાતનું બીજું પણ માયાવાદની ક્ષિલ્લાંનાક્રીમા મળી આવે છે જેમકે ણૌદ્ધ લોક બ્રાહ્મ્યાર્યને મિથ્યા માને છે એવીજ ગીતે માયાવાદીઓ પણ માને છે એ અભિપ્રાયથી મૂત્રકાળના આશયવડે ઉક્ત મતોનું પ્રકબ્ધમગતિથી ખંડન થાય છે બુદ્ધના શિષ્યોના આગ્ર ભેદ છે ૧ વૈશાલિક, ૨ ત્રાત્રાન્તિક, ૩ યોગાચાર, ૪ ગૂન્યવાદી માધ્યમિક, બુદ્ધના એ ચાર શિષ્યોની બુદ્ધિની અનુમાગ ણૌદ્ધ મતના આગ્ર ભેદ છે તેમથી પ્રથમના બે મતમાં જાનાદિમર્વ પદાર્થ દક્ષિણ છે એ લોકો સમાગ્રમા બે પ્રકરનો સમુદાય માને છે, એક તો ભૂમી, જલ, તેજ, વાયુ એ આગ ભૂતોના પચ્ચભાણુરૂપ એ બ્રાહ્મ સમુદાય છે. અને બીજો અતઃ સમુદાય પાંચ ચક્રન્ધનો છે ૧ રૂપ, ૨ વિજ્ઞાન, ૩ વેદના, ૪ મત્સા, ૫ મત્સ્ય, એ પાંચ ચક્રન્ધ કરે વાય છે તેમા વિષયોની માથે ઇન્દ્રિયોનું નામ ઉપચક્રન્ધ કહેવાય છે. “અહ અહ ” એવી પ્રતીતિવાળું જે આલય વિજ્ઞાન તે વિજ્ઞાન ચક્રન્ધ કહેવાય છે, જેનાથી મુખ દુબનું જ્ઞાન થાય છે તે વેદના ચક્રન્ધ કહેવાય છે, ગાય, અન્ધ, પુરુષ, હનિ, ઇત્યાદિ જે નામો તે

મજ્ઞાન્કથ કહેવાય છે, અને સગાદિ ધર્માધર્મને સત્કાર સ્કન્ધ કહેવાય છે એ ઉપરોક્ત પાત્રે સ્કન્ધો અને આગે ભૂતોના પગ્માણુઓ મગીને તેઓના મતમા મૃદિ પેદા થાય છે એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ આત્મા એમના મતમા નથી ! એનું એવી રીતે સૂચી ખડન થાય છે કે-ઉક્ત બને મમુદાયોથી પણ મસાગ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. કેમકે બને મમુદાયો જડ છે અને તેનાથી ભિન્ન બીજી કોઈ જોધોના મતમા ચેતન શક્તિ નથી એ માટે એ બને મમુદાયથી મૃદિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । १९

પદ ૦—इतरेतरप्रत्ययत्वात् ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ उत्पत्तिमात्र निमित्तत्वात् ॥

અર્થ—જો એમ હો કે “અમારા મતમા કોઈ સ્થિર ચેતનકતા અથવા ભોખતા નથી તથાપિ અવિદ્યા મસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામ, રૂપ, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, જન્મ, જાતી, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવના ઇત્યાદિ અવિદ્યા સમુદાય, ઘટીયત્રની સમાન, અવિદ્યાદિટોથી જન્મ અને જન્મથી અવિદ્યા આદિ, એ પ્રમાણે એક બીજાના હેતુ બની જશે ” એ માટેજ સૂચકાર એવી કિંવોનાંશીનું ખડન કરે છે કે તમારા મતમા અવિદ્યા આદિ એક બીજાના હેતુ એટલા માટે નથી બની શકતા કે તમે દરેક પદાર્થને ક્ષણિક માનો છો જ્યારે સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે તો પછી અવિદ્યા નિમિત્ત શી રીતે થઈ શકે ? “ અવિદ્યા જોધોના મતમા વિપરીત બુદ્ધિનું નામ છે, ” તેનાથી સગદ્વેષાદિ ઉત્પન્ન વાય છે, અને તેનાથી વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી મજ્ઞા અને સજ્ઞાથી મૃદિ-આદિ રૂપનાળા દ્રવ્યો અને તેનાથી ઇન્દ્રિય તો એ પ્રકારે ઉત્પત્તિ પણ ત્યારેજ થઈ શકે કે જ્યારે અવિદ્યાને ચિત્તર માને અને સ્થિર તો તેમના મતમા કાઈ કેજ નહિ એ માટે ઈતરેતર પ્રત્યયવાળી વિપરીત બુદ્ધિ, અવિદ્યા મમુદાયનું નિમિત્ત કાણુ થઈ શકે નહિ એ કારણથી પણ ક્ષણિકવાદમા અવિદ્યાદિ કારણુ થઈ શકે નહિ ૧૯

ઉત્તરોત્પાદેચપૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—ઉત્તરોત્પાદે ॥ ચ ॥ પૂર્વનિરોધાત્ ॥

અર્થ—ઉત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિ સમય મુધીમાં પૂર્વ ક્ષણ નાશ પામે છે. તો પછી પૂર્વક્ષણવાળો કારણ પદાર્થ ઉત્તરક્ષણવતિ કાર્યનું કારણ શી રીતે જની શકે? નહિજ જની શકે. ૨૦

અસતિપ્રતિજ્ઞોપરોધોયોગપદ્યમન્યથા ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—અસતિ ॥ પ્રતિજ્ઞોપરોધઃ ॥ યોગપદ્યં ॥ અન્યથા ॥

અર્થ—જો કારણવિનાશ કાર્યની ઉત્પત્તિ માને તો આ લોક, નેત્ર, પૂર્વજ્ઞાન અને વિષય એ આરથી જે મુખાદિ ચેત્તોની ઉત્પત્તિની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેની માથે વિરોધ આવશે; અને કાર્ય પર્યન્ત કારણની સ્થિતિ માને તો કાર્ય કારણની એક સમયમાં સ્થિતિ માનવી પડશે, તો ક્ષણિક વાદિયોની ક્ષણિક પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે—આટલે મુધી ઉત્પત્તિના વિષયમાં કલું, હવે વિનાશના વિષયમાં કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતિ સંખ્યાઽપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિરવિચ્છેદાત્ ॥૨૨

પદ૦—પ્રતિસંખ્યાઽપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિઃ ॥ અવિચ્છેદાત્ ॥

અર્થ—શુદ્ધિપૂર્વક વિનાશનું નામ પ્રતિમંજ્યા નિરોધ કહેવાય છે, જેમકે વિદ્યમાન વસ્તુઓને એમ કહેવું કે તે નથી અર્થાત્ તેનાપરથી ભાવરૂપ શુદ્ધિ ઉદ્ભવી લેવી; અને એનાથી વિપરીતનું નામ અપ્રતિમંજ્યા નિરોધ કહેવાય છે. અર્થાત્ મન્તાન અને સંતાન-વાળાનો જે નાશ તેનું નામ અપ્રતિમંજ્યાનિરોધ કહેવાય છે. આ જાને પ્રકાશનો નાશ તેમના અગ્ર પ્રમાણે જની ગકતો નથી. જેમકે કોઈ વસ્તુનો નિરુવચ (નમૂના) વિનાશ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ત્યારે કોઈ વસ્તુ નાશ પામે છે ત્યારે તેનું રૂપાન્તર થાય છે અને એ જાને ક્ષણિક વિજ્ઞાન વારીઓ માની શકના નથી એ માટે જાને

પ્રકારે વિનાશ એઓના મત પ્રમાણે થતી શકતા નથી. કેમકે નિર-
ન્વય વિનાશ કોઈ ઠેકાણે લોકમાં દેખાતો નથી. એ માટે સૂત્રકારે એમ
કહ્યું છે કે (પ્રતિસંખ્યા૦) ‘સન્તમિમમસન્તં કતોમિ’ આ વિદ્યમાનને
હું અસત્ કહું એનું નામ પ્રતિસંખ્યારૂપ નાશ, અને મોગરીઆ-
દિના પ્રહારથી ઘટનો જે નાશ તેનું નામ અપ્રતિસંખ્યારૂપ નાશ
કહેવાય છે. એ બંને પ્રકારનો નાશ તેમના મત પ્રમાણે થઈ શકતો
નથી. કેમકે સત્ પદાર્થના નિરન્વય નાશનો અવિચ્છેદ જણાયાથી
અર્થાત્ કોઈને કોઈ પ્રકારે તે સત્ પદાર્થ રહે છેજ, માટે તેનો મ-
ર્વથા નાશ થતો નથી. ૨૨

उभयथाचदोपात् ॥ २३ ॥

પદ૦—उभयथा ॥ च ॥ दोपात् ॥

અર્થ—જે તુચ્છથીજ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનીએ અને
તેને માટે નિરન્વય નાશ માનીએ, તે પણ ઠીક નહિ. કેમકે પ્રથમ
તો તુચ્છ કોઈ પદાર્થજ નથી અને તે છતાં માનિયે કે છે, તો
તુચ્છથી ઉત્પન્ન થવાવાળો પદાર્થ તુચ્છરૂપજ હોવો જોઈશે. એ પ્ર-
માણે બંને પ્રકારે દોષ આવે છે. અર્થાત્ તુચ્છરૂપ કારણ માને તો
કાર્ય તુચ્છરૂપ થવું જોઈએ અને સત્ પદાર્થથી ઉત્પત્તિ માને તો
નિરન્વય વિનાશ હોવો જોઈએ; એ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે “उम-
यथाचदोपात्” અર્થાત્ બંને પ્રકારે દોષ આવે છે માટે એ મંતવ્ય
ઠીક નથી. ૨૩

સંગતિ—આકાશ તો તુચ્છ છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે
તુચ્છ કોઈ પદાર્થ નથી ? ઉત્તર—

आकाशेचाविशेषात् ॥ २४ ॥

પદ૦—आकाशे ॥ च ॥ विशेषात् ॥

અર્થ—આકાશમાં લાવરૂપની તુલ્યતા જણાયાથી આકાશ
તુચ્છ નથી. તે એવી રીતે છે કે શબ્દ આકાશનો ગુણ છે એવી

જણાય છે કે આકાશ ભાવ પદાર્થ છે “આત્મનઆકાશ સમૂત”
ઈત્યાદિ સુતિયોથી પણ આકાશ, ભાવવાળો પદાર્થ માલુમ પડે છે
એ માટે આકાશ નિરન્વય વિનાશ થવાવાળું તુચ્છઉપ નથી ૨૪

અનુસ્મૃતેશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—અનુસ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—અનુભવ કરેલા પદાર્થની તે અનુભવ પછી સ્મૃતિ થાય
છે માટે એવું સિદ્ધ થાય છે કે અનુભવ કર્તા ક્ષણિક નથી અન્યથા
જેણે અનુભવ કર્યો હોતો તે તે નષ્ટ થયો હોતો, તે પછી સ્મરણ
કેળ કરે છે ? કેમકે અનુભવ, સ્મરણ એ એકજ આશ્રયમા હોયકે ૨૫

નાસતોઽદૃષ્ટવાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—ન ॥ અસતઃ ॥ દૃષ્ટવાત્ ॥

અર્થ—અમત્ પદાર્થથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણકે
લોકમા એવું કયાયે જણાતું નથી કે અમત્થી સત્ની ઉત્પત્તિ થઈ
ટાય એ માટે અસત્થી મત્ માનવાવાળા અભાવ વાદીઓનો મત
ઠીક નથી ૨૬

ઉદાસીનાનામપિ ચૈવંસિદ્ધિઃ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—ઉદાસીનાનામ્ ॥ અપિ ॥ ચ ॥ એવ ॥ સિદ્ધિ ॥

અર્થ—કદાચિત્ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો જે
વેળા કાર્ત્તવ્ય કામ કરતા નથી તેના પણ મર્વ કાર્યો થઈ જવા
નહોયે ? અને તે થતા તો નથી ! એથી પણ જણાય છે કે અભા
વથી ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી ૨૭

અગતિ—હવે વિજ્ઞાનવાદી બ્રાહ્મ યોગાચારનો આશય ઉપ
નિવૃત્ત વાય છે તેમના મતમા વિજ્ઞાન માત્રજ મત્ય છે બીજું કંઈ
મત્ય નથી એનું ખરું ઉપલબ્ધિ અધિગ્નથી થાય છે જેમકે—

પ અભાવ
ધિકરણ.

નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦— ન ॥ અભાવઃ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ — બહારના પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ-જણાયાથી બાહ્ય પદાર્થોનો અભાવ નથી. વિજ્ઞાન વાદીના મતમાં કેવળ વિજ્ઞાન છે, બાકી બહાર કોઈ પદાર્થજ નથી. એ માટે આ સૂત્રથી તેનું એમ ખંડન થાય છે કે જો બહાર કોઈ પદાર્થજ નથી તો પછી તેની ઉપલબ્ધિ ન થવી જોઈએ અને તે તો થાય છે; માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે બહારના પદાર્થ મિથ્યા નથી. ૨૮

સંગતિ — જેમ સ્વપ્નમાં બાહ્ય પદાર્થ કોઈ પણ નથી છતાં પણ વાસનાની વિચિત્રતાથી બહાર દેખાય છે, એમ સ્વપ્ન પદાર્થોની પેઠે જાગૃત પદાર્થ પણ મિથ્યા છે વાસ્તવિક નથી ! એ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન નીચેના સૂત્રથી થાય છે.

વૈધર્મ્યા ચ નસ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦— વૈધર્મ્યાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ સ્વપ્નાદિવત્ ॥

અર્થ — સ્વપ્નાદિ પદાર્થોનો જાગૃતના પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મ જણાયાથી જાગૃતના પદાર્થો સ્વપ્ન પદાર્થોની સમાન મનોરથ માત્ર નથી, એ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે (નસ્વપ્નાદિવત્) અર્થાત્ સ્વપ્નાદિકોની સમાન જાગૃતના પદાર્થો નથી. આ સૂત્રથી માયાવાદનું સ્પષ્ટ ખંડન થયું છે કેમકે તેઓને એ વાતનોજ આશ્રય હતો કે સ્વપ્નની સમાન આ જાગૃતના સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે. એ માટે સ્વામી ગમાનુચાર્ય-જીએ પણ એમ લખ્યું છે કે—

“જ્ઞાનમાત્રમેવ પરમાર્થ इति साधयन्तः सर्वं लोकोपहासोपकर्णं भव
न्तीति वदवाद छद्ममच्छत्रवाद्દે નિરૂપણે નિપુણતરં પ્રપચ્છિતમ્ ॥”
શ્રીભા૦ ત્ર૦ મૂ૦ ૨૥ ૨૥ ૨૮ ॥

અર્થ—જે લોકો જ્ઞાન માત્રનેજ પરમાર્થ સિદ્ધ કરે છે અને સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા માને છે તેઓ સર્વ લોકોમાં હ્રાસ્ય પાત્ર થાય છે. તે લોકો-એટલે કે માયાવાદી લોકો-છલનો પડદો લગાવીને વેદ વાદી બને છે, પરંતુ છુપા બૌદ્ધ છે. તેના ખંડનમાં એ વાત સારી રીતે કહી છે કે આ પદાર્થ મિથ્યા નથી કિંતુ અનિત્ય છે. આથી સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ એટલું સૂચવ્યું કે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ અને સર્વ પદાર્થને મિથ્યા માનવાવાળા માયાવાદીઓ એકજ છે. માટે તેનાં ખંડનમાં પણ આ સૂત્ર સમજી લેવું. ૨૯

સંગતિ—બીજી યુક્તિ એ વિષયમાં એવી અપાય છે કે વિજ્ઞાન વાદીના મતમાં વિજ્ઞાન પણ ત્યારેજ સિદ્ધ થઈ શકે કે જ્યારે બહાર કોઈ પદાર્થ માને. અર્થાત્ કર્તા અને કર્મ વિના કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જણાતી નથી. સ્વપ્ન જ્ઞાનાદિકોમાં પણ બહારના પદાર્થ વિના જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, કિંતુ ત્યાં પણ અન્યથા ખ્યાતી ના આધારથી, (અન્યથા ખ્યાતિ તેનું નામ છે કે જેમ છીપ, ઇન્દ્રિયોના દોષથી અન્યથા (વિપરીત) જણાય અર્થાત્ ચાંદી જણાવા લાગે એટલે કે જેની અન્યપ્રકારે પ્રતીતિ થાય તેનું નામ અન્યથા ખ્યાતિ કેહેવાય છે.) બાહ્ય પદાર્થના હોવાથીજ અન્યથા જ્ઞાન થાય છે ! માટેજ સૂત્રકાર એ આશય બતાવે છે કે—

નભાવોઽનુપલબ્ધેઃ ।૩૦।

પદઃ— ન ॥ ભાવઃ ॥ અનુપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—(નભાવઃ) વિજ્ઞાનનો પણ ભાવ વિજ્ઞાનવાદીના મતમાં થઈ શકતો નથી, કારણકે બાહ્ય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ ન હોવાથી અર્થાત્ જ્યારે કોઈ બાહ્ય પદાર્થજ નથી તો પછી જ્ઞાન કેનું થશે ? ૩૦

ક્ષણિકત્વાચ્ચ ॥ ૩૧॥

પદ૦— ક્ષણિકત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — કદાપિ વાસનાઘ્રયથી પરિકલ્પિત જ્ઞાન માનીએ તો તે પણ થઈ શકે નહિ, કારણ તે જ્ઞાન પણ ક્ષણિક હોવાથી તેનો ભાવ થઈ શકતો નથી. ૩૧

સંગતિ—હવે બુદ્ધના ચોથા શિષ્ય શૂન્યવાદી માધ્યમિકના મતના આશયનું ખંડન નીચેના સૂત્રથી થાય છે. શૂન્યવાદી એમ માને છે કે બીજા કંઈપણ નથી, કેવળ શૂન્યજ શૂન્ય છે અને અભાવ થઈ જવો તેનું જ નામ મુક્તિ છે, વળી તે કહે છે કે તેજ બુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત છે કેમકે કોઈ વસ્તુનો નાશ થયા વિના કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, જેમકે બીજના નાશ થવાથી અંકુર પેદા થાય છે અને મૃત્તિંડાદીકોનો નાશ કરીને ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે; એ માટે શૂન્યજ તત્વ છે અને પછી શૂન્યનું શૂન્યજ રહી જાય છે. જન્મ, વિનાશ, સત્ય, એ સર્વ જ્ઞાંતિ માત્ર છે. ઉત્તર—

સર્વથાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦— સર્વથા ॥ અનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — સર્વ પ્રકારથી સિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી શૂન્ય તત્વ કોઈ શકતું નથી. શૂન્યની અસિદ્ધિ એવી રીતે છે કે જો સર્વ શૂન્યજ છે તો પછી એ વાત કોણે જાણી કે સર્વ શૂન્યજ છે? અને જો કોઈ શૂન્યને જાણવાવાળો કોઈ શૂન્યથી ભિન્ન છે તો પછી સર્વ શૂન્ય નહિ રહ્યું. એ માટે શૂન્યવાદીઓનો મત સર્વથા અનુપપન્ન છે, માયાવાદીઓના મતની પેઠે આ મત પણ યુક્તિથી સર્વથા શૂન્ય છે. ૩૨

આટલે સુધી સર્વથાનુપપત્યધિકરણ સમાપ્ત થયું.

હવે જૈનોનો મત નિમ્નસૂત્રથી ખંડન થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે જીવ અને અજીવ રૂપ બે પ્રકારનું આ જગત છે અને એ સર્વ નિરીશ્વર છે—એનો કર્તા કોઈ નથી જીવ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ, કાલ, આકાશ, એ છ દ્રવ્ય તેમના મતમાં છે. એ છ દ્રવ્યો પર તેઓ સપ્તભંગી નય લગાવે છે. તે સપ્તભંગીનય એ પ્રકારે છે કે—

૧ સ્વાદસ્તિ—કોઈ રૂપે આ પદાર્થ છે.

૨ સ્વાત્રાસ્તિ—કોઈ રૂપે નથી.

૩ સ્વાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ—કોઈ રૂપે છે પણ અને નથી પણ.

૪ સ્વાદવક્ત વ્યમ્—કોઈ રૂપે છે પણ કેહેવા યોગ્ય નથી.

૫ સ્વાદસ્તિ ચાવક્ત વ્યમ્—કોઈ રૂપે છે અને અવક્તવ્ય છે

૬ સ્વાત્રાસ્તિ ચાવક્ત્યંચ—કોઈ રૂપે નથી પણ અવક્તવ્ય છે.

૭ સ્વાદસ્તિ નાસ્તિ ચાવક્ત્યંચ—કોઈ રૂપે છે, કોઈ રૂપે નથી અને કોઈ રૂપે કેહેવા યોગ્ય નથી.

મર્વ જગ્યાએ આ સપ્તભંગીનય લગાવીને તે છ પદાર્થોને પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવાભાવાત્મક સિદ્ધ કરે છે એ આશયનું ખંડન નીચેના સૂત્રથી થાય છે.

૬ એકસ્મિન્ન મ
ભવાધિકરણ

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૩॥

પદ.૦— ન ॥ એકસ્મિન્ ॥ અસંભવાત્ ॥

અર્થ—એક પદાર્થમાં એ અસ્તિ નાસ્તિરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ સપ્તભંગીનય લાગી શકતો નથી.—અસંભવ હોવાથી—કેમકે એક પદાર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ રહી શકતા નથી. જો છે તો નથી એમ કહી ન શકાય, અને જો નથી તો છે એમ નહિ કહી શકાય, આ ઉપરથી જણાય છે કે આ કીલ્લાનાં પાણી પણ કોઈ મમયમાં માયાવાદીઓના અનિર્વચનીય-વાદની પેઠે મનોરથ માત્ર માની ગઈ છે. જેમકે માયાવાદીઓના મતમાં અનિર્વચનીય પદાર્થ તે કહી શકાય છે કે જે નિમ્નલિખિત નવ

યુક્તિમાં ન આવી શકે. જેમકે - (૧) સત્ય માનવામાં પ્રહ્લનું
અનુભવીય થાય. (૨) અસત્ય માનવામાં કોઈ કાર્યનું કારણ
નહિ બને (૩) જે સત્ય અને અસત્ય બનેનો સમુચ્ચય
માને તો કોઈની બુદ્ધિમાં નહિ આવે. (૪) આત્માથી ભિન્ન માન-
વામાં દ્વૈતદોષ. (૫) અભિન્ન માનવામાં માયાવાદની હુની (૬) બંને
મળીને માને તો કોઈની બુદ્ધિમાં નહિ આવવાનો દોષ. (૭) જે
નિશ્ચય માને તો તેમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. (૮) જે સાવચય માને
તો પ્રહ્લના સામર્થ્યરૂપ અનિર્વચનીય માયામાં અવચય કયાંથી આવ્યા ?
(૯) જે નિશ્ચય અને સાવચય બંને મળીને કહો તો તેને કોઈ
બુદ્ધિમાન માની શકે નહિ એ પ્રકારે ઉક્ત યુક્તિઓના આશ્રયમાં
જે ન આવી શકે તેને માયાવાદી લોક અનિર્વચનીય કહે છે અને
અનિર્વચનીયવાદના આશ્રયથી તેઓ પોતાની બધી ફિલોસોફીનું
મંડત કરે છે ! અસ્તુ પ્રકૃત એ છે કે એ મિથ્યાવાદના જેવોજ
આ જૈનોનો સમભંગીનય છે.

એનાથી પણ એવો મર્મ મળી આવે છે કે આ આધુનિક વે-
દાન્તિ માયાવાદીઓની ફિલોસોફી બૌદ્ધ અને જૈનોથી લીધેલી છે.
એમ જો ન હોય તો પરસ્પર વિરુદ્ધ સમભંગીનયની સમાન એમનો
આ અનિર્વચનીય વાદ નહિ હોત તો

સંગતિ—હવે તેના અનીશ્વરવાદનું નિરાકરણ સૂત્રકારના આ-
શયથી એ પ્રકારે થાય છે કે—

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

પદ— એવં ॥ ચ ॥ આત્મા ॥ અકાત્સ્ન્યમ્ ॥

અર્થ— પૂર્વોક્ત પ્રકારે જે જૈનોએ એમ માન્યું છે કે જીવ
અને જડરૂપી આ સંસાર છે, ઈશ્વર કોઈ છેજ નહિ. અને જીવને
તેઓએ ઈશ્વર પદવી આપી છે. એમ માન્યાથી જીવાત્માનું સર્વ
પ્રહ્લાંડમાં વ્યાપકપણું હોઈ શકતું નથી એ માટે પરિચ્છન્ન જીવા-

તમા ઇશ્વરની પદવી કદાપિ લઈ શકતો નથી. એ માટે હવ ઇશ્વર નથી..૩૪

સંગતિ—જો એમ માનિયે કે દીપકના પ્રકાશની પેઠે સ્વ નિયમન કરવાની વખતે હવના અવયવ ત્યાં ચાલ્યા જશે. એ માટે અદ્ય દેશી હવ પણ સર્વ કર્તા થઈ શકે છે ? ઉત્તર—

नचपर्यायादप्य विरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

પદ૦— ન ॥ ચ ॥ પર્યાયાત્ ॥ અપિ ॥ અવિરોધઃ ॥ વિકારાદિભ્યઃ

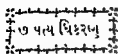
અર્થ—પર્યાયાત્ એટલે કે સકોચ વિદ્યસરૂપ અવસ્થાન્તરન પ્રાપ્તિથી અદ્ય દેશી હવ સર્વ દેશી થઈ શકતો નથી; કેમકે એ પ્રકારે જો હવના અવયવોનું આવવું, જવું માનીએ, તો હવ વિકારી થશે. એ માટે અવયવોના ઘટવા વધવાથી પણ હવ, ઇશ્વર મિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

ખીજી સુક્તિ એ છે કે સુક્તિમાં જે હવાત્માનું પરિણામ છે, તે નિત્ય છે અને શરીરકાલમાં જે પરિણામ છે તે પણ નિત્ય છે, તેનું ઘટવું વધવું થઈ શકતું નથી; તો પછી તે પોતાના કર્મોથી વધીને ઇશ્વરની પેઠે સર્વવ્યાપક શી રીતે થઈ શકે છે ? એજ આ-શયથી સૂત્રકાર કહે છે ૩૫:—

अन्त्यावस्थिते श्रौभयनित्यत्वादविशेषः । ३६ ।

પદ૦— અન્ત્યાવસ્થિતેઃ ॥ ચ ॥ ડમયનિત્યવાત્ ॥ અવિશેષઃ ॥

અર્થ—સુક્તિકાલમાં જે હવની સ્થિતિ છે, અને શરીરકાલમાં જે હવની સ્થિતિ છે એ બંનેનું એકસરખું નિત્યત્વ જણાયાથી હવાત્મા ઘટી વધી શકતો નથી.—એ પ્રમાણે જોનારો નિરીશ્વરવાદ ખૂંડત કદીને હવે સાકાર વાદીઓના ત્રાકારઇશ્વરવાદનું ખૂંડત સૂત્રકાર કહે છે ૩૬

પત્યુરસામઙ્ગસ્યાત્ । ૩૭ ।

પદ૦ — પત્યુઃ ॥ અસામઙ્ગસ્યાત્ ॥

અર્થ — સાકાર જગત્પતી પરમાત્મા હીક ન હોવાથી સાકાર ઇન્દ્રિય જગતનો સ્વામી થઈ શકતો નથી. ઉક્ત સાકારવાદને બીજી યુક્તિથી આગળનાં સૂત્રમાં ખડન કરે છે ૩૭

સંવધાનુપપત્તે શ્ચ ૧૩૮ ।

પદ૦ — સંવધાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — સાકાર ઇન્દ્રિયનો મળધ પત્તુ મર્વ મંમાર માથે થઈ શકતો નથી. કેમકે તે શરીરધારી હોવાથી એક દેશી થશે. ૩૮

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તે શ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પપ૦ — અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — આશ્રય પત્તુ તે સાકાર ઇન્દ્રિયનો થઈ શકતો નથી, કારણકે ઇન્દ્રિય જો સાકાર હશે તો તેના આશ્રયને માટે પણ કોઈ માકા જોઈએ ! અને જ્યારે તેના આશ્રયને માટે પ્રથમથીજ કોઈ વસ્તુ હોવી તો પછી તે ઇન્દ્રિય મર્વ કર્તા થઈ શકતો નથી. એજ વિષયમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ લખ્યું છે કે—

“ સ્પૃષ્ટુત્તર કાલભાવિત્તાન્ડગોસ્વપ્નાક્ સ્પૃષ્ટેન્દ્રનુપપત્તેઃ ॥ શાંકર
માખ્ય૦ ટ્ર૦ મૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૩૯ ॥ ”

અર્થ — સ્પર્શ બૂજોગાદિ સૃષ્ટિની પદ્ધતિ થઈ શકે છે, સૃષ્ટિથી પેલેલાં કદાપિ થઈ શકે નહિ. જો માટે શરીરધારી પરમેશ્વરઃ પત્તુ સૃષ્ટિની પદ્ધતિ હોઈ શકે પ્રથમ નહિ અને જો તે ઇન્દ્રિયને પત્તુ

ઇન્દ્રિયોવાળો માનીને જગતનો કર્તા માનીએ તો તે ઠીક નથી. તેનું વિવેચન આગળનાં સૂત્રમાં કરે છે. ૩૯

કરણવચ્ચેન ભોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ્મ— કરણવત્ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ભોગાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયોવાળા પરમાત્મા માની શકાય નહિ કેમકે ઇન્દ્રિયોવાળા હોવાથી તેને પણ સુખ દુઃખના ભોક્તા માનવા પડશે; એ માટે માકાર ઈશ્વર થઈ શકતા નથી. આ સૂત્રમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજી પણ લખે છે કે—

“ અથલોકદર્શનાનુ સારેણેશ્વરસ્યાપિ કિંચિત્કરણાનામાયતનં
શરીરં કામેનકલપેત ॥ એવમપિનોપપચ્ચને ॥ સશરીરત્વેહિસતિ સંસારી
વદ્ ભોગાદિપ્રસંગાત્ ઈશ્વરસ્યાપ્યનીશ્વરત્વં પ્રસજ્યેત” ॥ શં. ભાં. વ્રં.
સૂં. ૨ ॥ ૨ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—લોક દર્શનાનુમાર ઈશ્વરનું પણ કાંઈક ઇન્દ્રિયોના માધનવાળું શરીર આપણી ઇચ્છાથી દ્રવ્યના કરીએ તો તે પણ થઈ શકતું નથી. કારણકે જો શરીરવાન ઈશ્વર હોય તો સંસારી અન્ય જીવોની પેઠે તેને પણ સુખ દુઃખાદિ ભોગનો પ્રસંગ આવશે તો ઈશ્વરનામાં અનીશ્વરપણું પણ પ્રાપ્ત થવાનો અંભવ છે. માટે ઈશ્વર માકાર જની શકે નહિ ૪૦

મંગતિ—તે ઈશ્વર પોતાની મીમાને જાણે છે કે નહિ ? જો જાણે છે તો અંતવાળો થશે ! અને જો નથી જાણતો તો મર્ચન દહી ગણાય નહિ ! એ આગ્રયથી સૂત્રકાર માકારવાદનું ખંડન એવી રીતે કરે છે કે—

અન્તવત્ત્વમ સર્વજ્ઞતાવા ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—અન્તવત્ત્વમ્ ॥ અસર્વજ્ઞતા ॥ વા ॥

અર્થ—ઈશ્વર પોતાના આકારની સીમાને જાણે છે તો અંત-વાળો થઈ જાય છે અને નહિ જાણે તો સર્વજ્ઞ રહેતો નથી. જો કોઈ નિરાકારવાદીઓના પર એવી શંકા કરે કે “તમારો સર્વગત વિભુ પરમાત્મા પોતાની સીમા જાણે છે વા નહિ? જો જાણે છે તો સીમા-વાળો થઈ જાય છે? અને નથી જાણતો તો અજ્ઞાની થયો? ઉત્તર-એ હોય નિરાકારવાદીઓના મતમાં નથી આવતો, કારણકે જેવી વસ્તુ હોય છે તેનું તેનું જ્ઞાન હોય છે. પરમાત્મા સીમા રહિત છે માટે તેને પોતાને સીમા રહિતનું જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે નિરાકાર ઈશ્વર-વાદમાં કોઈ હોય આવતો નથી. ૪૧

સંગતિ—હવે ઉત્પત્ત્યસંભવાધિકરણમાં એવી શંકાનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે કે જેવી રીતે અન્ય પદાર્થોના કર્તા ઈશ્વર છે તેવીજ રીતે ઈશ્વર પદાર્થ હોવાથી ઈશ્વરનો પણ કોઈ કર્તા હોવાનું જોઈએ? ઉત્તર—

ઉત્પત્ત્ય સંભવા
ધિકરણ.

ઉત્પત્ત્ય સંભવાત્ ॥૪૨ ॥

પદ૦—ઉત્પત્ત્યસંભવાત્ ॥

અર્થ—ઈશ્વરના જન્મનોજ અસંભવ છે તો પછી તેનો કોઈ કર્તા કેમ થઈ શકે? અર્થાત્ તેનો કોઈ કર્તા નથી. ૪૨

નચકર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદ૦—ન ॥ ચ ॥ કર્તુઃ ॥ કરણમ્ ॥

અર્થ—અને ‘તે કર્તાન’ કારણ કોઈ થઈ શકે નહિ. જેમકે

“ નતસ્યકાર્ય્યં કરણઞ્ચવિચિતે નતત્સમશ્ચાભ્ય ધિકશ્વદ્યયતે ॥ પરા-
સ્યશક્તિર્વિવિધૈવશ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલક્રિયાચ ॥ શ્વે૦ ૬ ॥ ૮

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં વર્ણન કર્યું છે કે તેનો કોઇ કર્તા નથી, કરણ નથી; જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયા તે સર્વ સ્વાભાવિક છે, ૪૩

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદપ્રતિપેધઃ । ૪૪।

પદ૦—વિજ્ઞાનાદિભાવે ॥ વા ॥તદપ્રતિપેધઃ ॥

અર્થ — પરમાત્માનામાં સર્વજ્ઞત્વાદિ વિજ્ઞાનાદિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિના સંભવનો નિપેધ છે. અર્થાત્ જ્યારે તે અનાદિકાલથી છે તોજ સર્વનો જ્ઞાતા થઇ શકે છે, અન્યથા નહિ. ૪૪

વિપ્રતિપેધાચ્ચ । ૪૫ ।

પદ૦—વિપ્રતિપેધાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ —જો ઈશ્વરને સાકાર માનીએ તો પરસ્પર વિરોધ પણ આવે છે, કેમકે સાકાર અને નિરાકાર બે પરસ્પર વિરોધી ધર્મ એક સમયમાં એક વસ્તુમાં રહી શકતા નથી. એ માટે તે પરમાત્મા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્માંશ્રય થઈ શકતો નથી. અતએવ સર્વદા એકરસ કૂટસ્થ નિત્યજ પરમાત્મા છે. સ્વામી શંકર રામાનુજાદિ આચાર્યોએ આ ઉત્પત્ત્યસંભવાધિકરણને જીવની ઉત્પત્તિના નિપેધમાં લગાવ્યું છે, તે ઠીક નથી. કેમકે જીવની ઉત્પત્તિનો નિપેધ (૨ ॥ ૩ ॥ ૧૮ માં) આગળ કહેવાયો છે અને જો આ અધિકરણ પણ જીવની ઉત્પત્તિના નિપેધનુંજ હોય તો પુનરુક્તિ થઇ જાય છે. માટે આ અધિકરણ ઈશ્વરની ઉત્પત્તિનું નિપેધ કર્તા છે. એ પ્રકારે તર્કપાદના તર્કોની સંગતિ કરવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તર્કપાદ વૈદિક દર્શનોનું ખંડનકર્તા નથી. કિંતુ અવૈદિક તર્કોનું ખંડન કરે છે. ૪૫

આ તર્કપાદમાં મધ્વાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, નિંળાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય એ ચારે આચાર્યોએ સ્વામી શંકરાચાર્યજીનું શરણ લીધું છે. અર્થાત્ ઉક્ત આચાર્યોએ પણ સાંખ્ય વૈશિકાદિનું ખંડન કરીને બ્રહ્મને અલિંગનિમિત્તોપાદાન કારણજ પોતાનું મંતવ્ય ઠરાવ્યું છે.

આ તર્કપાદ તે સ્થલ છે કે જ્યાં માયાવાદીઓના અત્યન્ત વિરોધીઓ પણ સ્વામી શંકરાચાર્યજીની આગળ શીર ઝુકાવે છે. એવા દુર્ગમ સ્થળમાં જે વૈદિક ગુરૂના તર્ક ઢંડના અવલંબનથી અમે આ દુર્ઘટ ઘાટીથી પાર ઉતર્યા છીએ અને જે સ્વામિશ્રી હયાનંદજીની કૃપાથી હુબરો વર્ષોથી બગડેલ વૈદિક ભાવનો પ્રકાશ કર્યો છે, તેમને વિષે અમારો એવો ભાવ છે કે—

શાર્દુલવિક્રીડિતમ્

ધન્યશ્રી ગુરુદેવદિવ્યમાતિના જાનાતિયઃ સર્વગમ્ ।

યસ્મિન્સત્યક્ષમાદિ નૈગમગુણાઃ શ્રદ્ધાંકુરોમેયતઃ ॥

યદ્વોધાન્બુધિમજ્જનેનમહતાં તાપશ્રમોનશ્યતિ ।

સર્વ જ્ઞાનાર્વિષેચકાયગુરવેતસ્મૃસદામેનમઃ ॥

સગ્ધરાવૃત્તમ્

શાસ્ત્રીય ચ્છત્રદણ્ડો ભયભયહરણે જ્ઞાનપત્તૈકદણ્ડઃ ।

શત્રૂનાં ચ્છદણ્ડો નિગમવિરાહિણાં ધાર્મિણાં ધર્મદણ્ડઃ ॥

મિથ્યા વાદામિધાનેઽનૃતમતવશિનાં સ્વંડને તર્કદણ્ડઃ ।

સોઽયંતર્કસ્યપાદે મુનિકરાવેપયે દાણ્ડન સ્તર્કદણ્ડઃ ॥ ૨ ॥

इति वेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

समाप्तः

અથવેદાન્તાર્યમાણ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

સંગતિ—પૂર્વપાદમા શ્રોતાર્યની સાથે જે યુક્તિ વિરોધ આવતો હતો, તેનું ખંડન કર્યું અર્થાત્ કેવલ તર્કોનું અવલંબન કરીને આ પૂર્વે ગયલા તર્કપાદમા વૈદિક વેદાન્ત મતમાં ખીન મતમતાન્તરે કરતા યુક્તિનું પ્રાબલ્ય દેખાડ્યું. હવે પાછું પ્રમંગ મગતિથી આ પાદમાં શ્રુતિયોનો જે પરસ્પર વિરોધ છે તેનો પરિહાર થાય છે.

॥ ૧ ॥ નિવદ્ય શ્રુતિયુઃ ॥

નવિયદશ્રુતેઃ ॥૧॥

પદ૦ — ન ॥ વિયત ॥ અશ્રુતે ॥

અર્થ—આકાશ ઉત્પન્ન થતું નથી કારણકે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ જગ્યાએ સાબળવામાં આવી નથી. એ પૂર્વપક્ષી સૂત્રનો ઉત્તર ખીન સૂત્રમાં આવે છે. ૧

અસ્તિતુ ॥૨॥

પદ૦— અસ્તિ ॥ તુ ॥

અર્થ—તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષને હડાવે છે આકાશની ઉત્પત્તિ છે. તે ઉપનિષદમાં કથન કરી છે જેમકે “તસ્માદાપ્તસ્માદાત્મનઆકાશ સમ્મૂત ’ તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ આ શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. એનું આ તૃતીય સૂત્ર ખંડન કરે છે. ૨

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥૩॥

પદ૦— ગૌણી ॥ અસંભવાત્ ॥

અર્થ — આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી વૃત્તિથી છે. મુખ્ય નથી, અસંભવ હોવાથી. અર્થાત્ આકાશની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે કેમકે તે એવું નિરવયવ દ્રવ્ય છે કે જેનું કોઈ ઉપાદાન કારણ બની શકે નહિ ૩

શબ્દાच्च ॥૪॥

પદ૦— શબ્દાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — શબ્દ પ્રમાણથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિનો નિષેધ જણાય છે. તે શબ્દ પ્રમાણ એવી રીતે છે કે—“વાયુશ્ચાન્ત રિક્ષચૈ-તદમૃતમ” વૃ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥ વાયુ અને આકાશ એ બંને અમૃત છે. આ વાક્યમાં આકાશને અમૃત કહ્યું છે. અને અમૃત તેજ હોઈ શકે કે જેની ઉત્પત્તિ ન થાય. એથી જણાય છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૪

સંગતિ—“તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મનઆકાશં સંસૃતઆકાશાદ્વાયુઃવા યોરગ્નિ.” તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ એ વાક્યમાં સંલૂત શબ્દનો અર્થ આકાશની ઉત્પત્તિમાં ગૌણ માનેલો છે અને અગ્ન્યાદિની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય માન્યો છે, તો એ કેમ થઈ શકે? એની વ્યવસ્થા સૂત્રકાર પાંચમા સૂત્રથી જણાવે છે.

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥૫॥

પદ૦— સ્યાત્ ॥ ચ ॥ એકસ્ય ॥ બ્રહ્મશબ્દવત્ ॥

અર્થ — એક સંલૂત શબ્દનો અર્થ પણ એક સ્થાનમાં ગૌણ અને એક સ્થાનમાં મુખ્ય થાય છે, જેમકે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ થાય છે. યથા “તસ્માદેતદ્બ્રહ્મ નામરૂપમનજ્વજાયતે” આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દનો

અર્થ મુખ્ય બ્રહ્મનો નથી, કિંતુ કાર્યનો છે અને “તપસાવીયતે
 વ્રહ્મ તતોત્રિયમિજાયતે” એજ પ્રકરણમાં આ વક્યમાં બ્રહ્મ શબ્દનો
 અર્થ મુખ્ય બ્રહ્મનો છે એ પ્રમાણે જ્યારે આકાશ શબ્દની સાથે
 નભૂત શબ્દ આવે છે, ત્યારે તેનો ગોણુ અર્થ થાય છે અને વાયુની
 સાથે જ્યારે મભૂત શબ્દનો સળધ થાય છે, ત્યારે તેનો મુખ્ય અર્થ
 થાય છે એ પ્રકારે સભૂત શબ્દનો અર્થ ગોણુ અને મુખ્ય બને
 થાય છે ઉક્ત સૂત્રમાં આકાશની ઉત્પત્તિ નથી થતી એ પૂર્વપક્ષ
 કરીને સૂત્રકાર નિદ્ધાન્ત કરે છે ૫

પ્રતિજ્ઞા હાનિરવ્યતિરેકા ચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦— પ્રતિજ્ઞાહાનિ ॥ અવ્યતિરેકાત્ ॥ ચ્છન્દેભ્યઃ ॥

અર્થ — “યતોવાહમાનિમૂનાનિજાયન્તે” તૈ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ મા એવી
 પ્રતિજ્ઞા ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે આકાશની ઉત્પત્તિ
 માનવામાં આવે, કેમકે આકાશ પણ ભૂત છે અને તેની ઉત્પત્તિના
 વિના પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞા ભગ થાય છે “તસ્માદ્વાયતસ્માદાત્મનમાકાશઃ
 સમૂન” ઇત્યાદિ ગ્રંથ પ્રમાણેથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિ જણાય છે ૬

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

પદ૦—યાવત્ ॥ વિકારં ॥ તુ ॥ વિભાગઃ ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ — બીજી યુક્તિ એ છે કે બીજા ભૂતોથી જે આકાશની
 વિલક્ષણતા દેખાય છે, તેથી પણ આકાશ દ્રવ્ય ઉત્પત્તિવાળું છે
 જેમકે લોકમાં ઘટથી પટ ભિન્ન છે, માટે પદ ઉત્પત્તિવાનું છે એ
 પ્રકારે આકાશનો ઇતર દ્રવ્યોથી ભિન્ન કરવાનો ગુણ છે, અર્થાત્ તેની
 વિલક્ષણતાનો હેતુ શબ્દ ગુણ એમ બતાવે છે કે આકાશ શૂન્ય
 પદાર્થ નથી, કિંતુ ભાવ પદાર્થ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે આકાશ
 ઉત્પત્તિવાળું છે અને જે બૃહદાણ્ડયક ઉપનિષદમાં એમ લખ્યું છે
 કે “વાયુશ્ચાન્તર્ગિજ્જ્વૈતદમૃતમ્” ત્યાં તેને સૂક્ષ્મ હોવાથી ઉપચાર

માત્રથી અમૃત કહ્યું છે; પણ કાંઈ વાસ્તમાં અમૃત નથી. અને “આકાશ-
 શબ્દસર્વ ગતઃશનિત્યઃ” “આકાશશરીરં બ્રહ્મ” તૈ૦ ૧॥ ૬ ॥૨ ॥ ઇત્યાદિ
 વાક્યોમાં આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાના અભિપ્રાયથી ઉપચારથી નિત્ય મા-
 નીને આકાશનું દૃષ્ટાન્ત ધ્રુવની વ્યાપકતા અને નિત્યતામાં આપ્યું
 છે, પણ વાસ્તવિક નિત્યતાના અભિપ્રાયથી નથી. સ્વામીશ્રી શંકરા-
 ચાર્યજીના મતમાં એ સૂત્રનું એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે “જે
 ભેદવાળો હોય છે તે સર્વ વિકારી હોય છે, કેમકે આકાશ પણ પર-
 માત્માથી ભિન્ન છે માટે વિકારી છે.” એથી ઉક્ત આચાર્યજીએ એવું
 તાત્પર્ય કહાડ્યું છે કે “ધ્રુવથી ભિન્ન જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ
 વિકારી છે. અર્થાત્ એક ધ્રુવજ ધ્રુવ છે અને બીજું સર્વ તેનું વિ-
 વર્ત અથવા પરિણામ છે.” પરંતુ સૂત્રનો આશય જોતાં, તેમજ
 તર્કથી પણ ઉક્ત તાત્પર્ય તુજ માલમ પડે છે. તેમાં તર્ક એવી
 રીતે છે કે જો ભિન્ન થવું એજ વિકારી થવાનો હેતુ હોય તો પછી
 ધ્રુવ પણ અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે તો તે વિકારી કેમ નહિ? જો
 એમ કહો કે જડ દ્રવ્ય તો કલ્પિત છે માટે તેની સત્તા સિદ્ધ થતી
 નથી, તો તેનો ઉત્તર એટલોજ કે જ્યારે એ કલ્પિત હતા તો સૂત્ર-
 દારને ભેદ હેતુથી એનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું?
 અને મિથ્યા વસ્તુ વિકારી પણ થઈ શકતી નથી અને સૂત્રકારે તો
 આ જગ્યાએ વિકારીશબ્દ કહ્યો છે, એથી જણાય છે કે આ ઠેકાણે
 વિભાગથી તાત્પર્ય તે ભેદનો છે કે જે દ્રવ્યોને પોતાની વિલક્ષણ-
 તાથી પરસ્પર ભિન્ન કરે છે; અને ઉક્ત વૈલક્ષણ્યનો હેતુ જડ દ્રવ્યો
 નો ગુણ છે. એ માટે આ ઠેકાણે ગુણોથી ભિન્ન કથન કરવાનું તાત્પ-
 ર્ય એ છે કે અન્ય પૃથ્વિઆદિ પદાર્થોની પેઠે આકાશ પણ ઉત્પત્તિ
 વિનાશવાળું છે. બીજી યુક્તિ એ વિષયમાં એવી પણ છે કે “વાયુ-
 શ્ચાન્તરિક્ષચૈતદમૃતમ્” એ વાક્યમાં કહેતા આકાશ અને વાયુને
 અમૃત કહીને પાકડોને સંદેહ પણ થતો હતો કે વાયુ અને આકાશ
 ઉત્પત્તિ શૂન્ય છે! એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે સૂત્રકારે ભૂતોનો

ઉત્પત્તિ વિનાશ કહી દીધો છે, પણ કાંઈ એક બ્રહ્મ સિદ્ધ કરવા માટે નથી. એજ અભિપ્રાયથી વળી સૂત્રકાર લખે છે કે-૭

૨ માતરિશ્વાધિકરણ

एतेनमातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

પદ૦— एतेन ॥ मातरिश्वा ॥ व्याख्यातः ॥

અર્થ—આકાશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવાથી વાયુની ઉત્પત્તિનું પણ કથન થયું. એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ બ્રહ્મને વર્ણવ્યું છે. ૮

સંગતિ—“તસ્માદ્વાણ્મતસ્પ્રાદાત્મનઆકાશ સંભૂતઃ” ઇત્યાદિકામાં આકાશની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી કહી છે, એથી જણાય છે કે આકાશાદિકેનું બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે. અને બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવાથી આકાશાદિ જડ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ભિન્ન રહેતું નથી અને જે પ્રથમાધ્યાયના અંતમાં પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ કરી છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે. એ શંકાનું નિવારણ આગળના સૂત્રથી કરે છે.

૩ અસંભવાધિકરણ

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

પદ૦— असम्भवः ॥ तु ॥ सतः ॥ अनुपपत्तेः ॥

અર્થ—સત્થી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. “તુ” શબ્દ પૂર્વપક્ષને હકાવે છે. કારણકે સત્થી ઉત્પત્તિમાં કોઈપણ તર્ક ન જણાયાથી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ ઉપાદાનત્વેન કારણ નથી કિંતુ નિમિત્તત્વેન છે. ૯

૪ તેજોધિકરણ

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

પદ૦— तेजः ॥ अतः ॥ तथाहि ॥ आह ॥

અર્થ—એ માટે અગ્નિ પણ કાર્ય રૂપજ છે, એમજ શ્રુતિ કહે છે અર્થાત્ તે નિમિત્તકારણ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. ૧૦

પ અધિકરણ

આપઃ ॥૧૧ ॥

પદ૦ — આપઃ ॥

અર્થ — જલ પણ તે પ્રદાના નિમિત્ત કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

સંગતિ — “તાઆપેક્ષન્તવદ્વ સ્યામ પ્રજાયે મહોતિતામ્નપમ્નન્ત” છાં ૬ ॥ ૨ ॥ ૪ ॥ જલે ઇચ્છા કરી કે અમે બહુ થઈને ઉત્પન્ન થઈએ તેણે અન્નને ઉત્પન્ન કર્યું. એ વિષયવાક્યમાં અન્નનો અર્થ ત્રીહિ યવાદીનો છે ? અથવા પૃથ્વિનો છે ? એ શંકાની નિવૃત્તિ સૂત્રકાર કરે છે

૬ પૃથિવ્યધિકરણ

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥૧૨ ॥

પદ૦ — પૃથિવ્યધિકારરૂપ શબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥

અર્થ — (પૃથિવી) આ ઠેકાણે પૃથ્વિનો અર્થ છે અન્નનો નથી કેમકે આ ઠેકાણે ભૂતોની ઉત્પત્તિનો અધિકાર ચાલ્યો આવે છે. અને કૃષ્ણરૂપ વર્ણન કર્યું છે તે પણ પૃથ્વિમાંજ જણાય છે અને શબ્દ પણ તેનુંજ વર્ણન કરે છે. એથી જણાય છે કે પૃથિવીનું નામ આ ઠેકાણે પૃથ્વિનું છે, અન્નનું નથી. ૧૨

સંગતિ — આકાશાદિ સૂક્ષ્મ ભૂત પોતેજ પોતાના વિકારો રચી લે છે કે પરમેશ્વર રચે છે ? અથવા તેનો અધિક્ષાતા પરમેશ્વર આ કાર્ય જગતને ઉત્પન્ન કરે છે ? એનું નિગરણ સૂત્રકાર કરે છે.

૭ તદભિધ્યાન

તદભિધ્યાનાદેવતુતલ્લિંગાત્સઃ ॥૧૩ ॥

પદ૦ — તદભિધ્યાનાત્ ॥ એવ ॥ તુ ॥ તલ્લિંગાત્ ॥ સઃ ॥

અર્થ — પૃથિવ્યાદિકોમાં વ્યાપક પરમાત્માથીજ આ કાર્ય જગત્ બને છે, કેમકે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ જણાય છે. “યઃ પૃથિવ્યાંતિષ્ઠ-

અર્થ—તે પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ પછી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, એ પાંચે ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. એ વિષય વાક્યથી જણાય છે કે ઇન્દ્રિયોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ ભૂતોના ઉત્પત્તિ ક્રમથી વિલક્ષણ છે? અર્થાત્ પ્રથમ પરમાત્માથી ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે પછી ઇન્દ્રિયોથી ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે? એનો ઉત્તર આપે છે કે (इति चेन्नाविशेषात्) વિલક્ષણ ઉત્પત્તિ કહેવી ઠીક નથી કેમકે ઇન્દ્રિય અને ભૂતોમાં કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી, કિંતુ તે એકજ છે. જેમકે—

“अक्षमयं हि सोम्य मनआपोमयः प्राणस्तेजोमयीवाक्” । छां० ૬।૫।૪

અર્થ—મન અન્નનો વિકાર છે, પ્રાણ જલનો વિકાર છે, અને વાગિન્દ્રિય અગ્નિનો વિકાર છે. એ પ્રકારે ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોમાં કાંઈ પણ ભિન્નપણું નથી, એ માટે ભૂતોત્પત્તિમાંજ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ આવી જાય છે. ૧૫

સંગતિ—કોઈ સ્થાનમાં જીવનું જન્મ મરણ નિરૂપણ કર્યું છે અને કોઈ સ્થાનમાં તેને અવિનાશી કથન કર્યો છે, તો એ પરસ્પર વિરોધ આવે છે? ઉત્તર—

++++++
 ૧૦ ચરાચર વ્યાપાશ્રય
 પાશ્રવ્ય ધિકરણ.
 ++++++

चराचरव्यापाश्रय स्तुस्यात्तद्व्यपदेशो
 भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ચરાચરવ્યાપાશ્રયઃ ॥ તુ ॥ સ્યાત્ ॥ તદ્વ્યપદેશઃ ॥

ભાક્તઃ ॥ તદ્ભાવભાવિત્વાત્ ॥

અર્થ—તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. સ્થાવર જંગમ જે ચરાચર શરીર, તેના આશ્રયવાન જીવના જન્મ મરણનું કથન ગોણું છે. વાસ્તવમાં તે જીવનું જન્મ મરણ નથી. ૧૬

સંગતિ—જ્યારે જીવાત્મા ઉત્પન્ન નથી થતો તો પછી અગ્નિ વિસ્ફુલિંગાદિ દૃષ્ટાન્તોથી તેની ઉત્પત્તિ નિરૂપણ કરીને તેને બ્રહ્મનો અંશ કેવી રીતે નિરૂપણ કર્યો? ઉત્તર—

૧૧ આત્મા
વિકરણ.

નાત્માશ્રુતે નિત્યત્વાચતામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦— ન ॥ આત્મા ॥ અશ્રુતેઃ નિત્યત્વાત્ ॥ ચ ॥ તામ્યઃ ॥

અર્થ — જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે તેની ઉત્પત્તિ કે ઈ ઠેકાણે શ્રવણમા આવી નથી અને શ્રુતિયોથી તેની નિત્યતા જણાયાથી. તે શ્રુતિયો નિમ્ન લિખિત છે કે જેમાં જીવાત્માની નિત્યતા કથન કરી છે. “ન જીવો મ્રિયતે” છાં૦ ૬ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥ “ન જાયતે મ્રિયતે ચાવિપશ્ચિત્” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “અજોનિત્યઃ શાશ્વનોઽયંપુરાણઃ” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “તત્સ્મૃત્વાતદેવાનુપાવિશત્ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ “અનેન જીવેનાત્મનાનુપવિશ્ય નામરૂપેઽવ્યાકરવાણિ” ॥ છાં૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કર્યો છે-ઉક્ત વાક્યોના એ અર્થ છે કે-(૧) જીવ કદી મરતો નથી. (૨) આ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ જીવાત્મા જન્મ પામતો નથી અને મરણ પામતો નથી. (૩) અજ છે, નિત્ય છે, નિરંતર છે અને પ્રાચીન છે. (૪) પરમાત્માએ આ બ્રહ્માણ્ડ બનાવીને પોતાના આત્માભૂત જીવોને તેમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. (૫) આ જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને તેણે નામરૂપ કર્યાં અર્થાત્ અનાદિકાલથી બ્રહ્મનું સ્વત્વ હોવાથી જીવાત્માને આત્મા કહ્યો છે. આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દ ઉપચારથી આવ્યો છે જેમકે લોકમાં કહેવાય છે કે “આ ભદ્રસેન મારો આત્મા છે.”

જે લોકોના મતમાં બ્રહ્મજ ભૂદ્ધીને જીવ બની ગયો છે, તે લોકો કેમ કહી શકે છે કે જીવ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો નથી ? તેઓના મતમાં તો નિખિલ સંસાર વર્ગ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે. કેમકે તેઓના મતમાં તો બ્રહ્મજ અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે. અને એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા પણ ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે સર્વ વસ્તુ બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન મનાય, અને બ્રહ્મમાંજ તેનો લય મનાય. આ આત્માનુત્પત્ત્યધિકરણ આપું તેઓના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા વિરૂધ્ધ છે. જ્યારે જીવાત્મા બ્ર-

હથી ઉત્પન્નજ નથી થયો તો પછી અહં બ્રહ્માસ્મિ” વૃં ૧॥ ૪ ॥ ૧૦॥
 “તત્ત્વમસિ” છાંં ૬॥ ૮ ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવાત્માને પ્રજ્ઞ
 શી રીતે બનાવી શકયો? અને “પ્રતિજ્ઞાહાનિરવ્યાતિરેકાત્” વૃં સૂં
 ૨ ॥ ૩ ॥ ૬ ॥ “યાવંદિકારાન્તુવિમાગો લોકવત્” વૃં સૂં ૨॥ ૩ ॥ ૭ ॥
 એ સૂત્રોમાં જે સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ અદ્વૈતવાદની વ્યવસ્થા એ
 પ્રમાણે બાંધી છે કે “કોઈ પદાર્થ પ્રજ્ઞાથી લિન્ન નથી, સર્વનું અ-
 લિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણુ પ્રજ્ઞજ છે.” એ વ્યવસ્થા આ જગ્યાએ
 પૂરેપૂરી ટુટી ગઈ. કેમકે સૂત્રકારે મુક્તકંઠથી કહી દીધું છે કે “જીવા-
 ત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી.” અને સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ અધિ-
 કરણમાં આવીને જીવાત્મા બોધક અને પરમાત્મા બોધક બને પ્રકારના
 વાક્યોને મેળવી દીધાં છે. પરંતુ આ વાત પ્રકરણથી સ્પષ્ટ છે કે આ
 ઠેકાણે જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ છે, કાંઈ પરમાત્માની ઉત્પત્તિનું
 પ્રકરણુ નથી. તો પછી પરમાત્માની અનુત્પત્તિની તો કથાજ શું
 કરવી? અને જો એનકેન પ્રકારેણ (મારી મચડીને) એમ માની પણ
 લઈએ કે આ ઠેકાણે પરમાત્માની ઉત્પત્તિના નિષેધનું પ્રકરણુ છે કેમકે
 પરમાત્માથી લિન્ન કોઈ જીવાત્મા નથી અને એવા અભિપ્રાયથી જી-
 વાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ પણ અર્થથી આવે છે. એવી અપૂર્વા
 કલ્પના કરીએ તો પછી આગળ કહેવાવાનું જે “જ્ઞાધિકરણ” તેની
 આત્માધિકરણથી સંગતિ કેવી રીતે થયે? કેમકે તેમાં તો જન્મ
 મરણાદિ હેતુ જીવના બોધક છે, કાંઈ પરમાત્માના બોધક નથી. ૧૭

++++++
 † ૧૨ જ્ઞાધિકરણ †
 †++++++†

· જ્ઞોડતઃ એવ ॥૧૮ ॥

પદં — જ્ઞઃ ॥ અતઃ ॥ એવ ॥

અર્થ—જીવાત્મા જ્ઞાતા છે અર્થાત્ બાહ્યવાવાળો છે, જ્ઞાન માત્ર
 નથી. એ વાત શબ્દપ્રમાણથી જણાય છે. ‘જ્ઞ’ શબ્દનો વ્યાકરણથી
 એવો અર્થ થાય છે કે “જ્ઞાનાતીતિજ્ઞ” અર્થાત્ બાહ્યવાવાળો અને
 સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજી એનો અર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહે છે કે જે અર્થ
 વ્યાકરણથી સર્વથા વિરૂધ્ધ છે. કેમકે તેમના મતમાં જ્ઞાતા અવિદ્યા

૧૧ આત્મા
ચિકરણુ.

નાત્માશ્રુતે નિત્યત્વાચ્ચતામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦— ન ॥ આત્મા ॥ અશ્રુતેઃ નિત્યત્વાત્ ॥ ચ ॥ તામ્યઃ ॥

અર્થ — જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે તેની ઉત્પત્તિ કે.ઈ ઠેકાણે શ્રવણમાં આવી નથી અને શ્રુતિયોથી તેની નિત્યતા જણાયાથી. તે શ્રુતિયો નિમ્ન લિખિત છે કે જેમાં જીવાત્માની નિત્યતા કથન કરી છે. “ન જીવો મ્રિયતે” છાં૦ ૬ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥ “ન જાયતે મ્રિયતે વાવિષશિત્” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “અજોનિત્યઃ શાશ્વનોઽયંપુરાણઃ” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “તત્સમૃદ્ધવાતદેવાહુપાવિશત્ ॥ તે૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ “અનેન જીવેનાત્મનાહુપવિશ્ય નામરૂપેઽપ્યાકરવાણિ” ॥ છાં૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિવેધ કર્યો છે-ઉક્ત વાક્યોના એ અર્થ છે કે-(૧) જીવ કદી મરતો નથી. (૨) આ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ જીવાત્મા જન્મ પામતો નથી અને મરણ પામતો નથી. (૩) અજ છે, નિત્ય છે, નિરંતર છે અને પ્રાચીન છે. (૪) પરમાત્માએ આ બ્રહ્માણ્ડ બનાવીને પોતાના આત્માભૂત જીવોને તેમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. (૫) આ જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને તેણે નામરૂપ કર્યાં અર્થાત્ અનાદિકાલથી બ્રહ્મનું સ્વત્વ હોવાથી જીવાત્માને આત્મા કહ્યો છે. આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દ ઉપચારથી આવ્યો છે જેમકે લોકમાં કહેવાય છે કે “આ ભદ્રસેન મારો આત્મા છે.”

જે લોકોના મતમાં બ્રહ્મજ ભૂદ્વીને જીવ બની ગયો છે, તે લોકો કેમ કહી શકે છે કે જીવ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો નથી ! તેઓના મતમાં તો નિખિલ સંસાર વર્ગ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે. કેમકે તેઓના મતમાં તો બ્રહ્મજ અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે. અને એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા પણ ત્યારેજ હીક રહી શકે છે કે જ્યારે સર્વ વસ્તુ બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન મનાય, અને બ્રહ્મમાંજ તેનો લય મનાય. આ આત્માનુત્પત્ત્યધિકરણ આપું તેઓના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા વિરૂધ્ધ છે. જ્યારે જીવાત્મા બ્ર-

જાનનો ગંધ માત્ર પણ તેમાં હોતો નથી. એ ભાવની નિવૃત્તિ કરવા માટે મૂત્રકારે આ અદારમાં મૂત્રમા આત્માને જાતા માન્યો છે. ૧૮

સંગતિ—જીવ ચેતન વિભુ છે કે અણુ ? જો અણુ માન્યે તો મર્વ શરીરવૃત્તિ વેદનાદિકોનો અનુભવ કરી શકશે નહિ એ માટે જીવાત્મા વિભુજ જણાય છે. અને ચેતન પદાર્થ મઝીમ પણ નથી થઈ શકતો એથી પણ જણાય છે કે જીવાત્મા વિભુ છે. ઇત્યાદિ તર્કોનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

૧૩ ઉત્ક્રાન્તિગત્ય
ધકિરણ

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦— ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥

અર્થ—શરીરથી નીકળવું, જવું, આવવું ઇત્યાદિ ગતિ જીવમાં સંભળાવાથી જીવ અણુ છે, વિભુ નથી જો વિભુ હોત તો તેમાં જવું આવવું બની શકતું નથી તેમજ એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જવું પણ બની શકતું નથી. ૧૯

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦— સ્વાત્મના ॥ ચ ॥ ચોત્તરયોઃ ॥

અર્થ—યદ્યપિ એક શરીરના સ્વત્વને છોડી દેવું તો વિભુમાં પણ થઈ શકે છે ? જેમકે ગામનો માલિક સ્વસ્વામિ ભાવને અભિ-માનની નિવૃત્તિથી છોડી શકે છે; એ પ્રકારે કર્મોનો ક્ષય હોવાથી વિભુ પણ પોતાનું સ્વામિપણું છોડી શકે છે ? ઉત્તર—જે ગતિ આગતિ અર્થાત્ કે પરલોકને માટે ગમનાગમન છે તે ચલન વિના થઈ શકતું નથી આત્માના જવા આવવાથીજ ગતિ અને આગતિ થઈ શકે છે એ માટે જો જીવાત્મા વિભુ હોય તો તેમાં ગત્યાદિ થઈ શકે નહિ માટે અણુ છે. અન્યથા (ચોત્તરયોઃ) “ગત્યાગત્યા સ્વાત્મનાસંબન્ધ” અર્થાત્ ઉત્તર ગતિ આગતિનો સંબંધ આત્માની માથે છે. એ માટે જીવાત્મા વિભુ નથી ૨૦

રૂપ ઉપાધિ વિના થઈ શકતો નથી, એ માટે તેમના મતમાં શુદ્ધાત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ નથી. પરંતુ સૂત્રકારે આ ઠેકાણે નિરૂપાધિક આત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ માન્યું છે, અને નિમ્ન લિખિત ઉપનિષદ વાક્યથી પણ એમજ જણાય છે, જેમકે—

“યેનરૂપરસંગન્યં શબ્દાન્સ્પર્શાશ્રમૈથુનાન્ एतेनैवविजानाति” ક૦

૪૥૩ અર્થાત્ જેનાથી રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, આદિ વિષયો જણાય છે એવો જ્ઞાનવાળો જીવાત્મા છે આ વાક્યમાં એવું બોધન કયું કે જીવાત્મા જાણવાવાળો અર્થાત્ જ્ઞાતા છે “અથ યો વેદેદં જિઘ્રાણીતિ સ આત્મા” સૂ૦ ૪૥૭૥ ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે આત્મા જ્ઞાનવાળો છે—પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી.

આ પ્રકરણમાં સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ સૂ૦ ૪૥૩૥ જેવાં ઘણાંએક વાક્યો લખીને એવું સિદ્ધ કરવાની એટા કરી છે કે “જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક છે.” એનો ઉત્તર અમે “વાચ્યાન્વયાત્” સૂ૦ સૂ૦ ૧૥૪૥ ૧૯૥ માં આપી આવ્યા છીએ કે એ વાક્યો પરમાત્મા પ્રકરણનાં છે, અસ્તુ તે વાક્યને ઉદ્ધરણ કરવાથી પણ માયાવાદી સ્વામી એવું નથી સિદ્ધ કરી શકતા કે તે વાક્ય જ્ઞાન સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. બુદ્ધિ “નહિ વિજ્ઞાતૃ વિજ્ઞાતે વિપરિલોપોવિદ્યતે” સૂ૦ ૪૥૩૥ ૩૦ તે જાણવાવાળાના જ્ઞાનનો લોપ થતો નથી. આ ઠેકાણે પરમાત્માને પણ જ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, કાંઈ જ્ઞાન માત્ર કહ્યા નથી. જ્ઞાન માત્ર માન્યાથી માયાવાદિયોના મતમાં એ પૂલ છે કે તેઓ જ્ઞાતા હોવાપણું માયોપાધિથી માને છે, અને તેમના મતમાં તેમાં સ્વરૂપ ભૂત જ્ઞાતાપણું હોતું નથી. વૈદિક મતમાં જ્ઞાતા થવું એ કાંઈ ઉપાધિથી આવતું નથી. કિંતુ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. જો કોઈ એમ કહે કે જો સ્વાભાવિક ગુણ છે તો તે સુષુપ્તિ આદિમાં કેમ રહેતો નથી? તો એનો ઉત્તર એ છે કે સુષુપ્તિ આદિકામાં તેનો નિરાભાવ થઈ જાય છે. અર્થાત્ અવિદ્યાદિ દોષોથી મર્વ દળાઈ જાય છે, કાંઈ તેનો નાશ થતો નથી. અને માયાવાદીઓના મતમાં ત્યાં સુધી માયિક ભાવ તેની માથે મળે નહિ, ત્યાંસુધી તેનો આત્મા નુ મદન રહે છે. કથન માત્રમાં જ્ઞાન સ્વરૂપ કહેવાય છે બાકી

જાનનો ગંધ માત્ર પણ તેમાં હોતો નથી. એ ભાવની નિવૃત્તિ કરવા માટે સૂત્રકારે આ અઠારમા સૂત્રમાં આત્માને જ્ઞાતા માન્યો છે. ૧૮ સંગતિ—જીવ ચેતન વિભુ છે કે અભુ ? જો અભુ માન્યે તો મર્વ શરીરવૃત્તિ વેદનાદિકોનો અનુભવ કરી શકશે નહિ એ માટે જીવાત્મા વિભુજ જણાય છે. અને ચેતન પદાર્થ અસ્તીમ પણ નથી થઈ શકતો એથી પણ જણાય છે કે જીવાત્મા વિભુ છે. ઇત્યાદિ તર્કોનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
 ૧૩ ઉત્ક્રાન્તિગત્ય
 ધકિરણ
 ++++++

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦— ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥

અર્થ—શરીરથી નીકળવું, જવું, આવવું ઇત્યાદિ ગતિ જીવમાં સંલગ્નાવાથી જીવ અજ્ઞ છે, વિભુ નથી જો વિભુ હોત તો તેમાં જવું આવવું બની શકતું નથી. તેમજ એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જવું પણ બની શકતું નથી ૧૯

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦— સ્વાત્મના ॥ ચ ॥ ઉત્તરયોઃ ॥

અર્થ—યદ્યપિ એક શરીરના સ્વત્વને છોડી દેવું તો વિભુમાં પણ થઈ શકે છે ? જેમકે ગામનો માલિક સ્વસ્વામિ ભાવને અભિ-માનની નિવૃત્તિથી છોડી શકે છે, એ પ્રકારે કર્મોનો ક્ષય હોવાથી વિભુ પણ પોતાનું સ્વામિપણું છોડી શકે છે ? ઉત્તર—જો ગતિ આગતિ અર્થાત્ કે પરલોકને માટે ગમનાગમન છે તે ચલન વિના થઈ શકતું નથી આત્માના જવા આવવાથીજ ગતિ અને આગતિ થઈ શકે છે એ માટે જો જીવાત્મા વિભુ હોય તો તેમાં ગત્યાદિ થઈ શકે નહિ માટે અભુ છે. અન્યેવ (ઉત્તરયોઃ) “ગત્યાગત્યો સ્વાત્મનાસંવન્ધ” અર્થાત્ ઉત્તર ગતિ આગતિનો સંબંધ આત્માની માથે છે. એ માટે જીવાત્મા વિભુ નથી ૨૦

સંગતિ — “સ વા ઇષઃમહાનજ આત્મા યોઽયંવિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ”
 વ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ “આકાશવત્સર્વગતશ્ચાનિત્યઃ સત્યંજ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ”
 તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ — (૧) તે આત્મા મહાન્ છે, અજ છે, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે
 (૨) આકાશની પેઠે સર્વગત છે, નિત્ય છે, સત્ય છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે,
 અનન્ત છે, બ્રહ્મ છે; ઈત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં તે આત્માને વિભુ
 વર્ણવ્યો છે તો પછી અણુ શી રીતે ? આ પૂર્વપક્ષ નિમ્ન લિખિત
 અર્ધ સૂત્રમાં છે અને અર્ધમાં ઉત્તર છે.

નાણુરતચ્છ્રુતે રિતિચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦ — ન ॥ અણુઃ ॥ અતત્ ॥ શ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥
 इतराधिकारात् ॥

અર્થ — જીવાત્મા અણુ નથી કારણકે તે અણુ છે એમ સાંભ-
 લ્યું નથી કિંતુ વિભુ સાંભળ્યો છે. જેમકે — “સવાંષ્ઠઃ મહાનજ આત્મા”
 ઈત્યાદિમાં આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકર એવો આપે છે કે જો જી-
 વાત્માને વિભુ માનો તો ઠીક નહિ કેમકે જે વાક્ય પૂર્વપક્ષમાં કહ્યાં
 છે તે પરમાત્મા વિષયક છે એ માટે તે વાક્યોથી જીવાત્મા વિભુ
 સિદ્ધ થતો નથી. ૨૧

स्वशब्दोन्मानाभ्यांच ॥ ૨૨

પદ૦ — स्वशब्दोन्माना भ्याम् ॥ च ॥

અર્થ — જીવાત્મા વાચી શબ્દથી પણ જીવાત્માને અણુ કહ્યો છે-
 “ઇષોઽણુરત્મા ચેતસાવેદિતવ્યોયસ્મિન્પ્રાણઃ પચ્ચશ્ચ સંવિવેશ” મું૦
 ૩ ॥ ૧ ॥ ૯ ॥

અર્થ — આ આત્મા અણુ છે જેમાં પાંચ પ્રકારના પ્રાણ છે. આ ઠેકાણે જીવાત્માને પ્રાણ ધારી વર્ણવ્યાથી જીવાત્માનું જ ચક્રણ જણાય છે અને તેને સજ્ઞ પ્રમાણથી સાક્ષાત્ અણુ કથન કર્યો છે. અને માપથી પણ અણુ જણાય છે. એ જાંને પ્રમાણથી જીવાત્માને અણુ કહ્યો છે. જેમકે—

“ વાલાપ્રગતભાગસ્ય શતયાકલ્પિતસ્યચ ॥ ભાગોઝીવઃ સવિજ્ઞેયઃ ”
પદ૦ ૫ ॥ ૮ ॥

અર્થ — વાળના અઝનો જે સોમો ભાગ છે તેના પાછા સો ભાગ કરીએ તેમાંનો એક ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ જીવ છે-ઉક્ત સ્વશબ્દ અને પરિમાણથી પણ જીવાત્મા અણુજ સિદ્ધ થાય છે., ૨૨

સંગતિ—જે જીવાત્મા અણુ છે તો શરીરના એક દેશમાં રહીને સર્વ શરીરને ચેતનવાળું કેમ કરી શકે છે ?

અવિરોધશ્ચંદનવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦— અવિરોધઃ ॥ ચંદનવત્ ॥

અર્થ — પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન એવી રીતે અવિરૂદ્ધ થઈ જાય છે કે જેમ ચંદન શરીરના એક દેશમાં લગાવ્યાથી સર્વ શરીરને શીતલ કરી દે છે, એ પ્રકારે જીવાત્મા પણ શરીરના એક દેશમાં રહીને સર્વ શરીરવર્તિ મુખ દુઃખાદિનો અનુભવ કરી શકે છે. ૨૩

અવસ્થિતેર્વશેષ્યાદિતિચેન્નામ્યુપગમાત્હ્રદિહિ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦— અવસ્થિતેઃ ॥ વૈશેષ્યાદ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અમ્યુપગમાત્ ॥ હ્રદિ ॥ હિ ॥

અર્થ — સ્થિતિ વિશેષતા જણાયાથી અર્થાત્ ચંદનનું શરીરના એક દેશમાં હોવું જણાય છે, પરંતુ જીવાત્માનું શરીરના એક દેશમાં

રહેવું કયાંયે કયન કર્યું નથી ? એવી જો શંકા કરીએ તો તે ઠીક નહિ કેમકે “અમ્યુષ્મમાત્” હૃદય દેશમાં તેનો સ્વીકાર જણાય છે. જેમકે “હૃદિષ્પમાત્મા” પ્ર૦ ૩ ॥ ૬ “સર્વાષ્પમાત્માહૃદિ” : છાં ૮ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવાત્માનું હૃદય દેશમાં વર્ણન કર્યું છે, માટે જીવાત્મા ચંદનની સમાન એક દેશમાં રહીને સર્વ શરીરમાં પોતાના લાવને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ૨૪

ગુણાદ્વા લોકવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦— ગુણાત્ ॥ વા ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ—જેવી રીતે મણિઆદિના પ્રકાશાદિ ગુણ એક દેશમાં રહીને લિપ્ત દેશમાં પ્રકાશ કરી શકે છે એવીજ રીતે એક દેશી જીવાત્માના ગુણોનો લાવ પણ સર્વ શરીરમાં જણાય છે. ૨૫

સંગતિ—જીવાત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણ તેનાથી લિપ્ત કેમ થઈ શકે ? કેમકે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે ? ઉત્તર—

વ્યતિરેકોગંધવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦— વ્યતિરેકઃ ॥ ગંધવત્ ॥

અર્થ—જ્ઞાનાદિ ગુણોનો તેનાથી ભેદ છે—ગંધઆદિની પેઠે. ૨૬

તથાચદર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦— તથા ॥ ચ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—જીજી વાત એ છે કે જીવાત્માને ગુણગુણી લાવથી જ્ઞાન પણ કયન કરે છે કે જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળો આત્મા છે, પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી. એ ભેદને જ્ઞાન બતાવે છે કે “જ્ઞાનાત્યેવાયંપુરુષઃ” જેમકે અમે પૂર્વે વર્ણન કરી આવ્યા છીએ કે જીવાત્મા જ્ઞાન ગુણવાળો છે પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી.

પૃથગુપદેશાત્ ॥૨૮॥

પદ૦— પૃથક્ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ — જીવાત્માથી ભિન્ન તેનો જ્ઞાનગુણ કથન કરવાથી જીવાત્માના ગુણ અને જીવાત્મા, ગુણગુણી ભાવે કરીને ભિન્ન છે; જેમકે અમે પ્ર૦ સૂત્ર ૨ ॥ ૩ ॥ ૧૯ માં વર્ણન કરેલું છે. ૨૮

સંગતિ—“યોયંવિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ ઇત્યાદિ-કામાં આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપ વર્ણવ્યો છે, તો પછી કેમ કહી શકાય કે જ્ઞાનાદિ તેના ગુણ છે ? ઉત્તર—

તદ્ગુણસારત્વાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃપ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦— તદ્ગુણસારત્વાત્ ॥ તુ ॥ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ પ્રાજ્ઞવત્ ॥

અર્થ — તે જીવાત્માને જ્ઞાનરૂપી ગુણ મુખ્ય હોવાથી તેને વિજ્ઞાનમય કેહેવાય છે-જેમકે પરમાત્માને આનંદ શબ્દથી કેહેવાય છે “આનંદો બ્રહ્મેતિ વિજ્ઞાનાત્” તૈ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ પ્રાજ્ઞ જે પરમાત્મા છે તેનો આનંદ એ સાર ભૂત ગુણ છે-એથી તેને આનંદ શબ્દથી કહ્યો છે; જેમકે—“આનંદંબ્રહ્મણોવિદ્વાન્નવિમેતિકુતશ્ચન” એ વાક્યમાં પણ બ્રહ્મને આનંદ શબ્દથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જીવાત્માને પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ વિજ્ઞાનમય શબ્દથી કહ્યો છે. એથી જણાય છે કે જીવાત્મામાં જ્ઞાનગુણ મુખ્ય હોવાના અભિપ્રાયથી તેને જ્ઞાનમય કેહેવાય છે. ૨૯

યાવદાત્મભાવિત્વાશ્ચનદોષઃ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦— યાવત્ ॥ આત્મભાવિત્વાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ દોષઃ ॥

તદ્દર્શનાત્ ॥

અર્થ — આત્માની સાથે વિજ્ઞાન એ ગુણ સદા રહેવાથી એવો દોષ નથી કે જે વિજ્ઞાનમય જીવાત્માને કેહેવાથી દોષ લાગે છે. ૩૦

પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય સતોઽભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય ॥ સતઃ ॥ અભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥

અર્થ—જેવી રીતે મનુષ્યના પુંસ્ત્વાદિ ધર્મ વિદ્યમાન છતાં બીજા પદાર્થના યોગથી પ્રગટ થાય છે તેજ પ્રમાણે સુષુપ્તિ આદિમાં તેનું છુપાઈ જવું અને જાગૃતાવસ્થામાં પ્રગટ થવું તે વિદ્યમાન જ્ઞાનનું જ હોય છે. ૩૧

નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિ પ્રસંગોન્યતરનિયમોવાઽ-
ન્યથા ॥ ૩૨ ॥

પદ૦— નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસંગઃ ॥ અન્યતરનિયમઃ ॥

જ્ઞા ॥ અન્યથા ॥

અર્થ—જો આત્માનો જ્ઞાનશુભ ન માનીએ તો નિત્ય જ્ઞાનનો લાભ હોવો જોઈએ અર્થાત્ સુષુપ્તિ આદિમાં તેનો તિરોલાવ ન થવો જોઈએ, અથવા જો તે શુભ ન હોય તો નિત્ય તેની પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ, અથવા બંનેમાથી એક હોયું જોઈએ; પણ તેમ થતું નથી, તેથી જણાય છે કે જ્ઞાન એ આત્માનો શુભ છે, પણ સ્વરૂપ નથી.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજી આ અધિકરણમાં આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ વર્ણન કરે છે અને જ્ઞાનશુભનું ખંડન કરે છે. તેમજ જીવાત્માના સ્વરૂપને ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન માને છે, અને વાસ્તવમાં વિભુ વર્ણવે છે. તથા જીવાત્માને અણ કથન કરનારાં સૂત્રોને પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો જણાવે છે અને “તદ્ગુણસારત્વાત્તત્ત્વપદ્મશઃ પ્રાક્તયત્” એ ૨૯ મા સૂત્રને સિદ્ધાન્ત સૂત્ર માને છે અને એનો એવો અર્થ કરે છે કે બુદ્ધિનો જે શુભ તે મુખ્ય હોવાથી જીવાત્માને અણ કહ્યો છે, અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિથી જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ, ભોકૃત્વાદિ ધર્મ આવે છે, બાકી વાસ્તવિક એ ધર્મ નથી; કિંતુ પરમાત્માની સમાન છે. જેમકે પરમાત્મા માયારૂપી ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન ધર્મ બને છે એ

વિહારોપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—વિહારોપદેશાત્ ॥

અર્થ—જીવાત્મામાં કર્તારૂપી વિહારનો ઉપદેશ જણાય છે. જેમકે—

“ સયયામહારાજોજાનપદાનૃગૃહીત્વા સ્વેજનપદે યથાકામંપરિ-
વર્તતે એવમેવપ્પણતત્માણાનૃગૃહીત્વા સ્વે શરીરેયથાકામં પરિવર્તતે ”

વૃ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥ જેવી રીતે મહારાજા પોતાના સ્વદે-
શીય પદાર્થોને લઇને પોતાના દેશમાં આવીને યથા ઇચ્છા પ્રમાણે
વર્તે છે, તે પ્રમાણે આ જીવાત્મા આ પ્રાણીને અહુણ કરીને પોતાના
શરીરમાં ઇચ્છાપૂર્વક વર્તે છે. ઇત્યાદિ વ્યવહારના ઉપદેશોમાં જીવા-
ત્માનું કર્તાપણું જણાય છે. ૩૪

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—ઉપાદાનાત્ ॥

અર્થ—ઇંદ્રિયોનું અહુણ કરવાથી પણ આત્મા કર્તા જણાય છે
જેમકે “ પ્રાણેનૃગૃહીત્વા ” વૃ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥ ઇત્યાદિમાં પ્રાણીને
અહુણ કર્તા જીવાત્મા જણાય છે. એથી પણ જીવાત્માનું કર્તાપણું
સિદ્ધ થાય છે. ૩૫

વ્યપદેશાચ્ચ પ્રક્રિયાયાંનચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—વ્યપદેશાત્ ॥ ૩૬ ॥ પ્રક્રિયાયાં ॥ ના ॥ ચેત્ ॥ નિર્દેશવિપર્યયઃ ॥

અર્થ—ક્રિયામાં જીવાત્મા કર્તા હોવાનું કથન જણાયાથી જીવા-
ત્મા કર્તા છે. જો એમ કહેવાય કે વિજ્ઞાનનો અર્થ તે વાક્યમાં
બુદ્ધિનો છે તો તે ઠીક નથી કેમકે એવો અર્થ માનવામાં નિર્દેશનો
વિપર્યય થઇ જાય છે. તે વિષય વાક્ય એવું છે કે “વિજ્ઞાનંયદ્વંતરુતે

કર્માણિતલુનેપિચ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧ ॥ અર્થ — વિજ્ઞાન એટલે જે જીવાત્મા છે તે યજ્ઞનો વિસ્તાર કરે છે, અને પોતાનાં કર્મોનો વિસ્તાર કરે છે. હવે જો વિજ્ઞાન નામ આ ઠેકાણે બુદ્ધિનું હોત તો “વિજ્ઞાનંતયજ્ઞંતતુતે ” એવો નિર્દેશ હોવો જોઈતો હતો; પણ તેમ નથી. ૩૬

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

પદ૦—उपलब्धिवत् ॥ अनियमः ॥

અર્થ —જેમ ઉપલબ્ધિમાં પ્રથમ અનિયમ કહ્યો છે કે જો તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો તેના જ્ઞાનની નિત્ય પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ, એ પ્રમાણે જો જીવાત્મા કર્તા ન માનીએ અને પ્રકૃતિમાંજ કર્તૃત્વ માનીએ તો કર્મની નિત્યજ પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ, કેમકે સર્વ પુરૂષોની સાથે પ્રકૃતિનો સંબંધ સાધારણ છે. ૩૭

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

પદ૦—शक्तिविपर्ययात् ॥

અર્થ —જો જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ ન માનીએ તો જે ભોક્તાપણની શક્તિ છે તેનો પણ વિપર્યય થઈ જશે, માટે જીવાત્મામાં કર્તાપણું છે. વિપર્યય એવી રીતે કે જો બુદ્ધિમાં કર્તૃત્વ માનીએ તો પછી ભોક્તૃત્વ પણ તેમાંજ માનવું પડશે. તો આત્માની ભોક્તૃત્વ શક્તિ નષ્ટ થશે—અને જો પ્રમાણે અન્યનિષ્ઠ કર્તૃત્વ તથા અન્ય નિષ્ઠ ભોક્તૃત્વથી જીવમાં અકૃતાધ્યાગમદોષ આવશે અર્થાત્ કશું બુદ્ધિ અને ભોગવે જીવાત્મા—અન્ય કરે અને અન્ય ભોગવે—તેનું નામ અકૃતાધ્યાગમદોષ કેહેવાય છે. અને જો કર્તા તથા ભોક્તા બંને બુદ્ધિને માનીએ તો આત્માનું સ્વર્ગ નર્કજનન માનવું નિષ્પ્રલ છે. તેમજ “દ્વાસુવર્ણાસયુજાસન્નાયા” ઇત્યાદિ વૈદિક વાક્યોમાં જે જીવાત્માનેજ ભોક્તા માન્યો છે તેનાથી પણ વિરોધ આવશે. ૩૮

સમાધ્યભાવાન્ન ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—સમાધ્યભાવાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—સમાધિનો અભાવ હોવાથી પણ બુદ્ધિમાં કર્તાપણુ જણાતું નથી. અર્થાત્ જો બુદ્ધિ કર્તા થશે તો ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કોણ કરશે ? અને લખ્યું એમ છે કે “યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવાવાળો કર્તા કોઈ ભિન્ન છે અને સમાધિમાં આત્માની એવી પ્રતીતિ રહે છે કે હું બુદ્ધિ આદિ પદાર્થોથી ભિન્ન છું. એવી પ્રતીતિનો કર્તા જો જીવાત્મા ન માને તો પછી તે પ્રતીતિ કોને થશે ? એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવાત્માજ કર્તા છે. ૩૯

સંગતિ—જો જીવાત્માજ કર્તા છે તો તે સર્વ કાલમાં કર્તા હોવો જોઈએ ? તો પછી સુષુપ્તિ આદિમાં તેના કર્તૃત્વનો નિરોધ કેમ થાય છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
 ૧૫ તક્ષા ધિકરણુ.
 ++++++

યથાચતક્ષોમયથા ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—યથા ॥ ચ ॥ તક્ષા ॥ વમયથા ॥

અર્થ—જેવી રીતે યંત્રાદિ નિર્માણ કરવાવાળો તક્ષક, યંત્રાદિ સાધનરૂપ લાકડી આદિ હોય છે તેપણુ, પોતાની ઈચ્છા થવાથી તેનો કર્તા થાય છે અને ન હોવાથી નથી થતો, તેજ પ્રકારે જીવાત્મા પણ પોતાની કર્તૃત્વ શક્તિનો ઉપયોગ સર્વકાલમાં લાવતો નથી. અને બુદ્ધિને કર્તા માનવાથી તો એવો દોષ આવે છે કે તે જડ છે માટે ભોગ ઇચ્છા આદિનો નિયમ તેમાં જની શકતો નથી અતએવ જીવાત્મા સર્વદા કર્તા હોવોજ જોઈએ.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીના મતમાં એ અધિકરણનો અર્થ પાછો એમજ છે કે જીવાત્માં કર્તૃત્વ નથી કિંતુ બુદ્ધિ આદિમાં કર્તૃત્વ છે. એ માટે બુદ્ધિ આદિનું ઉપાધિથીજ ઉક્ત સ્વામીશ્રીએ કર્તૃત્વ માન્યું છે—વાસ્તવમાં કર્તૃત્વ બુદ્ધિ આદિમાં પણ નથી. એ આશય સૂત્રોના આશયથી વિરુદ્ધ છે. ૪૦

સંગતિ — હવે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે જીવ
જે કર્મ કરે છે તે સ્વતંત્ર થઇને કરે છે, કે પરતંત્ર ? ઉત્તર—

૧૬ પરાયતા
ધિકરણ.

પરાત્તુતચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—પરાત્ ॥ તુ ॥ તચ્છ્રુતેઃ ॥

અર્થ—પરબ્રહ્મની પ્રેરણાથી તે જીવાત્મા કર્મ કરે છે, એવું
સંભળાય છે. ૪૧

સંગતિ — જો ઇશ્વર સ્વયં પ્રેરણા કરીને જીવો પાસે સારાં નબળાં
ભલાં બૂરાં કર્મ કરાવે છે, તો ઇશ્વરમાં વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય હોય આવે
છે, કેમકે ઇશ્વરે પોતાની ઇચ્છાથી સ્વયં પ્રેરણા કરીને કોઇને મોટો
બનાવ્યો અને કોઇને નાનો બનાવ્યો, કોઇને હુ ખી અને કોઇને
મુખી ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષાસ્તુવિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨

પદ૦—કૃતપ્રયત્નાપેક્ષા : ॥ તુ ॥ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—પૂર્વે કરેલાં કર્મો અનુસાર જીવ ણીજ કર્મ કરે છે.
તુ શબ્દ પૂર્વ પક્ષને હઠાવે છે. અર્થાત્ ઇશ્વર પૂર્વકૃત પ્રારબ્ધ કર્મો-
થીજ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે, માટે ઇશ્વરનાપર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃ-
ણ્ય હોય આવતો નથી; કેમકે ઇશ્વરની પ્રેરકતા એટલા અંશમાં છે
કે તે પૂર્વકૃત કર્મ અવશ્ય લોગવાવે છે. તે ઇશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી
સર્વ કરાવે છે એમ તો એ માટે માની શકાતું નથી. જો એમ
હોત તો વિહિત કર્મ અને પ્રતિપિદ્ધ કર્મ વ્યર્થ થઇ જત. એ.માટે
સૂત્રકારે કહ્યું છે કે જે કર્મ જીવને માટે વિહિત છે અને જે કર્મ
નિષેધ કર્યા છે એ પ્રમાણેનો નિધિ નિષેધ ત્યાજેજ સપ્ત થઇ શકે
છે કે જ્યારે જીવકર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર હોય, અન્યથા જો જીવ સર્વથા

ઇશ્વરાધીન માનીએ તો પછી તેને માટે વિધિનિષેધની શી આવશ્ય-
કતા રહી ? સારાંશ એ છે કે જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે અને કર્મનું
ફલ ભોગવવામાં પરતંત્ર છે. ૪૨

સંગતિ—કાંઈ એક ઉપનિષદ વાક્યોમાં જીવને અગ્નિના ચીંગા-
રાની સમાન પ્રહ્લનો અંશ કહ્યો છે. જો જીવ એવી રીતે પ્રહ્લનો
અંશ માન્યો છે તો પછી તે પ્રહ્લનોજ ટુકડો (ભાગ) થયો તો પછી
જીવ પ્રહ્લનો ભેદ કેવી રીતે ? એનો ઉત્તર આ અંશાધિકરણમાં સૂત્ર-
કાર આપે છે.

અંશોનાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિદાશ-
કિતવાદિત્વમધીયતેએકે ॥ ૪૩ ॥

પદ૦—અંશઃ ॥ નાનાવ્યયેશાત્ ॥ અન્યથા ॥ ચ ॥ અપિ ॥
દાશકિતવાદિત્વમ્ ॥ અધીયતે ॥ એકે ॥

અર્થ—જીવ પ્રહ્લનો અંશ છે કારણકે જીવોમાં નાનાપણું જણા-
ય છે. અન્ય પ્રકારથી પણ દાસ અને કિતવાદિ રૂપે કેટલીએક શાખા-
વાળાઓ પઠન કરે છે. અર્થાત્ જીવોમાં નાનાપણું જણાયાથી અને
તે સર્વ જીવોમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે માટે તે પ્રહ્લનો અંશસમાન
છે. દાસ હોવાથી પણ અંશસમાન છે અને નિષ્પાપ પ્રહ્લની આગળ
તે કિતવાદિભાવ રાખવાથી પણ અંશની સમાન છે. ૪૩

સંગતિ—જેવી રીતે અગ્નિ અને અગ્નિના વિસ્પ્રુલિંગમાં અ-
ગ્નિનો ઉષ્ણતાંશ ખસખસ હોય છે, એ, પ્રમાણે ભેદ અને અભેદ
જણાવાથી વિસ્પ્રુલિંગ (ચીંગારા) માં ગરમી હોવાથી અગ્નિથી અલિપ્ત
છે અને પોતાના ચીંગારાપણાંમાં અગ્નિથી લિપ્ત છે. તો એ પ્રકારે જીવને
પ્રહ્લનો અંશ કેમ ન માની શકાય ? ઉત્તર—

મન્ત્રવર્ણાન્ત્રિ ॥ ૪૪ ॥

પદ૦—મન્ત્રવર્ણાન્ત્રિ ॥ ચ ॥

અર્થ—વૈદિક મન્ત્રથી એમ જણાય છે કે તે છવરૂપ ભૂત પ્રાણના એક દેશમાં જણાય છે માટે તેને અશ કહ્યો છે, વાસ્તવમાં અશ નથી; તે વૈદિક મન્ત્ર એ છે કે—

एतावानस्यमहिमातोऽज्यायाँश्चपूरुषः ॥ पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रि-
पादस्यामृतं दिवि ॥ य० अ० ૩૧

અર્થ—આ સર્વ જગત તે પગમાત્માના એક પાદરૂપ છે અને ત્રણ પાદરૂપ તે અમૃત છે. આ ઠેકાણે અંશ (પાદ) નો અર્થ એક ભાગનો છે. એ માટે છવને પ્રાણનો અશ કહ્યો છે. અશ, પાદ, ભાગ, એ સર્વ એકાર્થ વાચી છે. ૪૪

અપિચસ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—વળી વાત એવી છે કે સ્મૃતિમાં પણ પૂર્વોક્ત ભાવ-થીજ છવને અંશ કહ્યો છે, જેમકે — “મમૈવાંશોઽજીવલોકેઽજીવમૂત સનાતનઃ મી૦ ૧૫ ॥ ૭ ॥” અર્થ—છવલોકમાં સનાતન છવભૂત અશ મારેજ છે. આ ઠેકાણે અશ શબ્દ સ્વસ્વામીભાવના અભિપ્રાયથી છે. જો એમ ન હોત તો “સનાતન” એ કેહેણું નિષ્ફલ થઈ જાત કેમકે અગ્નિના ચિંગારાની પેઠે જો ઇશ્વરનો અશ છવ હોત તો સનાતન કેહેવાની આવશ્યકતા નહીં હતી. ૪૫

સંગતિ—“યયાસુઢીક્ષાત્પાવકાત્ વિસ્ફુલ્લિક્ષ્ણા સદ્વસ્રગ પ્રમવન્તિ” ઇત્યાદિ યૃહુદ્યાગ્ન્યકોપનિષદ્ વાક્યોમાં છવને અગ્નિના ચિંગાગના દૃષ્ટાન્તથી પ્રાણનો ભાગ કહ્યો છે, તો પછી અશનો અર્થ એક દેશ-માં રહેવાવાળો એમ કેમ થઈ શકે? ઉત્તર—

પ્રકાશાદિવન્નૈવંપરઃ ॥ ૪૬ ॥

પદ૦—પ્રકાશાદિવત્ ॥ નં ॥ એવ ॥ પરઃ ॥

અર્થ—પ્રકાશાદિકોની પેઠે પરબ્રહ્મ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મ નિરાકાર છે એ માટે અગ્નિઆદિ પ્રકાશવાળા સાકાર પદાર્થોની સમાન તેનો સાકાર દુકડો થઈ શકતો નથી અતએવ જીવ તેનો વાસ્તવમા અશ (દુકડો) નથી એજ અભિપ્રાયથી સ્વામીશ્રી શકગચાર્યજીએ પણ કહ્યું છે કે “અશદ્વાંશો નહિનિરવયવસ્યમુખ્યોશ સંભવતિ” શ૦ મા૦ વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪૩ ॥ અર્થ—અશની સમાન અશ છે પણ વાસ્તવમા અશ નથી, કેમકે નિરવયવનો વાસ્તવિક અશ હોઈ શકતો નથી ઉપનિષદ્નુ તાત્પર્ય અગ્નિ વિસ્ફુલ્લિગથી જીવને એક દેશી જણાવવાને માટે છે ૪૬

સ્મરન્તિચ ॥ ૪૭ ॥

પદ૦—સ્મરન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ—સ્મૃતિ પણ તેને નિગકારજ વર્ણવે છે જેમકે—

“તત્રયઃ પરમાત્મા દિસ નિત્યોનિર્ગુણ સ્મૃતઃ ॥ નલિપ્યતેફલૈશ્વા-
પિપદ્યપત્રમિવાશ્મસા ॥ અર્થ—જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય છે, નિર્ગુ-
ણ છે, એ માટે તેને પાપ પુણ્ય લાગતું નથી, તે જલમા કમલના
પાદડાની પેઠે નિર્લેપ રહે છે એ વિષયમા કટોપનિષદ્મા એમ કહ્યું છે—

“एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा नलिप्यतेलोक दुःखेनचाह्यः ॥ ક૦ ૧
૧ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા પરમાત્મા સંસારના દુઃખથી દુઃખી થતો નથી, કેમકે તે ણાહ્ય એટલે અસારથી બહાર છે—અર્થાત્ નિરવયવ છે. ૪૭

સંગતિ — જેવી રીતે પરમાત્મા નિરાકાર છે. તેમ જીવાત્મા પણ નિરાકાર છે તો પછી તેને માટે વિધિનિષેધ અને શરીરાદિ બંધન શામાટે ? ઉત્તર—

અનુજ્ઞાપરિહારૌદેહસંવંધાજ્જ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદ૦—અનુજ્ઞાપરિહારૌ ॥ દેહસંવંધાત્ ॥ જ્યોતિરાદિવત્ ॥

અર્થ—વિધિ અને નિષેધ દેહના સંબંધથી જ્યોતિઆદિની સમાન છે. અર્થાત્ જેમ અગ્નિઆદિ પ્રકાશક પદાર્થ ખૂબ સ્થાનના સંબંધથી ખુરા ગણાય છે, એ પ્રકારે દેહના સંબંધથી જીવાત્મા પાપી અને પુણ્યવાન બને છે; વાસ્તવમાં જીવ પણ નિરાકાર છે. ૪૮

સંગતિ—જ્યારે જીવાત્મા વાસ્તવમાં નિરાકાર છે તો નિરાકાર પદાર્થ તો અસીમ હોય છે અને અસીમ હોવાથી એક શરીરમાં કરેલાં પાપ પુણ્ય સર્વ જીવાત્માઓને લાગશે ? ઉત્તર—

અસન્તતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૯ ॥

પદ૯—અસન્તતેઃ ॥ ચ ॥ અવ્યતિકરઃ ॥

અર્થ—જીવાત્મા વિલુ નહિ હોવાથી એક બીજાનાં પુણ્ય પાપ લાગવાનો જે વ્યત્યય છે તે થઈ શકતો નથી. ૪૯

આભાસઽવચ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—આભાસઃ ॥ ઇવ ॥ ચ ॥

અર્થ—અનુલવ પણ જીવાત્માની પરિવ્રત્તતાનોજ થાય છે માટે તેને એક બીજાના કર્મોનું ફલ લાગતું નથી.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ મૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે—જીવાત્મા તે પરમાત્માનો આભાસ છે જેમકે જલમાં સૂર્યનો

આભાસ (પ્રતિબિમ્બ) પડે છે, જેમકે એક જલગત સૂર્યના કંપવાથી બીજાં જલોમાં જે સૂર્યનો આભાસ છે તે કંપતો નથી, તે પ્રકારે એક આત્માના સુખી દુઃખી હોવાથી બીજા આત્મા સુખી દુઃખી થતા નથી.

સ્વામીશ્રી સમાનુભયાર્યજીના મતમાં આ સૂત્રનો એવો અર્થ છે કે માયાવાદી લોક જે જીવને બ્રહ્મ વર્ણન કરવામાં અથવા વિભુ વર્ણન કરવામાં તર્ક આપે છે તે બધા તર્કભાસ છે, અસ્તુ. જો સૂત્રાર્થ જોઈએ તો સ્વામિ સમાનુભયજીનો પણ એવોજ અર્થ ઘટે છે કે જેવો સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીનો હતો. સૂત્રોની પરસ્પર સંગતિ જોવાથી એવી વાત જણાય છે કે ઓગણપચાસમાં સૂત્રથી લઈને આ પાઠની સમાપ્તિપર્યંત જીવાત્માને વિભુ હોવાનું ખંડન કર્યું છે. એ સૂત્રોમાં સૂત્રકારે મોટી યોગ્યતાથી એ વાત જણાવી છે કે “જો જીવાત્મા વિભુ માનીએ તો તેનો કેઈ પ્રકારનો હેતુ નથી રહેતો—કે એકનું કર્મ એકનેજ કેમ લાગે સર્વને શામાટે ન લાગે ?” એજ વાત બીજા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૫૦

અદૃશાનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદ૦—અદૃશાનિયમાત્ ॥

અર્થ—અદૃષ્ટ એટલે પોત પોતાનાં કર્મ અર્થાત્ જે જેવાં કર્મ કરે છે તેજ તેનો ભોક્તા થાય છે, એમ પણ કહી શકે નહિ. કેમકે જ્યારે જીવાત્મા વિભુ છે તો પછી જે જીવે કર્મ કર્યાં છે તેજ જીવના કર્મ લોગવે છે એમ કેમ કહેવાશે ? કેમકે જે શરીરમાં તેણે કર્મ કર્યાં છે તેમાં તો અસંખ્યાત જીવાત્મા વર્તમાન છે એ માટે જીવાત્માને વિભુ માનવાવાળાના મતમાં એમ નહિ કહી શકાય કે આ કર્મ અમુક જીવનાંજ છે. ૫૧

સંગતિ — જો એમ કહિયે કે જેણે પોતાના મકપથી જે કર્મો કર્યા છે તેના તે કર્મો ગણાયે ? તે પણ ઠીક નથી જેમઢે—

અભિસન્ધ્યાદિપ્વપિચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદ૦—અભિસન્ધ્યાદિષુ ॥ અપિ ॥ ચ ॥ એમ્ ॥

અર્થ—સકપાદિદેમા પણ તેજ પૂર્વોક્ત દોષ આવે છે તે એ પ્રકારે કે જે શરીરમા જે જીવે જે મકપ કર્યો તે તેનાજ સકપ છે એમ કેમ ગણાય ? કેમકે તેમા ખીજ પણ જીવાત્મા વ્યાપક છે ? પર

પ્રદેશાદિતિચેન્નાન્તર્ભાવાત ॥ ૫૩ ॥

પદ૦—પ્રદેશાત્ ॥ ઇતિ । ચેત ॥ ન ॥ અન્તર્ભાવાત્ ॥

અર્થ—તે શરીર પ્રદેશના કારણથી જો એમ માનીએ કે જે દેશમા જીવાત્માએ મકપ કર્યો અથવા કર્મ કયું તે તેજ જીવાત્મા ના મમલ્લશે એમ કહી શકશે નહિ, કેમકે તેની અદર ખીજ પણ જીવાત્મા વિદ્યમાન છે એ પ્રકારે જીવાત્માને વિષુ માનીને પુણ્ય પાપની વ્યવસ્થા કદાપિ થઈ શકતી નથી

શ્રીમાન્ સ્વામિ શકગચાર્યજી આ સૂત્રને વૈશેષિક મતના ખડ નમા લગાવે છે તે એ પ્રકારે કે વૈશેષિક લોકો જે જીવાત્માને વિષુ માને છે તેના મતમા પાપ અને પુણ્યની વ્યવસ્થા ખની રાકતી નથી અમાગ મત પ્રમાણે તો જે દોષ સ્વામિજી વૈશેષિકપર લગાવે છે તે દોષ તેમનાજ મતપર આવે છે જો એમ કહિયે કે માયાવાદી ચોક ધુદ્ધિઆદિ ઉપાધિયોથી જીવાત્માને પરિચ્છિન્ન માને છે માટે એ દોષ તેમનાપર લાગતો નથી । તો એ વાત ઠીક ન હી, કેમકે વાન્તવમા

તો જીવાત્મા તેમના મતમાં વિભુજ છે. પરિચ્છિન્ન તો ઘટાકાશની પેઠે ઉપાધિવશથી છે, અને તે ઉપાધિના આવવા જવામાં તે અચલ આત્મા તો તેઓના મતમાં ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, એ માટે ઉપાધિના ચલનથી મુક્ત જીવાત્મા બંધનમાં આવતો જશે અને બધ્ધ મુક્ત થતો જશે. એ પ્રકારે અનંત દોષ માયાવાદીઓના મતમાં આવે છે. ગ્રંથ બાહુલ્યના લયથી તેનો વિસ્તાર આ ઠેકાણે કર્યો નથી. આ અધિકરણપર વેદાન્તાર્યભાષ્યભૂમિકામાં પં. આર્યમુનીજીએ વિસ્તાર સારો કર્યો છે તે વાંચી લેવા લલામણુ કરીએ છીએ. ૫૩

॥ इति वेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ अथवेदान्ताय्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः प्रारभ्यते ॥

संगति—आ पादनी पूर्वे आकाशादि भूतोनी उत्पत्तिनुं वर्णन कथुं. ओन् प्रसंगमां एवतुं अनादित्व अने तेना स्वરूपतुं वर्णन पण कथुं. હવે એ વિચાર કરવામાં આવે છે કે “ઇન્દ્રિયો એવની પેઠે નિત્ય છે, કે આકાશાદિ પ્રપંચની સમાન અનિત્ય છે ?” પૂર્વ પક્ષ એવો છે કે એવની પેઠે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થતી નથી અને તે પૂર્વ-પક્ષ આ સૂત્રમાં છે જેમકે—

પ્રાણોત્પત્ત્ય-
ધિકરણ.

તથાપ્રાણઃ ॥ ૧ ॥

પદ૦—તથા ॥ પ્રાણઃ ॥

અર્થ—જેમ એવ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ પ્રાણ એટલે ઇન્દ્રિયો પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી ૧

ગૌણ્યસમ્ભવાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—ગૌણી ॥ અસંભવાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણોની અનુત્પત્તિની જે શ્રુતિ છે તે ગૌણી વૃત્તિથી છે, કારણકે પ્રાણોની અનુત્પત્તિનો અસંભવ જણાય છે. ૨

તત્પ્રાક્શ્રુતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પદ૦—તત ॥ પ્રાક્ ॥ શ્રુતેઃ ॥ ચ ॥

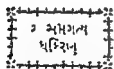
અર્થ—આકાશાદિકોની પૂર્વે પ્રાણોની ઉત્પત્તિ શ્રવણ થાય છે માટે. જેમકે—“एतस्माज्जायते प्राण” મું ૨ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ તે પરમાત્માથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

તત્પૂર્વકત્વાદ્વાચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—તત્પૂર્વકત્વાત્ ॥ વાચઃ ॥

અર્થ—આકાશાદિ સૃષ્ટિપૂર્વક વાગિદ્રિયાદિની પણ ઉત્પત્તિ એવી રીતે નિરૂપણ કરી છે. “अन्नमयी हि सोम्य मत् આપોમયઃ પ્રાણસ્તે જોમયોવાન્” છાં ૬ ॥ ૫ ॥ ૪ ॥ છાંદોગ્યના આ વચનમાં તેજ, જલ, ભૂમી વાણી કથન કરી છે. અર્થાત્ મનથી પ્રથમ ભૂમી, પ્રાણથી પ્રથમ જલ છે, અને વાણીથી પ્રથમ તેજ છે. આગંશ એ છે કે ભૂમી, જલ, તેજ એ ત્રણેથી ક્રમે કરીને મન, પ્રાણ અને વાણી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ માટેજ આ સૂત્ર કહ્યું છે. ૪

મંગતિ—પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કથન કરીને હવે ઇન્દ્રિયોની મજબુતી વર્ણન થાય છે. તેમાં પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રથમ એ છેકે-

સદાગતે વિશેષિત્વાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદ૦—સદાગતેઃ ॥ વિશેષિત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—જાત પ્રજ્ઞાની ગતિનું વિશેષણ આપવાથી એવું જણાય છે કે ઇન્દ્રિયો માન છે. જેમકે “सप्तमाणां प्रमथन्ति तस्मात्” મું ૨ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ એ વાક્યમાં પ્રાણ યજ્ઞનો અર્થ ઇન્દ્રિયોનો છે. ૫

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેસ્તોનૈવમ્ ॥ ૬ ॥

પદ૦—હસ્તાદયઃ ॥ તુ ॥ સ્થિતેઃ ॥ અતઃ ॥ ન ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષને હુકાવે છે. હાથ, પગ, ત્વચા અને મન એ હોવા છતાં પણ સાતજ ઇન્દ્રિયો છે, એમ નથી કિંતુ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને અગીયારમું મન એ પ્રમાણે અગિયાર ઇન્દ્રિયો છે ૬

મંગલિ—એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા નિરૂપણ કરીને હવે પ્રાણોની સૂક્ષ્મતા વર્ણવે છે.

૩ પ્રાણાણુત્વા
ધિગણુ

અણવશ્ચ ॥ ૭ ॥

પદ૦—અણવઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે તથા—

૪ પ્રાણશ્રેષ્ઠ્યા
ધિરણુ

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—શ્રેષ્ઠઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્યારે ઇન્દ્રિયોએ અભિમાન કર્યું કે હું મોટી છીએ, ત્યારે તેમાં પ્રાણનીજ શ્રેષ્ઠતા જણાઇ.

આ કથા છાદોગ્યના પાંચમાં પ્રપાઠકમાં એ પ્રશ્નરે વર્ણવેલી છે કે “એક સમયે મર્વ ઇન્દ્રિયોને અભિમાન થયું; કોઈ કહે હું મોટી અને કોઈ કહે હું મોટી. ત્યારે પ્રાણે પ્રજાપતિને જઈને કહ્યું કે ભગવન્ ! અમારામાંથી કોણ મોટું ? પ્રજાપતિએ ઉત્તર આપ્યો કે

‘જેના નિકળવાથી શરીરની ચેષ્ટા બધ પડી જાય તે મોટો.’ તે એમ જણાય છે કે આધના પણ જીવે છે અને બહેરાપણ જીવે છે, પણ પણ જીવે છે અને હાથપગ કપાઈ ગયા હોય છે તે પણ જીવે છે, પરંતુ જ્યારે પ્રાણ નીકળે છે ત્યારે કોઈ જીવી શકતું નથી” એવી રીતે પ્રાણોની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવી છે. એ કથા આલંકારિક છે અને પ્રજ્ઞ પ્રતિનો અર્થ સ્વામીશ્રી શકરાચાર્યજીએ પણ “જનયિતા” એવો કર્યો છે જેથી આશય પરમાત્માનો છે ૮

સંગતિ—જે વાયુ છે તેજ પ્રાણ છે કે વાયુની ક્રિયાનું નામ પ્રાણ છે ? એનો ઉત્તર એવો છે કે —

૫ વાયુક્રિયા
ધિકરણ

નવાયુક્રિયેપૃથગુપદેશાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—ન ॥ વાયુક્રિયે ॥ પૃથક્ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—વાયુ અથવા વાયુની ક્રિયાનું નામ પ્રાણ નથી કિંતુ પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ કર્યો છે. “તસ્માજ્ઞાપતંપ્રાણં મન સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ સ્વ વાયુ” મું ૨ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ અર્થ—તે પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ અને વાયુ ઉત્પન્ન થયા. ઇત્યાદિ વાક્યોમા પ્રાણોને વાયુથી પૃથક્ કહ્યો છે ૯

સંગતિ—ઉક્ત છાહોગ્યની કથામાં પ્રાણોને શ્રેષ્ઠ અને સૂક્ષ્મ કહ્યાથી એમ જણાય છે કે આ શરીરમાં પ્રાણોનું જીવની સમાન સ્વાતન્ત્ર્ય છે ? એનો ઉત્તર—

ચક્ષુરાદિવત્તુત્સહશિષ્ટ્યાદિભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—ચક્ષુરાદિવત્ ॥ તુ ॥ તત્ ॥ સહ ॥ શિષ્ટ્યાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—ચક્ષુઆદિકોની પેઠે પ્રાણ પણ શરીરમાં સ્વતંત્ર નથી કિંતુ રાજમંત્રીની સમાન જીવનો એક સાધનરૂપ છે, કેમકે જીવ ચક્ષુ

આદિકોની સમાનજ પ્રાણને પણ શાસન કરે છે—અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે છવાત્મા પ્રાણને પણ ચલાવે છે કેમકે સમાન ધર્મોવાળાનેજ સમાન શાસન હોય છે. ૧૦

અકરણાચ્ચનદોષસ્તથાહિદર્શયતિ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—અકરણાત્ ॥ચાન ॥ દોષઃ ॥તથા॥હિ॥દર્શયતિ ॥

અર્થ—પ્રાણોને સાધન ન હોવાથી ચક્ષુ આદિની સાથે સર્વથા સમાન ન હોવાનો દોષ લાગતો નથી. શાસ્ત્ર એવું દર્શાવે છે કે પ્રાણનાજ આશ્રયથી શરીર ઇન્દ્રિય પુષ્ટ થાય છે.

“યસ્મિન્નુત્ક્રાન્તદ્દંશરીરં પાપિષ્ઠતરમિવદૃશ્યતે સપ્તશ્રેષ્ઠદત્તુ-
ક્ત્ત્વા વાગાયુત્ક્રમણેઽપિશરીરસ્યન્દ્રિયાન્તરાણાંચ સ્થિતંદર્શયિત્વા મા-
નોત્ક્રમણેશરીરેન્દ્રિયશૈથિલ્યાભિયાનાદતઃ પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાના-
કારણપશ્ચધાઽવસ્થિતોઽયં પ્રાણઃશરીરેન્દ્રિય ધારણાદિનાજીવિસ્યોપકરો-
તીતિ” ॥શ્રી૦ભા૦ પૃ૦ ૧૭૩૦

અર્થ—જેના નીકળવાથી આ શરીર અતિ પાપીના સમાન જણાય છે તે શ્રેષ્ઠ પ્રાણ છે. એમ કહીને વાણિઆદિ ઇન્દ્રિયો આલી જવાથી શરીરની અને ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિને બતાવીને તથા પ્રાણોના નીકળવાથી શરીર અને ઇન્દ્રિયોની થિથિલતા કથન કરવાથી પ્રાણને ચક્ષુ આદિકોની પેઠે કેવલ સાધનજ નહિ કિંતુ એક પ્રધાન રાજ-મંત્રીની પેઠે આ શરીરમાં છવાની સ્થિતિનો સહાયક બતાવ્યો છે ૧૧

પञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પંચવૃત્તિઃ ॥ મનોવત્ ॥ વ્યપદિશ્યતે ॥

અર્થ—પંચવૃત્તિ એટલે કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન એ પાંચ પ્રકારના પ્રાણોના બેઠ મનની પેઠે કથન કર્યા છે.

અર્થાત્ જેમ એક મનના કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા આદિ ભેદ છે, તેજ પ્રકારે એક પ્રાણનાજ અપાનાદિ ભેદ છે. પ્રાણથી ભિન્ન નથી. ૧૨

ॐ श्रीगणेशाय नमः
ॐ श्रीगणेशाय नमः
ॐ श्रीगणेशाय नमः

अणुश्च ॥ १३ ॥

पद०—अणुः ॥ च ॥

અર્થ—તે પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે. ૧૩

સંગતિ—“અગ્નિર્વાગમૂઘામુક્ષપ્રાચિન્નત્” ૪૦ ૨ ॥ ૬૧ ॥ ઇત્યાદિમાં વાગાદિ ઇન્દ્રિયોની સ્વતંત્રતા જણાય છે તે પછી તેને કરણ (માધન) કેમ કહી શકાય ? એનો ઉત્તર આ જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનાધિકરણમાં છે:-

ॐ श्रीगणेशाय नमः
ॐ श्रीगणेशाय नमः
ॐ श्रीगणेशाय नमः

ज्योतिराद्यधिष्ठानंतु तदामननात् ॥ १४ ॥

पद०—ज्योतिराद्यधिष्ठानम् ॥ तु ॥ तदामननात् ॥

અર્થ—અગ્નિ આદિકોનું અધિષ્ઠાન પરમાત્મા છે, અને પરમાત્માના સંકલ્પથીજ અગ્નિ આદિકોનું મુખાદિમાં પ્રવેશ કથન કર્યું છે. અગ્નિ આદિકોનો અધિષ્ઠાતા પરમેશ્વર છે “યોગ્નોતિષ્ઠન્નગ્રેન્તરગે-યમગ્નિર્નવેદયસ્પાગ્નિ શરીરં યોગ્મિમન્તરગે યમઘતિ સ ત આત્મા અન્તર્યામિ મૃતઃ” ૪૦ અં ૭૦ બ્રાહ્મ જે પરમાત્મા અગ્નિમાં રહે છે, અગ્નિથી ભિન્ન છે, જેને અગ્નિ જાણતો નથી, જેનું અગ્નિ શરીર છે અને જે અગ્નિને પ્રેરણા કરે છે, તે આ તમારો અન્તર્યામિ અમૃત છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ૧૩ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાતા પરમાત્માજ છે. એ મારે અગ્ન્યાદિ ભૂત વાગાદિરૂપ થઈને પરમાત્માની સત્તાથી પ્રવિષ્ટ થયા છે, કાંઈ સ્વતંત્ર સત્તાથી પ્રવિષ્ટ થયા નથી ૧૪

પ્રાણવતાશબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—પ્રાણવતા ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણવાળાઓથીજ પ્રાણનો સંબંધ છે એવું શબ્દ પ્રમાણથી જણાય છે, જેમકે ‘પ્રાણસ્વપાણ’ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કથન છે ૧૫

તસ્યચનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—તસ્ય ॥ ચ ॥ નિત્યત્વાત્ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માનું નિત્યપણું હોવાથી પણ પરમાત્માજ અધિષ્ઠાતા જણાય છે. હવે વિચાર કરવા યોગ્ય એ વાત છે કે ‘તત્સમુપવાતદેવાનુપ્રાવિશત્’ એ વાક્યમાં બ્રહ્મનો પ્રવેશ જણાય છે કે જીવનો ? આ અધિષ્ઠાનાધિકરણમાં જ્યાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે પરમાત્માજ સર્વનો અધિષ્ઠાતા છે જેમકે ‘યમાત્મનિતિષ્ઠમાત્મનોઽન્તરોય-માત્મા ત વેદ’ જે જીવાત્મામાં રહે છે, જીવાત્માથી ભિન્ન છે અને જેને જીવાત્મા જાણતો નથી તેમજ જે જીવાત્માનો નિયંત્ર છે ઇં તે ઐશી જણાય છે કે ‘તત્સમુપવાતદેવાનુપ્રાવિશત્’ એવાક્યમાં ‘સમુપવા’ ક્રિયાનો કર્તા પરમાત્મા છે અને ‘અનુપ્રાવિશત્’ ક્રિયાનો કર્તા પણ પરમાત્માજ છે સમુપવાનો સર્વાધિષ્ઠાનપણાથી કર્તા છે અને ‘પ્રાવિશત્’નો સ્વાત્મભૂત જીવપણાથી કર્તા છે; અર્થાત્ આ શરીરશદિ સૃષ્ટિની રચના કરીને પોતાના આત્મભૂત જીવથી પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ઠેકાણે પરમાત્માનો પ્રવેશ એટલા અંશમાં કહ્યો છે કે, જીવ તેનો પોતાનો (સ્વામિ સંબંધથી) છે માટે આત્મા કહ્યો છે. એ માટે ઉપચારથી આ ઠેકાણે પરમાત્માનો પ્રવેશ કહ્યો છે; વાસ્તવમાં તો જીવનોજ પ્રવેશ છે. ૧૬

સંગતિ—હવે પૂર્વપ્રકૃત ઇન્દ્રિયોના વિચારમાં ઇન્દ્રિય અને પ્રાણનો ભેદ એટલાજ અંશમાં બતાવે છે.

૮ ઇન્દ્રિયા
ધિકરણ

તદ્દિન્દ્રિયાણિ તદવ્યપદેશાદન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—તે ॥ ઇન્દ્રિયાણિ ॥ તદવ્યપદેશાત્ ॥ અન્યત્ર ॥ શ્રેષ્ઠાત્ ॥

અર્થ—તે પ્રાણો ઇન્દ્રિયો છે કેમકે તેમની શ્રેષ્ઠતા છોડીને ઇન્દ્રિય કહ્યા છે, તેમજ બીજા સ્થલે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭

ભેદશ્રુતેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—ભેદશ્રુતેઃ ॥

અર્થ—મુખ્ય પ્રાણનો ઇન્દ્રિયોથી ભેદ સંભળાય છે માટે. ૧૮ તેમજ—

વૈલક્ષણ્યાચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—વૈલક્ષણ્યાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયો કરતાં વિલક્ષણતા જણાય છે માટે. ૧૯

સંગતિ—હવે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયાદિ નિરૂપણ કરીને જે વાક્યોમાં નામ રૂપનું વ્યાકરણ કયું છે તેમાં કર્તૃત્વનો વિચાર કરે છે અને નામરૂપ વ્યાકરણમાં ઉપયોગી પંચીકરણનું વિવરણ પણ આ અધિકરણમાં છે.

સંજ્ઞામૂર્તિક્લૃપિ સ્તુત્રિવૃત્કુર્વતઉપ-
દેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—સંજ્ઞામૂર્તિક્લૃપિ ॥ તુ ॥ ત્રિવૃત્કુર્વતઃ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—જેણે એક એક ભૂતોને નામ, મૂર્તિ અને સિદ્ધિ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કર્યા છે, એવા પરમાત્માથીજ સંજ્ઞા અને મૂર્તિની નિદ્ધિ થાય છે; એવીજ રીતનો ઉપદેશ આ વિષય વાક્યોમાં જણાય છે. તે વિષય વાક્ય એ છે કે—“સેયં દેવૈત્સત્ત્વં હન્તાહમિમાસ્તિ-
ત્ત્વોદેવતાઅનેન જીવેનાત્માનુપવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણીતિ ॥ તાસાં
ત્રિવૃત્તંત્રિવૃત્તમેકૈકાં કરવાણીતિ ” છાં૦ ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે સર્પ દેવતાએ એમ વિચાર્યું કે હું જીવરૂપ આ
ત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને ડડે આ નિષયવાક્યમા એવો મદેહ
છે કે આ ઠેકાણે પ્રવેશરૂપી ક્રિયાનો કર્તા જીવ છે કે પ્રજ્ઞ ? એ
વાત તો અપ્રક્ટ છે કે “વ્યાકરવાણિ” આ ક્રિયાનો કર્તા પ્રજ્ઞ છે તો
પત્રી “પ્રવિરૂપ” એ ક્રિયાનો કર્તા જીવ કેમ થઈ શકે ? કેમકે
નમાન કર્તામાજ ‘કૃત્વા’ પ્રત્યય થાય છે અને તેના સ્થાનમા
‘લ્યપ્’ થઈને ‘પ્રવિરૂપ’ બને છે તો એકદર અર્થ એવો નિરૂપ્યો
કે પ્રવેશરૂપ ક્રિયાનો કર્તા પ્રજ્ઞજ છે હવે રહી એ વાત કે તો પત્રી
તે પ્રવેશ જીવનો કેવી રીતે સમજાય ? એનો ઉત્તર એ છે કે જીવ એનો
અશરૂપ આત્મા હોવાથી અવરૂપ પણ છે પરંતુ તે અય પ્રજ્ઞ તો નથી
કેમકે યદિ અય પ્રજ્ઞ હોત તો “અનેનજીવિન” એ વિશેષણ તે
પ્રવેશ કર્તા આત્માને ન આપ્યું હોત ? એથી સાગ એ નીકળે છે કે
જીવ વિશેષણ પરમાત્માની વ્યાવૃત્તિ કરવા માટેજ આપ્યું છે

સ્વામીશ્રી શમ્ભુજીયાર્થજી આ વિષયવાક્યમા જીવ પ્રજ્ઞનો
લેહ માને છે અને સ્વામીશ્રી શકરાચાર્યજી જીવને અનાદિ માને
છે તો પત્રી આ વિષયવાક્યથી જીવ પ્રજ્ઞનો અલેહ કેવી રીતે સિદ્ધ
થઈ શકે છે ? જો એમ કહિયે કે પ્રજ્ઞજ જીવ થઈ ગયો, તો એ
વાતનું સ્મૃતિપાદમા સૂત્રકારે સારી રીતે ખડન કરી દીધું છે, માટે
આ ઠેકાણે પાછી તેની આવૃત્તિ કરવી ઠીક નથી ૨૦

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

પદ૦ — માંસાદિ ॥ ભૌમ ॥ યથાશબ્દમ્ ॥ ઇતરયોઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—શરીરમા જે માંસાદિ વસ્તુ છે તે પૃથ્વિનો વિકાર છે
અને મજાદિ તેજનો વિખર છે, એ માટે એવું કહ્યું છે કે જેમ
શબ્દમા લખ્યું છે તેમ બીજાઓના પણ વિકાર મમજી લેવા ૨૧

સંગતિ—જ્યારે સર્વ શરીર પચ્યોતોની મિલાવળથી થાય છે
તો તેમા કોઈ શરીરમા ચાર્ધિવ લાગ વિશેષ જણાય છે કોઈ શરી
રમા જલનો લાવ વિશેષ જણાય છે, કોઈમા તેજનો લાવ વધારે
જણાય છે, તેનું શું કારણ ? ઉત્તર—

વૈશેષ્યાત્તુતદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—વૈશેષ્યાત્ ॥ ૩૩ ॥ તદ્વાદઃ ॥ તદ્વાદઃ ॥

અર્થ—એક તત્વની વિશેષતા તે શરીરમા જણાયાથી પાર્થિવ-વાદિ શરીરોનુ કથન કર્યું છે, જેમકે મનુષ્યનુ શરીર પાર્થિવ છે અને મત્સ્યાદિનુ શરીર જલીય છે, ઇત્યાદિ અને ણીએ “તદ્વાદ” એ શબ્દ અધ્યાયની સમાપ્તિને માટે આપ્યો છે

આ સત્તાંમૂર્તિકદૃષ્ટ્યધિકરણમા ભૂતોનુ ત્રિવત્કણુ કથન કર્યું અર્થાત્ એક એક ભૂતના ત્રણ ત્રણ ભાગ લેવાય છે “ત્રિવૃત્તમેકૈકા કરવાણિ” આ વાક્ય પચીસરણુ ઉપલક્ષણુ છે પચીસરણુનો પ્રકાર એવી રીતે છે કે પ્રથમ પૃથિવ્યાદિ ભૂતોના બે ભાગ કરી લેવા, પછી પાછા બનેમાથી એક ભાગના ચાર ભાગ કરી લેવા, તે ચારે પોતા-પોતાના ભાગોને છોડીને બીજા ચારમા એક એક ભાગ મેળવી દેવો, એ પ્રકારે બીજા ચારે ભૂતોનુ પણ એ પ્રકારે કરી લેવુ એ પ્રકારે બીજા ચારેના અડધા ભાગ મળી ગયા અને અડધામા પોતાનો ભાગ રહે છે એ પ્રમાણે પચીસરણુનો પ્રકાર છે સાગશ એનો એ છે કે ભૂત પોતાના કાર્યમા કોઈ ઠેકાણે ન્યૂન અને કોઈ ઠેકાણે અધિક શથી મળે છે, એ માટેજ એકની પ્રધાનતા અને બીજાની અપ્રધાનતા જણાય છે, એજ વાતને આ બાવીસમા સૂત્રમા કહી છે

પચીસરણુનો અર્થ એ થયો કે જ્યારે તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પાંચ વિભાગોવાળા નહિ હતા ત્યારે અપચીકૃત અર્થાત્ કાગણુરૂપ હતા અને જ્યારે તેમનુ ઉક્ત પ્રકારથી પચીસરણુ કરી લીધુ, ત્યારે કાર્ય રૂપ પચમહાભૂતો થયા

॥ इति वेदान्तार्थभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्त श्रायन्द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथवेदान्तार्थभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः प्रारभ्यते ॥

संगति — समन्वय અને અવિરોધક નામના પૂર્વોક્ત છે અ-
ધ્યાયોમા નિગડાં બ્રહ્મ શાસ્ત્રનો વિષય કહ્યો, હવે આ તૃતીયાધ્યાય
માં તે બ્રહ્મની ઉપાગના અને તેના સાધનોનો વિચાર કરવામાં આવે
છે એ વિષયમા પ્રથમ જીવનુ જમનાગમન અર્થાત્ પરલોક યાત્રાનુ
નિરૂપણ સૂત્રકાર કરે છે.

૧ તદન્તર પ્રતિપ-
ત્યધિરણુ

તદન્તરપ્રતિપત્તૌરંહતિસમ્પરિવ્રક્ત
પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ ॥ ૧ ॥

પદ૦ — તદન્તરપ્રતિપત્તૌ ॥ રંહતિ ॥ સમ્પરિવ્રક્તઃ ॥ પ્રશ્નનિરૂ-
પણાભ્યામ્ ॥

અર્થ — ભૂતોની માથે મળીને જીવાતમા સંગીગન્તરની પ્રાપ્તિમા
જાય છે, એ વાત પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી જણાય છે પ્રશ્ન એવો હતો
કે-વેત્યગધાપન્નમ્યામાહુતાવાપ પુરુષવચસોમવન્તિ ' છાં૦ ૫॥ ૩॥ ૩॥

અર્થ — શુ તમે જાણો છો જે પ્રકારે પાંચમી આહુતિમાં
જલ પુરુષરૂપ થઈ જાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા દુ, પચન્ત્ય, પૃથ્વી,
પુરુષ, યોષિત્ એ પાંચે પ્રકારની અગ્નિઓનુ નિરૂપણ કરીને કહ્યું કે
પાંચમી આહુતિમા જલ પુરુષરૂપ થઈ જાય છે. એથી જણાય છે કે
જલની માથે મળીને જીવાતમા પરલોકની યાત્રા કરે છે. હવે પ્રશ્ન
એ થાય છે કે પરલોકની યાત્રા કરવામાં તતકાલજ જીવાતમા બીજાં

શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે કે માર્ગમાં કાંઈ વિલંબ થાય છે ? એમાં ઉપનિષદ્ વાક્ય એવો આશય વર્ણવે છે કે જલાયુકાની પેઠે જ્યાં સુધી બીજાં શરીરનું આક્રમણ કરે નહિ ત્યાં સુધી પૂર્વ શરીરને છોડતો નથી. “તૃણજલાયુકા” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥ એ વિષયવાક્યમાં એ વાત વર્ણવી છે કે જ્યારે જીવ બીજાં શરીરનું અવલંબન કરે છે ત્યારેજ પૂર્વનું શરીર છોડે છે—અર્થાત્ અતિ શીઘ્ર બીજાં દેહની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, વચમાં કોઈ ઠેકાણે ભ્રમણ કરતો નથી. એ મિદ્ધાન્ત ઉક્ત સૂત્રમાં નિરૂપણ કર્યો ૧

જ્યાત્મકત્વાત્તુભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—જ્યાત્મકત્વાત્ ॥તુ ॥ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥

અર્થ—પૃથ્વી, જલ, અને તેજ એ ત્રણ ભૂતોનું સૂક્ષ્મ શરીર જીવની સાથે જાય છે. જલનું વર્ણન કેવલ જલની અધિકતા જણાયાથી કર્યું છે; અને વીર્ય રૂઢિરૂપથી જલનુંજ અધિકપણું શરીરમાં જણાય છે. ૨

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પદ૦—પ્રાણગતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રાણોની ગતિ જણાયાથી પણ એમ જણાય છે કે જીવોની સાથે પાંચ ભૂતોનું સૂક્ષ્મ શરીર જાય છે. પ્રાણની ગતિ એ પ્રમાણે છે કે—“તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽન્ત્રક્રામતિ પ્રાણમુત્ક્રામન્તં સર્વેપ્રાણા અન્ત્રક્રામન્તિ ॥ વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ જીવાત્માના નિકળવાથી તેની પાછળ પ્રાણ પણ જાય છે અને પ્રાણ નીકળવાથી તેની પાછળ બધી ઇન્દ્રિયા જાય છે; ઇત્યાદિ ગતિ શરીરવિના થઈ શકતી નથી. એથી જણાય છે કે સૂક્ષ્મ શરીર જીવની સાથે જાય છે. ૩

સંગતિ—સાંભળવામાં તો એમ આવે છે કે મરવા પછી વાગાદિપ્રાણ અગ્નિ આદિ ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી તેની ગતિ જીવાત્માની સાથે કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર—

અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતોરિતિચેન્નમાક્ત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ નામાક્ત્વાત્ ॥

અર્થ—જો કોઈ એમ કહે કે પ્રાણોનું અગ્ન્યાદિ ભૂતોમાં ગમન કરવું સંભળાય છે માટે વાગાદિ પ્રાણુ જીવની સાથે જતા નથી ? તો એ કહેવું ઠીક નથી. કેમકે પ્રાણોનું અગ્નિઆદિમાં લય થવું એ ઉપચારથી કહ્યું છે. તથાચઃ—

“યન્નાસ્યપુરુષસ્ય મૃતસ્યાર્થે વાગપ્યેતિ વાર્તાપ્રાણઃ” વૃ૦ ૩ ॥
૨ ॥ ૧૩ ॥ “ઓષધિર્લોમાનિ વનસ્પતીન્કેશાઃ” વૃ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૧૩ ॥
પુરૂષનું મરણ થયા પછી વાગિન્દ્રિય અગ્નિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વાયુ પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે, રોમ ઔષધીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેશ વનસ્પતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉક્ત વાક્યોનો એમ અર્થ નથી કે રોમાદિ કુદી કુદીને ઔષધિઓને પ્રાપ્ત થઈ જાય ! એ માટે એ કથન ઉપચારથી કર્યું છે કે વાગાદિ પ્રાણુ એવી રીતે લય થઈ જાય છે કે જાણે તેઓ પોતપોતાના કારણને પ્રાપ્ત થઈને લય પામતા હોય. આ કથન આ ઠેકાણે ઉપચારથી છે પરંતુ મુખ્ય નથી. એથી જણાય છે કે વાગાદિ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય જીવની સાથે પરલોક યાત્રામાં ગમન કરે છે ૪

સંગતિ—ન્યાયે એમ લખ્યું છે કે “તસ્મિન્નેતસ્મિન્નમૌદેવાશ્રદ્ધાંજીહ્વતિ” છાં૦ ૫ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રદ્ધાને હવનીય દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ઉક્ત વાક્યમાં જલોને હવનીય દ્રવ્ય કરીને કથન કર્યું નથી, એ માટે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરૂષરૂપ થઈ જાય છે, એ વાત અસંગત છે ? ઉત્તર—

પ્રથમેઽશ્રવણાદિતિચેન્ન વા સ્વહુપપત્તેઃ ॥ ૫ ॥

પદ૦—પ્રથમે ॥ અશ્રવણાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ તાઃ ॥

एव ॥ हि ॥ उपपत्तैः ॥

અર્થ—(પ્રથમે) એટલે કે “તસ્મિન્નેતસ્મિન્નમૌદેવાશ્રદ્ધાંજીહ્વતિ” એ વાક્યમાં હવનીય દ્રવ્ય ન જણાયાથી જો એમ કહીએ કે જલ

પાચમી આહુતિમા પુરૂષરૂપ થતુ નથી, તો એ વાત ઠીક નથી; કેમકે આ ઠેકાણે શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થજ જલ છે—અને યુક્તિથી પણ એમજ મિદ્ધ છે. તે યુક્તિ એવી રીતે છે કે એ શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે જલ ન હોત તો પ્રશ્ન જુદી જાતનો હોત અને ઉત્તર જુદી જાતનો હોત—અર્થાત્ પાચમી આહુતિમા જલ પુરૂષરૂપ થઈ જાય છે એવા કથનથી ઉપમહાર કદી કરવામા આવતે નહિ, કેમકે ઉપમહાર હમેશા પ્રશ્નને અનુકૂલજ હોય છે, અને શ્રદ્ધા શબ્દનો જલમા પ્રયોગ પણ જણાય છે ‘શ્રદ્ધાવાચાપ’ અર્થાત્ શ્રદ્ધા જલ છે ગોણી વર્તિથી આ ઠેકાણે શ્રદ્ધા શબ્દનુ જલમા તાત્પર્ય જણાય છે, જેમકે સિદ્ધમદ્દશ પગક્રમ જણાયાથી મનુષ્યમા મિદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, એ પ્રકારે શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મનો મળધી હોવાથી જલમાં શ્રદ્ધા શબ્દ જણાય છે ૫

મંગતિ—અસ્તુ, શ્રદ્ધા શબ્દ જલવાચક હો; પરંતુ છવાત્માનું તો ઉક્ત વાક્યોમા કયાયે નામ આગ્યુ નથી ! તો પ્રશ્ન કેમ સિદ્ધ થશે કે પાંચ મૂકમ ભૂતોની માથે મળીનેજ પરલોક યાત્રા કરે છે ? એનો ઉત્તર—

અશ્રુતત્વાદિતિચેન્નેષાદિકારિણાંપ્રતીતેઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦—અશ્રુતત્વાત્ ॥ રૂતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઇષાદિકારિણાં ॥ પ્રતીતેઃ ॥

અર્થ—માબળવામાં ન આવવાથી જો કદાપિ એમ કહિયે કે આ ઠેકાણે છવાત્માનું અહલુ નથી, તો તે ઠીક નથી; કેમકે ઇષાદિ કર્મો, કરવાવાંજાની પ્રતીતિ જણાય છે—માટે છવાત્માનુજ અહલું થાય છે, જેમકે—

“અથયરમેગ્રામ ટ્પાપૂર્તે દત્તમિત્યુપામતે તે ધ્રુમમધિસંમવન્તિ” ॥
છાં૦ ૫ ॥ ૧૦ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે લોકો અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, વાપી, કૃષ, તળાવો, બગીચાઓ અને દાનાદિ કર્મ કરે છે તે કર્મો જનોના લોકને પાને

છે. એ પ્રકારે કર્મી જનોનું કથન જણાયાથી ઉક્તવાક્યમાં છવા-
ત્માનુ ગ્રહણ છે. ૬

સંગતિ—“एषः सोमोराजा तदेवानामन्नं तं देवाभक्षयन्ति” छां०
૬ ॥ ૧૦ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જે સોમ લોકને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મીજનો છે તે દેવ-
તાઓનું અન્ન થાય છે અને તેને દેવતાઓ ભક્ષણ કરે છે. એમાં
કર્મીજનોને દેવતાઓનું અન્ન શામાટે કહ્યું? એનો ઉત્તર—

भाक्तवानात्मवित्वात्तथाहिदर्शयति ॥ ૭ ॥

પદ૦—भाक्तम् ॥ वा ॥ अनात्मवित्वात् ॥ तथाहि ॥ दर्शयति ॥

અર્થ—આ ઠેકાણે ઉપચારથી કર્મીજનોને અન્ન કહેવામાં આ-
વ્યા છે; અનાત્મવેત્તા હોવાથી એવીજ રીતે શાસ્ત્ર દર્શાવે છે. “अथ-
योऽन्यादेवतामुपासतेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि ॥ सर्वदयथापशुरेव सदेवा-
नाम् इति” વૃ૦ ૧૥૬૥૧૦ ॥ અર્થ—જે પરમેશ્વરથી ભિન્ન દેવતાની
ઉપાસના કરે છે અને પરમેશ્વર જુદો છે અને હું જુદો છું, એમ
જે જાણતો નથી, અર્થાત્ જેને જીવ ઇશ્વરના ભેદનું જ્ઞાન નથી અને
જે પરમેશ્વરને છોડીને અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તે વિદ્વાન્
લોકોમાં પણ સમાન છે. આ ઠેકાણે પણ શબ્દ અનાત્મવેત્તાના
અભિપ્રાયથી ઉપચારથી છે, કાંઈ મુખ્ય નથી. ૭

સંગતિ—જ્યારે પુરૂષ દેહથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તેનું કાંઈ
શેષકર્મ તો રહેતું નથી તો પછી તેની પુનરાવૃત્તિ કેમ થઈ શકે? ઉત્તર

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टिस्मृतिभ्यां
यथेतमनेवंच ॥ ૮ ॥

પદ૦—कृतात्यये ॥ अनुशयवान् ॥ दृष्टिस्मृतिभ्याम् ॥ यथा

॥ एतम् ॥ अनेवं ॥ च ॥

અર્થ—યુક્તિ અને સ્મૃતિયોથી એમ જણાવે છે કે કર્મ નાશ
થયાપછી જે કર્મોનું ફલ લોગવું નથી તે કર્મવાળા દેહ મ...

છવાત્મા જે પ્રકારે દેહથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ પ્રકારે ધીર ધીરે ભિન્ન ભિન્ન યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય પ્રકારે પણ યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે—તસ્મિન્પાવત્સંપાતમુપિત્વાઽથૈતમૈવા-
ધ્વાન પુનર્નિવર્તન્તે યથેતમ્” છાં० ૧ ॥ ૧૦ ॥ ૬ ॥ વર્ણા આગળ
“ તદ્યદ્દહરમણીયચરણા અભ્યાશો હ ચત્તેરમણીયાં યોનિમાપયેરન્” વ્રાહ્મ
ણયોર્નિં વા ક્ષત્રિયયોર્નિં વા વૈશ્યયોર્નિંવા ॥ અથયદ્દહકપૂયચરણાઅભ્યા
શો હ ચત્તેકપૂયાંયોનિમાપયેગ્ન્ શ્વયોર્નિંવામૃકરયોર્નિંવા ચાંડાલયો-
ર્નિંવા” છાં ૬ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જે શુભ કર્મોવાળા હોય છે તે ગ્રાહ્યણુ આદિ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, (આ ઠેકાણે યોનિ શબ્દ સ્વભાવ વાચક છે જેમકે છાંદોગ્યના યોધા પ્રપાઠકમાં મત્યકામમાં સ્વભાવથી ગ્રાહ્યણુત્વનો નિશ્ચય કર્યો છે) અને જે નિન્દિત કર્મોવાળા હોય છે તે શ્વઆદિ યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે પ્રાણિયોમાં ઉચ્ચ નીચ યોનિ-
(સ્વભાવ) નો પ્રભાવ જણાય છે. અને સ્મૃતિયોમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થા શુભ કર્મના પ્રભાવથી છે. ૮

સંગતિ—ચરણ શબ્દનો અર્થ તો ચરિત્ર, આચાર એવો છે અને અનુશય શબ્દનો અર્થ કર્મ—કે જે કર્મનું પ્રલ અત્યાદે ન ભોગ-
વ્યું હોય તે થાય છે. તો પછી ચરણ શબ્દથી અનુશય અર્થ કેમ દેહેવાય ? ઉત્તર—

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિકાર્ણાજિનિઃ ॥ ૧ ॥

પદ૦--ચરણાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉપલક્ષણાર્થા ॥
ઇતિ ॥ કાર્ણાજિનિઃ ॥

અર્થ—ચરણ શબ્દથી અનુશય અર્થ લાઇ શકાતો નથી, એવી શંકા કરે તો તે ઠીક નથી જેમકે ચરણ શબ્દ અનુશયનો ઉપલક્ષણ છે ઉપલક્ષણ તેનું નામ દેહેવાય છે કે જે યોનાનો બોધ

કરે અને બીજાનો પણ સાથે સાથે બોધ કરે જેમકે—“કાકેમ્પોદયિ રક્ષતામ્” કાગડાઓથી દહિંનું રક્ષણ કરો; તો એથી વજ્રાનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે જે દહિંના નાશ કરવાવાળા છે તેનાથી દહિંની રક્ષા કરવી એજ પ્રકારે ચરણ શબ્દ આવવાથી અનુશય અર્થ પણ લેવાય છે, એવો અર્થ કાષ્ઠાજ્ઞિ આચાર્ય માને છે. ૯

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

पद०—आनर्थक्यम् ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ तदपेक्षत्वात् ॥

અર્થ — કદાપિ એમ કહીએ કે ચરણ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે લાક્ષણિક છે એ માટે અનુશયનો અર્થજ ચચ્ચ શબ્દથી થાય છે, તેા એ વાત ઠીક નથી; કેમકે શીલ અને ચરિત્રની પણ આ ઠેકાણે અપેક્ષા છે. ૧૦

सुकृतदुष्कृत एवेतिवादरिः ॥ ११ ॥

पद०—सुकृतदुष्कृते ॥ एव ॥ इति ॥ बादरिः ॥

અર્થ—ખાદરીઆચાર્ય એમ માને છે કે આ ઠેકાણે ચરણ
શાખનો અર્થ સુકૃત અને દુષ્કૃત થાય છે. ૧૧

સંગતિ—હવે શુભ કર્મોના કરવાવાળા તો મોક્ષ માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે પણ અશુભ કર્મો કરવાવાળાની શી ગતિ થાય છે? એને ઉત્તર સ્તંભકાર આપે છે.

3. ଅନିର୍ଦ୍ଧାରିତ
ସିଦ୍ଧାନ୍ତ

अनिष्टादिकारिणामपिश्रुतम् ॥१२॥

पद०—अनिष्टादिकारिणाम् ॥ अपि ॥ श्रुतम् ॥

અર્થ—અનિષ્ટાદિ કર્મ કરવાનાં પશુ ગતિ સંલગ્ન છે.
અને તે ગતિ નીચેના સૂત્રથી વર્ણવે છે. ૧૨

સંયમનેત્વનુભૂયેતરેપામારોહાવરોહૌતદ્ગતિદર્શનાત્ ॥ ૧૩

પદ૦—સંયમને ॥ તુ ॥ અનુભૂય ॥ ઇતરેપામ્ ॥ આરોહાવરોહૌ
તદ્ગતિદર્શનાત્ ॥

અર્થ — મૃત્યુની શાસનાનો અનુભવ કરીને પાપીઓથી ઉચ્ચ
નીચ ગતિ જણાય છે. જેમકે—

“નમાંપરાયઃ પ્રતિભાતિચાલં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોદ્દેનેમૂઢમ્ ॥ અયંલો-
કોનાસ્તિ પર ઇતિમાનીપુનઃ પુનર્વશમાપચ્યતેમે ॥ કઠ૦ ૨ ॥ ૬॥

અર્થ—ધનના મોહથી મૂઢ અને પ્રમાદવાળા બાલકોને પર-
લોકની પ્રતીતિ થતી નથી, તે તો એમજ માને છે કે આ લોકજ
છે. પરલોક કોઈ છેજ નહિ મૃત્યુ નચિકેતાને કહે છે કે “એવા પુરૂ-
ષો વારંવાર મારા વશમાં આવે છે.” કહોપનિષદમાં અલંકારથી એ
વાતનું વર્ણન છે કે જાણે મૃત્યુ પોતે એમ કહે છે; બાકી વાસ્તવમાં
મૃત્યુના મુખગી એવું કથન એ એક ઉપચાર માત્ર છે. ૧૩

સ્મરન્તિચ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—સ્મરન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ—નચિકેતાદિકોની કથાઓમાં એવી વાતને ઋષિલોકાએ
સ્મરણ પણ કરી છે કે—નિર્દિત કર્મવાળાઓ યમયાતનાને ભોગવે છે,
આ ઠેકાણે યમ શબ્દનો અર્થ નિયમન કરવાવાળા ધર્મરાજ (પર-
માત્મા) શાસનકર્તાનો છે. ૧૪

અપિચસત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સત્ ॥

અર્થ—તે સાત પ્રકારના નરકની અવસ્થા શરીરસ્થ સાત ધા-
તુજ છે કે જેના બગડવાથી શરીર નરકધામ થઈ જાય છે. ૧૫

સંગતિ—અચારે જીવાત્મા દુઃખ ભોગવવાને માટેજ એવી અવ-
સ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તે પછી તે ભોગ ભોગવ્યા પછી અન્ય
યોનિયોમાં શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ઉત્તર—

તત્રાપિચતદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—તત્ર ॥ અપિ ॥ ચ ॥ તદ્વ્યાપારાત્ ॥ અવિરોધઃ ॥

અર્થ—તે ઠેકાણે પણ કર્મોના વ્યાપારથી આવે દોષ નથી
આવતો—કે કર્મો વિના જન્માન્તરને કેમ કરીને પ્રાપ્ત થાય ? કેમકે
તે નર્ક ભોગવવાવાળાં શરીરમાં પણ બીજાં કર્મો કરે છે. ૧૬

વિદ્યાકર્મણો રિતિતુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—વિદ્યાકર્મણોઃ ॥ રિતિ ॥ તુ ॥ પ્રકૃતત્વાત્ ॥

અર્થ—વિદ્યા અને કર્મનું પ્રકરણ હોવાથી અર્થાત્ જે ઉત્તમ
વિદ્યા અને ઉત્તમ કર્મોવાળાં છે તેવા વિજ્ઞાનિ લોકો માટે દેવધાન
માર્ગ છે અને જે કેવળ કર્મી છે, તેને માટે પિતૃયાણુ માર્ગ છે. ૧૭

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—ન ॥ તૃતીયે ॥ તથા ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—કોઈ તૃતીયસ્થાનમાં તેવી ઉપલબ્ધિ જણાતી નથી માટે.
અર્થાત્ તિર્યક્ જંતુઓમાં આહુતિયોની પાંચમી સંખ્યાનો નિયમ
નથી. ૧૮

સ્મર્યતેઽપિચ્છલોકે ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—સ્મર્યતે ॥ અપિ ॥ ચ ॥ લોકે ॥

અર્થ—અને લોકમાં એવી વાત સ્મરણમાં પણ આવે છે—કે
એ મંથુનિ સૃષ્ટિમાં પણ પાંચમી આહુતિનો નિયમ નથી. જેમકે
લોકમાં સિદ્ધ છે કે ખતક વિર્ય સ્ત્રેયનવિના ગર્ભ ધારણ કરી લે છે. ૧૯

દર્શનાચ્ચ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—બીજી વાત એ છે કે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતવર્ગમાં સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજની અર્મ-થુનિ સૃષ્ટિ જણાય છે, માટે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ જંતુ-ઓમાં પાંચમી આહુતિની જરૂર પડતી નથી. ૨૦

સંગતિ—છાંદોગ્યમાં “અષ્ટજંજીવર્જંડન્નિજં” છાં૦ ॥ ૩૥૬૥૧॥ એમ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે તો પછી ચાર પ્રકારની મૃષ્ટિ કેમ કહી શકાય ? ઉત્તર:-

તૃતીયશબ્દાવરોધઃ સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—તૃતીય શબ્દાવરોધઃ ॥ સંશોકજસ્ય ॥

અર્થ—તૃતીય ઉદ્ભિજ શબ્દથી સ્વેદજનું પણ બ્રહ્મણ થાય છે એ માટે કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૨૧

સંગતિ—“અયૈતમેવાધ્વાનંપુનર્નિવર્તન્તે યથેતમાકાગં, આકાશ-દ્વાયુમ્, વાયુર્ભૂત્વાધૂમોભવતિ ધૂમોભૂત્વાઽબ્રંભવતિ ॥ અબ્રંભૂત્વામેઘો-ભવતિ મેઘોભૂત્વા વર્ષતિ ત ઇદ્રીહિયવા ઔપધિ વનસ્પતયસ્તિલમાપા-ઇતિ જાયન્તેજ્ઞો વૈસલ્લદુર્નિષ્પપતરં યો યો લન્નપત્તિ યો રેતઃ સિચ્ચતિ તદ્ભૂય એવમવતિ” ॥ છાં૦ ૫ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જ્યારે જીવની પુનરાવૃત્તિ થાય છે તે એવા સ્ત્રાથી થાય છે કે “પ્રથમ આકાશ, પછી વાયુ, પછી ધુમ, પછી જલકણુનો સમુચ્ચય મેઘ, પછી વ્રીહિ, જવ, ઔપધિયો, વનસ્પતિયો, તલ, અને અડદાદિ સ્થિતિમાં આવે છે; એ માટે તે જીવનું કર્મ બંધનથી

જૂટવું કહણુ થઈ પડે છે. પછી જેજે તે અન્નને ખાય છે અને જે પૂર્વોક્ત અન્નાદિ ભક્ષણુ કરીને ગર્ભાધાન કરે છે તો પછી તે પ્રકારે જીવ જન્મ ધારણુ કરે છે.” આ ઠેકાણે એવી શંકા કરવામાં આવે કે જીવાત્મા ઉક્ત સર્વ પદાર્થોમાં જન્મ ધારણુ કરીને પછી મનુષ્યમાં જન્મ લે છે ? કે જેમ જેમ અન્નાદિ વૃદ્ધિ પામે છે તેટલો સમય તેમાં નિવાસ કરીને પછી મનુષ્ય જન્મ ધારણુ કરે છે ? એનો ઉત્તર તત્ત્વાભાવ્યાપત્યધિકરણુમાં આપે છે.

++++++
૪ સ્વાભાવ્યાપત્ય
ધિકરણુ.
++++++

તત્ત્વાભાવ્યાપત્તિ રુપપત્તેઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—તત્ત્વાભાવ્યાપત્તિઃ ॥ રુપપત્તેઃ ॥

અર્થ—ઉક્ત પદાર્થોદ્ધારા આવવાની સિદ્ધિ છે; કેમકે સુક્ષ્મીથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જો જીવ પ્રથમ આકાશ, વાયુ, ધૂમ, મેઘ, તલ, માપાદિ પદાર્થોમાં જન્મ લે તો ઉક્ત પદાર્થોજ તેનું જન્મસ્થાન થવું જોઈયે અને એવું સુક્ષ્મી સિદ્ધ થતું નથી કે જ્યાં સુધી અન્ન પાકે ત્યાં સુધી જીવાત્મા તેમાં રહે અથવા જ્યારે તેને કાપીને રાખ્યું હોય અને પછી જ્યાં સુધી તેને કોઈ ખાય નહિ ત્યાંસુધી તેમાં પડી રહે. ૨૨

સંગતિ—ભલે તેમ હોય તોપણ પૂર્વોક્ત પદાર્થોમાં રહીને આવવામાં કાંઈને કાંઈ વિલંબ તો તેને લાગતોજ હશે ? ઉત્તર

++++++
૫ નાતિચિરેણ
ધિકરણુ.
++++++

નાતિચિરેણવિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—ન ॥ અતિચિરેણ ॥ વિશેષાત્ ॥

અર્થ—ઘણો વખત તેને લાગતો નથી કારણુકે આકાશાદિદ્ધારા તે જીવાત્માનું ગમન વિશેષ રૂપથી વર્ણન કર્યું છે માટે. ૨૩

મંગતિ—જે એમ કહ્યું કે ‘પછી તે વ્રીહિઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે’ તો પછી તેનો અભિમાની તો હવજ ધાય છે, તો પછી કેમ કહી શકાય કે તેમાં હવ ઉત્પન્ન થતો નથી ? ઉત્તર—

અન્યારિષ્ટતા
ધિકરણ

અન્યારિષ્ટિતે પૂર્વવદમિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—અન્યારિષ્ટિતે ॥ પૂર્વવત્ ॥ અમિલાપાત્ ॥

અર્થ—અન્ય ચેતન અધિષ્ઠાનવાળું જે વ્રીહિ આદિ છે તે ઠારા તે હવ આવે છે પણ કાંઈ તેમા જન્મ ધારણ કરીને આવતો નથી. જેમકે આકાશાદિકોમાં તેનો સદ્ભાવ માત્ર ઠહો છે કાંઈ જન્મનું કથન નથી, એ પ્રમાણે વ્રીહિ આદિમાં પણ તેના સદ્ભાવ માત્રનું કથન છે કાંઈ જન્મનું કથન નથી; કાણકે આકાશાદિ કાંઈ ચેતિ નથી. ૨૪

મંગતિ—આ પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પાંચમી વીર્યરૂપ આહુતિમાં જે પુરુષ જનવાનું કહ્યું છે તે કેવું અશુદ્ધ અને અસ્લીલ છે ! તો પછી એ વૈદિક કર્મ કેમ કહી શકાય ? ઉત્તર—

અશુદ્ધમિતિચેન્નશબ્દાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—અશુદ્ધમ્ ॥ ઈતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—શબ્દ પ્રમાણથી એનું નિરૂપણ કરેલું છે માટે એ અશુદ્ધ કહેવાનું નથી. ૨૫ વળી—

રેત સિગ્યોગોઽય ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—રેતઃ સિગ્યોગઃ ॥ અથ ॥

અર્થ—વીર્યનું મિચ્છન કરવાવાળો જે પુરુષ છે તેની સાથે તે જ રેત સિગ્યોગ ૨૬

નદસૂષણમવતિ” જે અન્ન ખાય છે અને જે વીર્ય સેચન કરે છે તે પછી તે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે—એમાં એવી શંકા થઈ શકે છે કે જ્યાં મુધી વીર્ય સેચન કરનાર પુરૂષ યુવાવસ્થાવાળો નહિ થયો હોય ત્યાંમુધી જે અન્ન ખાય છે તેનો જીવ ક્યાં જાય છે ? કારણકે ત્યાં મુધી તો વીર્ય સેચનકાર વીર્ય સમ્પન્નજ થતો નથી. એથી જ જણાય છે કે આ અનુશયવાળા જીવનો કેવળ તે વીર્યદ્વારા પ્રવેશ થવાનો યોગ નથી અને એજ પ્રકારે તે અનુશયી જીવનો ત્રીદ્વાદિ ભાવ એટલે કે ત્રીદ્વાદિની સાથે યોગજ થાય છે કાંઈ તેમાં જન્મ થતો નથી.

હવે રેતઃ મિગ્ધાવની પછી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત નીચેના સૂત્રમાં જણાવે છે.

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦ — યોનેઃ ॥ શરીરમ્ ॥

અર્થ — યોનીથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એથી એમ સિદ્ધ થયું કે ત્રીદ્વાદિકોની સાથે સંબંધ માત્રજ અનુશયી જીવનો જન્મ છે.

આ અધિકરણમાં “અશુદ્ધમિતિચેત્રજાન્દાત્” એ સૂત્રમાં સ્વામિ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ વૈદિક કર્મમાં પણ હનન માન્યું છે. અને તેમાં પોતેજ શંકા કરીને એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે “એ કર્મને કોઈ પાપ કર્મ કહી શકે નહિ ! કેમકે જે શાસ્ત્ર ધર્માધર્મને કથન કરે છે તેજ શાસ્ત્ર યજ્ઞમાં પણ વધનું વર્ણન કરે છે. વળી જ્યારે એવી શંકા આવી કે “નર્હિસ્વાત્સર્વામૂતાનિ” એ વાક્યમાં હિંસાનો નિપેદ કર્યો છે ! તો તેનો ઉત્તર એમ આપ્યો છે કે “આ ઉત્સર્ગ છે” અને એનો અપવાદ “અગ્નિષોર્ભીર્યંપશુપાલમેત” અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ સંબંધી પણ મારે. ઉત્સર્ગ તેનું નામ છે કે જેનાથી કોઈજલવાળું વાક્ય હોય અર્થાત્ જેનાથી કોઈ નિપેદક અન્ય વાક્ય હોય. સ્વામિ શ્રીરામાનુજાચાર્યજીએ પણ સ્વામિશ્રીશંકરાચાર્યજીનું અનુકરણ કર્યું છે અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞમાં પણ વધ માન્યો છે. વૈદિક સિદ્ધા-

ન્તમાં એ વાત સર્વથા વિરુદ્ધ છે જુઓ “ મુઘ્ઘાદેવાહતશ્નાપજન્ત ”
અર્થર્વં ૭ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ એ મંત્રમાં પશુ યજનો નિષેધ સ્પષ્ટ છે. અને
મૂત્રના કેાઇ પણ અક્ષરમાં હિંસાનો ભાવ નિકળતો નથી. પછી નથી
મમજ્ઞતુ કે એ આચાર્યો પોતાની પ્રજાનુ યુક્તિ સમ્પન્ન છતાં પણ
પૌરાણિક મતનો કેાણે જાણે તેમને શું ભય હતો કે જેથી ભયભીત
થઈને યજમાં પશુ હનનનો અર્થ કર્યો ? ? ? અમે તો સૂત્રોનો યથા-
વશિત અર્થ પ્રકાશિત કરી દીધો છે કે જે પૂર્વોચાર સંગત છે ૨૭

॥ इति श्री वेदान्तार्थभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥

॥ अर्थवेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयपादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ—પૂર્વપાદમાં પંચાશિ વિદ્યાનું ઉદાહરણ આપીને
 હવેનાું જલાદિતત્ત્વ સાથે મળીને ગમનાગમનદ્વારા જન્મ નિરૂપણ
 કર્યું. હવે હવની સુપુત્તિ આદિ અવસ્થાઓનો લેદ વર્ણવે છે. અને
 તે લેદોદ્ધારા હવ ઇશ્વરના સ્વરૂપનો લેદ સ્પષ્ટ રીતે આ પાદમાં
 દેખાડવામાં આવશે. યદ્યપિ “અધિકન્તુમેદનિદેશાત્” અને “અઙ્ગ-
 વિચ્છદ્વદત્તપપત્તિઃ” શ્રુ. સૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં પણ
 હવ ગ્રહનો લેદ દર્શાવ્યો છે; તથાપિ ઉક્ત સ્થલોમાં ગ્રહાની ઉપાદાન
 કારણતાના નિષેધમાં પ્રસંગ સંગતિથી થોડું કહ્યું હતું. હવે આ
 પાદમાં હવની સુપુત્તિ આદિ અવસ્થાઓથી અને ગ્રહ નિરૂપાધિક
 હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે હવ ઇશ્વરનો લેદ વર્ણન કરે છે. “નતત્રરથા ન
 યયોગાનવન્યાનોમયન્તિ અચરથાનરથયોગાન્ પથઃ સૃજતે ॥ શ્રુ. ૪ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥
 અર્થ—તે ઠેકાણે રથ નથી, ઘોડા નથી, રત્તો નથી તોપણ ત્યાં રથ
 ઘોડા અને રત્તો એ સર્વને હવાત્મા રચી લે છે આ ઠેકાણે એવી
 શંકા થાય છે કે જાત્રત્ની સમાન સ્વપ્નમાં પણ આ મૃદ્ધિ સાચી છે
 અથવા જુદી છે? એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે—

૧૧ સધ્યાધિકરણ

સન્ધ્યે સૃષ્ટિરાહિ ॥ ૧ ॥

પદ. —સન્ધે ॥ સૃષ્ટિઃ ॥ આહ ॥ હિ ॥

અર્થ—સ્વપ્ન સ્થાનમાં સૃષ્ટિનું જનાવણું ઉપનિષદો કહે છે. ૧

નિર્માતારંચૈકેપુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—નિર્માતારમ્ ॥ ચ ॥ એકે ॥ પુત્રાદયઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — કેટલીએક શાખાવાળાઓ કહે છે કે પુત્રાદિકો તથા નિર્માણ કરવાવાળા જીવને સ્વપ્નમાં ઇશ્વર રચે છે અને તે નીચેના વાક્યથી પ્રમાણ છે—

“યएः सृष्टेः जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाणः ॥ तदेव शु-
क्रतद्ब्रह्म तदेवामृत मुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वेतदुनासेतिकश्चन ॥
કડ૦ ૬ ॥ ૮ ॥

અર્થ — જે આ ઇશ્વર સુતેલાઓમાં જાગે છે અને કામ્યપુ-
ત્રાદિ વસ્તુઓને રચે છે, તે જાલ સ્વરૂપ છે, તે બ્રહ્મ છે, તેમાં આ
બધા લોક સ્થિત છે; તેનું કોઈ ઉદ્ધાન કરી શકતું નથી. ઇત્યાદિ
વાક્યોમાં જેવી રીતે ઇશ્વર રચિત સૃષ્ટિ સત્ય છે—કેવલ મનોરથ માત્ર
નથી, તેમજ સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ સાચી છે, મનોરથ માત્ર નથી? એ
પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. ૨

માયામાત્રંતુકાત્સર્વેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદ૦—માયામાત્રમ્ ॥ તુ ॥ કાત્સર્વેન ॥ અનભિવ્યક્તસ્વ-
રૂપત્વાત્ ॥

અર્થ — સ્વપ્નની સૃષ્ટિ જ્ઞાન માત્ર છે અર્થાત્ અન્યથા જ્ઞાન
જન્ય છે, જાગૃતની સમાન સત્ય નહિ કિંતુ અન્યથા જ્ઞાન છે—સંપૂર્ણ
રીતિથી સ્વપ્ન પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રગટ ન હોવાથી.

આ ઠેકાણે માયાવાદી લોક માયાનો અર્થ જે મોહ, અજ્ઞાન,
અનિદ્રા, અનિર્વણનીય કરે છે તે લોકો કહે છે કે માયા શબ્દ આ
ઠેકાણે મિથ્યાના અર્થમાં આવેલો છે. યદ્યપિ માયા શબ્દ કાંઈએક
સ્થલોમાં ઉક્તાર્થમાં પણ આવે છે તથાપિ આ ઠેકાણે માયા શબ્દનો
અર્થ એવો નથી. કેમકે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ એ જીવનું અન્યથા જ્ઞાન છે અને

તેનું અસ્તિત્વ કાંઈ નથી, એવા અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે “માયામાત્ર” એમ કહ્યું છે અને માયા શબ્દ કેટલાંએક વાક્યોમાં એવા સ્થળોમાં પણ આવ્યો છે કે જનો અર્થ જ્ઞાનથી અન્ય કદી પણ ન થઈ શકે. જેમકે—“સમ્મવામ્યાત્મમાયયા” ગી. ૪ ॥ ૬ ॥ એ વાક્યમાં માયા શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે. “ઇન્દ્રોમાયાભિઃ પુરુષપર્ણયતે” ઋ. ૦ અ. ૪ અ. ૭ ચ. ૩૨ મં. ૧૮ માં “ઇન્દ્ર” એટલે જીવાત્મા પોતાની માયા એટલે જ્ઞાન શક્તિથી ઘણાં રૂપ ધારણ કરી લે છે. અને વળી જુઓ વાલ્મીકી રામાયણમાં પણ લખ્યું છે કે “જનકસ્યકુલેજાતા દેવમાયેવનિર્મિતા” જનકના કુળમાં જે સ્ત્રીતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે માનો કે ઇન્દ્રની માયા સમાન છે. આ ઠેકાણે પણ માયા શબ્દ જુઠ વાચક નથી કિન્તુ દેવની વિભૂતિ વાચક છે અને દેવ વિભૂતિમાં જ્ઞાન પણ છે. વધારે શું લખવું (મીયતેઽનયેતિમાયા) એ વ્યુત્પત્તિથી પણ માયા શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનજ થાય છે. કેમકે કોઈ વસ્તુને માપવી એટલે કે તેને યથાવત્ અંદાજમાં લેવી તે જ્ઞાનવિના જાની શકતું નથી.

હવે રહી એ વાત કે યદિ માયાનો અર્થ જ્ઞાન છે તો ઉક્ત સૂત્રમાં સ્વપ્નનો અર્થ અન્યથાજ્ઞાન કેમ ગ્રહણ કર્યો ? યથાર્થ જ્ઞાન કેમ ન માન્યું ? એનો ઉત્તર એ છે કે માત્ર શબ્દ આવવાથી આ ઠેકાણે અન્યથાજ્ઞાનના અર્થમાં માયા શબ્દ આવ્યો છે.

યદિ માયાનો અર્થ આ ઠેકાણે માયાવાદીઓનોજ માનિયે તો પણ માયાવાદી વેદાન્તિયોને આ ઠેકાણે કાંઈ લાલ નથી કેમકે સ્વપ્નની મૃદિને માયા માત્ર સિદ્ધ કરવાથી તેનું કાંઈ વળતું નથી. સ્વપ્નની મૃદિ અને જાગૃત્ મૃદિનો ભેદ “વૈશમ્યાન્નિસ્વપ્નાદિવત્” ઋ. ૦ સ. ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૦. ॥ એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણવ્યો છે. ૩

સૂચકશ્ચહિશ્રુતેરાચક્ષતેચતદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

પદ. ૦--સૂચકઃ ॥ ચ ॥ હિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ આચક્ષતે ॥ ચ ॥ તદ્વિદઃ ॥

અર્થ—સ્વપ્ન અનાગત વાતોનું સૂચક હોય છે, એવું સંલગ્ન છે, કારણકે સ્વપ્નના જાણવાવાળા એમ કહે છે; જેમકે—

“યદાકર્મસુકામ્યેષુ ત્રિયસ્વપ્નેષુ રજ્યાતિ સમૃદ્ધિતત્રજાનીયાત્તસ્મિન્-
સ્વપ્નાનિદર્શને ” છાં० ૫ ॥ ૨ ॥ ૮

અર્થ—જ્યારે કામ્ય કર્મોમાં સ્વપ્નમાં સીને જુવે તો એવા સ્વપ્ન દૃષ્ટાન્તને મમૃદ્ધિનું સૂચક સમજવું જોઈયે અને “પુરુષં કૃત્ત્વં-
કૃત્ત્વદન્તં પંચાતિ સર્ણનંદન્તિ” જ્યારે સ્વપ્નમાં કાળા દાંતવાળા કાળા આદમીને જુવે તો તેને અનિદ્ર જ થાય છે. અર્થાત્ એવાં સ્વપ્ન ત્યાં રેજ આવે છે કે જ્યારે કાંઈ પ્રકૃતિમાં પ્રતિકૂલ અથવા અપ્રતિકૂલ કારણ ઉપસ્થિત હોય. એનાથી કાંઈ એમ જણાતું નથી કે સ્વપ્ન અન્યથા જ્ઞાન નથી કિંતુ એમ જણાય છે કે અનિદ્ર વાતોતું મૂચક હોવાથી પણ સ્વપ્ન અન્યથા જ્ઞાનજ ઠરે છે. મૂચક કેવળ એટલા ઉપ રથીજ છે કે શરીર સ્વસ્થ હોવાથી શુભ સ્વપ્ન આવે છે અને અસ્વ સ્થ હોવાથી અશુભ સ્વપ્ન આવે છે. આ સૂત્ર અને આ સૂત્રના ઉદાહરણોથી માયાવાદીઓનો મત સ્પષ્ટ રીતિથી ખાંડન થઈ જાય છે કેમકે જ્યારે તેમના મતમાં સ્વપ્નના પદાર્થ પ્રતિભાસિક છે અર્થાત્ પ્રતીતિ માત્ર છે તો પછી શુભાશુભનું સૂચક કેવી રીતે બને ? ૪

સંગતિ—જ્યારે જીવ પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો પછી તેને જાંધન અને સ્વપ્નાદિ અન્યથા જ્ઞાન કેમ થાય છે ? ઉત્તર—

પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતોહ્યસ્ય બંધવિપર્યયૌ ॥૫॥

પદ્મ—પરામિધ્યાનાત્ ॥ તુ ॥ તિરોહિતમ્ ॥ તતઃ ॥ હિ ॥
અસ્ય ॥ વન્ધવિપર્યયૌ ॥

અર્થ—પરમાત્માના સંકટપથી જીવનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે માટે નિશ્ચય કરીને જીવને જાંધન અને મુક્તિ એ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જીવના પૂર્વકર્મોથી જે ઈશ્વરનો તેને ફલ આપવાનો સંક-
ટ થાય છે તેથી તે જીવનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે, તેથી તેનો જાંધ
અને મોક્ષ થાય છે. ૫

દેહયોગાદ્વાસોઽપિ ॥ ૬ ॥

પદ૦—દેહયોગાત્ ॥ વા ॥ સઃ ॥ અપિ ॥

અર્થ—અને દેહના યોગથી પણ પૂર્વોક્ત બંધ થાય છે. અર્થાત્ ઇશ્વરના સંકેતપદ્ધતિ દ્વારા જીવના કર્માનુસાર દેહનો સંબંધ થાય છે તેનાથી તેને બંધન હોય છે. ઉક્ત બંને સૂત્રોમાં માયાવાદીઓએ અંશાશીલાવ માનીને જીવ અને ઇશ્વરનો અભેદ સિદ્ધ કર્યો છે કે જે અભેદ આ ઠેકાણે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓના નિરૂપણની સાથે સંબંધ પણ રાખતો નથી. હવે સ્વપ્નાવસ્થાનાં નિરૂપણ પછી સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે. ૬

++++++
૨ તદભાવા
ધિકરણ.
++++++

તદભાવોનાડીપુતચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

પદ૦—તદભાવઃ ॥ નાડીપુ ॥ તચ્છુતેઃ ॥ આત્મનિ ॥ ચ ॥

અર્થ—પુરીતતી નાડીમાં તથા આત્મામાં સુષુપ્તિ અવસ્થા સંભળાયાથી સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નાવસ્થાનો અભાવ થાય છે. 'જેમકે—

“સતાસોમ્ય તદાસંપન્નો ભવતિ સ્વમપીતો ભવતિ.” છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥ “પ્રાજ્ઞેનાત્મના સમ્પરિવૃત્તો ન વાક્ષ્યં કિંચન વેદનાન્તરમ્” મૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ—(૧) હે સોમ્ય ! ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે મળે છે. (૨) તે પ્રાજ્ઞ આત્માની સાથે મળેલો જીવ કોઈ બાહ્ય વસ્તુને બાંધતો નથી તેમજ કોઈ અંતરની વસ્તુને બાંધતો નથી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે સુષુપ્તિ અવસ્થા જત્યત્ અને સ્વપ્ના દિથી જુદા પ્રકારની છે અને પરમાત્મા તેનું સ્થાન છે. ”

અત પ્રબોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ પ્રબોધઃ ॥ અસ્માત્ ॥

અર્થ—જે માટે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવ પરમાત્મામાં લય થાય છે તે માટેજ જાગૃત અવસ્થા તે પરમાત્માથી થાય છે. જેમકે “સતસાગમ્યતત્ત્વિદ્. સતસાગચ્છામકે” છાં. ૬ ॥ ૧૦ ॥ ૨ ॥ અર્થ—તત્ત્વી આવીને જીવાત્મા એમ નથી જાણતો કે હું તત્ત્વી આવી છું. ૮

સંગતિ—હવે કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિચિકરણમાં એવી શંકા થાય છે કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે જીવનું ગ્રહણમાં લય થવું વર્ણવ્યું છે અને પાછો જાગૃત અવસ્થામાં તે ગ્રહણથી જીવનું આવવું કહ્યું છે; એમાં એવી શંકા થાય છે કે “સતસાગમ્યતદાસમ્પન્નોમવતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે જીવને ગ્રહણની સાથે મગવાનું કથન કર્યું છે તો જાગવાના સમયે તેજ પાછો આવે છે કે અન્ય જીવ આવે છે? એ શંકાનો આશય એ છે કે યદી વાસ્તવમાં જીવનો સુષુપ્તિકાલમાં ગ્રહણની સાથે અભેદ થઈ જાય છે તો પછી તે પાછો કદી આવી શકતો નથી; ધીજો કોઈ ગ્રહણનો અંશ આવી શકે છે—જેમકે જે જલ સમુદ્ર સાથે અભેદ થઈ જાય છે તેને પછી એવીજ આવશ્યકતા નથી કે તેજ જલ સમુદ્રથી વલકિત થાય? એનો ઉત્તર—

કર્માનુસ્મૃતિગ-
જ્ઞવિ-ય ચિકરણ-
સ

સણવકર્માનુસ્મૃતિ શબ્દવિધિભ્યઃ ॥૯ ॥

પદ૦—સઃ ॥ એવ ॥ કર્માનુસ્મૃતિ શબ્દવિધિભ્યઃ ॥

અર્થ—તેજ જીવાત્મા પ્રબોધકાલમાં જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે અન્ય નહિ. તુ શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિને માટે છે. કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિ, એ ચારથી જ્ઞાત થાય છે કે તેજ જીવાત્મા કે જે સુષુપ્તિમાં સુતો હતો તે પાછો જાગે છે.

(૧) કર્મથી એમ જણાય છે કે જે સુનાર જીવાત્માએ પાપપુ-
ણ્ય કર્યાં છે તેને તેજ લોગવશે. અન્ય કોઈ જીવ અથવા બ્રહ્મનો
અંશ લોગવી શકે નહિ. (૨) અનુસ્મૃતિથી એમ જણાય છે કે જે
સુતો હતો તેજ હું જાણ્યો છું. (૩) શબ્દ પ્રમાણથી એમ જણાય છે કે—

“તદ્દેવ્યાદ્યોવાસિંહોવાવૃકોવા વરાહોવા કીટોવાપતંગોવાદંશોવા
મશકોવા યદ્યદ્ ભવતિતદામવતિ” છાં૦ ॥ ૬ ॥ ૯ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વાઘ, સિંહ, વૃક, સૂઅર,
કીટ, પતંગ, ડાંસ, મચ્છર, જેને પ્રથમ હતો તે સુષુપ્તિથી ઉઠ્યા
પછી પણ તે તેજ રહે છે. (૪) વિધિથી એમ જણાય છે કે સુવા
માત્રથી જો બ્રહ્મ જાની ગયા કરશે તો કર્મની વિધિયો સર્વ નિષ્પૂલ
થશે. અર્થાત્ સુવા માત્રથી સર્વ લોક મુક્ત થઈ જયા કરશે, પણ
એમ તો થતું નથી. એ પ્રમાણે ઉક્ત આરે મુક્તિઓથી એમ જણાય
છે કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે સુવે છે તેજ જાણે છે. આ સૂત્ર માયા
વાદિયોના આશયથી સર્વાથા વિરુદ્ધ છે કેમકે સમુદ્ર નદી ન્યાયથી
જીવનો બ્રહ્મથી અલેદ જો થતો હોત તો પછી પ્રબોધ સમયમાં તેજ
જીવનું આવવું જવું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; અને માયાવાદમાં જીવ એ
પરમાત્માથી કાંઈ ભિન્ન વસ્તુ નથી કિન્તુ સમુદ્ર સ્થાનિ બ્રહ્મથી સમુદ્ર
ખીંડુ સમાન જીવ છે. એ મતમાં “સતાસોમ્યતદાસમ્પન્નોમવતિ” ઇત્યાદિ
વાક્યથી જીવ બ્રહ્મનો અલેદ હોવાથી પછી તે જીવને પ્રબોધ થઈ
શકતો નથી; કેમકે વાસ્તવમાં તે જીવાત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ
માયાવાદિયોના મતમાં મનાતી નથી. કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધ્યધિ-
કરણમાં તો એ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી કે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ છે.
અને સુષુપ્તિમાં અત્સમ્પત્તિ એવાજ અભિપ્રાયથી કહી છે કે બ્રહ્મ
અપહૃતપાપમાદિ ધર્મોથી રહિત થઈ જાય છે. ૯

++++++
✽ મુખ્યાધિકરણ ✽
++++++

મુગ્ધેઽર્ધ સમ્પત્તિઃ પરિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—મુગ્ધે ॥ અર્ધ સમ્પત્તિઃ ॥ પરિશેષાત્ ॥

અર્થ—મૂર્છિત પુરુષમાં અર્ધ મરણની પ્રાપ્તિરૂપ મૂર્છાવસ્થા
છે, એ માટે તે મરણાવસ્થા નથી. જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને મરણ,

એ ચારે અવસ્થાઓથી મુખ્યાવસ્થા ભિન્ન છે તે અવસ્થામા જ્ઞાન તિરોહિત હોવાથી જાત્રત અને સ્વપ્નમા તે ગણાય નહિ, પ્રાણવાયુ તેમા ચાલે છે માટે મન્થુ કેહેવાય નહિ, કમ્પ અને નેત્રોનુ ઉઘાડવુ મીચવુ થાય છે માટે સુપુસિ નહિ, એ પ્રકારે મૂર્છાવસ્થા ઉક્ત અવસ્થાઓથી ભિન્ન છે ૧૦

મગતિ—જેવી રીતે જીવ જાત્રત સ્વપ્ન અને સુપુસિ અવસ્થાઓવાળો છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ ઉક્ત અવસ્થાવાળુ કેમ નહિ? કેમકે બ્રહ્મને પણ ઘણા વાડયો સંશુણુ નિરૂપણુ કરે છે જેમકે—
 “સર્વકર્માસર્વકામ સર્વ ગથ સર્વરસ” છાં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એમા બ્રહ્મને સર્વ કર્મવાન, સર્વ કામવાન, સર્વ ગથવાન અને સર્વ રસવાળુ માન્યુ છે અને ‘અસ્પૂલમનળવદ્વસ્વમદીર્ઘમ્’ વૃં ૩ ॥ ૮ ॥ ૮ ॥ ઈત્યાદિ વાક્યોમા નિર્વિશેષલિંગ બ્રહ્મ માન્યુ છે તેા એ પ્રકારે ઉભયલિંગ વાડય જણાયાથી અર્થાત્ સાદાર બોધક અને નિગમર બોધક બંને પ્રકારના વાક્યો મળી આવવાથી બ્રહ્મ ઉભયલિંગ છે? એ શકાની નિવૃત્તિ માટે આ ઉભયલિંગાધિકરણુ છે

++++++
 ૫ ઉભયનિગા
 ધિકરણુ
 ++++++

નસ્થાનતોઽપિપરસ્યો ભયલિંગં સર્વત્રહિ? ?

પદ—ન ॥ સ્થાનતઃ ॥ અપિ ॥ પરસ્ય ॥ ઉભયલિંગમ્ ॥
 સર્વત્ર ॥ હિ ॥

અર્થ—સર્વ સ્થાનમા સ્થાપક હોવાથી ઉક્ત બંને પ્રકારવાળુ બ્રહ્મ થઈ શકતુ નથી કાન્થુકે બ્રહ્મના નિગકા પ્રતિપાદક સર્વ વાડ્યોમા બ્રહ્મને નિરાકાર કહ્યુ છે જેમકે “અજાદમસ્પર્શમરૂપમન્ય-યમ્” વં ૩ ॥ ૫ ॥ ઈત્યાદિ વાડ્યોમા બ્રહ્મને નિગકા વર્ણવ્યુ છે એવી સિદ્ધ થાય છે કે સ્થાનાદિ ઉપાધિથી પણ બ્રહ્મ નાકા થઈ શકતુ નથી ૧૧

સંગતિ—પ્રહ્મના બોધક ભિન્ન ભિન્ન વાક્ય છે અને તેમાં એવાં યજુ વાક્ય છે કે જેમાં પ્રહ્મને સાકાર વર્ણવ્યું છે. જેમકે “સર્વ કર્મા સર્વકામઃ સર્વગધઃ સર્વસઃ” છાંં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ તો, હવે એવા વાક્યની ગતિ કેમ થશે ? એનો ઉત્તર—

ન ભેદાદિતિચેન્નપ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—ન ॥ ભેદાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેદાનાપ્રત્યેકમ્ ॥ અતદ્વચનાત્ ॥

અર્થ—શ્રુતિયો પ્રહ્મને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણવે છે માટે તે નિરાકાર નથી એમ જો કહો તો તે ઠીક નથી; કેમકે સર્વ વિદ્યા-એમાં તેને સાકાર પ્રતિષ્ઠાન કરવાનું વચન નથી માટે. જેમકે—

“યઃ પૃથિવ્યાંતિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યંપૃથિવીનયેદ યસ્યપૃથિવી જરીરમ્” વૃં ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે પૃથિવમાં રહે છે, પૃથિવ જેને જાણતી નથી, અને જે પૃથિવને નિયમન કરે છે તે તમારો અન્તર્યામિ પરમાત્મા છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રહ્મને નિરાકારજ કથન કર્યું છે. અને ઉપચારથી પૃથિવ્યાદિને તેનું શરીર વર્ણવ્યું છે, જાકી વાસ્તવમાં તેમ નથી. ૧૨

અપિચૈવમેકે ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥ એકે ॥

અર્થ—અને બીજી યુક્તિ એ છે કે કોઈ એક શાખાવાળાઓ પ્રહ્મમાં ભેદની નિંદા કરે છે અર્થાત્ પ્રહ્મમાં નિરાકાર અને સાકાર એ ઉભયરૂપ ભેદ થઈ શકતો નથી. જેમકે—“મનસંવેદમાત્રવ્યનેહનાનાસ્તિક્વિજ્જના ॥ મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિ યદ્દહનાનૈવપડ્યતિ” કં ૭ ॥ ૧૧ ॥ અર્થ—એ પ્રહ્મ મનથીજ જાણવા યોગ્ય છે અને એમાં નિરાકાર અને સાકાર એવાં વિરૂદ્ધ નાના રૂપ નથી. તે વારંવાર મરે છે અને જન્મ ધારણ કરે છે કે જે પ્રહ્મમાં નાના રૂપ બુદ્ધે છે. માયાવાદી લોક એ,

વાક્યને જીવ પ્રદાના ભેદના નિષેધમાં લગાવ્યા કરે છે. ઉક્ત સૂત્રથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ વાક્ય ઉલ્લેખલિંગ નિષેધનુંજ વિષયવાક્ય છે, પરંતુ કાંઈ જીવ પ્રદાના ભેદનું નિષેધ વાક્ય એ નથી. ૧૩

સંગતિ—“મોક્ષામોગ્ય પ્રેરિતારંચમત્વા સર્વ પ્રોક્તં ત્રિવિધં વ્રજ્યં” એવું ૧ ॥ ૧૨ ॥ “સર્વકર્માઃ સર્વકામઃ સર્વગંધઃ સર્વરસઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રદાને સાકાર વર્ણન કર્યું છે અને “અશ્વદ્ગમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્” અને “અસ્પૃશ્યમનન્વહસ્વમદીર્ઘમ્” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિરાકાર વર્ણન કર્યું છે, તો એ પ્રકારે જાને રૂપોમાંથી કર્યું રૂપ ઠીક માનવું જોઈએ? ઉત્તર—

અરૂપવદેવાહેતત્પ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ—અરૂપવત્ ॥ એવ ॥ હિ ॥ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥

અર્થ—નિશ્ચય કરીને પ્રદાન નિરાકારજ છે કારણકે નિરાકાર બોધક વાક્ય છે તે પ્રધાનીભૂત છે, માટે સાકાર બોધક વાક્ય ઉપ-આરથી છે, મુખ્ય નથી. જેમકે “મોક્ષામોગ્ય પ્રેરિતારંચમત્વા સર્વ પ્રોક્તં ત્રિવિધં વ્રજ્યં” એવું ૧ ॥ ૧૨ ॥ લોકતા જીવ, ભોજ્ય પ્રકૃતિ, પ્રેરિતા ઇન્દ્રિય, એ ત્રણ પ્રકારનું પ્રદાન કર્યું છે. આ ઠેકાણે પ્રદાન શબ્દ પ્રકૃત્યાદિ અર્થનાં ઉપઆરથી આવેલો છે અર્થાત્ પ્રકૃતિઆદિ પણ પ્રદાની વિભૂતિ હોવાથી પ્રદાન છે અને એજ અભિપ્રાયથી ત્રણેને પ્રદાન કર્યાં છે. અને પ્રધાનપદમાં તો “અશ્વદ્ગમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્” ઇત્યાદિ વાક્ય છે. ૧૪

સંગતિ—યદિ પ્રદાન સર્વથા નિર્વિકારશેષજ છે તો પછી તેને “સત્ત્વં જ્ઞાનમનન્તં વ્રજ્ય” ઇત્યાદિ વિશેષભૂતી તેને કેમ વર્ણવે છે? કેમકે સત્યાદિકેને કાંઈ ચિત્ત્યા કદી સકાય તેમ નથી. એ આશયને સૂત્રકાર કહે છે—

પ્રકાશવચ્ચાવૈચ્યર્થ્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—પ્રકાશવત્ ॥ ચ ॥ અવૈચ્યર્થ્યાત્ ॥

અર્થ—પ્રકાશવાણુ જે પ્રકાશ તેના ચિદાદિ ગુણો વ્યર્થ ન હોવાથી એમ જણાય છે કે પ્રકાશ સત્ય જ્ઞાનાદિ ગુણોવાણુ છે, એ માટે મત્ય સકલ્પત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વજગત્કારણત્વ ઇત્યાદિ ધર્મોથી પ્રકાશ અવિશેષ કહેવાય છે, માયાવાદીયોની સમાન સર્વથા નિર્વિશેષ નથી. ‘અસ્પૃશ્યમનણ્વહસ્ત્યમદીર્ઘમ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પૃશ્ય, આણુ, હસ્ત અને દીર્ઘાદિનો નિષેધ જણાયાથી તેજ પ્રકાશ નિર્વિશેષ છે.

સાકાર નિગદ્યાર પ્રતિપાદક શ્રુતિયોના અવિરોધ વિષયમા શ્વા મિશ્રી ગમાનુજ્ઞાત્યર્થાભ્યે એમ આશયથી સગુણ અને નિર્ગુણના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે. જેમકે “નચનિર્ગુણવાચ્યવિરોધ પાટતદેષ ગુણવિષયત્વાત્” શ્રી૦ મા૦ પૃ૦ ૩૪૬ પ્રકૃતિના ગુણો તે પ્રકાશમા ન હોવાથી પ્રકાશ નિર્ગુણ છે અને ચોતાના સત્યાદિ ગુણો સહિત હોવાથી મગુણ છે; એ માટે સગુણ નિર્ગુણ વાક્યોનો વિરોધ નથી ૧૫

મંગતિ—ઉપાધિ વશથી મગુણ અને નિરૂપાધિક નિર્ગુણ—અર્થાત્ માયાને વશિભૂત થઇને અવતાગદિ ધાગણ કૃત્વાથી મગુણ અને માયારાહિત હોવાથી નિર્ગુણ, એ પ્રમાણે મગુણ નિર્ગુણ માનવામા શુ દોષ ? ઉત્તર—

આહવતન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—આહ ॥ ચ ॥ તન્માત્રમ્ ॥

અર્થ—ઉપનિષદ્ કહે છે કે પ્રકાશ ચેતન માત્ર છે. જેમકે—

“મયયા સૈન્ધવઘનોન્નિરોવાયઃ કૃત્સ્નોર્મયનઃ એવ વા અગ્નિ-યમાત્માઽનન્તરોઽવાયઃ કૃત્સ્ન મજ્ઞાનઘનએવ” વૃ૦ ઇ ॥ ૫ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે સૈંધવની ખાણમાં સૈંધવ વ્યવધાનરહિત હોય છે, બહાર અને અંદર સર્વ જગ્યાએ સૈંધવજસૈંધવ હોય છે, એ પ્રકારે એ પરમાત્મા બહાર અને અંદર વિજ્ઞાનઘન છે અને ચૈતન્યથી ભિન્ન એના સ્વરૂપમાં કોઈ બીજી વસ્તુ નથી. જે પ્રકારે સૈંધવઘનમાં બહાર અંદર એક લવણ રસજ હોય છે અને બીજો રસ હોતો નથી, એ પ્રકારે એક પરમાત્માનું એક નિરાકાર તત્ત્વ ચૈતન્ય સ્વરૂપજ છે બીજું નથી. એથી જણાય છે કે માયાકૃત અવતારાદિરૂપ અથવા ઉપાધિવશથી જગદાદિરૂપ તે નિરાકાર બ્રહ્મ થતું નથી. આ ઠેકાણે નન્માત્ર કેહેવાથી તાત્પર્ય પ્રકૃતિના ગુણોના નિયેધમાં છે કાંઈ જ્ઞાનાદિગુણોના નિયેધમાં નથી. ૧૬

दर्शयतिचाथोऽपिस्मर्यते ॥ १७ ॥

पद०—दर्शयति ॥ च ॥ अथो ॥ अपि ॥ स्मर्यते ॥

અર્થ—ઉપનિષદો એ વાતને દર્શાવે છે તેમજ સ્મૃતિ પણ એવુંજ કથન કરે છે જેમકે—“અથાતઆદેશોનેતિનેતિ” શ્રુ. ૨ ॥ ૩ ॥ ૬ ॥ “અન્યદંવતદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ” કેન. ૧ “યતો-વાચોનિયત્તન્તે અપ્રાપ્તમનમાસહ” તૈ. ૨ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં તેનું નિરાકાર વર્ણન છે; જેમકે (૧) એવો આદેશ છે કે આ સાકાર વસ્તુ બ્રહ્મ નથી, આ પણ બ્રહ્મ નથી. (૨) જે આ કાર્ય-રૂપ જગત્ વિદિત છે તેથી પણ તે ભિન્ન છે અને બ્રહ્મ પ્રકૃતિ અવિદિત છે તેનાથી પણ અન્ય છે. (૩) જેનાથી વાણિ પણ પાછી પૂરે છે અને મનવટે પણ જે અપ્રાપ્ય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોવડે તે બ્રહ્મને દુર્વિજેય નિરૂપણ કર્યું છે. એથી જણાય છે કે તે બ્રહ્મ માયા આદિ ઉપાધિયોથી સાકાર નહિ થઈ શકે. તેમજ ગીતામાં પણ તેનું એવી રીતે વર્ણન કર્યું છે કે—

“ जेयमत्तत्पवश्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परंब्रह्मनसत्त-
न्नामदुच्यते ॥ गी० १३ ॥ १२ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ? જે બાણવા યોગ્ય છે તે હું તને કહું છું કે જેને બાણવાથી મનુષ્ય અમૃત પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે અનાદિ યજ્ઞ છે. તે યજ્ઞ ઘટાદિ પદાર્થોની સમાન સત્ નથી અર્થાત્ ઘટાદિની સમાન સ્વદેશ અને સ્વકાલમાંજ સત્ નથી કિંતુ મર્વ દેશ અને સર્વ કાલમાં સત્ છે. અને તે શશશૃંગાદિ તુલ્ય પદાર્થોની સમાન અસત્ નથી. ઇત્યાદિ કથનથી જણાય છે કે તે કદાપિ સાધાર નથી. ૧૭

અતएवचोपमासूर्यकादिवत् ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ ઉપમા ॥ સૂર્યકાદિવત્ ॥

અર્થ—નિરાકાર હોવાથી જલ સૂર્ય આદિકોના પ્રતિબિંબની ઉપમા આપી છે, વાસ્તવમાં નિરાકાર હોવાથી તનું પ્રતિબિંબ હોઈ શકતું નથી એ વાત આ સૂત્રથી કહી છે. ૧૮

અમ્બુવદગ્રહણાત્ તુનતથાત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—અમ્બુવત્ ॥ અગ્રહણાત્ ॥ તુ ॥ ન ॥ તથાત્વમ્ ॥

અર્થ—બીજી વાત એમ છે કે નિરાકાર હોવાથી જલ સૂર્ય આદિની સમાન તેનું ગૃહણ થતું નથી માટે તે યજ્ઞ માકાર નથી. કેમકે પ્રતિબિંબ તેજ વસ્તુનું પડી શકે કે જે વસ્તુ (પદાર્થ) મૂર્ત હોય અને જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેનાથી ભિન્ન હોય. પરમાત્મા મૂર્ત નથી તેમજ માયાવાદિયોના મત પ્રમાણે જલાદિથી ભિન્ન નથી કિંતુ સર્વરૂપ છે, તો પછી પ્રતિબિંબ કેમ પડી શકે; ૧૯

સંગતિ—“ તદૈસતવદ્રુસ્યાં પ્રજાયેય ” “ અનેનજીવેનાત્મનાનુ પ્રવિશ્યનામરૂપે વ્યાકરવાણિ ” છાં૦ ૬ ॥ ૩ ॥૨ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પરમાત્માનું વધવું અને ઘટવું વર્ણવ્યું છે તો પછી નિરાકાર કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર—

વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમન્તર્ભાવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્ ॥૨૦॥

પદ૦—વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમ્ ॥ અન્તર્ભાવાત્ ॥ ઉભયસામજ્ઞ-
સ્યાત્ ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—વધવુ ઘટવુ એ પરમાત્મા ઉપચારથી કહ્યુ છે-કેમકે
પરમાત્મા મવળ્યાપક હોવાથી તેમજ વ્યાપ્ય-વ્યાપકની એક ધ્યાનમા
હીઠ મિતિ હોવાથી વૃદ્ધિ નથા હામ પરમાત્મામા કથન થયું છે ૨૦

દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—વળી ઉપનિષદોમા પણ તેમ દેખાય છે તેથી, જેમકે—

“ પુરશ્વક્તોદ્વિપદઃ પુરશ્વક્તેચતુષ્પદઃ પુરસ્સપક્ષીભૂત્વાપુરઃ પુરુષઃ
વિશત્ ” વૃ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧૮ ॥ એમા એવુ વર્ણન છે કે પરમા
ત્માએ આ બ્રહ્માડ બનાવીને તેમા પોતે પ્રવેશ કર્યો જેમકે
‘ તત્સમૃદ્ધવાતદેવાનુપ્રાવિશત્ ’ એ વાક્યમા પણ કહેવાઈ ગયુ છે,
ત્યાહિ વાક્યોમા પરમાત્માનુ કાર્ય વર્ણન કરવું એ તેનો પ્રાસ છે
અને બહુ બુદ્ધિ વર્ધન કરવુ એ વૃદ્ધિ છે ઇત્યાદિ કથન હામ
અર્થાત્ ઉપચારથી છે એજ વાતને પૂર્વ મૂત્રમા વર્ણન કરી છે ૪
“ અતણ્વચોપમાસૂર્યકાદિવત્ ” એ પ્રમાણે પરમાત્માના વાન્તવમા
વૃદ્ધિ હામ ન હોવાથી સૂર્યાદિઓની ઉપમા આપી છે, વાન્તવમા
સૂર્યાદિની પેઠે પ્રજા પ્રતિજિજીવત વતુ નથી, કેમકે તે નિનકાર છે

ઉપર બને મૂત્રોને માયાવાદિઓએ ઉપાધિકૃત વૃદ્ધિ હામમા
વગાવ્યા છે પરતુ તે વાત મૂત્રકારના આશયથી મવધા વિરુદ્ધ છે,
કેમકે આ ઠેકાણે નિનકાર પ્રકટ છે અને “ અરુપવદેવહિતત્પ્રધાન
ત્વાત્ ” ઇત્યાદિ મૂત્રોમા ન્પદ ગીતિથી વર્ણન કરી દીધુ છે કે બ્રહ્મ
અરૂપ છે ૨૧

સંગતિ—યદિ બ્રહ્મ વાસ્તવમાં અરૂપ છે તો “દેવાવબ્રહ્મણોરૂપેમૃતઙ્ચૈવામૃતઙ્ચ” વૃ. ૨ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યમાં તેના બંને રૂપ કેમ માન્યાં? ઉત્તર—

પ્રકૃતૈતાવત્સ્ય
ધિકરણ

પ્રકૃતૈતાવત્સંહિ પ્રતિપેઘતિતતોવ્રવીતિચ
ભૂયઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—પ્રકૃતૈતાવત્સ ॥ હિ ॥ પ્રતિપેઘતિ ॥ તતઃ ॥ વ્રવીતિ ॥
ચ ॥ ભૂયઃ ॥

અર્થ—(પ્રકૃતૈતાવત્સ) બ્રહ્મની ઇચ્છાના શાસ્ત્ર (પ્રતિપેઘતિ) નિષેધ કરે છે. તદનન્તર પાશુ કહે છે અર્થાત્ “દેવાવબ્રહ્મણોરૂપેમૃતઙ્ચૈવામૃતઙ્ચ” એ વાક્યમાં પચમહાભૂતોને જે વિભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે અને પૃથિવિ, અપ, તેજ, એ ત્રણને મૂર્તરૂપ કહ્યા છે અને વાયુ આકાશને અમૂર્તરૂપ કહ્યાં છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે ભૂતો તુજ રૂપ વર્ણન કર્યું છે. કાર્ઠ પરમાત્મા રૂપતુ વર્ણન નથી. “બ્રહ્મણ” એ પદી વિભક્તિ સ્વસ્વામિભાવ સંબન્ધથી છે કાર્ઠ તાદાત્મ્ય સંબન્ધથી નથી “અસત્તેવસમવાતિ ॥ અસદ્બ્રહ્મેતિ વેદવેત્” તૈ. ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ જે બ્રહ્મને અમત્ સમજે છે, કેમકે મૂર્ત માનવાથી બ્રહ્મ અમત્ થઈ ન્તય છે. એ માટે એ વાક્યમાં બ્રહ્મતુ વર્ણન નથી કિંતુ પૃથિવી આદિ ભૂતોને બ્રહ્મતુ રૂપ વર્ણનું છે. ૨૨

તદવ્યક્તમાહિ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—તત્ ॥ અવ્યક્તમ્ ॥ આહ ॥ હિ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મને ઉપનિષદો સૂક્ષ્મ કહે છે. જેમકે—

“ન ચક્ષુષાગૃહ્યતે નાપિવાચા નાન્યેદૈવૈસ્તપસાકર્મણાવા” મુન્દ. ૩ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ “સપ્તનેતિનેત્યાત્માઽગૃહ્યોનદિગૃહ્યતે” વૃ. ૩ ॥ ૨ ॥ ૨૬ ॥ “યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમ્” મુન્દ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ “યદાહોવૈપણ-

સ્મિન્નદ્રશ્યેઽનાત્મ્યેઽનિરુક્તેઽનિલયને” તૈ૦ ૨ ॥૭ ॥૧ ॥ (૧) તે ગ્રહ આંખથી ગ્રહણ કરી શકાતું નથી, વાણીથી નહિ, અન્ય ઇન્દ્રિયોથી નહિ, તપથી નહિ, અને કર્મથી પણ નહિ (૨) તે પરમાત્મા સ્થુલ વસ્તુ નથી તેમજ સ્થુલ પદાર્થોની પેઠે તેનું ગ્રહણ થતું નથી. (૩) તે અદ્રશ્ય, અધિકરણાન્તર રહિત, નિઃકિતરહિત અને આશ્રયરહિત પરમાત્મામાં જે અલયરૂપ પ્રતિષ્ઠા પામે છે તેજ અલયને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩

અપિસંરાધનેપ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—અપિ ॥ સંરાધને ॥ પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥

અર્થ—ઉપાસના કાલમાં યોગી લોકો તે પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેમકે “જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધમ-
ત્વસ્તતસ્તુતંપડ્યતિ નિષ્કલંધ્યાયમાનઃ” મુળ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ જ્ઞાનના પ્રસાદવડે જેમાં સ્તવશુણ અધિક થયો છે તે તે નિષ્કલ (શુદ્ધ) પરમાત્માને ધ્યાનથી જીવે છે જેમકે—

યૈવિનિદ્રાજિતશ્વાસાઃ સંતુષ્ટાસંયતેન્દ્રિયાઃ ॥

જ્યોતિઃ પદ્યન્તિ યુઃજ્ઞાનાસ્તસ્મૈયોગાત્મનેનમઃ ॥

અર્થ—જેઓ અવિદ્યા નિદ્રાથી રહિત છે, જેમણે પ્રાણવાયુને છૂટ્યો છે, જેઓ સંતુષ્ટ છે અને જેઓ છૂતેન્દ્રિય છે તેઓ યોગવડે તે ગ્રહ ત્યેતિના દર્શન કરે છે. તેવા યોગાત્મ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. એ આશયથી કઠોપનિષદમાં પણ શ્લોક છે કે—

પરાશિસ્રાનિ વ્યવૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાઃ પડ્યતિનાન્તરાત્મન ॥

કશ્ચિદ્દીરઃ પ્રત્યગાત્માનૈમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિન્દ્રિય ॥ કઠ૦ ૪ ॥ ૧ ॥

અર્થ—તે ગ્રહો ઇન્દ્રિયોને બહાર જોવાવાળી બનાવી છે માટે તે બહારજ જોઈ શકે છે, અન્તરાત્માને જોઈ શકતી નથી. અમૃતની

છંદા કરનાર કોઈ એક ધીર પુરૂષ તે પરમાત્માને જોઈ શકે છે કે જેનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયાં હોય. એ પ્રકારે યોગીઓનેજ પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે અન્યને નહિ. ૨૪

प्रकाशादिवच्चवैशेष्यं प्रकाशश्चकर्मण्यभ्यासात् ॥ २५॥

પદ૦—પ્રકાશાદિવત્ ॥ ચ ॥ અવૈશેષ્યમ્ ॥ પ્રકાશઃ ॥ ચ ॥
કર્મણિ ॥ અભ્યાસાત્ ॥

અર્થ—સાક્ષાત્કારમાં બ્રહ્મ પ્રકાશાદિકોની સમાન છે અર્થાત્
ધ્યાનમાં પરમાત્મા પ્રકાશાદિકોની સમાન સાક્ષાત્ થાય છે અને
પરમાત્માનો પ્રકાશ કર્મમાં અભ્યાસ કરવાથી થાય છે. માયાવાદી-
ઓએ એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે પ્રકાશાદિકોની સમાન ઉપાધિ
વશથી પરમાત્મા જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે અને વેદાન્તોમાં
અભ્યાસ કરવાથી પાછો જીવ બ્રહ્મનો અભેદ થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે
“કર્મણિનો અર્થ વેદાન્તમાં” એમ કરી લેવો એ માયાવાદીઓની
અત્યંત શિથિલતા છે. કેમકે તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્ય અદ્વૈતવાદિયોના
મતમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે કાંઈ કર્મ પ્રધાન નથી. તો પછી “કર્મણિ
અભ્યાસાત્” એ પદ કેમ લખ્યું ? એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે “કર્મણિ”
નો અર્થ “વદાન્તે” કવ્યો સૂત્રકારના આશયથી મર્વયા વિરૂદ્ધ છે. ૨૫

अतोऽनन्तेन तथाहिलिङ्गम् ॥ २६ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ અનન્તેન ॥ તથાહિલિંગમ્ ॥

અર્થ—“અતઃ” એટલે કે “આત્માવારેદ્રવ્ય શ્રોતગ્યોપન્તગ્યો
નિદિધ્યાસિતગ્યઃ” ઇત્યાદિ આવૃત્તિરૂપ કર્મથી અનન્ત બ્રહ્મની સાથે
જીવાત્મા રહીને તેના અપહત પાખાદિ શુભો ધારણ કરીને મુક્ત
થાય છે; એવુંજ પ્રમાણ જણાય છે. જેમકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં
એમ લખ્યું છે કે “સ્વેનમ્વેણામિનિષ્પદ્યતે સવત્તમ પુરુષઃ” ઊં૦ ૮॥
૩ ॥ ૪ ॥ તે ઉત્તમ પુરૂષ તે સમયે પોતાના સ્વરૂપે નિષ્પન્ન થાય છે.

અદ્વૈતવાદીઓએ એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે પરબ્રહ્મ જે અનન્ત છે તેની સાથે જીવ એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અર્થ એ માટે હીક નથી કે તેમના મતમાં બ્રહ્મ બનવું જ્ઞાને કરીને થાય છે. અને એનાથી પૂર્વ સૂત્રમાં “ કર્મણિઅધ્યાસાત્ ” એ વાક્યવડે કર્મ સ્પષ્ટ કર્યું છે, એ માટે આ ઠેકાણે કર્મમાં અભ્યાસથીજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માની છે અન્યથા નહિ. ૨૬

સંગતિ — કાંઈ એક સ્થલોમાં બ્રહ્મને જગજ્ઞ-માદિને હેતુ વર્ણવ્યો છે અને કોઈ ઠેકાણે “ નાસ્યકાર્ય્ય કરણશ્ચવિદ્યતે ” એમ કહીને નિષેધ કર્યો છે; એમ બે પ્રકારનું કથન બ્રહ્મમાં કેમ સંગત થઈ શકે ? એનો ઉત્તર આ અહિકુંડલાધિકરણમાં આપે છે.

ઉભયવ્યપદેશાત્વાહિકુન્ડલવત્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—ઉભયવ્યપદેશાત્ ॥ તુ ॥ આદિકુન્ડલવત્ ॥

અર્થ — જાને પ્રકારના કથનથી અહિકુંડલની સમાન બ્રહ્મ જણાય છે. અર્થાત્ જેમ સાપ અને સાપનું કુંડાળું એ બે નથી કિંતુ એક વસ્તુ છે. ત્યારે સાપ કુંડાળું વળીને બેસે છે ત્યારે સાપનું કુંડાળું કહેવાય છે અને ત્યારે કુંડાળું વાળેલું હોતું નથી ત્યારે સાપજ કહેવાય છે પણ કુંડાળું કહેવાતું નથી, તોપણ સાપનો કુંડાળું વાળવાનો ધર્મ કાંઈ આદ્યો જતો નથી; એજ પ્રમાણે જગત્ નહિ નિર્માણ કરવાના સમયમાં જગજ્ઞ-માદિ હેતુરૂપધર્મ બ્રહ્મનો કાંઈ આદ્યો જતો નથી. આગંથ એ છે કે તેના જગત્ જન્માદિ ધર્મ અહિકુંડલન્યાયની પેઠે છે વસ્તુતઃ સિદ્ધ નથી. ૨૭

પ્રકાશાશ્રયવદ્વાતેજસ્ત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦—પ્રકાશાશ્રયવત્ ॥ વા ॥ તેજસ્વાન્ ॥

અર્થ — તેજ સ્વરૂપ હોવાથી પ્રકાશનો આશ્રય જે સૂર્ય તેની પેઠે જગજ્ઞ-માદિ હેતુરૂપ કર્તૃત્વાદિ ગુણોનો બેદાબેદ છે. જેમકે

સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી અત્યન્ત લિપ્ત હોતો નથી અને સૂર્યરૂપ પણ હોતો નથી, એજ પ્રકારે તે બ્રહ્મા જગદ્ગ્રન્થાદિ હેતુરૂપ શુદ્ધ તેનાથી અત્યન્ત લિપ્ત નથી અને શુદ્ધ હોવાથી, તે રૂપ પણ નથી. ૨૮

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—પૂર્વવત્ ॥ વા ॥

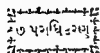
અર્થ—સૂર્યના પ્રકાશની સમાન બ્રહ્મામાં કર્તૃત્વાદિ ધર્મ છે. અને ૨૯

પ્રતિષેધાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—પ્રતિષેધાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—(પ્રતિષેધાત્) એટલે કે “સર્વાણ્યમહાનજઆત્માઃજગામરઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રાકૃત ધર્મનો બ્રહ્મામાં નિષેધ જણાય છે માટે. તેમજ “સર્વં જ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ” ઇત્યાદિમાં સત્ય આદિનું વર્ણન જણાય છે, માટે સત્યાદિ ધર્મજ બ્રહ્મામાં અહિકુંડલ ન્યાયથી અભિપ્રેત છે. પરંતુ અન્ય પ્રકૃત્યાદિ પદાર્થોનો ધર્મ અહિકુંડલ ન્યાયથી અભિપ્રેત નથી. આ અધિકરણમાં જીવ બ્રહ્મા બેદાલેદને માયાવાદી-ઓએ અહિકુંડલની ચેઠે માન્યો છે. તેમના મતમાં “પ્રતિષેધાચ્ચ” એ સૂત્ર ઘટતું નથી. કેમકે તેમના મતમાં કોઈ પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થજ નથી. તો પછી પ્રતિષેધ કોનો ? અને અહિકુંડલ ન્યાયથી તો તેમણે ઘીજી પણ એ વાતની પુષ્ટિ કરી કે સર્વ ચિદચિદાત્મક વસ્તુ અહિકુંડલ ન્યાયથી બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે તો પછી પ્રતિષેધકોનો ? ૩૦

સંગતિ—“અથયઆત્મા સસેતુર્વિવૃત્તિઃ” છાંં ૮ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આત્માને સેતુ વર્ણવ્યો છે અને સેતુ હૃદવાળો હોય છે, તો તે માટે બ્રહ્મથી પર પણ કોઈ વસ્તુ છે તો પછી બ્રહ્મ સર્વોપરિ કેમ કહી શકાય ? એ શંકાની નિવૃત્તિ માટે આ પરાધિ-કરણ રચ્યું છે.

પરમતઃ સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદે શેખ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—પરમ્ ॥ અતઃ ॥ સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદેશેખ્યઃ ॥

અર્થ—મેતુનુ કથન કરવાથી, ઉન્માન એટલે ચતુષ્પાદ ગ્રહ, પાંચાંગકલાવાળુ ગ્રહ ઇત્યાદિ ઉન્માન માપ કથન કરવાથી, મેતુ અને ચતુષ્પાદો એમ પ્રાપ્ત પ્રાપક સબધથી, અને “પરાત્પરંપુરુષણં તિદિવ્યમ્” ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભેદ જણાય છે કે ગ્રહથી પણ કોઈ પર-મોટી વસ્તુ છે. આ પૂર્વપક્ષ સૂત્ર છે એનો ઉત્તર નીચેના મૂત્રમા છે. ૨૧

સામાન્યાત્તુ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—સામાન્યાત્ ॥ તુ ॥

અર્થ—લોક મર્યાદાનો હેતુ હોવાથી ગ્રહમાં પણ મેતુની સમાનતા જણાય છે, એ અભિપ્રાયથી ગ્રહને મેતુ વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ કોઈ બીજી પારવાળી વસ્તુના અભિપ્રાયથી નથી. ૨૨

બુદ્ધયર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦—બુદ્ધયર્થઃ ॥ પાદવત્ ॥

અર્થ—“ચતુષ્પાદવ્રજપોદ્ગમ્ય” “પાદોપ્પવિશ્વામૃતાનિ” યજુ૦ ૩૧ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ પાદ વ્યવહાર બુદ્ધિને માટે છે અર્થાત્ પર-માત્માના સ્વરૂપ જોધનને માટે છે—જેમકે કોઈ વસ્તુ જોધ કરવા માટે તેમા પાદની મમાન કલ્પના કરી લેવાય છે. ૨૩

સ્થાનવિશેષાત્પ્રકાશાદિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—સ્થાનવિશેષાત્ ॥ પ્રકાશાદિવત્ ॥

અર્થ—સ્થાન વિશેષથી પ્રકાશાદિની માફક કલ્પના થાય છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યસ્થાની પ્રકાશથી સૂર્ય પ્રકાશ કરેવાય છે, ત

સ્થાની પ્રકાશથી ચંદ્ર પ્રકાશ કહેવાય છે, એ પ્રમાણે પ્રકૃતિસ્થાનલા-
ઓમાં વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ પણ સોળ કળાવાળું કહેવાય છે, પ્રાચી
પ્રતીચી, દક્ષિણોદીચી, એ બ્રહ્મનો એક પાદ છે. પૃથ્વી; અંતરિક્ષ,
દ્વૈ, સમુદ્ર એ બ્રહ્મનો બીજો પાદ છે. અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, વિદ્યુત,
એ ત્રીજો પાદ છે, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, વાક્ એ ચોથો પાદ છે. અને
એજ પ્રકારે પોડશ કલાવાળું બ્રહ્મ કહ્યું છે. ૩૪

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पद०—उपपत्ते ॥ च ॥

અર્થ—યુક્તિથી પણ એ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેમકે એક
રૂપીયાના ચાર લાગ કદબાય છે, વાસ્તવમાં તે ચાર લાગ તેના નથી,
કેવલ તેના બોધને માટે લાગ કદપના છે. એજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાકૃત
પદાર્થો તે તેના પાદસ્થાની બોધન કરવાને માટે પાદકદપના છે. એમજ
“ પાદોઽસ્ય વિશ્વામૂતાનિ ” યજુઃ ૩૧ ॥ ૩ ॥ એ મંત્રમાં પરમાત્માના
પાદસ્થાની સર્વ ભૂતોતું વર્ણન કર્યું છે. ૩૫

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

पद०—तथा ॥ अन्यप्रतिषेधात् ॥

અર્થ—જે એમ કહ્યું હતું કે “ અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ” એ કથ-
નથી બ્રહ્મથી પણ પર કોઈ વસ્તુ છે, એ વાત ઠીક નથી કેમકે તેજ
સ્થાનમાં બ્રહ્મથી ભિન્નનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. જેમકે “ યસ્માત્પરંત્તા-
પરમસ્તિકિન્નિચત્ય સ્માઘ્રાણિયો ન જ્યાયોઽસ્તિકિન્નિચત્ ” એ વાક્યથી
એવું સિદ્ધ થાય છે કે તેનાથી પર એટલે મોટું કોઈ નથી. ૩૬

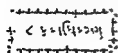
સંગતિ—ઉક્તા વાક્યોમાં જેમ પરનો નિષેધ કર્યો છે તેમ
અપરનો પણ નિષેધ છે, એથી જણાય છે કે ઉક્તા વાક્યોમાં તો
વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મ વિધાન કર્યું છે તો પછી દ્વૈતવાદ કેવી રીતે સિદ્ધ
થાય ? એનો ઉત્તર—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

પદ૦—અનેન ॥ સર્વગતત્વમ્ ॥ આયામશબ્દાદિભ્ય ॥

અર્થ — (અનેન) એટલે “ યસ્માત્પરંનાપરમસ્તિકિંચિદસ્મા-
ન્નાણીયો ન જ્ઞાયોઽસ્તિકથિત્ વૃક્ષદ્વસ્તગ્ચોદિવિવિત્પ્રત્યેકઃ તેનેદપ્-
ર્ણપુરુષેણમર્વમ્ ॥ શ્લૃ ૩ ॥ ૧ ॥ એ વાક્યમા પ્રશ્નને મર્વગત ક્ષયન
કર્યું છે અને (આયામશબ્દાદિભ્ય) એટલે કે “ તેનેદંપૂર્ણ પુરુષેણસ
ર્વમ્ ” ઇત્યાદિ પૂર્ણના વાચક શબ્દો જણાયાથી તે બ્રહ્મ મર્વગત છે
માન્ય એટલેજ કે ઉક્ત પગપર વિધાયક વાક્ય બ્રહ્મને પૂર્ણ જોવન
રૂવાના અભિપ્રાયથી છે, પણ કાર્ઝ મર્વરૂપ જોધન કન્વા માટે
નથી આયામ શબ્દ આ ઠેકાણે વ્યાપક વાચી છે જેમકે “ આજ્ઞા
વત્સર્વગતશ્ચલિત્ ” ટાં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૩ આજ્ઞાગની મમાન તે મર્વ-
ગત અને નિત્ય છે. ૩૭

મંજાનિ—‘ નાયમાપ્રાપ્તવચનેતલભ્ય ’ કટ૦ ૨ ॥ ૨૩ એ વા
ક્યમા એવું વર્ણન છે કે તે પરમાત્મા જેને પોતે સ્વીકારે છે તેનેજ
મળે છે, એથી જણાય છે કે જીવના કર્મોનું ફલ પરમાત્મા આ
પતો નથી, કિંતુ સ્વેચ્છાથી જેને માગે સમજે છે તેને માગે કરી
દે છે અને જેને નહાગે સમજે છે તેને નહાગે કરી દે છે, તો પરી
જીવના શુભાશુભ કર્મોનું ફલ કેમ મળે ? એનો ઉત્તર આપવા આ
પ્રવાધિકરણ છે

फलमतउपपत्तेः ॥ ३८ ॥

પદ૦—ફલમ્ ॥ જન ॥ ડરપત્તે ॥

અર્થ — યુક્તિથી એમ વાન જણાય છે માટે જીવના શુભ શુભ
કર્મોનું ફલ ક્ષેપણીજ મળે છે યુક્તિ એવી છે કે જડ કર્મ નય

પ્રલ આપી શકતા નથી અને કર્મ કર્યા પછી તે કર્મ નાશ થયા છે તો પછી ફલ કેવી રીતે આપી શકે ? એ માટે તેનો ફલ પ્રદાતા ઇશ્વર એ ઉત્

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—શ્રુતત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—એમ સંભળાય છે કે પરમાત્માજ કર્મોનો ફલદાતા છે જેમને “સવારપમહાનજ્ઞાત્માન્નાદો ઘસુવાન ” વ૦ ૪ ॥ ૪ ॥૧૪॥ અર્થ—તે મહાન અજ્ઞ એટલે સર્વથી મોટો જે પરમાત્મા છે તે સર્વ પ્રાણીઓને અન્ન આપવાવાળો છે ધન આપવાવાળો છે અન્ન અને ધન એ કર્મોનું ફલ છે એથી જણાય છે કે પરમાત્માજ કર્મ ફલ પ્રદાતા છે ઉત્

ધર્મજૈમિનિરતૅવ ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—ધર્મસ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥ અતઃ ॥ એ ॥

અર્થ—જૈમિનિ આચાર્ય ધર્મને પણ પરમાત્માથી માને છે ધર્મ કર્મનું જે ફલ વિશેષ છે તે પરમાત્માથીજ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે ૪૦

પૂર્વતુવાદરાયણોદ્દેતુત્વવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—પૂર્વસ્ ॥ તુ ॥ વાદરાયણ ॥ હેતુત્વવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—વાદરાયણાચાર્યજી ઇશ્વરને કર્મ પ્રલનો દેતુ માને છે (હેતુત્વવ્યપદેશાત્) એટલે કે ધર્માધર્મના હેતુરૂપ ઇશ્વરજ વર્ણવે છે માટે

ઉપ્પત્તિ ફલાધિકરણની અગતિ માયાવાદીઓના ભાષ્યથી લાગી શકતી નથી, કેમકે “તથાન્યપતિષેવાત્” વ૦ મૂં ૩ ॥ ૨ ॥ ૩૬ ॥ એ અધિકરણથી પૂર્વે આ સૂત્રમા પ્રદાથી સિદ્ધ સર્વ વસ્તુનો નિષેધ માયાવાદીઓએ કર્યો છે ત્યા કાઈએક ઉપનિષદેની પ્રતીક આપીને

સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ એમ લખ્યું છે કે “इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तव-
स्त्वन्तरंवाग्यन्ति ” ગં० મા० વ્ર० મૂ० ૩ ॥ ૨ ॥ ૨૬ ॥ “ આત્મે-
વેદંસર્વનેહનાનાસ્તિક્ષિણ ” ઇત્યાદિ વાક્ય સ્વપ્રકરણ સ્થિત છે
માટે અન્યાર્થ આપવામાં અશક્ય છે. તે વાક્યો બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય
વસ્તુનો નિષેધ કરે છે. આ સ્થાનમાં સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીના
મતમાં જાણે સૂત્રકારે સર્વ વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને એક બ્રહ્મનું જ
પ્રતિપાદન કર્યું છે; તો પછી પૂલપ્રદાતા ઇશ્વર અને ફલભોક્તા હવ
ક્યાંથી આવ્યા ? માટે આ ફલાધિકરણની સંગતિ માયાવાદીઓના
મત પ્રમાણે સંભવ થતી નથી. વાચસ્પતિ મિશ્રે આ ફલાધિકરણની
સંગતિ એવી લગાવી છે કે નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવ જે બ્રહ્મ છે
તેમાં વળી ક્યાં ઇશ્વર ! અને ક્યાં તેનું પૂલ હેતુ થવું !! તે બ્રહ્મમાં
વ્યવહારિક ઈશ અને ઇશિતવ્ય આદિ વિભાગાવસ્થાનો આશ્રય કરીને
આ ફલનું વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ હવ ઇશ્વર સર્વ અવિદ્યાજન્ય
છે. એ માટે અવિદ્યા અવસ્થામાં પૂલાધિકરણ છે. પણ બ્રહ્મના પર-
માર્થરૂપનો આશ્રય કરીને આ ઠેકાણે ફલનું કથન નથી.

આવી કિલષ્ટ સંગતિથી પણ માયાવાદીઓના મતમાં આ ફલા-
ધિકરણના સૂત્રોમાં કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યાનું વિધાન જણાતું નથી, તેમજ
કોઈ ઠેકાણે માયાનું નામ નિશાન પણ આ અધિકરણમાં નથી. આ
ઠેકાણે તો જંમિનિ વ્યાસાદિ ઋપિયોના મત લખીને ઇશ્વરને ફલપ્ર-
દાતા સિદ્ધ કર્યો છે તો પછી માયાવાદી ભાઈઓની તો આ ઠેકાણે
કથાજ શી કરવી !

મારે એ નીકળે છે કે આ અધિકરણમાં સૂત્રકારે હવ, ઇશ્વર,
હવેનાં કર્મ આદિ અનેક પદાર્થ માનીને ભેદવાદ સ્પષ્ટ કરી દીધો છે.

॥ इति श्री वेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्यः तृतीयः पादः प्रारभ्यते ॥

મંગતિ—પૂર્વપાદમાં જીવની સુપુતિ આદિ અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કરીને જીવ ઇશ્વરનો ભેદ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યો અને વળી તેમાં મૂર્ત્તામૂર્ત્તાનું પ્રકરણ ચલાવીને બ્રહ્મને નિરાકાર મિદ્ધ કર્યું. અને ત્યાં એમ પણ દેખાડ્યું કે જે આકાર બોધક વાક્ય છે તે ઉપચારથી સાકાર કથન કરે છે વાસ્તવમાં બ્રહ્મ નિરાકારજ છે. નિરાકાર બોધક વાક્ય પ્રધાન એટલે કે મુખ્ય છે અને સાકાર બોધક ગૌણ છે. એ વાતને “અરૂપવદેવહિતપ્રધાનત્વાત્” શ્લોક સૂં ૩ ॥ ૨ ॥ ૧૪ માં સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણવી છે કે નિગકાર બોધક વાક્યની પ્રધાનતા હોવાથી બ્રહ્મ નિરાકાર છે; એ પ્રમાણે વિજેય બ્રહ્મનું તત્ત્વ કથન કર્યું. હવે એ વાત વર્ણવવામાં આવે છે કે ઉપનિષદોમાં જે ઉપાસના વિષયક શુદ્ધોના ભેદ જણાય છે, તો તે ભેદ એક વિદ્યામાં કેમ હોઈ શકે? એનો ઉત્તર આ શુદ્ધોપસંહાર પાદમાં આપવામાં આવે છે. પ્રથમ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ છે.

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ.

સર્વ વેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥ ૧

પદ૦—સર્વ વેદાન્તપ્રત્યયમ્ ॥ ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥

અર્થ—મર્વ ઉપાનિષદોમાં એકજ પ્રકારનું જ્ઞાન છે કારણકે એકજ પ્રકારનું જણાય છે માટે જેમકે “ઉપાસીત, વિદ્યાત્, વેદ” ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ એકજ પ્રકારની જણાય છે. જેમકે “યોદ્યવેદ્યેષ્ટજ્ઞ-શ્રેષ્ઠજ્ઞવેદ” હાં ૫ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ એમાં એમ

કથન કર્યું છે કે જે પ્રાણને જ્યેષ્ઠ એટલે મોટો અને શ્રેષ્ઠ જાણે છે તે સર્વથી મોટો અને શ્રેષ્ઠ થાય છે. એ પ્રકારે સર્વ શાખાઓમાં વિજ્ઞાન એકજ છે. ૧

સંગતિ — સર્વ વેદાન્તોમાં જે એકસરખું વિજ્ઞાન કથન કર્યું છે તે ઠીક નથી, કેમકે ઉપનિષદોમાં ગુણોનો ભેદ જણાય છે, જેમકે વાજસનેયી શાખામાં પંચાગ્નિ વિદ્યાનું પ્રકરણ ચલાવીને છ અગ્નિનું કથન કર્યું છે અને છાંદોગ્યમાં પાંચ અગ્નિ કથન કર્યા છે. "અથઘ-યણ્તાનેવંપજ્ઞચાર્મનિવેદ" છાંં ૫ ॥૧૦ ॥૧૦॥ એવા સ્થાનોમાં વિદ્યાની એકતા કેમ કહી શકાય? એ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય પદાર્થોમાં ભેદ જણાય છે અને વેદનો ભેદ હોવાથી વિદ્યાનો પણ ભેદ છે? એ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી આપે છે.

ભેદાન્નેતિચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

પદં—ભેદાત્ ॥ના॥ દતિ ॥ ચેત્ ॥ના॥ એકસ્યામ્ ॥ અપિ॥

અર્થ — પ્રવૌક્તા ભેદ જણાવાથી એમ જણાય છે કે આપનિ-પદ્ વિજ્ઞાન એક નથી એવી જે શંકા કરવી તે ઠીક નથી. કેમકે એક શાખામાં પણ જેવો ગુણ ભેદ હોય છે તે પ્રમાણે વિદ્યામાં પણ કોઈ કોઈ ગુણ ભેદ હોય તો તેમાં ક્ષંધ ક્ષતિ નથી. એજ પ્રમાણે જુઓ કે અગ્નિવિદ્યા છાંદોગ્યમાં અને બૃહદારણ્યકમાં એક છે તો બૃહદ-રણ્યકના છઠ્ઠા અગ્નિનો છાંદોગ્યમાં ઉપસંહાર કરી લેવો કેમકે અગ્નિ વિદ્યા બંનેમાં એક છે. અને વાત એવી છે કે ઉપનિ-પદો એક ધીબ્તનું ખંડન કરતા નથી કિંતુ વૈદિક હોવાથી તે વૈદિક વિદ્યાનું મંડન કરે છે. અને જે એક વિદ્યાને તેઓ પોત પોતાની શાખામાં પ્રકાશન્તરે વર્ણન કરે છે—જેમકે માધ્યન્દિની શાખામાં "વિજ્ઞા-નેનતિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદન્તરો" એ પ્રકારે પાઠ છે અને કણ્વશાખામાં "યઅત્મનિતિષ્ઠન્ આત્મનોન્તરો" એમ પાઠ છે, તો એ ભિન્ન ભિન્ન નિર્દેશોમાં હવે બ્રહ્મ ભેદ વિષયક વિદ્યામાં કોઈ બતનો ભેદ આવતો નથી કેમકે "વિજ્ઞાનેતિષ્ઠન્" એ વાક્યથી પણ તાત્પર્ય ચેતન શક્તિ-નુંજ લીધું છે અને ધીછ શાખામાં "આત્મનિતિષ્ઠન્" એ વાક્યથી પણ આશય ચેતન શક્તિનોજ છે, માટે કોઈ જનનો ભેદ નથી. ૨

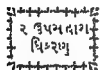
દર્શયતિચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—દર્શયતિ ॥ ચ ॥

અર્થ — વેદાન્ત શાસ્ત્રી એમ દેખાડે છે કે વેદાન્તોનું એક માત્ર ઉદ્દેશ્ય છે, બ્રહ્મમા વેદાન્ત વાક્યનો ઠાઈ વિરોધ નથી જેમકે—

“સર્વે વેદાયત્પદમામનન્તિ તથાપિ સર્વાણિચયદ્વદાન્તિ ॥ યદિ-
ન્તુન્તો બ્રહ્મચર્યેણચરન્તિ તત્તેવદસગ્રદેણત્રીમ્યામિત્યેતત્” ક૦ ૨ ॥ ૧૫

અર્થ — સર્વ વેદ જેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને જે સર્વ તપ કથન કરે છે, અર્થાત્ જે પંચાત્માની પ્રાપ્તિને માટે ઉચ્ચ તપ દર્શાય છે અને જેની ઇચ્છાથી જીનામુ લોક બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે તેનો ઉપદેશ હું મગ્ધથી કહું છું કે તે “ઓશ્મ” એ છે, આ વેદોમાં “ઓશ્મ” શબ્દથી બ્રહ્મનું તાત્પર્ય છે અને તે આગળના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ છે. એ પ્રકારે જ્યારે બ્રહ્મ વિગ્રાના સર્વ માધન તે નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, સ્વભાવ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટેજ કથન છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે ઉપનિષદ્વિગ્રા પચ્ચપ્ત લિખિત છે ૪

ઉપસંહારોઽર્થાભેદાત્ વિધિશેષવત્ સમાનેચ ॥ ૫ ॥

પદ૦—ઉપસંહાર ॥ અર્થાભેદાત્ ॥ વિધિશેષવત્ ॥ સમાને ॥ ચ

અર્થ — અર્થમાં અભેદ હોવાના કારણથી અન્ય શાખાઓમાં જે શુદ્ધો કથન કરેલા છે તેનો તે શાખામાં ઉપનિષદ પાત્ર કરી લેવો જોઈએ કે જેમાં તેનું કથન ન હોય જેમકે અગ્નિહોત સર્વ શાખાઓમાં એક છે અને તેના ગેય અંગોનું અન્ય સ્થાનમાં પાત્ર ઉપગ-રણ થાય છે એજ પ્રકારે ઉપાસનાના પાત્ર ધીન્ડ શાખાઓના શુદ્ધોનો ઉપગહાન થઈ શકે છે ૫

અન્યથાત્વશબ્દાદિતિચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬

અન્યથાત્વશબ્દાદિતિચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬

પદ૦ — અન્યથાત્વમ્ ॥ સ્વદાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચંત ॥ ના ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ — જો એમ કહો કે શબ્દના ભેદ જણાયાથી વિદ્યાનો પણ ભેદ જણાય છે પત્રી ઉપમહાન કેમ થઈ શકે ? એવી શકા જો થતી હોય તો ઠીક નથી, કેમકે ઉપાસનામા કાંઈ પણ વિશેષતા જણાતી નથી તેથી જેમકે ઉદ્દગીથોપાસનામા બૃહદ્દારણ્યકમા એમ કહ્યું છે કે “તદ્દેવાડનૃદ્વંન્તાસુરાન્યજ્ઞેઽદ્મોધેનાત્વયામેતિ” વૃ૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥ તે દેવો જોવાના છે અને યજ્ઞમા ઉદ્દગીથથી અમુરોનો નાશ કરીશુ પણ તેમણે વાણીથી કહ્યું કે તુ અમારે માટે ઉદ્દગીથનુ ગાયન કર- પત્રી તેમણે સર્વના અતમા પ્રાણોનો ઉદ્દગાતા બનાવ્યો હવે છાદો અ ઉપનિષદમા એમ છે કે “તદ્દેવાડદ્મોયમાજહુરનેનનાનમિમિવિ વ્યામ” છા ૧ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ એ વાચ્યમા એમ કહ્યું છે કે તે દેવોએ ઉદ્દગીથને ગ્રહણ કર્યું અને ઈહુ કે અમે એનાથી અમુરોનો નાશ કરીશુ ઉક્ત શાખાઓમા એ ભેદ જણાય છે કે બૃહદ્દારણ્યકમા પ્રાણને ઉદ્દગીથનો કર્તા કહ્યો છે અને છાદોઅમા ઓકાગ દૃષ્ટિથી પ્રાણની ઉપાસના કથન કરી છે એ પ્રકારે ઉક્ત શાખાઓમા ભે- આવે છે ? તો એનો ઉત્તર એવોજ સૂત્રકારે આપ્યો છે કે (અવિ શેષાત્) બીજી વાતોમા કાંઈ વિશેષતા ન જણાયાથી વિદ્યાનો ભે- નવી અર્થાત્ દેવામુર સત્ત્વમા બનેમા એકજ છે અને વાગાદિ પોત પોતાના અર્થમા પ્રવૃત્ત ઇન્દ્રિયોની નિદા કરીને મુખ્ય પ્રાણનુ ગ્રહણ બનેમા સમ ન કે પત્યગ અને માટીના ઢેફાનુ દૃષ્ટાત બનેમા સમાન છે, એવી રીતે વિદ્યા એક જણાય છે કથાનુ તાત્પર્ય એવું છે કે મન્માર્ગપરાયણ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ ફેવ છે અને તેનાથી વિરૂદ્ધ અમુ- ૭ અને તે વૃત્તિઓએ એક એક ઇન્દ્રિયોને પોતે અગ્રણી બનાવી અને તે એક એક ઇન્દ્રિયોએ પોત પોતાના અર્થમા ફમીને અમુ રાનુ કામ કર્યું અર્થાત્ વાદ્ ગમમા ફમી પડી ચહ્યુ રૂપમા પ્રસી ગયા, પ્રાણ (નાભિ ૧) ગદમા ફમી પડી, કાન મધુર સ્વરમા પ્રમી

પડ્યા, અને જ્યારે તેઓએ પ્રાણને અચ્છી બનાવ્યો તો તેમાં કોઈ દોષ ન જણાયો. એ માટે તે પ્રાણવિદ્યાથી દેવ કૃતાર્થ થયા એ પ્રકારે બંને શાખાઓમાં વિદ્યા એક જણાયાથી ઉક્ત ઉપનિષદોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ૬

નવાગ્રકરણભેદાત્પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥ ૭ ॥

પદં—ન ॥ વા ॥ પ્રકરણભેદાત્ ॥ પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥

અર્થ—(પ્રકરણભેદાત્) એટલે ઉપક્રમના લેઢથી પણ વિદ્યાનો ભેદ બનતો નથી. જેમકે પ્રારંભમાં ઉદ્ગીયની અક્ષર રૂપે ઉપામના કહી છે, વળી આગળ જતાં કોઈ ઠેકાણે પ્રાણરૂપે ઉપાસના કહી છે અને છાદોગ્યમાં ઉદ્ગીય ભક્તિનો પ્રણવ એટલે ઓંકાર કહ્યો છે. ઇત્યાદિ અનંત ભેદ છે તો પછી વિદ્યાનો ભેદ કેહવો એ કથન માત્ર છે.

“સર્વ પરોવરીયાન્ રૂઢીયઃ સર્વોડ્ઞન્તઃ પરોવરીયો હાસ્ય-
ભવતિ પરોવરીયસો હ લોકાન્જયતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન પરોવરીયાં
મમુદીયમુપાસે ” છાંં ૧ ॥ ૯ ॥ ૨ ॥

અર્થ—આ ઉદ્ગીય મોટો અને ઊંઘ ગુણવાળો અને અનન્ન છે. જે એ પરોવરીય ગુણવાળો ઉદ્ગીયની ઉપામના કરે છે તે ઉક્ત ગુણવાળો થાય છે. એ પ્રકારે પરોવરીય ગુણવાળો વર્ણન કરવાથી ઉદ્ગીયને પરમાત્મા રૂપે વર્ણવ્યો છે અને એ રૂપમાં “દર્શયતિચ” વ્રં સૂં ૩ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ની અનુકૃત મર્વ ઉપામના આવી ગઈ માટે વિદ્યાનો ભેદ નથી. ૭

સંગતિ—જેમ એક શાખામાં ઉદ્ગીયનો અવયવ પ્રણવમાં પરમાત્માદિ વિધાન કરવાથી અને હિરણ્યમય પુરૂષમાં પરમાત્માદિ વિધાન કરવાથી ઉક્ત બંને વિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન છે તો પછી વિદ્યાનો ભેદ કેમ નહિ? ઉત્તર—

સંજ્ઞાતશ્ચેત્તદુક્તમસ્તિતુતદપિ ॥ ૮ ॥

પદ૦—સં જ્ઞાતઃ ॥ ચેત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥ અસ્તિ ॥ તુ ॥ તત્ ॥ અપિ ॥

અર્થ — સંજ્ઞાના કારણથી જે વિદ્યાનો ભેદ માનો તો તે ઠીક નહિ કારણકે (તદુક્તમ્) સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણમાં એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે કે સંજ્ઞાના ભેદથી વિદ્યાનો ભેદ હોતો નથી. જેમકે બૃ૦ છા૦ કઙ૦ ઇત્યાદિ સંજ્ઞાઓથી બ્રહ્મ વિદ્યામાં ભેદ નથી અને બીજી વાત એ છે કે (અસ્તિતુતદપિ) એટલે કે આદિત્ય પુરૂષ અને ઉદ્ગીથ ઉપાસનામાં પરમાત્માની સંજ્ઞા પણ એક છે માટે ભેદ નથી. ૮

સંજ્ઞાતિ — જ્યારે આપના મતમાં “ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીથમુપાસીત” છાં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ અને “અપરપોન્નરાદિત્યેહિરણ્યમયઃ પુરુષોદ્વિષતે હિરણ્યશ્મશ્ચઃ હિરણ્યકેશઃ આપણસાત્સર્વપવસુવર્ણઃ” છાં ૧ ॥ ૬ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિકોમાં પ્રથમ વાક્યમાં બ્રહ્મની ઉદ્ગીથરૂપે ઉપાસના કરી છે અને બીજાં વાક્યમાં આદિત્યરૂપે કરી છે, એમ બંને પ્રકારે બ્રહ્મની ઉપાસના થઈ શકતી નથી કિન્તુ પ્રતીકોપાસના જણાય છે. પૂર્વ વાક્યમાં “ઓરમ્” અક્ષર પ્રતીક છે. અને બીજાં વાક્યમાં આદિત્ય પ્રતીક છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત બ્રહ્મને ઉપાસ્યનો બોધ કરે છે ? ઉત્તર—

++++++
૭ વ્યાપકધિકરણ
++++++

વ્યાપ્તેશ્ચસમજ્ઞસમ્ ॥ ૯ ॥

પદ—વ્યાપ્તેઃ ॥ ચ ॥ સમજ્ઞસમ્ ॥

અર્થ — વ્યાપ્તિ જળાયાથી અર્થાત્ ઓંકારની સર્વ અનુવાક્યોમાં સર્વ ઋચાઓમાં, સર્વ સમાપ્તિઓમાં વ્યાપકતા જળાય છે, એ અભિપ્રાયથી ઉદ્ગીથરૂપે બ્રહ્મની ઉપાસના વર્ણવી છે; અને જે આદિત્ય પુરૂષદ્વારા ઉપાસના કથન કરી છે તે પણ વ્યાપ્તિના અભિપ્રાયથી જ છે—અર્થાત્ સૂર્યમંડલની અંતર્ગત તે પરમાત્મા છે અને સૂર્યમંડ-

લનો જે રજિમપુત્ર છે તે તેનો રમથુ મ્થાનિ છે અધિક શુ લખવુ તે નળગિળાપર્યન્ત મર્વ સુવર્ણમય છે, અર્થાત્ અપ્રમાશ છે એ / અભિપ્રાયને “વેદાદ્વેતપુરુષમહાન્ માતિત્યવર્ણ-તમસ પસ્ત્રાત્ 'યજુ- ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ આ મતમાવર્ણ્યો છે કે “આતિત્ય વર્ણ” એમ તે પરમાત્મા અવિગ્રાહ્ય તમથી પર હોનાના અભિપ્રાયથી ઠણુ છે આ ઠેકાળે આતિત્યનુ નિદર્શન એ વાનને બિદ્ધ છે કે ૮ પરમાત્મામા અજ્ઞાનાન્ધતનનો લેશ માત્ર પણ નથી આ વદિ ૧૪૦૦૦૦ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે જ્ઞા યા માયાવાદીઓ પ્રહસને માયા એવે કે અજ્ઞા નનો આશ્રય અને નિપથ માને છે એ વાત અમે અજ્ઞાનાશ્રયાનુષ્ઠ પતિ નિરૂપણમા સ્પષ્ટ કરીશુ આ ઠેકાળે પ્રવૃત્ત એ છે કે પ્રહસના યાપન ભારને સ્પષ્ટ કરવાના અભિપ્રાયથી ઉદ્દગીય અને આદિત્ય પુરુષનો નિર્દેશ છે અને એ પ્રકારે જોઅન્ય જોધક ભાન વદિક મતમા પણ સ્વીકાર છે એને કોઈ પણ પ્રતીકોપામના કાળી શકતુ નથી એ નિપ્રાયથી મૂનગારે હુ છે “વ્યાસશાસનમજ્જસમ પ્રહસની યાપ જ્ઞાનો જોધક હોનાથી ઉદ્દગીયાદિ નિયાઓ ઠીક છે આમિત્રીનમા નુલત્યાર્થ અને ન્યામિત્રીશ જ્ઞાત્ય જુએ ઉત્તર રહે નૂને ને વિદ્યાના ભેદમા લગા યા છે અને એવી રીતે લગાવનારી મર્વ વેદાન્ત પ્રય યાધિકુલમા મજતિ ન્હેતી નથી આમિત્રીશ જ્ઞાત્ય જુએ એ નાન સ્પષ્ટ કરી રીધી છે કે ‘ઓમિત્યેતદક્ષમુત્તમોપમુવાસીત’ એ વાક્યમા જે ઉદ્દગીય નામ છે તેનુ પ્રહસની સાથે નમાનાધિ રણ છે આ ઠેકાળે આન પત્ર છે (૧) ના યામ, (૨) અપનાદ, (૩) એકત્વ (૪) વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ અધ્યામનુ ઉદાહરણ આ ઠેકાળે નિવિ શ્રેય પ્રહસની ન્યામીજુએ એવુ આપ્યુ છે કે ‘યષાવાતિમાષ્ટિ વિપરાદિબુદ્ધિરધ્યામ’ જેમ પ્રતિમામા વિષ્ણુઆદિ બુદ્ધિ અધ્યામ ૯ અ પ્રપને આન પ્રહસમા ઉદ્દગીય બુદ્ધિ અ યામ છે અથવા ઉદ્દગી થમા આન બુદ્ધિનો અ યામ છે અપના નુ ઉદાહરણ એવુ છે કે જે પ્રથમ આનપ કરીને પરી તેને હાવી દેનામા આવે છે તે, જેમકે નિગાની આનિ યથાર્થ દિગાની બુદ્ધિ રી નિરૂત થાય છે તેમ ન અર્થાત્ ગદ્ય અને ઉદ્દગીય શબ્દમા ભેદ નહિ ને, જેમકે દિ નમ મદાના અને ભનિદેવ એના અભેદ છે, અને નિગેર વિગે

પણુ ભાવ જેમકે નીલકમલ પૂર્વોક્ત અધ્યાત્મ, અપવાદ, અને એકત્વ એ ત્રણે પક્ષનું ખડન કરીને અર્થાત્ ઉદ્ધરીયનો બ્રહ્મની માથે નથી તેા અધ્યાત્મ, નથી અપવાદ, અને નથી એકત્વ કિન્તુ નિલકમલ મમાન વિશેષ્ય વિશેષણુ ભાવ છે, અર્થાત્ “કારેમ” એ વિશેષણુ વાળુ જે બ્રહ્મ તે ઉપાખ્ય છે એ અર્થથી માર એ નીકળ્યો કે ઉદ્ધરીય અને આદિત્ય પુત્ર એ બ્રહ્મના વિશેષણુ છે—અર્થાત્ બ્રહ્મ બોધનનો હેતુ છે પણ બ્રહ્મના નડપ નથી આપણ નતુદયના વર્ણુ નથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મવાદી સ્વામીશ્રીએ પ્રતિમાપૂજનો પક્ષ તદ્દન શિથિલ કરી દીધો છે, અને વળી પ્રતિમા પૂજને અધ્યાત્મનું ઉદ્ધારણુ આપીને અત્યન્ત નિર્બલ કરી દીધી છે કેમકે બ્રહ્મ નૂત્ર ૧૥ ૧૥ ૧૥ ના ભાષ્યમા સ્વામિ શંકરાચાર્યજી એવું લખી આવ્યા છે કે

“અમયમનાદિરનન્તો નસર્ગિકો પાસોમિથ્યામત્યયરૂપઃ કર્તૃ-
ત્વમોર્ચત્વપ્રવર્તકઃ સર્વ લોકમત્યક્ષોઽસ્પાનર્યદેતોઃ પ્રદાણાયાત્નંવત્ત્વ
વિગ્રાપ્રતિપત્તયે સર્વેન્દ્રિયાન્તા આરમ્બન્તે” શં. મા. વ્ર. મૃ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ—એ જે આદિ અત રહિત અભાવિત અધ્યાત્મ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે તે અનર્થનો નાશ કરના મ જે બ્રહ્મવિગ્રા પ્રિધાયક ‘મર્વ ગાત્ર આરભ છે એ કથનથી સ્વામિશ્રીએ એમ અપદ્ધ કરી દીધું કે વેદાતમા પ્રતીકોપામનાનો ગદ્ય માત્ર પણુ નથી પ્રત્યુત “નતસ્ય પ્રતિમાઽસ્તિ” ચજુ. ૩૨ ૧ ૩ ॥ ઇત્યાદિ મત્ર નિષેધાર્થ પ્રવૃત્ત થયા છે એ ભાવને સ્વામિજીના મ પ્રદાયી વોડોએ એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે—

“વાયાઃ પાસવિશેષણેઽય વિપયંનામ્નોઽતુર્દ્ધામતસામાનાધિક-
રણ્યમાદ્યમિહનવ્યોદ્યમા સ્વાતશ્રુતિઃ ॥ યાનાત્રશ્રવણાદાનેત્યફલતા-
દોપાચ્છના યામ પ્રીસ્તાદાત્મ્ય ન વિદ્વયોગિતિવત્તદ્વસ્ત્વેત્યપક્ષસ્થિતિ ॥
સ્વાગજ્યસિદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥ ૩૮ ॥ અર્થ—“જોમિત્યેતદ્વક્ષ્યમુદ્ધરીયમુપા-
મીત” છા. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “તત્ત્વમમિ છા. ૬ ॥ ૮ ॥ ૭

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે સમાનાધિકરણ નામ યોધન કયું છે તેની ચાર પ્રકારથી ગતિ થઇ શકે છે. (૧) બાધ, (૨) અધ્યાસ, (૩) વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ, (૪) એક વિષય અર્થાત્ એકત્વવાદ. (૧) જેમકે- “સ્થાણુર્વાપુરુષોવા” આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે એવી સંશયાત્મક જ્ઞાનની નિવૃત્તિ સ્થાણુના જ્ઞાનથી થઇ જાય છે. (૨) અધ્યાસ, જેમકે શુક્તિમાં આ રજત છે એ રજતરૂપ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ શુક્તિના જ્ઞાનથી થાય છે. (૩) વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ-જેમકે (દષ્ટકીપુરુષઃ) અર્થાત્ દંડવાળો પુરુષ; ઉક્ત ત્રણેપક્ષ ‘તત્ત્વમસિ’માં સ્વીકૃત કર્યા નથી. કેમકે ઉક્ત પક્ષોમાં શ્રુતિ વ્યર્થ થઇ જાય છે, અને (૪) એકત્વનો પક્ષ અર્થાત્ તું પ્રહ્લ છે, એજ માત્ર ઠીક છે.

હવે આ ઠેકાણે માયાવાદીઓને એટલુંજ પુછવું જોઇયે કે “તત્ત્વમસિ” એ સમાનાધિકરણ વાક્યમાં એકત્વ પક્ષ ઠીક છે તો “ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીત” એ વાક્યમાં એકત્વ પક્ષ કેમ ઠીક નથી? અને આ ઠેકાણે એમ નહિ કહી શકાય કે ઉદ્ગીયને પ્રહ્લ બનાવવામાં વિરોધ છે; કેમકે વિરોધનો તો અદ્વૈતવાદી લક્ષણથી પરિહાર કરી લેા છે. તો પછી સિદ્ધ એ થયું કે ઉદ્ગીયોપાસનામાં સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ જે વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ માન્યો છે તેથી “તત્ત્વમસિ” ના અર્થને સર્વથા શિથિલ કરી નાંખ્યો છે. જેવી રીતે ઉક્ત વાક્યમાં વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ છે એજ પ્રમાણે “તત્ત્વમસિ” માં વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ માનવાથી વૈદિક દ્વૈતવાદની ક્ષતી નથી. વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ માનવાથી એ અર્થ લાભ થાય છે કે “તત્ત્વમસિ” એટલે તે ઉક્ત પરમાત્માનો તું છે. એમાં (તત્) અર્થાત્ તે તેનું વિશેષણ છે અને (ત્વં) અર્થાત્ તું વિશેષ્ય છે. આ અર્થ અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણમાં સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યો છે. પરંતુ આ ઠેકાણે એટલું દેખાડવું ઉપયુક્ત હતું કે “ઘ્યાતેશ્ચસમગ્જસમ” એ સૂત્રમાં સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ ઉદ્ગીયોપાસનામાં વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ માનવું અને “તત્ત્વમસિ” માં એકત્વ પક્ષ અર્થાત્ જીવને પ્રહ્લ માનવું એ ઉપનિષદની સંગતિથી અસંગત છે. ૮

સંગતિ—યદિ સર્વ ઉપનિષદોમાં વિદ્યા એક છે તો પ્રાણુ વિદ્યામાં વક્ષ્યમાણુ લેદ કેમ વર્ણવ્યો છે—જેમકે બૃહદ્દાસણ્યંક અને છાંદોગ્યમાં પ્રાણુવિદ્યામાં વિશિષ્ટત્વાદિ ગુણ કથન કર્યા છે અને કૌપીતકી શાખાવાળામાં નથી ? ઉત્તર—

૫ સર્વભેદાદિકરણ

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—સર્વાભેદાત્ ॥ અન્યત્ર ॥ રમે ॥

અર્થ—સર્વ વાતોની પ્રાણુ વિદ્યામાં એકતા જણાય છે અર્થાત્ સર્વ ઈન્દ્રિયોનું પ્રજાપતિની પાસે જવું, પોત પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન કરવું, અને એક એકના નીકળવાથી શરીરનું સ્થિર રહેવું, ઇત્યાદિ સર્વ ગુણ જ્યારે પ્રાણુવિદ્યામાં સમાન છે તો પછી કેવલ વિશિષ્ટત્વાદિ ગુણોથી લેદ દેખાતો નથી—તેનો પણ તે શાખાઓમાં ઉપસંહાર કરી લેવો કે જેમાં પ્રાણુના વિશિષ્ટત્વાદિ ગુણનું વર્ણન કર્યું હોય. એ પ્રમાણે પ્રાણુવિદ્યામાં લેદ નથી. ૧૦

૬ આનંદાદિકરણ

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—આનંદાદયઃ ॥ પ્રધાનસ્ય ॥

અર્થ—(પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન જે બ્રહ્મ છે તેના આનંદાદિ ગુણ છે, જેમકે—“આનન્દં બ્રહ્મણોવિદ્વાન્નભિમોતિકુતશ્ચન ’ તૈ૦ ૨ ॥ ૮ ॥ “આનન્દો બ્રહ્મોતિવ્યજાનાત્” તૈ૦ ૩ ॥ ૬ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યમાં બ્રહ્મનેજ આનંદ શબ્દથી કહ્યું છે. એ માટે આનંદાદિ ગુણ બ્રહ્મનાજ હોઈ શકે છે, અન્યના નહિ ૧૧

સંગતિ—“તસ્યપ્રિયમેવશિઃ મોદોદક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદઉત્તરઃ પક્ષઃ આનન્દઆત્માબ્રહ્મપુન્છંપ્રતિષ્ઠા” તૈ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧ ॥ એ વાક્યમાં

પ્રિયશિર, મોહ દક્ષિણ પક્ષા અને પ્રમોહ ઉત્તર પક્ષાએ ધર્મ અત્તમય કોષવાળા હોવાના તેજ પ્રકરણમાં કહ્યા છે; તો પછી કેમ કેહેવાય કે હવે પરમાત્માથી ભિન્ન છે ? ઉત્તર—

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરુપચયાપચયૌહિભેદે ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ ॥ ઉપચયાપચયૌ ॥ હિ ॥ ભેદ૥

અર્થ—યદિ હવાત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન ન હોત તો તેના પ્રિયશિર આદિ ધર્મોનું કથન કરતે નહિ, કેમકે તે ધર્મો હવાત્મામાં જ જણાય છે પરમાત્મામાં નહિ. એ માટે કહ્યું છે કે (પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ) અને (ઉપચયાપચયૌહિભેદે) એટલે ન્યુનાધિકતા ધર્મવાળો હવે, પ્રહ્લનો ભેદ હોવાથીજ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે હવે પ્રહ્લથી ભિન્ન છે ત્યારેજ તેના એ વિકારિ ધર્મ કહી શકાય છે. જ્યારે સર્વ કાંઈ પ્રહ્લજ હોત તો પછી આ ધર્મ કોના કહી શકાતે. ૧૨

इतरेत्त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

પદ૦—इतरे॥ तु ॥ अर्थसामान्यात् ॥

અર્થ—અને જે અસ્ત્યુજ અનહુ આદિ ધર્મ પરમાત્માના છે તેનો ઉપસંહાર અન્ય શાખાઓમાં પણ કરી લેવો. અર્થાત્ જે ગૃહ-દારણ્યકમાં પરમાત્માના અક્ષરાદિ ધર્મ વર્ણન કર્યા છે તે અન્ય શાખાઓમાં પણ જાણી લેવા. ૧૩

++++++
७ આધ્યાના
ધિકરણ.
++++++

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

પદ૦—आध्यानाय ॥ प्रयोजनाभावात् ॥

અર્થ—इन्द्रियेभ्यः पराहर्था अर्थेभ्यश्चपरं मनः ॥

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥ कठ० ३॥१०॥

આ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયાદિનાં પરસ્પર પ્રતિપાદનનો અભિપ્રાય નથી કિન્તુ પરમાત્માનુંજ સર્વોપરીપણું પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય છે. એવા અભિપ્રાયથીજ સૂત્રકાર કહે છે કે “આધ્યાનાય” એટલે ધ્યાનને માટે “પ્રયોજનામાવાત્” એટલે મન, બુદ્ધિ આદિ પદાર્થોનું પરત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં કોઈ પ્રકારનું પ્રયોજન નથી—અર્થાત્ સર્વોપરિ પરમાત્માનાજ ધ્યાનમાં પ્રયોજન છે. એટલા માટે એ પ્રકરણમાં મૂત્રકારે ખીજી એવી યુક્તિ આપી છે કે—૧૪

આત્મશબ્દાच्च ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—આત્મશબ્દાच्च ॥ ચ ॥

અર્થ—“આત્મશબ્દાच्च” એટલે આત્માવાચક શબ્દ જણાયાથી આ ઠેકાણે આત્માનુંજ સર્વોપરિ કથન કરવાનો અભિપ્રાય છે. અને તે વાક્ય એવું છે કે—

एवमेवेषु भूतेषु गूढाऽत्मा न प्रकाशते ॥

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥કઠ૦ ૩॥૨૨॥

સર્વ ભૂતોમાં ગૂઢ જે આત્મા છે તે સૂક્ષ્મ દર્શિયોથી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જણાય છે. વળી એનાથી આગળ—“यच्छेद्वाङ् मनसाप्राज्ञः” કઠ૦ ૩ ॥ ૧૩ ॥ એ વાક્યમાં એવું કહ્યું છે કે તે “પ્રાજ્ઞ” જીવાત્મા મન તથા વાણીને તે પરમાત્મામાં લગાવે. એ પ્રમાણે ધ્યાનનું નિરૂપણ કરીને તે પરમાત્માનું આ સંસાર માર્ગથી પાર પરમપદનું નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા માટે નર્વથી પરે ધ્યાનને માટે પરમાત્માજ વિવક્ષિત છે અન્ય નહિ. ૧૫

સંગતિ—યદિ “આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिष-
त्सईक्षत लोकान्मृजा इति ॥ ए० ૧ ॥ ૧ ॥ આ મૃદ્ધિમાં પ્રથમ એક પરમાત્મા હતા “नान्यत्किंचनमिषत्” એટલે કે તેવા પ્રકારના વ્યાપારવાળું ખીજું કાંઈ નહિ હતું. તેણે વિચાર કર્યો કે “હું આ

આ લોકોને રચુ.” તો એ વાક્યથી સર્વ બ્રહ્મવાદનો આશય કેમ ન લઈ શકાય? કેમકે એની આગળ તેનુંજ સર્વરૂપ હોવું કથ્યું છે? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે કે—

ॐ આત્મગૃહીત્ય
ધિગ્મણ

આત્મગૃહીતે રિતર વદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—આત્મગૃહીતિઃ ॥ રિતરવત્ ॥ ઉત્તરાત્ ॥

અર્થ — “આત્મગૃહીતિ” એટલે કે આ ઠેકણે પરમાત્માનું ભેદ પુવકે બહુણ છે. “રિતરવત્” જે પ્રમાણે “માત્મન આકાશ સમૂપ” એ વાક્યમાં પરમાત્માના ભેદનું બહુણ છે. “ઉત્તરાત્” નામ ઉત્તર વાક્યથી એ વાત જણાય છે માટે; તે ઉત્તર વાક્ય એવું છે કે— “સદ્મોલ્લોકાનમૃજત્ ॥ ૧૦ ૧ ॥ ૨ ॥” તે પરમાત્માએ આ લોકોને પ્રકૃતિદ્વારા રચ્યા છે. એ પ્રમાણે એ વાક્યમાં રચના અને રચનાનું કર્તાનો ભેદજ વર્ણવ્યો છે, પણ કાંઈ સર્વબ્રહ્મવાદ નથી. ૧૬

મંગતિ—નનુ આ વાક્યની આગળ સર્વ રચનામાં તેનોજ અન્વય જણાય છે કે તેજ આત્મા અગ્નિ થઈ ગયા, તેજવાયુ, તેજ પ્રાણ બની ગયા ધૃત્યાદિ; તો પછી કેમ કેહેવાય કે એ સર્વાત્મવાદ નથી? એથી તો જણાય છે કે સર્વ તેજ છે. એનો ઉત્તર—

અન્વયાદિતિચેત્સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—અન્વયાત્ ॥ ઊને ॥ ચેત ॥ મ્યાત્ ॥ અવધારણાત્ ॥

અર્થ — “અન્વયાત્” એટલે કે અન્વયાદિયોની માથે મંગળ જણાયાથી એક આત્મવાદ કેહેવાય તે ઠીક નથી, કેમકે “અવધારણાત્” નામ સમાપ્તિમાં ઉપાસ્ય ઉપાસકનો ભેદ નિશ્ચય કર્યો છે માટે સર્વ કાંઈ બ્રહ્મ પોતેજ બને છે એ માનવું ઠીક નથી. વળી આ સ્થલમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ અવધારણાનો અર્થ “તત્ત્વમસિ”

લગાવીને એકાત્મવાદનો અર્થ કર્યો છે તે ઠીક નથી; કારણકે બે એવો બાવ હોત તો એ ઉપનિષદના અંતમાં બ્રહ્મને સર્વાધિષ્ઠાન વર્ણવ્યું નહિ હોતે, અને જીજ્ઞાસુઓને માટે “સ્વર્ગે લોકે સર્વાન્કા-
માનાન્વાઽમૃતઃ સપ્રમવત્સપ્રમવત્” એ ૫ ॥ ૪ ॥ એ વાક્યમાં સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થઈને અમૃત થાય છે એવો અભિ-
પ્રાય કથન કરતે નહિ, કેમકે માયાવાદિયોના અપવર્ગનું નિરૂપણ આ ઉપનિષદમાં હોત તો પછી સર્વ કામોની પ્રાપ્તિ વળી ક્યાંથી બાકી રહી ? તેમના મતમાં તો અનર્થની નિવૃત્તિ, તેજ મુક્તિ છે; અને સ્વરૂપ તો નિત્ય પ્રાપ્ત છેજ. ૧૭

સંગતિ — “તદ્વિદ્વાંસઃ શ્રોત્રિયા અશિષ્યન્ત આચામન્તિ, અશિ-
ન્વાચ આચામન્તિ, એતં એવતત્ અન્નં અનન્નં કુર્વન્તો મન્યન્તે તસ્માત્
એવંવિત્ અશિષ્યન્ આચામેત્ અશિત્વાચ આચામેત્ એતં એવતત્ અન્નં
અનન્નં કુરુતે ॥ બૃ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ ૧૪ ॥ વૈદિક લોક લોજન કરવા પહેલાં
આચમન કરે છે અને લોજન કરી રહ્યા પછી આચમન કરે છે એ
પ્રમાણે અન્નને બંને બાલુએથી આચમનરૂપી વસ્ત્ર પહેરાવે છે તો
એ ઉપદેશમાં શું અપૂર્વતા છે ? ઉત્તર—

કાર્યાખ્યાના
ધિરજી.

કાર્યાખ્યાનાદપૂર્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—કાર્યાખ્યાનાત્ ॥ અપૂર્વમ્ ॥

અર્થ — “કાર્યાખ્યાનાત્” એટલે કે એને કર્તવ્ય વિધાન કર-
વાથી “અપૂર્વમ્” એમાં અપૂર્વતા છે. અને તે એ છે કે—જલપૂર્વકજ
ભોજન કરવાની વિધિ છે, કાંઈ પ્રાકૃત લોકોની પેઠે હરનાદિ પ્રક્ષા-
લન કર્યા શિવાય ભોજનની વિધિ નથી. ૧૮

સમાન
ધિક્કરણ

સમાન એવં ચાભેદાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—સમાને ॥ એવમ્ ॥ ચ ॥ અભેદાત્ ॥

અર્થે — વાજસનેયિયોની શાખા જે અગ્નિ રહસ્ય છે તેમાં શાંડિલ્ય વિદ્યામાં નિચે પ્રમાણે છે—“ સઆત્માનમુપાસીત મનોમયં પ્રાણ-દારીરં મારુપમ્ ॥ તેમજ વાજસનેયી શાખાવાળાના બૃહદારણ્યક ઉપ-નિષદમાં એવો પાઠ છે કે- મનોમયોડયં પુરુષોભાઃ સત્યસ્તસ્મિન્નત્ત હૃદયે યથાત્રીદિર્વા યવોવા સણ્પ સર્વસ્યેશાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વામિ-દમશાસ્તિ યદિદર્શિચ ॥ વૃ૦ ૫ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ તે પરમાત્માની ઉપા-મના કરે કે જે મનોમય અર્થાત્ ચિન્મય છે, પ્રાણ જેનું શરીર છે અર્થાત્ પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, તે પુરુષ મનોમય છે, “માઃ સત્ય.” પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, અને હૃદયની અંદર છે, જે પ્રમાણે ડાંગર, જવ થાય છે એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, સર્વનો ઈશ્વર છે, અને મંપુર્ણ જમતનો શાસનકર્તા છે; હવે ઉક્ત ગુણોનો એક શાખામાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ કે નહિ ? તો તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે કે “સમાને” નામ એક શાખામાં પણ ગુણોપસંહાર કરી લેવો જોઈએ. “અભેદાત્” એટલે કે ઉપાસ્ય સ્વરૂપનો ભેદ જણાયાથી. અર્થાત્ જ્યારે બંને ગ્રંથોમાં એકજ પરમાત્માનું વર્ણન કરેલું છે તો પછી ગુણ ભેદનું કાંઈ કારણ જણાતું નથી. હવે રહી એ વાત કે તેને બૃહદારણ્યકમાં ડાંગર અને જવની સમાન કેમ કથન કર્યું ? તો એનો ઉત્તર એ છે કે તે સૂક્ષ્મ હોવાના અભિપ્રાયથી કર્યું છે જેમકે કઠોપનિષદમાં અંગુષ્ઠ માત્ર કથન કર્યું છે.

સ્વામી શંકરાચાર્યજી ઉક્ત વાક્યનો એવો અર્થ કરે છે કે તે પરમાત્મા જે જે ઉપાધિની આગે મળે છે તે તેવાજ થઈ જાય છે, એટલા માટે ડાંગર અને જવના પરિણામવાતા કહ્યા છે. અને બીજો અર્થ તેમણે એવો પણ કર્યો છે કે જે જેવા ભાવથી તે પરમાત્માની ઉપાસના કરવા આદે તો તે પરમાત્મા તેવાજ થાય છે. આ ઉપરથી

જણાય છે કે સ્વામીજીએ નિચે જણાવેલા શ્લોકનું ધ્યાન તે વખતે કરી લીધેલું હોવું જોઈએ.

येयथामां प्रपद्यन्ते तौस्तथैव भजाम्यहम् ॥ गी० ४ ॥ ११ ॥

“જે જે પ્રમાણે મને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેજ પ્રમાણે હું ભજું છું.” પણ તે વખતે એવો વિચાર ન કર્યો કે “સર્વ ધર્મનિરિત્યજ્યમામેકં શરણં વ્રજ” ગી૦ ૧૮ ॥ ૬૬ ॥ “દરેક ધર્મને ત્યાગ કરીને માત્ર એક મારેજ શરણે આવ.” આ શ્લોકનો અભિપ્રાય ઉપરોક્ત આશયનું ખંડન કરે છે. અસ્તુ ૧૯

સંગતિ—નનુ જે છાંદોએપનિપદ ૧ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥ માં આદિત્ય પુરૂષ કથન કર્યો છે તેનો પણ અન્ય શાખામાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ કે નહિ ? તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર દર્શાવે છે—

++++++
+ ૧૧ સંબધા +
+ ધિકરણ. +
++++++

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

पद०—सम्बधात् ॥ एवम् ॥ अन्यत्र ॥ अपि ॥

અર્થ—“સમ્બન્ધાત્” પુરૂષ વિદ્યાનો ખીજી શાખાઓમાં સંબધ જણાયાથી તેનો અન્ય શાખાઓમાં પણ ઉપસંહાર કરી લેવો. ૨૦

સંગતિ—એક શાખામાં પણ કોઈ ઠેકાણે પરમાત્માને આદિત્ય પુરૂષ વર્ણવ્યા છે તો કોઈ ઠેકાણે અક્ષિ પુરૂષ, તો પછી તેની એકતા કેમ થઈ શકે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

नवाविशेषात् ॥ २१ ॥

पद०—न ॥ वा ॥ विशेषात् ॥

અર્થ—“નવાવિશેષાત્” એટલે કોઈ ઠેકાણે આદિત્ય પુરૂષ અને કોઈ ઠેકાણે અક્ષિ પુરૂષ એ પ્રકારે વિશેષના જણાયાથી તે એક પુરૂષ નથી ? ૨૧ ઉત્તર—

દર્શયતિચ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—દર્શયતિ ॥ ચ ॥

અર્થ—ઉપનિષદ્ બતાવે છે કે અક્ષિ પુરૂષ અને આદિત્ય પુરૂષનો કાંઈ ભેદ નથી જેમકે—“તસ્ય એતસ્ય તદેવરૂપમ્ યદમૂળ્ય રૂપમ્ ॥ છાં૦ ૧ ॥ ૭ ॥ ૫ ॥ તેનું તેજરૂપ છે કે જે એનું રૂપ છે; એ પ્રમાણે બંને સ્થાનોમાં વર્ણન કરેલા પુરૂષનું અભેદ કથન કરવાથી ઉપનિષદમાં નાના ઇશ્વરવાદ નથી; અને તે પુરૂષ નિરાકાર છે તેનું વર્ણન આગળનાં સૂત્રથી જણાવે છે. ૨૨

++++++
૧૨ સંભૂત્ય
ધિકરણ.
++++++

સમ્મૃતિયુવ્યાપ્તિશ્વાતઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—સમ્મૃતિયુવ્યાપ્તિઃ ॥ ચ ॥ અતઃ ॥

અર્થ—“સમ્મૃતિયુવ્યાપ્તિઃ” પાલન કરવું અને સ્વર્ગાદિકોમાં વ્યાપક થવું “અતઃ” એ ઉક્ત ગુણો ત્યારેજ તેમાં જણાય કે ત્યારે તે નિરાકાર હોય, એટલા માટે તે પુરૂષ બ્રહ્મજ છે.

++++++
૧૩ પુરૂષવિદ્યા
ધિકરણ.
++++++

પુરુષવિદ્યાયામિવચેતરેપા મનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—પુરુષવિદ્યાયામ્ ॥ ઇવ ॥ ચ ॥ ઇતરેપામ્ ॥ અનામ્નાનાત્ ॥

અર્થ—જે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પુરૂષવિદ્યા કથન કરી છે, અર્થાત્ પુરૂષનું યજ્ઞરૂપથી જ્યાં વર્ણન કર્યું છે તેનું “ઇતરેપામ્” જે અન્ય શાખાઓમાં વર્ણન હોય ત્યાં તેનો ઉપસંહાર અન્યશાખાઓમાં પણ કરી દેવો. ૨૪

સંગતિ—નનુ ઉપનિષદોમાં “સર્વે પ્રવિષ્ય હૃદયં પ્રવિષ્ય ધમનીઃ પ્રવૃજ્ય શિરોમિ પ્રવૃજ્ય ત્રિયા વિપૃક્તઃ” મારા શત્રુને, તેના દુદયને.

તેની નાડીઓને, તેના મત્તકને વિદ્યગ્ધકર ઇત્યાદિ કુરતા યુક્ત જે વાક્યો ઉપનિષદોમા આવે છે તે અનુચિત જણાય છે એટલા માટે આપનિષદ જ્ઞાન ઠીક નથી ? ઉત્તર—

++++++
૧૪ વેધાધ્ય
ધિરજી
++++++

વેધાદ્યર્થભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—વે ગાયર્થભેદાત્ ॥

અર્થ—વેધાદિ કુરતા યુક્ત વચન “અર્થભેદાત્” એટલે ક્ષાત્ર ધર્મના અભિપ્રાયથી આવે છે, એટલા માટે એક વિધ વેધનમા કોઈ પ્રદાનનો દોષ નથી ૨૫

સંગતિ—“અશ્વદ્વરોમાણિવિનૂય” છાં. ૮ ॥ ૧૩ ॥ ૧ ॥
તથા “વિદ્વાન્ નામ મૃપાત્ વિમુક્તઃ પરાત્પર પુરુષમુપૈતિદિવ્યમ્ ॥
મુળં ૩ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમા એવુ કથન કર્યું. ૭ કે
“મુક્ત પુરુષના પુણ્ય અને પાપ બંને નાશ પામે છે” અને
“તત્સુકૃતદુષ્કૃતે વિધ્નુતે તસ્યમિયા જ્ઞાતયઃ મુક્તપુપયન્તિ અમિયા
દુષ્કૃતમ્ ॥ કૌ. ૧ ॥ ૪ ॥ તે વિદ્વાન મુક્ત અને દુષ્કૃત પાપ પુણ્ય
૩૫ બંને કર્મોને “વિધ્નુતે” નાશ કરે છે, તેના વહાલા જાતીવાળા
તેના પુણ્યને લે છે અને તેના શત્રુઓ તેના પાપને લે છે એવાક્યમા
એવો સંદેહ થાય છે કે જીવનના કર્મોના પ્રલ જીવનને મળવામા
અદૃતાધ્યાગમ૩૫ દોષ આવે છે એટલે કે ‘કર્યાવગ’ લાગવુ
અને વૈદિક લોકના મતમા ઇશ્વરના ગત્યમા અદૃતાધ્યાગમ લાગતા
નથી, તો પછી તેના મિત્ર તેનુ પુણ્ય અને શત્રુઓ તેનુ પાપ કેમ
કરી લે? ઉત્તર—

++++++
 ૧૫ હાન્ય
 ધિકરણ
 ++++++

હાનૌતૂપાયન શબ્દશેપત્વાત્કુશાચ્છન્દસ્તુ
 ત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—હાનૌ ॥ તુ ॥ ઉપાયનશબ્દશેપત્વાત્ ॥ કુશાચ્છન્દસ્તુ
 ત્યુપગાનવત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“તુ” શબ્દ પૂર્વ પક્ષને હટાવે છે. “હાનૌ” નામ
 હાનીમા અર્થાત્ નિવૃત્ત થવામાં “વિઘ્નુતે” એ શબ્દ વર્તે છે
 “વિઘ્નુતે” નો અર્થ પુણ્યપાપ નિવૃત્ત થવાનો છે “ઉપાયનશબ્દ
 શેપત્વાત્” ઉપાયન શબ્દ તેનું અગ હોવાથી “કુશાચ્છન્દસ્તુત્યુ-
 પગાનવત્” કુશા, છદ્, સ્તુતિ, ઉપગાયનની સમાન; એટલે એનાથી
 એવો અર્થ લાભ થાય છે કે—“સુઠતમુપયન્તિ” એ વાક્યમાં “ઉપ
 યન્તિ” શ્રદ્ધાનું વાચક ઉપાયન શબ્દ શેષ કહેવાય છે, અર્થાત્ જે
 વિદ્વાન્ના પુણ્ય પાપ નિવૃત્ત થઈ ચુક્યા તેનેજ તેના મિત્ર વા શત્રુ
 લે છે, એટલે કે તે પુરૂષનું કર્તવ્ય મિત્રોની લલાઈ અને શત્રુ
 ઓની ખુગઈ કરવાનું પછીથી રહેતું નથી. અર્થાત્ તે પુરૂષને તે
 અવસ્થામાં કોઈપણ જાતનો સગદેષ રહેતો નથી.

હવે વિચારવાની વાત એ રહી કે “વિઘ્નુતે” શબ્દનો અર્થ
 હાની કેમ કરતા થયો? એનો ઉત્તર એવો આપ્યો છે કે ઉપાયન
 શેષ હોવાથી કુશા, છન્દ, સ્તુતિ, ઉપગાયન, એ ચાર દૃષ્ટાંત છે
 જેમકે કુશા શબ્દના અર્થને ઔદુમ્બર કહેવાય છે, અને છદ્ શબ્દ
 પણ ઉભય અર્થને કહે છે તેમજ સ્તુતિ શબ્દ પણ બંને અર્થ
 જણાવે છે. એ પ્રમાણે ગાન અર્થાત્ ઉક્ત શબ્દના વક્તાના તાત્પર્ય
 થી પ્રયોગ કરાયલા અર્થોને જાતાવે છે. એ પ્રમાણે “વિઘ્નુતે”
 નો અર્થ યદપિ “નિવૃત્ત થયું” એવો ધાત્વર્થ નથી તથાપિ પ્રક
 રણ વશથી તેનો અર્થ “હાનિ” એમ થાય છે. એનાથી એ તાત્પર્ય
 સિદ્ધ થયું કે બીજાનાં કરેલાં કર્મનું ફલ બીજાને મળતું નથી.

સ્વામિશકગચાર્યજી “કૃતપ્રયત્નાપેશાસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદાવૈષમ્યર્થા
 વિમ્બ ॥ વ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪૨ ॥ માં એમ માની આવ્યા છે કે છવને

પાપ પુણ્યનું ફલ પોતાના પૂર્વકર્મોથીજ મળે છે તો પછી આ ઠેકાણે કોઈ કેમ કહી શકે કે “બીજાનાં કરેલાં કર્મનું ફલ બીજાને મળે !” વાચસ્પતિમિત્થએ એ સૂત્રના સાધ્યમાં શ્રાદ્ધનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે, તેનું પણ આ સૂત્રથી ખંડન થયું. સત્ય વાત તો એ છે કે આ સૂત્ર મુક્તા પુરૂષની કર્મની હાનીનું કથન કરે છે તો પછી બીજાનું કર્મ બીજાને લાગી જવાની વાતજ એમાં ક્યાં છે ? ૨૬

સંગતિ—કૌપીતકીમાં એવું લખ્યું છે કે—“સમાગચ્છતિવિરજાં નર્દો તાં મનસૈવાત્યેતિ તત્મુકૃતદુષ્કૃતે વિધૂનુતે ” કૌ० ૧ ॥ ૪ ॥ મુક્તા પુરૂષના શ્વેતામાં એક વિરજા નામવાળી નદી આવે છે, તેને તરવાને માટે તો તેના પુણ્ય કર્મોની આવશ્યકતા છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે મુક્તા પુરૂષનું પુણ્ય જ્ઞાનકાલમાં વિનાશ થાય છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

સામ્પરાયેતર્ત્તવ્યાભાવાત્તથાહ્યન્યે ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—સામ્પરાયે ॥ તર્ત્તવ્યાભાવાત્ ॥ તથાહિ ॥ અન્યે ॥

અર્થ—“સામ્પરાયે” પરલોકમાં “તર્ત્તવ્યાભાવાત્” કોઈ તરવાની વસ્તુ નથી. અને એજ પ્રમાણે અન્ય શાખાવાળાઓ પણ પકન કરે છે; જેમકે—“અશ્વદ્વિધૂયપાપમ્” છાં० ૮ ॥ ૧૩ ॥ ૧ “વિદ્વાન્ નામરૂપાત્ વિમુક્તઃ પરાત્પરંપુરુષમુપૈતિદિવ્યમ્ ॥ મુળ્કં ૩ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥ પરંજ્યોતિરૂપસમ્પદ્ય સ્વેનરૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥ છાં० ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ઈત્યાદિ વાક્યોમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે બ્રહ્મને જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી પ્રાપ્ત થવાનું નામ મુક્તિ છે, તો પછી એમાં વળી બીજી તરવાની વસ્તીનું શું કામ ? અને જે ઉપનિષદમાં વિરજા નદીનું કથન કર્યું છે તેનું પણ મનથીજ તરવાનું કથન કર્યું છે તો પછી કોઈ સ્થૂલ તરવાની વસ્તુજ ક્યાં છે કે તે માનવી પડે. ૨૭

સંગતિ —યથૈવાંસિમમિદ્ધોઽગ્નિર્મસમાત્કુરુતેઽર્જુન ॥ જ્ઞાનાગ્નિઃ
 સર્વકર્માણિ ભસ્યમાત્કુરુતેતથા ॥ ગી૦ ૪ ॥ ૪૭ ॥ જેવી રીતે પ્રજ્વ-
 લિત અગ્નિ કાષ્ઠોને ભસ્મ કરે છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ
 કર્મોને ભસ્મ કરી દેછે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જ્ઞાનાવસ્થામાં કર્મોના
 વિનાશ કથન કર્યો છે તો પછી કેમ દેહેવાય કે જ્ઞાન અને કર્મોના
 મનુચ્ચયથી મુક્તિ થાય છે? ઉત્તર—

છન્દત ઉભયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦—છન્દન્તઃ ॥ઉભયાવિરોધાત્ ॥

અર્થ —“છન્દતઃ” એટલે સ્વેચ્છાથી “ઉભયાવિરોધાત્” બંનેનો
 વિરોધ છે માટે, અર્થાત્ તેની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓથી એમ જણાય છે
 કે કર્મ સર્વથા નષ્ટ થતાં નથી પરંતુ મુક્તિમાં પણ માનસ કર્મ
 બન્યું રહે છે. જેમકે—“મનસૈતાન્કામાન્પશ્યન્ રમતે” છાં૦ ૮ ॥૧૨ ॥૧॥
 ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિમાં પણ તેની ઇચ્છાપૂર્વક કર્મ કલ્પું છે.
 એટલા માટે કર્મોમાં તેનો ઇચ્છાચાર છે. ૨૮

ॐ
 ૧૭ ગતેરર્થ ન-
 રવાધિકરણ્ય.
 ૩૬

ગતેરર્થવત્વમુભયથાઽન્યથાહિ વિરોધઃ ॥૨૯

પદ૦—ગતે ॥ અથર્થત્વમ્ ॥ ઉભયથા ॥અન્યથા ॥ હિ ॥ વિરોધઃ

અર્થ —મુક્ત પુરૂષની મુક્તિરૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ
 “ઉભયથા” જ્ઞાન અને કર્મના મનુચ્ચયથીજ ઠીક થાય છે; ને એમ
 ન હોય તો પછી “વિરોધ.” વેદ વિરોધ આવે છે જેમકે—“કુર્વ
 ઘ્રેવેહકર્માણિ જિજીવિષેચ્છતઽસમાઃ ॥ યજુઃ ૪૦ ॥૨॥ કર્મો કરતાં કરતા
 મો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરવી. એથી જણાય છે કે જ્ઞાની પુરૂષ
 યાવદાયુષ કર્મ કરે છે અને “વિદ્યાઽધ્યાધ્યાસ્યસ્તદ્દ્રોભયઽસહ ॥
 અવિદ્યાયામૃત્યુતીર્ત્વા વિજ્યાઽમૃતમશ્નુને” યજુઃ ૪૦ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — “વિદ્યા” જ્ઞાન “અવિદ્યા” કર્મ, એ બંનેને જે સાથે સાથે જાણે છે અર્થાત્ જ્ઞાનકાલમા કર્મ કરે છે અને કર્મકાલમા જ્ઞાનને ભૂલતા નથી તે ડોમોથી મૃત્યુના બંધનને દૂર કરીને જ્ઞાનથી મુક્તિપ્રાપ્ત અમૃતને લોગવે છે

હવે જે જ્ઞાન તથા કર્મનો સમુચ્ચય ન માનીએ તો આ મત્રની સાથે વિરોધ આવે છે, અને એ વાત અનુભવ સિદ્ધ પણ છે અર્થાત્ બુદ્ધિમા પણ એમજ આવે છે કે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય જ પરમપુરુષાર્થનો હેતુ છે જેમકે ગીતામા પણ લખ્યું છે કે—

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિચકર્મ ય ॥ સન્નુદ્ધિમાન્મનુષ્યેપુસયુક્તઃ
કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૪ ॥ ૧૮ “કર્મણિ” નામ કર્મ કરવાના સમયમા “અકર્મ” એટલે જ્ઞાનને જીવે છે અને “અકર્મણિ” એટલે જ્ઞાનના સમયમા ‘ય’ જે ‘કર્મ’ કર્મ જીવે છે એટલે કે તે વખતે કર્મને ભૂલતો નથી, તે મનુષ્યોમા બુદ્ધિમાન્ કેહેવાય છે, તેજ યોગી કેહેવાય છે અને તેજ સર્વ કર્મોને કળાર કેહેવાય છે આ શ્લોકથી અપ્રત્યક્ષ સમજાય છે કે કર્મ અને જ્ઞાન પરસ્પર વિરોધી નથી એનો વિરોધ તો આધુનિક વેદાન્તિયોના સમ્રદાયમા આવીનેજ ઉત્પન્ન થયો છે—કે જેઓ કર્મરૂપી જડને કાપી નાખીને ભોક્ષરૂપી વૃક્ષને પ્રપુદ્ધિત કરવા આહે છે સ્વામી શકરાચાર્યજીના મતમા એ ગીતાના શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે ‘કર્મ’ કરતા છતાં પણ કર્મ કરતાં એમ સમજવું કે હું કાંઈ કરતો નથી અર્થાત્ જે બ્રહ્મ છે તેજ મૂઠ વોડોની દ્રષ્ટિમા કર્મ કળાર પ્રતીત થાય છે અને તે કર્મ વાન્ન વિક્રમા કર્મ નથી, એટલે કે જેમ સ્વપ્નમા કર્મ અવિદ્યક થાય છે તેજ પ્રમાણે આ કર્મ પણ સર્વ અવિદ્યામા છે કર્મોને અવિદ્યા કેહેવાના અભિપ્રાયથી શ્રી કૃષ્ણજીએ આ ઉપદેશ કર્યો છે એ અર્થ સર્વથા ગીતાના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે જીવો આગળનો ૧૮ મો શ્લોક—

યસ્ય સર્વે સમારભા કામસદ્વર્ણિજિતા ॥ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણન્તમાહુ
પણ્ડિતપુરુષાઃ ॥ ગી. ૪ ॥ ૧૯ જેના સર્વ સમારભો એટલે - પ્રાણ કહેલા કર્મો કામનારૂપ મક પથી જ્હિન છે, અર્થાત્ પ્રલના

અનુસધાન રહિત જે નિષ્કામ કર્મ કરે છે અને તે નિષ્કામ કર્મકર્તા જાનાત્રિથી જેના કર્મ દ્વંધ થઈ ગયા હોય તેને બુદ્ધિમાન્ લો. પડિત કહે છે જે રજ્જુ મર્પ, શુકિત રજતની સમાન “કર્મણ્યકર્મય પદ્યેત્” એ શ્લોકમા માનવામા બાબુ હોત તો શ્લોક ૧૭ મા નિષ્કામ કર્મોનું વિધાનજ નહિ કર્યું હોતે । । । નિષ્કામ કર્મોને કર્તાવ્ય બોધન કરવાથી એવું તાત્પર્ય જણાય છે કે-એજ કર્મોનો નાશ કેહેવાય છે કે જે નિષ્કામ કર્મ કરવામા આવે છે-અને એવાજ અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે પડિતના લક્ષણમા “જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મણ” એ વિશેષણ આપવામા બાબુ છે એ શ્લોકથી ‘યથૈધાસિ સમિદ્વોઽગ્નિ’ એ શ્લોક પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયો-ત્યા પણ જ્ઞાનાગ્નિથી મર્વ કર્મોનો નાશ કરવાનો અભિપ્રાય મહવાસના ઉપી કર્મથી છે, કાલ માયાવાદિયોની પેઠે મટમરીચિવત્ મિથ્યા ક્રમોથી નથી અથવા જ્ઞાનના મહત્વના અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે એવું કહ્યું છે કે “નહિ જ્ઞાનેનસદૃશ પવિત્રમિદ્વિચિતે” ગી. ૪ ॥ ૩૮ યદિ જ્ઞાન અને કર્મ બંનેને સુક્ષિતના હેતુ ન માનિયે અને કર્મોને સુક્ષિતના વિશેષી માનિયે તો પૂર્વોક્ત રીતિથી વિરોધ આવે છે ૨૬

સંગતિ—એમ કેમ માની શકાય કે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય છે ? ઉત્તર—

ઉપપન્નસ્તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધેર્લોકવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ. —ઉપપન્ન ॥ તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધેઃ ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ—“ઉપપન્ન” નામ જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય સુક્ષિતથી સિદ્ધ છે “તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધે” એટલે કે તે બંનેના સમુચ્ચયથીજ સુખ્તિ ઉપ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે માટે “લોકવત્” એ વાત લોકમા પ્રસિદ્ધ છે, તેની પેઠે અર્થાત્ લો. મા પણ કોઈ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયથીજ થાય છે પ્રથમ તો તે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે પછી તેનું અનુષ્ઠાન થાય છે અને એજ અભિપ્રાયથી ‘આત્માચારેદ્રશ્ય શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિધાસિતવ્ય’ એ વાક્યમા

મનન અને નિદિધ્યાસન રૂપ માનમ કર્મોનુ વિધાન કર્યું છે અને એજ અભિપ્રાયથી “અપાતેડમિદિતાસાંખ્યે વુદ્ધિયોંગેત્વિમાશ્રુણુ ॥ ગી૦ ૨ ॥ ૩૧ ॥ એ શ્લોકમાથી જ્ઞાનથી ઉત્તર કર્મયોગ ઉપી બુદ્ધિનુ કથન કર્યું છે તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે મુક્ત પુરૂષના સર્વ કર્મ નાશ થઈ જાય છે ? અને જે કોઈ ઠેઠાણે કર્મોના નાશનુ કથન કર્યું છે ત્યાં મદ કર્મોના અભિપ્રાયથી છે કાંઈ મર્વે કર્મોના અભિપ્રાયથી નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે એ સૂત્ર કહ્યું છે ૩૦

મંગતિ—મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં કોઈ આશ્રમ વિશેષનો નિયમ છે કે નહિ ? ઉત્તર—

અનિયમઃ સર્વેષામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—અનિયમઃ ॥ સર્વેષામ્ ॥ અવિરોધ ॥ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥

અર્થ—“અનિયમ ” મુક્તિમા કોઈ આશ્રમ વિશેષનો નિયમ નથી કિન્તુ “વેદાહમેતપુરુષ મહાન્તમ્” યજુ૦ ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ “તૈનૈતિબ્રહ્મવિતપુણ્યકૃત્” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૯ ॥ ઉક્ત મત્ર અને ઉપનિષદ્ વચનની અનુકૂલ ગ્રંથજ્ઞાન અને કર્મનીજ અપેક્ષા મુક્તિમા છે “સર્વ પામવિરોધ” એ વૈદિક સિદ્ધાન્તમા કોઈને પણ વિરોધ નથી અર્થાત્ સર્વ સહમત છે અને એ વાત શબ્દ અને અનુમાનથી પણ જણાય છે કે મુક્તિ, મુક્તિના કર્મ કરવાથીજ મળે છે તે કાંઈ આશ્રમ વિશેષથી મળતી નથી એમા શબ્દ પ્રમાણનો ઉપરોક્ત મત્ર સમ જવો અને અનુમાન એ છે કે જ્યારે ગ્રંથજ્ઞાન અને કર્મ એ બે મુક્તિના સાધન છે તો પછી આશ્રમ નિબંધન મુક્તિ કહી શકાય નહિ ૨૧

સંગતિ—મુક્તિની કોઈ મર્યાદા પણ છે કે ગ્રંથની સમાન જીવ પણ હ મેશને માટે મુક્ત થઈ થઈ જાય છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

૧૯ યાવદધિ-
કારાધિકરણુ.

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકા ણામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—યાવદધિકારમ્ ॥ અવસ્થિતિઃ ॥ આધિકારિકાણામ્ ॥

અર્થ — “યાવદધિકારમ્” મુક્તિના નિયતકાલ પર્યન્ત “અવ-
સ્થિતિઃ” મુક્તિની સ્થિતિ “આધિકારિકાણામ્” મુક્તિ પ્રાપ્ત થનાર
જીવોની હોય છે. જેમકે—“તેમજ્ઞલોકેપુષ્પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્ય-
ન્તિસર્વે” કૈવલ્ય૦ ૩ ॥ આ વાક્યમાં લખ્યું છે કે પરાંતકાલની પછી
મુક્ત પુરૂષ તે પરમપદથી પુનરાવૃત્તિ પામે છે. સ્વામી શંકરાચાર્ય-
જીએ એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે મુક્તિના અધિકારી વિદ્વાન
પુરૂષનો કોઈ અન્ય જન્મ પણ થાય છે અથવા તેજ જન્મમાં મુક્તિ
થાય છે. અર્થાત્ જે જન્મમાં તેને મુક્તિનો અધિકાર થયો તે જન્મ
અને મુક્તિની વચ્ચેમાં કોઈ અન્ય જન્મ પણ થાય છે કે નહિ? એના
ઉત્તરરૂપ ઉક્ત સૂત્ર છે. યદિ ઉક્ત આશયને આ સૂત્ર વર્ણન કરતું
હોત તો “યાવદધિકારમ્” એ પદનો શું અર્થ થાત? એનો અર્થ એ
છે કે જ્યાં મુખી અધિકાર છે ત્યાં મુખી. તો પછી એનો અર્થ
સ્વામિ શંકરાચાર્યના મતનો કેમ થઈ શકે. જો એમ કહિયે કે જ્યાં
મુખી મુક્તિનો અધિકાર છે ત્યાં મુખી જન્મ પામે છે તો એ વાત
મર્વાંથા ઉન્મત્તપ્રલાપની પેઠે અસંગત થાય છે જો એમ કહિયે કે
આ ઠેકાણે તો મુક્તિના અધિકારિઓનાં વિષયમાં કેહેવાયું છે પણ
કોઈ મુક્તિના વિષયમાં નથી તો પણ યાવદધિકારનો અર્થ તો પાછો
એમજ થાય છે કે જ્યાં મુખી અધિકાર છે ત્યાંમુખી તે જન્મ પામે
છે. જો એવોજ અભિપ્રાય સૂત્રકારનો હોત તો સૂત્રમાં જન્મ પદ
હોત પરંતુ અવસ્થિતિ પદ નહિ હોત !! અર્થાત્ એવું હોત કે
“યાવદધિકારંજન્માધિકારિકાણામ્” એટલે કે જ્યાંમુખી તેનો જન્મ
પામવાનો અધિકાર છે ત્યાં મુખી તેનો જન્મ થયા કરે છે. બીજી
મુક્તિ એ છે કે જ્યારે એના પૂર્વ સૂત્રમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીના
ભાષ્યમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે મુક્ત પુરૂષના જ્ઞાનથી કર્મનો જય
થઈ જાય છે તો પછી કોઈ કર્મજ શેષ રહેતું નથી કે જેથી તે

જન્મ પામી શકે; તો પછી એ વાતની ચિન્તાજ શામાટે બેઠયે કે મુક્ત પુરુષનો મુક્તિની મધ્યમાં જન્મ થાય છે કે નહિ? અને જે સ્વામી શંકગચાર્યજીએ એનો એવો અર્થ કર્યો છે કે દક્ષ, નારદ, વ્યાસાદિ જેઓ સંસારની ભલાઈ કરવાને માટે પોત પોતાના અધિકારો પર નિયત કરાયા છે—અર્થાત્ મોટી મોટી પદ્વી પર નિયત થયા છે—તેમની જ્ઞાનથી તત્કાલ મુક્તિ થતી નથી કિંતુ તેમના તો અનંત જન્મ થયા કરે છે, એ અર્થને માટે યાવદાધિકારમ આ શબ્દ આપ્યો છે. તો એનો ઉત્તર એ છે કે જ્યારે તેઓના જ્ઞાનનો એટલો મંદ પ્રભાવ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં છતાં પણ તે લોકો બંધનમાં ફસી રહ્યા તો એના કરતાં તો મુક્તિનું મુખ લોગવીને પછી પોત પોતાના અધિકારો પર આવી બાય, તો એમાં શું ક્ષતિ હતી? પરંતુ સત્ય વાત તો એ છે કે અર્થવાદથી મુક્તિનું નિત્યત્વજ નિરૂપણ કર્યા જવું! પછી સ્ફાપ તો તેમાં મેંકડો અનર્થ માનવા પડે તેની હરકત નહિ. ભલે કોઈ કેટલોએ ફેરફાર કેમ ન કરે પરંતુ “યાવદાધિકાર-મર્શ્યતિરાધિકારિકાણામ્” એ સૂત્ર તો સ્પષ્ટ મુક્તિથી પુનરાવૃત્તિનું મંડનજ કરે છે. ૩૨

સંગતિ—હવે એના પછી અક્ષરના ગુણોપસંહારનો ઉપક્રમ કહેવાય છે. એમાં પૂર્વપક્ષ એ છે કે “આધ્યાનાયપ્રયોજનામાવાત્” શ્રુ ૩ ॥ ૩ ॥ ૧૪ ॥ ઇત્યાદિમાં બુદ્ધિ આદિને પર હોવાનું ધ્યાનમાં કાંઈ પ્રયોજન નથી, એટલા માટે તેનું શાખાન્તરોમાં ઉપમંહારનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી; એ પ્રમાણે અક્ષર ઉપાસકોના અસ્થુલ, અનણુ આદિ ગુણોનો અન્યમાં ઉપમંહાર કરવો બાંધયે કે નહિ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.—

અક્ષરધિયાન્ત્વવરોધઃ સામાન્યતદ્ભાવાભ્યા
મૌપસદવત્ તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦—અક્ષરધિયામ્ ॥ તુ ॥ અવરોધઃ ॥ સામાન્યતદ્ભાવા-
ભ્યામ્ ॥ ઔપસદવત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“અક્ષરધિયામ્” એટલે અક્ષરની ઉપાસના કરવાવા-

જાઓની ઉપાસનામા જે અક્ષરના ગુણ વર્ણન કર્યા છે તેનો અન્ય શાખાઓમા પણ ઉપસહાર કરી લેવો “સામાન્યતદ્માવાખ્યામ્” પરમાત્માના સાકારરૂપનો નિષેધ અને તેના સન્નિવિદાનદાદિ ગુણોનો ઔપસદની સમાન જ્યા જ્યા અક્ષરનું વર્ણન છે ત્યા ત્યા ઉપસહાર કરી લેવો જમદગ્નિયાગમા પુરોહસ આપવાવાળા મત્રોની ઔપસદ સજ્ઞા છે અર્થાત્ તે મત્રોનું અન્યથું કર્તૃક પુરોહસ આપવામા પણ પ્રયોજન છે અને ઉદ્દગાતાના કર્મમા પણ પ્રયોજન છે જે પ્રકારે વૈદિક મત્રમા સ્વસ્તિ વાચનાદિ મત્રોનું પ્રાય સર્વ વૈદિક ઝમોમા પ્રયોજન છે, તેજ પ્રમાણે “एतद्वैतदक्षरगार्गिब्राह्मणा अभि-
वदन्त्यस्त्रूलमनष्वहस्यमदीर्घमलोहेतमस्नेहम्” વૃં ૩ ॥ ૮ ॥ ૮ ॥
ઈત્યાદિ પરમાત્માના સ્વરૂપ નિર્ણાયક વાક્યોનો પરમાત્માના સ્વરૂપમા સર્વ શાખાઓમા ઉપયોગ છે, જેમકે કેનોપનિપદ્મા રૂપકાલકારથી યક્ષનું વર્ણન છે, ઈત્યાદિ સ્થલોમા જ્યારે એવો સદેહ થાય છે કે ત્યા નિગકારનું વર્ણન છે કે સાકારનું ? એના સ્થલોમા અક્ષર નિર્ણાયક વાક્યોનો ઉપસહાર થાય છે એના અભિપ્રાયથી ઉક્ત સૂત્ર છે ૩૩

સંગતિ—એ પ્રમાણે નિખિલ વસ્તુઓના વિશેષથી નિર્ગત અને ઇયત્તારહિત જે અક્ષર બ્રહ્મ છે તેના નિરૂપણ પછી એવી શકા થાય છે કે જીવપણુ નિરાકાર છે તો તે પણ ઇયત્તા રહિત કેમ નહિ ? ઉત્તર—

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ २१ छन्द
ॐ धि२२
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

પદ૦—इयत् ॥ आमननात् ॥

અર્થ—“इयत्” જીવની ઇયત્તા છે “आमननात्” કથનકૃ વાથી એમ જણાય છે કે જીનાત્મા પરિચિત્ત છે જેમકે—“एषोऽणु रात्माचेत्सावेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चयासमवेश” મુળં ૩ ॥ ૮ ॥

તે જીવાત્મા અણુ છે, જેમા પાચ પ્રકારના પ્રાણુ સ્થિર છે, એથી જણાય છે કે જીવ પરિચિત્ત છે ૩૪

મગતિ—જેવી રીતે જડ પદાર્થોની અદર પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે તેા શુ એ પ્રમાણે જીવની અદર પણ પરમાત્મા વ્યાપક છે ? ઉત્તર—

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥

અન્તરાભૂતગ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—અન્તરા ॥ભૂતગ્રામવત્ ॥ સ્વાત્મનઃ ॥

અર્થ—“અન્તરા” જીવની અદર પણ પરમાત્મા વ્યાપક છે “ભૂતગ્રામવત્” જેવી રીતે અન્ય ભૂતોના સમુદાયમા છે તેમ, જેમકે—
एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा॥ શ્લ૦ ૬ ॥૧૧ ॥
ઇત્યાદિ વાક્યોમા સર્વ ભૂતોની અદર પરમાત્મા નિરૂપણુ કર્યા છે ૩૫

સગતિ—જ્યાંદે નિરાકાર જીવની અદર પરમાત્મા તમે માને છો તેા પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે સ્થાનમા જીવની અદર પરમાત્મા છે અર્થાત્ જેટલા મ્થાનમા પરમાત્મા વ્યાપ્ત છે તેટલા સ્થાનમા જીવ છે કે નહિ ? જો છે તેમા પરમાત્મા વ્યાપક ન થાય ! જો નથી તેા પરમાત્મા સર્વવ્યાપક નહિ રહ્યા ॥ એ અભિપ્રાયથી અર્ધ સૂત્રમા પૂર્વપક્ષ ઠગીને પછી અર્ધ સૂત્રથી ઉત્તર આપે છે—

अन्यथाभेदानुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

પદ૦—અન્યથા ॥ભેદાનુપપત્તિઃ ॥ ઈતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉપદેશાન્તરવત્

અર્થ—યદિ જેટલા દેશમા પરમાત્મા વ્યાપ્ત છે તેટલા દેશમા જીવ જો ન હોય તેા જીવ મહિદ્ર અને વિકારી થયો, અને જો એમ કહીએ કે જે દેશ પરમાત્માની સત્તાથી વ્યાપ્ત છે તે દેશ તે પ્રકારે

જીવની સત્તાથી વ્યાપ્ત છે તો એ કથનથી જીવ ઇશ્વરનો ભેદ રહેતો નથી. એ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે “અન્યથામેદાનુપપત્તિઃ”-હવે સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે “ઇતિચેન્ન” એ એમ કહેા તો ઠીક નહિ. “ઉપ-દેશાન્તરવત્” એટલે જે પ્રકારે “તદન્તરસ્યસર્વસ્યતદ્ સર્વસ્યાસ્યજ્ઞા-દ્યતઃ યજ્ઞ૦ ૪૦ ॥ ૫ ॥ માં એવું કહ્યું છે કે તે પરમાત્મા સર્વની અંદર છે અને બહાર પણ છે. એ ઉપદેશથી પૂર્વોક્ત દ્વોષ આવી શકતો નથી-અર્થાત્ સૂક્ષ્મ હોવાથી જાને નિરાકાર પદાર્થ એક સ્થા-નમાં રહી શકે છે, પરંતુ કાઈ વિરોધ આવતો નથી. એક સ્થાનમાં ન રહેવાનો વિરોધ તો સાવચવ પદાર્થોમાં આવી શકે છે એટલા માટે આ ઠેકાણે દ્વોષ નથી. ૩૬

સંગતિ—નનુ યદિ જીવ અને ઇશ્વર ભિન્ન ભિન્ન છે તો તેના એકત્વનો ઉપદેશ ઉપનિષદોમાં કેમ જણાય છે? જેમકે “અઘંવા-ત્વમસિ ભગવોદેવતે ત્વંદા અહમસ્મિ હે દેવતે! હું તું છે અને તું હું છું. એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

૨૩ વ્યતિહારો
ધિકરણ.

વ્યતિહારો વિશિષ્ણન્તિ હીતરવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—વ્યતિહારઃ ॥ વિશિષ્ણન્તિ ॥ હિ ॥ ઇતરવત્ ॥

અર્થ—“વ્યતિહારઃ” એટલે હું તું છે અને તું હું છું એવો વ્યત્યય “વિશિષ્ણન્તિ” નામ વિશેષ્ય વિશેષણના અભિપ્રાયથી છે. “ઇતરવત્” લોકમાં જેમ એવું કહેવાય છે કે તે હુંજ છું અર્થાત્ મને તેનું સ્વરૂપજ સમજો. ઉક્ત અભેદના અભિપ્રાયથી હું તું અને તું હું ઇત્યાદિ વચન છે. પ્રાણાધિકરણમાં એ ભેદાભેદના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણન કરી આવ્યા છીએ એ માટે આ ઠેકાણે વિસ્તા-રની આવશ્યકતા નથી. ૩૭

સંગતિ—નનુ તદ્વેદેવતદાસ સત્યમેવ સયોદૈતં મહદ્યક્ષંપ્રથમજં વેદ સત્યં બ્રહ્મ ” વૃ૦ ૫ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું વિધાન છે કે કોઈ દેવ : વિશેષ : ? ઉ-૨—

૨૪ અત્યાધિ
ધિકરણ.

સૈવહિસત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

પદ૦—સા ॥ એવ ॥ હિ ॥ સત્યાદયઃ ॥

અર્થ—“સાએવ” એટલે આ ઠેકાણે પ્રહ્લવિધાનુજ વિધાન છે. “સત્યાદયઃ” અત્યઆદિ શુભ એ વાતના નિશ્ચય કરનાર છે. ૩૮

સંગતિ—નનુ—“એપઆત્માઅપહતપાપ્માવિજરો વિમૃત્યુર્વિશો-
કોવિજિયત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ” છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૫
“સવાએપમહાનજઆત્માયોઽયંવિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ યએપોઽન્તર્હદયઆ-
કાશસ્તસ્મિંશેતેસર્વસ્યર્વશી” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ એ વાક્યોમાં એ
અદેહ હૃતો કે જે છાંદોઅથવા વાક્યમાં પરમાત્માને અપહતપાપ્મા
અને સત્યકામાદિ શુભોથી વર્ણન કર્યા છે તે ઉક્ત શુભોનો બૃહદા-
રણ્યકમાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ કે નહિ? એ સદેહની નિવૃત્તિને
માટે આ સૂત્ર કેહેવાય છે—

૨૫ કામાધિ
ધિકરણ.

કામાદીતરત્રત્રચાયતનાદિભ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—કામાદિ ॥ ઇતરત્ર ॥ તત્ર ॥ ચ ॥ આયતનાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—“કામાદિ” એટલે સત્ય કામાદિ શુભોનો. “ઇતરત્ર”
નામ બૃહદારણ્યકમાં પણ ઉપસંહાર કરી લેવો. “તત્ર” તે ઠેકાણે
“આયતનાદિભ્યઃ” અને શાખાઓમાં તેનું હૃદયસ્થાન હોવું, ધૃત્વર
હોવું અને લોકોની મર્યાદાને માટે સેતુ હોવું એવા સર્વ શુભ સમાન
બ્રહ્માયથી અને શાખાઓમાં પ્રહ્લાનાજ શુભ વર્ણન કરેલા છે. ૩૯

સંગતિ—નનુ “એપઆત્મા અપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશો-
કોવિજિયત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ ॥ સર્વસ્યર્વશી સર્વસ્યે-

જ્ઞાનઃ ॥ સર્વેશ્વરણપ્રભૂતાધિપતિરેપ્રભૂતપાલઃ” ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે પરમાત્માના ગુણ કથન કર્યા છે તે ગુણ તેના કેમ કરી થઈ શકે ? કેમકે તે તો નિર્વિશેષ છે ? એ માટે તે સર્વ ગુણો તેના કલ્પિત છે પરંતુ તાત્વિક નથી. એ અભિપ્રાયને દૂર કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—

૨૬ આદરા
ધિકરણ.

આદરાદલોપઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—આદરાત્ ॥ અલોપઃ ॥

અર્થ—જ્યારે ઉપનિષદ મહા આદરથી પરમાત્માના અપહુત પામ્યાદિ ગુણ કહે છે તો પછી “અલોપઃ” કલ્પિત હોવાથી તે ગુણોનો ક્ષોષ થઈ શકતો નથી. સ્વામિ સમાનુભવાચાર્યજી એ વિષયમાં એવું લખે છે કે—“નચમાતાપિતૃસહસ્રેભ્યોઽપિવાત્સલ્યપરંશાસ્ત્ર-મતારંકવદપારમાર્થિકાન્ નિરસનીયાન્ ગુણાન્ પ્રમાણાન્તરાપ્રતિપન્ના-નાદરેણોપદિશ્યસંસારચક્ર પરિવર્તનેન પૂર્વમેવંબ્રમ્યમાણાન્ મુમુક્ષુન્ ભૂયોઽપિબ્રમયિતુમલમ્” ॥ શ્રીમાપ્ય પૃષ્ઠ ૧૯૩૫ ॥ અર્થ—માતા પિતાનાં પ્રેમથી હૃદયરોગણા અધિક પ્રેમકરવાવાળા, શાસ્ત્રવંચકોની સમાન જુઠા ગુણોના ઉપદેશ કરીને સંસાર ચક્રથી પેહેલાંજ ઘણું બુદ્ધિશાળીઓને પ્રેમથી બુલાવવાને માટે કદાપિ ચત્ન કરતા નથી. આ ઠેકાણે શ્રીભાષ્યાચાર્યજીએ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું કે શાસ્ત્ર માયાવાદિયોના મતની કલ્પિત વાતોનો ઉપદેશ કરતું નથી કિંતુ તાત્વિક વાતોનો ઉપદેશ કરે છે. ૪૦

ઉપસ્થિતેજ્ઞસ્તદ્વચનાત્ ॥૪૧॥

પદ૦—ઉપસ્થિતે ॥ અતઃ ॥ તદ્વચનાત્ ॥

અર્થ—“ઉપસ્થિતે” નામ પ્રદાની પ્રાપ્તિ થયા પછી “અતઃ” માટે “

“બ્રહ્મૈવમનુ બ્રહ્માપ્યેતિ” બૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ અને “બ્રહ્મવિદાપ્નો
તિપરમ્” તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “અપઃ સમ્પ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્સમુત્પા
યપરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેનરૂપેણાભિવમ્પદ્યતે” છાં૦ ૮ ॥ ૨૨ ॥ ૩ ॥
અર્થ—૧ તે બ્રહ્મના ગુણોને પામીને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરે છે. ૨
બ્રહ્મવેદના પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ તે જીવાત્મા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇને
સ્વસ્વરૂપથી સ્થિર થાય છે. ઇત્યાદિ વચનો ત્યારેજ સફળ થાય છે
કે ત્યારે બ્રહ્મના ગુણો યથાર્થ માનવામાં આવે. ૪૧

સંગતિ—“ઓમિત્યેતક્ષરમુદ્ગીથમુપાસીત” છાં૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥
એ ઉપાસનામાં વારંવાર ધ્યાનરૂપ પ્રત્યયાવૃત્તિ નથી કે બ્રહ્મધ્યાન-
વત્ પ્રત્યયાવૃત્તિ છે? ઉત્તર—

તન્નિર્ધારણાનિયમસ્તદ્દષ્ટેઃ પૃથક્વાપ્રતિવ-
ન્ધઃ ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદ૦—તન્નિર્ધારણાનિયમઃ ॥ તદ્દષ્ટેઃ ॥ પૃથક્ ॥ વા ॥ અપ્રતિ-
વન્ધઃ ॥ ફલમ્ ॥

અર્થ—“તન્નિર્ધારણાનિયમઃ” ઉક્ત ઉદ્ગીથ ઉપાસનામાં મનો-
વ્યાપારનો નિયમ નથી-અર્થાત્ વારંવાર કર્તવ્ય છે. “તદ્દષ્ટેઃ”
એટલે “આત્માવારેદષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પરમાત્માનું વારંવાર
ધ્યાન જણાવ્યાથી “પૃથક્વાપ્રતિવન્ધ-ફલમ્” એટલે બ્રહ્મોપાસનાના
કર્મથી ભિન્ન ફલ છે અર્થાત્ તેનું કર્મકાંડની સમાન અભ્યુદયજ
કેવળ ફલ નથી. ૪૨

પ્રદાનવદેવતદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદ૦—પ્રદાનવત્ ॥ એવ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“પ્રદાનવદેવ” યજ્ઞમાં હુતદ્રવ્ય નાંખવાની પેઠેજ બ્રહ્મ-

ધ્યાન પુનઃપુનઃ કર્તાવ્ય છે, એ પ્રમાણે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે. ૪૩

સંગતિ — કોઈ ઠેકાણે ઉપનિષદોમાં ઉદ્ગીથોપાસના છે, કોઈ ઠેકાણે પ્રાણોપાસના છે અને કોઈ ઠેકાણે વાયુની ઉપાસના છે. ઇત્યાદિ સર્વ ઉપાસના પ્રદ્વપરત્વે કેમ લાપન થઈ શકે? ઉત્તર—

++++++
 ૨૮ લિંગમૂય
 સ્વાધિકરણ
 ++++++

લિંગમૂયસ્ત્વાત્તદ્વિલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

પદ૦—લિંગમૂયસ્ત્વાત્ ॥ તત્ ॥ હિ ॥ વલીયઃ ॥ તત્ ॥ અપિ ॥

અર્થ — “લિંગમૂયસ્ત્વાત્” પ્રદ્વના અધિક લિંગ જણાયાથી ઉક્ત સર્વ ઉપાસના “તદ્વિ” પ્રદ્વનું જ કથન કરે છે. “વલીયસ્તદપિ” કેમકે તે લિંગ મહાન્ બલિષ્ઠ છે. ૪૪

સંગતિ — નનુ તે ઉપાસનાઓમાં તો અનેક પ્રકારના વિકલ્પ જણાય છે? અર્થાત્ કોઈ ઠેકાણે મનની, કોઈ ઠેકાણે જલની, કોઈ ઠેકાણે પ્રાણની ઉપાસના ઇત્યાદિ. તોપણ એક પ્રદ્વની ઉપાસના કેવી રીતે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્સ્યાત્ક્રિયામાનસવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદ૦—પૂર્વવિકલ્પઃ ॥ પ્રકરણાત્ ॥ સ્યાત્ ॥ ક્રિયા ॥ માનસવત્ ॥

અર્થ — “પૂર્વવિકલ્પ.” પૂર્વના સર્વ વિકલ્પ પ્રકરણથી ઠીક થઈ જાય છે, “ક્રિયામાનસવત્” જે પ્રમાણે “મનસૈવેદમાત્રવ્યંનેહનાનાસ્તિકિઞ્ચન” કઠ૦ ૪ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સર્વ લિંગ લિંગ ઉપાસ્યોની ઉપાસનાનો નિષેધ કરીને એક પ્રદ્વજ માનસી વૃત્તિથી આમન્ય કથન કર્યા છે. ૪૫

અતિદેશાન્ન ॥ ૪૬ ॥

પદ૦—અતિદેશાન્ન ॥ ચ ॥

અર્થ — અતિદેશથી પણ તેજ પ્રહ્નમાં તાત્પર્ય છે. જેમકે કડ૦ ૪ ॥ ૬ ॥ માં એમ લખ્યું છે કે જેનાથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય થાય છે તે પ્રહ્ન છે, તેને સર્વ દેવતા અર્પિત છે અર્થાત્ તેનો આગ્રય કરીને રહેલા છે, તેને કોઈ અતિક્રમણ કરી શકતું નથી તે એ પ્રહ્ન છે. ૪૬

વિદ્યૈવતુ નિર્ધારણાન્ન ॥ ૪૭ ॥

પદ૦—વિદ્યા ॥ એવ ॥ તુ ॥ નિર્ધારણાન્ન ॥

અર્થ — વિદ્યાથીજ તેનો નિશ્ચય થાય છે જેમકે “વેદાહમેતં પ્રુરૂપં” યજુ૦ ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ અને “યદેવવિદ્યા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવવીર્યવત્તરં મયતિ” છાં૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૦ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં વિદ્યાથીજ તે પરમાત્માની, પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરેલો છે. ૪૭

દર્શનાન્ન ॥ ૪૮ ॥

પદ૦—દર્શનાન્ન ॥ ચ ॥

અર્થ — એજ વાત ઉપનિષદોમાં દેખાય છે કે તે એકની ઉપાસનાથીજ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે “યદેવેહતદમુત્ર યદમુત્રત-
તન્વિદમૃત્યોઃ સમૃત્પુમામોતિ ય ઇહનાનેવપશ્યતિ” કઠ૦ ૪ ॥ ૧૦ ॥ જે આ ઠેકાણે છે તેજ પરલોકમાં છે અને જે પરલોકમાં છે તેજ આ ઠેકાણે છે અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વાનુગત એક છે. ૪૮

સંગતિ—કોઈ કોઈ એવું લિંગ પણ જણાય છે કે જે ઠેકાણે જડ વાયુ આદિ પદાર્થોને પણ ઉપાસ્ય દેવ સમજાવ્યા છે તો એથી તમારા એક પ્રહ્નની ઉપાસનાનો બાધ આવે છે ? ઉત્તર—

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાચ્ચનવાધઃ ॥ ૪૯ ॥

પદ૦—શ્રુત્યાદિવલીયત્ત્વાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ વાધઃ ॥

અર્થ — શ્રુતિ આદિઓ બલવાન હોવાથી વાધ આવતો નથી.
(આ ઠેકાણે આદિપદ વડે સ્મૃતિઓનું પણ અહણ કરવું) ૪૯

અનુવન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્દૃષ્ટશ્વતદુક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—અનુવન્ધાદિભ્યઃ ॥ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્ ॥ દૃષ્ટઃ ॥ ચ ॥

તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ — “અનુવન્ધાદિભ્યઃ” નામ નિરાકારપણાથીજ તેની ઉપાસના કથન કરી છે માટે એક પાક્ષની ઉપાસનાનો વાધ આવતો નથી, કેમકે “પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્” “તમેવધીરોવિજ્ઞાયપ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણ.” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સર્વ અનાત્મ વસ્તુઓથી પૃથક કરીને પરમાત્માનું હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન કહ્યું છે. ૫૦

સંગતિ — ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એવી કથાઓ આવે છે કે જે કથાઓથી જણાય છે કે મૃત્યુ લોક આદિ દેવતાઓના લોક વિશેષ છે. ? ઉત્તર—

નસામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેર્મૃત્યુવન્નાહિલોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદ૦—ન ॥ સામાન્યાત્ ॥ અપિ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥ મૃત્યુવત્ ॥

ન ॥ હિ ॥ લોકાપત્તિઃ ॥

અર્થ — “ન” એવી વાત નથી કારણકે “સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધે.” એટલે ઉક્ત કથાઓમાં રૂપકાલંકારથી ઉક્ત દેવોની ઉપલબ્ધિ કથન કરી છે. “મૃત્યુવન્નાહિલોકાપત્તિઃ” એટલે મરીને કોઈ લોકાન્તરમાં જવાની કથા તે નચિકેતાની વાતમાં નથી. ૫૧

પરેણચશબ્દસ્યતાદ્વિધ્યંભૂયસ્ત્વાત્વનુવન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

પદ૦—પરેણ ॥ ચ ॥ શબ્દસ્ય ॥ તાદ્વિધ્યમ્ ॥ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥
તુ ॥ અનુવન્ધઃ ॥

અર્થ—“પરેણ” પરમાત્માની સાથે “શબ્દસ્ય” ઉક્ત શબ્દ-
પ્રમાણનો સંબંધ હોવાથી મોટી આખ્યાયિકા બાંધી છે અર્થાત્
મૃત્યુલોકની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરીને ઉક્ત કથામાં પરમાત્માની સાથે
જીવનો સંબંધ દેખાડ્યો છે. પર

સંગતિ—જે સ્થલોમાં એમ લખ્યું છે છે કે “ત્વંવાઽહમસ્મિ
ભગવોદેવતેઽહંવાત્મમસિ” “एवमेवैव सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्पायपरज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिपद्यते” ઇત્યાદિ સ્થ-
લોમાં જીવનું જીવરૂપે ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તો પછી કેમ કહી
શકાય કે સર્વત્ર પરમાત્માજ ઉપાસ્ય છે ? એ આશયને સૂત્રકાર આ
સૂત્રમાં અંધન કરીને ઉત્તર સૂત્રમાં ઉત્તર આપશે—

++++++
૩૦ આત્મા-
ધિકરણ.
++++++

एकआत्मनः शरीरेभावात् ॥ ५३ ॥

પદ૦—एके ॥ आत्मनः शरीरे ॥ भावात् ॥

અર્થ—“एके” કેટલાએક લોકે “आत्मानः शरीरेभावात्” શરી-
રમાં આત્માનો સદ્ભાવ હોવાથી જીવાત્માનીજ ઉપાસના કરવી યોગ્ય
છે એમ કહે છે. ઉત્તર—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

પદ૦—व्यतिरेकः॥ तद्भावाभावित्वात्॥ना॥तु॥ उपलब्धिवत्॥

અર્થ—“व्यतिरेकः” સંસારી આત્માથી તે આત્મા ભિન્ન છે
કે જેને અપહૃતપાખાદિ ધર્મોથી ઉપાસ્ય તરીકે કંઈ કંઈ છે.

“તદ્ભાવામાવિત્વાત્” પ્રદ્ધના જે ભાવ, અપહુતપાખ્યાદિ ધર્મ તે વાળો ન હોવાથી. “નતૂપલબ્ધિવત્” જે પ્રકારે પ્રદ્ધની ઉપલબ્ધિ કથન કરી છે તે પ્રકારે તે મુક્ત જીવનું કથન કર્યું નથી. અર્થાત્ “સ્વેન-
 દ્વેષેનામિનિદ્યયતે સત્તમઃ પુરુષઃ” શ્રુ ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ તે જીવ તે
 પરમાત્માના અપહુત પાખ્યાદિ ધર્મોનું ધારણ કરીને ઉત્તમ પુરુષ
 થાય છે. તે ઉત્તમની પ્રદ્ધની સમાન ઉપલબ્ધિ કોઈ પણ જગ્યાએ
 કહી નથી. એ આશયનું સૂત્રકાર વર્ણન કરે છે. સ્વામિશંકરાચાર્ય-
 જીના મતમાં એ સૂત્ર દેહમાત્ર આત્મા માનવાવાળા ચાર્વાકીના મતનું
 ખંડન કરે છે. ઉક્ત સ્વામિજી જાને સૂત્રોના ભાષ્યમાં એમ લખે છે
 કે એ સૂત્રોમાં દેહથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે અને
 આત્માનું અસ્તિત્વ “નત્માશ્રુતેનિત્યત્વાજ્ઞનામ્ય” બ્ર ૦ સૂ ૨ ॥ ૩ ॥
 ૧૭ ॥ માં સ્વામીજી સિદ્ધ કરી આવ્યા છે. અને ત્યાં એમ પણ લખી
 આવ્યા છે કે આત્માની ઉત્પત્તિ કોઈ ઠેકાણે શ્રવણ કરી નથી વળી
 જીવાત્માનું કાંઈએક ઉપનિષદોની પ્રતીકોથી નિત્યત્વ અને શરીર
 વ્યતિરિક્તત્વ નિદ્ધ કરી આવ્યા છે અને તેમાં એમ પણ લખી
 આવ્યા છે કે—“તત્સમૃવાતદેવાનુપ્રાવિશત્” તૈ ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ
 વાક્યોમાં જીવાત્મા અનાદિ સિદ્ધ છે. તો પછી આ ઠેકાણે વળી પિષ્ટ
 પેષણની શી જરૂર હતી !! જો એમ કહો કે તે આત્માધિકરણમાં
 જીવાત્માને ઉત્પત્તિ શૂન્ય અનાદિ અનંત નિદ્ધ કર્યો છે, અને આ
 ઠેકાણે શરીરથી ભિન્ન કહ્યો છે. તો શું અનાદિ અનંત સિદ્ધ કરવાથી
 શરીરથી ભેદ સિદ્ધ નથી થતો ? અમારા વિચારમાં તો આ ઠેકાણે
 સ્વામિજીનું ભાષ્ય પુનરુક્ત છે; અન્યથા આત્માધિકરણમાં આત્માની
 ઉત્પત્તિનો નિષેધ, પ્રયોજનવત્તાધિકરણમાં આત્માની ઉત્પત્તિનો
 નિષેધ, આરંભણાધિકરણમાં આત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ, વાક્યાન્વ-
 યાધિકરણમાં “અવસ્થિતરિતિ કાશટત્તનઃ” બ્ર ૦ સૂ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥
 માં જીવાત્માનો પ્રદ્ધરૂપે પ્રવેશ અને “તત્સમૃવાતદેવાનુપ્રાવિશત્”
 તૈ ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ અને વળી “અનેનજીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નાદ્રુદે
 વ્યાકરવાણિ” છાં ૦ ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ “સર્પદ્વિપ્રવિષ્ટઆનલાગ્રેભ્ય” શ્રુ
 ૧ ॥ ૪ ॥ ૭ ॥ “નજાયતે પ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્” કડ ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥
 “ન જીવોપ્રિયતે” છાં ૦ ૬ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ હલ્લરો વાક્ય સ્વા-

મીજીએ જીવાત્માના અનાદિ અનન્ત હોવામાં લાખ્યાં છે પછી પાછી શું વળી તેમા ન્યૂનતા રહી કે જેને માટે સૂત્રકાર આ ઠેકાણે શરીરથી ભિન્ન જીવાત્માને સિદ્ધ કરે !! સૂત્રકાર તો સૂચના માત્ર આપે છે પછી એવા વિષયને વારંવાર પિષ્ટપેષણની શી આવશ્યકતા હતી ? અસ્તુ !! આ ઠેકાણે સ્વામિજીનું લાખ્ય શરીરથી ભિન્ન જીવાત્માના અસ્તિત્વમાંજ રહેા; એનાથી વૈદિક દ્વૈતની શું ક્ષતિ છે ? કાંઈ નથી. મોટી હાની તો આ ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની છે કે જે સૂત્રકારે માયાવાદીઓનાં અદ્વૈતવાદની કિંચિન્માત્ર પણ અપેક્ષા ન રાખતાં જીવને શરીરથી જુદો જણાવ્યો. !!! અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપથી પ્રવિષ્ટ જીવાત્માનો શરીરથી ભેદ છે તેમાંજ સતોષ ન પામતાં દ્વૈતવાદિયોની પેઠે જુદું સૂત્ર રચ્યું કે જીવાત્મા શરીરથી ભિન્ન છે અને મોટી પ્રાદ્યુક્તિની માથે એમ સિદ્ધ કર્યું કે જડ શરીર કોઈપણ વખતે ચેતન થઈ શકતું નથી, જેને ઉક્તા સ્વામિજી બ્ર૦ સુ૦ રા|| ૧ || ૧૪|| માં સૂત્રના લાખ્યમા સર્વ ચિદચિદ વસ્તુઓને બ્રહ્મજ સિદ્ધ કરી આપ્યા છે. આટલે મુઘી એક આત્માની ઉપાસનાનો પ્રમંગ સમાપ્ત થયો. હવે પૂર્વ પ્રકૃત કર્મકાંડના ગુણોપસહારનું અનુવર્તન કેહેવાય છે ૫૪

અગાવજ્ઞા
અગાવજ્ઞા
અગાવજ્ઞા

અગાવજ્ઞાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥ ૫૫

પદ૦—અગાવજ્ઞાઃ ॥તુ ॥ન ॥ શાસ્ત્રાસુ ॥હિ ॥ પ્રતિવેદમ્ ॥

અર્થ—“અગાવજ્ઞાઃ” એટલે ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં જે ઉદ્ગીથોપાસના છે તેનો સર્વ શાખાઓમા ઉપમંહાર નથી, કિંતુ તે તો સર્વ શાખાઓમાં તુલ્ય છે ૫૫

મંગલિ—જ્યારે ઉદ્ગીથોપાસના મર્વ શાખાઓમાં સમાન છે તો પુનરુક્તિ દોષ આવે છે ? ઉત્તર—

મન્ત્રાદિવદ્વાઽવિરોધઃ ॥ ૫૬ ॥

પદ૦—મન્ત્રાદિવત્ ॥ વા ॥ અવિરોધ ॥

અર્થ—મન્ત્રાદિની સમાન અવિરોધ છે અર્થાત્ જે પ્રકારે વેદિક મન્ત્ર ઋકયજુ મામમા સમાન દેખાય છે, તેમા કોઈપણ વિરોધ નથી, તેજ પ્રમાણે ઉદ્ગીથોપાસનામાં પણ વિરોધ નથી—અર્થાત્ અમુક અમુક મન્ત્રો અમુક સ્થલોમા અમુક અર્થને માટે અપેક્ષિત હોય છે, એ પ્રકારે ઉદ્ગીથ પણ અન્ય શાખાઓમા અપેક્ષિત છે ૫૬

સંગતિ—નતુ છાદોઽયમા નારદ અને સનત્કુમારના સવાદમા મન, સકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ ઉપાસ્ય કહી છે તો ત્યાં કોને ઉપાસ્ય સમજવી? ઉત્તર—

++++++
૩૨ ભૂમન્યાય
રનાધિકરણ
++++++

ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્જ્યાયસ્ત્વં તથાહિ
દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

પદ૦—ભૂમ્નઃ ॥ક્રતુવત્ ॥ જ્યાયસ્ત્વં ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—ભૂમા એટલે જે પરમાત્મા સર્વોપરિ છે તેજ ક્રતુની મમાન સર્વથી મોટો છે. અર્થાત્ જેવી રીતે ક્રતુ યજ્ઞમા દર્શપૌણ્ય માસ પ્રભૃતિ આવી જાય છે એજ પ્રમાણે ‘ભૂમા’ એટલે બ્રહ્મા સર્વ આવી જાય છે, તો તેનીજ ઉપાસના સર્વોપરિ છે ૫૭

સંગતિ—ઉપનિષદોમા અનન્તવેદ્ય અર્થાત્ બાહ્યવાયોગ્ય પદાર્થ કથન કયાં છે તે સર્વનો સમુચ્ચય ઇદ્ર છે વા વિકલ્પ? ઉત્તર—

++++++
૩૩ શબ્દાદિ
ભેદાધિકરણ
++++++

નાનાશબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદ૦—નાના ॥ શબ્દાદિભેદાત્ ॥

અર્થ—‘નાના’ એટલે તેનું નાનાપણ ઇદ્ર પરતુ સમુચ્ચય નથી “શબ્દાદિભેદાત્” નામ શબ્દાદિકોનો ભેદ જણાયાથી ૫૮

૩૪ વિકલ્પા
ધિકરણ.

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદ૦—વિકલ્પઃ ॥ અવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥

અર્થ—વિકલ્પજ ઇષ્ટ છે કારણકે “અવિશિષ્ટફલત્વાત્” એટલે કે તુલ્ય ફલ હોવાથી. વળી એમાં બીજો હેતુ એ છે કે—“મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” છાં૦ ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ “કંઘ્રહ્ય સંઘ્રહ્ય” છાં૦ ૪ ॥ ૧૦ ॥ ૬ ॥ “સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ” છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોથી પ્રતિપાદિત પરમાત્માના અનંત શુણોનો સમુચ્ચય નથી; અર્થાત્ પરમાત્માના અનંત લાવોથી તેનાં સામર્થ્યને વર્ણન કરવાવાળા તેમાં અનંત શુણ છે માયાવાદિયોની સમાપ્તિ સર્વ શુણ મટાડીને એક અસ્તિ માત્રજ પ્રજ્ઞ નથી કિન્તુ અનવધિકાતિશય અમંજયેય કલ્યાણ શુણોનો ભંડાર પ્રજ્ઞ છે. ૫૯

૩૫ કામ્યા
ધિકરણ.

કામ્યાસ્તુયથાકામં સમુચ્ચીયેરન્નવાપૂર્વ-
હેત્વભાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદ૦—કામ્યાઃ ॥ તુ ॥ યથાકામમ્ ॥ સમુચ્ચીયેરન્ ॥ નવા ॥
પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥

અર્થ—“કામ્યાઃ” જે યજ્ઞાદિક કર્મ છે તેનો સમુચ્ચય કરવો તે કર્તાની ઇચ્છાપર છે, તે કરે અથવા નહિ કરે. અર્થાત્ કામ્ય કર્મોમાં વ્યક્તિલેહ છે. એટલામાં તેમાં વિકલ્પ અને સમુચ્ચય કર્તાપર છે ૬૦ ॥

૩૬ યથાશ્રય
આવાધિકરણ.

અજ્ઞેપુયથાઽઽશ્રયભાવઃ ॥ ૬૧ ॥

પદ૦—અજ્ઞેષુ ॥ યથાઽઽશ્રયભાવઃ ॥

અર્થ—ઉદ્દગીથાદિ અજોમાં “યથાઽઽશ્રયભાવ” એટલે તેના આશ્રયને આધીન તેનું જ્ઞાન હોય છે. અર્થાત્ ઉદ્દગીથવિદ્યા, પ્રાણુવિદ્યા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓમાં તે વિદ્યાઓને અનુકૂળ અજોનું જ્ઞાન લેવાય છે. ૬૧

શિષ્ટેશ્વ ॥ ૬૨ ॥

પદ૦—શિષ્ટેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — “શિષ્ટેશ્વ” નામ તે ઉદ્દગીયાદિકોનું પ્રત્યેક વેદમાં તુલ્ય વિધાન જણાય છે માટે. ૬૨

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદ૦—સમાહારાત્ ॥

અર્થ — ‘સમાહારાત્’ એટલે ઉદ્દગીયમાત્રના અધ્યયનનું ફક્ત એકજેવું છે. ૬૩

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્વ ॥ ૬૪ ॥

પદ૦—ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — “ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ” ઉદ્દગીયરૂપ ગુણ સર્વ વેદોમાં એકસરખાં સંભળાય છે માટે. ૬૪

સંગતિ — જે વિદ્યાઓનું ઉદ્દગીય અંગ છે તેના સમુચ્ચય સંભળાયો નથી. એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર કહે છે કે—

નવાત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥ ૬૫ ॥

પદ૦—ન ॥ વા ॥ તત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥

અર્થ — “નવા” તે અંગોનો સમુચ્ચય થતો નથી “તત્સહમા-

વાશ્રુતેઃ” તેના સહભાવનું શ્રવણ કરવામાં આવતું નથી માટે.

દર્શનાત્ ॥ ૬૬ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — “દર્શનાત્” તેના સમુચ્ચયના અભાવને અનેક વાક્યો દર્શાવે છે માટે. ૬૬

॥ इति श्री वेदान्तार्य्य भाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ — ઉક્ત પ્રકારે શુદ્ધોપસંહારની પછી આ સાધનાધ્યા-
યના ચોથા પાદમાં મુક્તિનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરાય છે. આ ઠેકાણે
એ આશ્લેષ સંગતિ છે કે જ્યાં “તમેવયિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિનાન્યઃ
પન્થાવિદ્યતેઽયનાય” યજુ. ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ “તરતિગોકમાત્મવિત્”
છાં. ૭ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ “સયો હવૈતત્પરં બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવભવતિ” મુન્ડ. ૩ ॥ ૨ ॥ ૫ ॥ “બ્રહ્મવિદામોતિપરમ્” તૈ. ૨ ॥ ૧ ॥ “આચા-
ર્યવાન્ પુરુષો વેદતસ્યતાવદેવ ચિરયાવબ્રવિમોક્ષ્યેઽયસમ્પત્સ્યે” છાં. ૬ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ “યઆત્મા અપહતપાપ્મા” છાં. ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥
ઇત્યાદિ વેદોપનિષદોનાં વાક્યોમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે તે એક
પરમાત્માના જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે. તેનાજ જ્ઞાનથી આ બધરૂપી
શેઠસાગરને તરે છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનથીજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ-
વેદના પુરૂષજ મુક્તિરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી તેને
બ્રહ્મજ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને મુક્તિમાં વિલંબ છે. ઇત્યાદિ
વાક્યોથી એમ જણાય છે કે એક જ્ઞાનમાત્રજ મુક્તિનું સાધન છે;
તો પછી યજ્ઞ તેમજ શમદમાદિ સાધનોની શી આવશ્યકતા છે? એ
આશ્લેષ દૂર કરવા માટે સૂત્રકાર આ પાદનો આરંભ કરે છે.

++++++
+ પુરુષાર્થો +
+ ચિત્તરણ +
++++++

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિવાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

પદ. — પુરુષાર્થઃ ॥ અતઃ ॥ શબ્દાત્ ॥ ઇતિ ॥ વાદરાયણઃ ॥

અર્થ — “અતઃ” જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી “પુરુષાર્થઃ” મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે. એ બાદશયણાચાર્ય અર્થાત્ વ્યાસજીનો મત છે. એટલા

માટે કે “જ્ઞાતા” નામ “તમેતંવેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાવિવદિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેનતપસાઽઅનાશકેન” વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ વાક્યોમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય જણાય છે. આ ઠેકાણે એટલું વિશેષ જાણી લેવું યોગ્ય છે કે વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં યજ્ઞાદિ કર્મોમાં જ્ઞાનની સાથે ક્રમસમુચ્ચય છે અને નિદિધ્યાસનાદિ કર્મનો જ્ઞાનની સાથે ક્રમ સમુચ્ચય છે. માયાવાદિયોએ જે કર્મ માત્રનો જ્ઞાનની સાથે ક્રમ સમુચ્ચય કહ્યા છે તે શ્રુતિ વાક્યોથી વિરુદ્ધ હોવાથી સર્વથા ત્યાજ્ય છે. ૧

સંગતિ — નનુ યજ્ઞાદિ કર્મનો જ્ઞાનની સાથે સમુચ્ચય કથન કરવો એ સર્વથા અસંગત છે, કારણ કે દેહાદિ સમુદાયથી આત્માને વ્યતિરિક્ત (જુદો) જાણ્યા પછીજ પુરૂષ યજ્ઞાદિ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે અન્યથા નહિ; તો એને માટે કર્મજ પુરૂષાર્થનું સાધન છે પણ જ્ઞાન નથી. એ પ્રમાણે જૈમિનિ આચાર્યની આ શંકા પોતાના મતને પુષ્ટ કરવા માટે નિચેના છ સૂત્રોથી જણાવે છે.

શેપત્વાત્પુરુષાર્થવાદોયથાઽન્યેષ્વિતિજૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

પદ૦—શેપત્વાત્ ॥ પુરુષાર્થવાદઃ ॥ યથા ॥ અન્યેષુ ॥ ઇતિ ॥ જૈમિનિઃ ॥

અર્થ — “શેપત્વાત્” જ્ઞાન, એ કર્મનું અંગ હોવાથી “પુરુષાર્થવાદઃ” મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે અર્થાત્ જ્ઞાનથી કર્મ થાય છે અને કર્મથી મોક્ષ થાય છે. જ્ઞાન કાંઈ સ્વતંત્ર મુક્તિનું સાધન નથી. “યથા” જે પ્રમાણે “અન્યેષુ” અન્ય ઉદ્ધારણોમાં એમ જણાય છે કે જ્ઞાન સ્વતંત્ર મુક્તિનું સાધન નથી. કિંતુ કર્મદ્વારા મુક્તિનું સાધન છે જેમકે—“આચાર્યકુલાદ્વેદમધીત્ય યથાવિધાનંશુરોઃ કર્માતિશેષેનાભિ-સમાવૃત્ય કુદુમ્બે શુચૌદેશે સ્વાધ્યાયમધીયાનો ધાર્મિકાન્વિદધદાત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સંપતિષ્ઠાપ્યાહિ ૦ સન્સર્વભૂતાન્યન્યત્રતીર્થેભ્યઃ સસ્વલ્વેવં-વર્તયન્વાવદાયુષં વ્રહ્મલોકમભિસંપ્પદ્યતે” છાંં ૮ ॥ ૧૫ ॥ ૧ ॥

અર્થ — ગુરુકુલથી વેદ બહીને, યથાવિધિ ગુરુના ઉપદેશ કરેલાં સર્વ કર્મને સમાપ્ત કરીને સ્વકુટુંબમાં, પવિત્ર દેશમાં સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં, ઇન્દ્રિયોને સંયમ કરનાર તેમજ કોઈની હિંસા ન કરતો થકો ઉક્ત કર્મના અનુષ્ઠાનથી ગુરુતને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાક્યમાં એમ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે વૈદિક જ્ઞાનની પછી વૈદિક અનુષ્ઠાનથી પુરૂષ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એવાજ અભિપ્રાયથી મહુષિ જેમિનિ દહે છે કે વૈદિક કર્મોનાં અનુષ્ઠાનમાં વૈદિક જ્ઞાન સહાયક છે. એ આજ્ઞાથી જ્ઞાનને કર્મનું અંગ માનીનેજ ઔપનિષદ લોકોએ જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન માન્યું છે, પણ કાંઈ સ્વતંત્ર જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન નથી. ૨

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

પદ૦—આચારદર્શનાત્ ॥

અર્થ — ઔપનિષદ લોકોમાં જ્ઞાન હોવા છતાં પણ આચાર જણાય છે માટે. જેમકે—“જનકોઽવૈદેહોવહુઃકિષ્કિન્ધેનયજ્ઞેન” ઘૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ જનક વિદેહીએ ઘણી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞવડે યજ્ઞ કર્યું, એ પ્રમાણે કર્મકાંડનો આચાર વેદાન્ત વાક્યોમા જણાય છે. ૨

તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪ ॥

પદ૦—તત્ ॥ શ્રુતેઃ ॥

અર્થ — એ વાત ઉપનિષદમાં સંભળાય પણ છે કે જે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરાય છે તેજ બલવાળું થાય છે જેમકે—“યદેવવિધયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવવીર્યવત્તરંભવાતે” છાં૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૦ ॥ એ ઉપનિષદ કથન કરે છે કે જે કામ બાહીને શ્રદ્ધાથી શ્રુતિની અનુસાર કરાય છે તેજ અધિક બલવાળું અર્થાત્ ફલીભૂત થાય છે. ૪

સમન્વારમ્ભણાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—સમન્વારમ્ભણાત્ ॥

અર્થ — “તંત્રિયાકર્મણિ સમન્વારમેતે” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ તે જીવાત્માની વિદ્યા અને કર્મ બનેએ પરલોકમા સહાયક થાય છે. એથી જણાય છે કે વિદ્યા કર્મનું અંગ છે. ૫

તદ્વતોવિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદ૦—તદ્વતઃ ॥ વિધાનાત્ ॥

અર્થ — “તદ્વતોવિધાનાત્” નામ વિદ્યાવાળાનેજ કર્મના અનુધાનનું વિધાન કરેછું છે જેમકે—“વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુમનઃ પ્રગ્રહવાશરઃ સોઽવનઃ પારમાત્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદમ્ ॥ કઠ૦ ૩ ॥ ૯ ॥

અર્થ — વિજ્ઞાન જેનો સારથી છે અર્થાત્ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મકર્તા છે અને મનરૂપ રાશ જેના હાથમાં છે તે આ સંસારમાર્ગના પારને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિષુ પરમાત્માનું પરમપદ છે. અર્થાત્ મુક્તિ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એનાથી જણાય છે કે જ્ઞાનવાળાને માટેજ કર્મનું વિધાન કર્યું છે. ૬

નિયમાન્ન ॥ ૭ ॥

પદ૦—નિયમાત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ — “કુર્વન્નેવેદકર્માણિજિજીવિષેન્છત્ સમાઃ ॥ એવંત્વયિનાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મલિપ્યતેનરં” યજુ ૪૦ ॥ ૨ ॥ યાવદાયુષ કર્મ કરતાં સો વર્ષ મુધી જીવવાની ઈચ્છા કરે. એ નિયમ જણાયાથી એવું જણાય છે કે વિદ્યા (જ્ઞાન) કર્મનું અંગ છે.

સંગતિ—એ પ્રકારે ઉપરના છ સૂત્રોમાં પૂર્વપક્ષ ધાય છે તેપર વ્યાસજી એવો સિદ્ધાન્ત કરે છે કે—

અધિકોપદેશાત્તુચાદરાયણસ્યેવં તદર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અધિકોપદેશાત્ ॥ તુ ॥ ચાદરાયણસ્ય ॥ એવં ॥ તત્ ॥
દર્શનાત્ ॥

અર્થ—“અધિકોપદેશાત્” નામ યજ્ઞાદિ કર્મોની અપેક્ષાથી જ્ઞાન પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર થવામાં સાક્ષાત્ સાધન હોવાથી તે કર્મોનું અંગ થઈ શકતું નથી. એટલા માટે ખાશયણચાર્યનો મત ઠીક છે કે જેનું વર્ણન બ્ર૦ સૂં ૩ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ માં કરી આવ્યા છીએ. કેમકે “તદર્શનાત્” એટલે નીચે લખેલાં ઉપનિષદ વાક્યોમાં એજ પ્રમાણે જણાય છે જેમકે—“તમેવચિદેત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ” યજુઃ ૧૧ ॥ ૧૮ ॥ “પરંઽયોતિરુપસમ્પદ્યસ્વેનરૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥ છાં ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥ —તેને જાણીનેજ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરમજ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ નેજ જીવાત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. ઉક્ત વાક્યોમાં જણાય છે કે કર્મ અને બ્રહ્મજ્ઞાન એ બંને મુક્તિનાં સાધન છે.

સ્વામી શં. આં. જી આ સૂત્રમાં “અધિકોપદેશાત્” એ પદનો એવો અર્થ કરે છે કે ‘અધિકોપદેશથી આ ઠેકાણે જીવનું બ્રહ્મ થવામાં તાત્પર્ય છે અને જીવ બ્રહ્મના એકત્વનું જ્ઞાન કર્મની અપેક્ષા રાખતું નથી કિંતુ કર્મોને કાપે છે. જેમકે બ્ર૦ સૂં ૩ ॥ ૪ ॥ ૧૬ માં સૂત્રકાર કથન કરશે કે બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મોનું ઉપમર્દન કરે છે અર્થાત્ વિનાશ કરે છે. એટલા માટે જ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન છે પણ કર્મ સાધન નથી’! એ પ્રમાણે સ્વામી શં. આં. જીનો પોતાનો મત છે. જેને તેમના સમ્પ્રદાયી લોકોએ અન્ય ગ્રંથોમાં અતિશય દૃઢ કર્યો છે. જેમકે—યજ્ઞેનેત્યાદિ વાક્યાદ્ ભવતુ વિવંચિવાવેદનં તત્ફલંવાજ્ઞાના દેવામૃતત્વં ન હિ જ્ઞશકવધૂઃ સિંહપોતંપ્રમૂતે” સ્વાં. સિં. ૧ ॥ ૯ ॥ “તમેતંવેદાનુવચનેનબ્રાહ્મણા વિવંચિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેનતપસાઽનાશકેન”

વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ તે પરમાત્માને ગ્રાહણલોક યજ્ઞથી, દાનથી, તપ અને મતોથી જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે યજ્ઞાદિ કર્મોથી જ્ઞાન અથવા સ્વર્ગાદિ ફલ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ મુક્તિ નહિ. મુક્તિ તો કેવલ જ્ઞાનથીજ થઈ શકે છે. જેમકે શશક (સસલાં) ની સ્ત્રીથી સિંહનો ખચ્ચો પેદા થતો નથી એજ પ્રમાણે કર્મોથી પણ મુક્તિરૂપ સિંહની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

આ ઠેકાણે આધુનિક વેદાન્તિયોનો આશય એવો છે કે જ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ છે કે તે મિથ્યાનો નિવર્તક હોય છે. જ્યારે બંધ મિથ્યા છે તો તેનું નિવર્તક જ્ઞાન થઈ શકે છે, કર્મ નહિ. જેમકે રજજીના મિથ્યાભૂતસર્પને માટે જપ, તપ, 'અનુષ્ઠાનાદિ કર્મ' કાંઈ કામ આવતાં નથી. ત્યાં તો કેવલ જ્ઞાનજ તેનો નિવર્તક હોય છે. એમ જ્ઞાનજ મિથ્યા બંધની નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનું સાધન છે. એ આશયને સ્વામી શં ૦ ચાં ૦ આ ભાષ્યમાં વર્ણન કરે છે કે—“અમ્યુ-
દયફલંધર્મજ્ઞાનંતત્ત્વાનુષ્ઠાનાપેક્ષં નિઃ શ્રેયસફલંતુ વ્રત્તાવિજ્ઞાનં ન પાનું-
ષ્ઠાનાન્તરાપેક્ષમ્ ” શં ૦ માં ૦ વ્રં ૦ સૂં ૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ અભ્યુદય પૂલ-
વાળો ધર્મ કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. અને મુક્તિ જેનું ફલ છે તેનું વિજ્ઞાન કોઈ કર્મની અપેક્ષા રાખતું નથી. આ ઠેકાણે સ્વામીજીએ કર્મોનો કમસમુચ્ચય પણ સ્પષ્ટ રીતિથી કાપી નાંખ્યો. કમ સમુ-
ચ્ચયનો અર્થ એવો છે કે કર્મ જીનની ઉત્પત્તિમાં હેતુ છે અને જ્ઞાન, મુક્તિની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. એ પ્રમાણે કર્મથી કારણતા છે. કર્મ અને જ્ઞાન મળીને મુક્તિનું કારણ નથી. એને આધુનિક વેદા-
ન્તિયો કમસમુચ્ચય કહે છે.

એમાં સંદેહ નથી કે શં ૦ ચાં ૦ સ્વામીજી કાંઈએક સ્થલોમાં જેમકે વ્રં ૦ સૂં ૦ ૩ ॥ ૪ ॥ ૨૭ ॥ તથા વ્રં ૦ સૂં ૦ ૩ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ ઇત્યા-
દિકોમાં સ્વમતની વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થિત જોઈને કર્મોને પણ પરં-
પરાથી મુક્તિના સહાયક યેનકેન પ્રકારે માની લીધાં છે. પણ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સ્વામીજીનો એવો છે કે જીવ બ્રહ્મનું એકત્વ રૂપ જે જ્ઞાન છે તેમાં કોઈ કર્મની આવશ્યકતા નથી તે તો પ્રકૃત વસ્તુતંત્ર છે.

એવાજ આશયથી સ્વામી શં. ચા. છએ લખ્યું છે કે—“નવાડયં-
વ્યવહારાઽભાયોઽવસ્થાવિશેષ નિવદ્ધોઽભિધીયત इत्युक्तं तत्त्वमसीति
ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिवन्धनत्वात्” શં. મા. ધ્ર. સૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪ ॥ આ સર્વ પ્રપંચના વ્યવહારના અભાવરૂપ મુક્તિ
કેાઇ અવસ્થા વિશેષમાં કેહેવાતી નથી. કેમકે “તત્ત્વમસિ” એ
વાક્યથી જે જીવબ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે તે કેાઇ અવસ્થાની
અપેક્ષા રાખતું નથી. એથી જણાય છે કે તેમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં
કેાઇ કર્મની પણ આવશ્યકતા મુક્તિમાં નથી. કેમકે પોતે પોતાનેજ
બ્રહ્મ મમજી લેખું એજ માત્ર કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય આ સાધન-
પાદથી સિદ્ધ થતું નથી કેમકે એમાંતો “સર્વાપેક્ષાવ્યજ્ઞાવિશ્વતેરશ્વત્”
જૂ. સૂ. ૩ ॥ ૪ ॥ ૨૬ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં જતાં સર્વ વૈદિક કર્મોની
અપેક્ષા મુક્તિમાં માગી છે. એટલા માટે “અધિકોપદેશાત્” એ
પદનો એ સૂત્રમાં એવોજ અર્થ છે કે “યાદ્વિધયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપ-
નિષદા તદેવવીર્યવત્તરંભવતિ” છાં. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૦ ॥ જે કાર્ય વિદ્યા,
જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાવડે કરાય છે તેજ ઠીક થાય છે. એ અભિપ્રાયથી
“તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાવિવાદિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેન” ઇત્યાદિ વાક્યો-
માં જ્ઞાન અને કર્મ બંનેને મુક્તિમાં કારણ માન્યાં છે. એજ આશ-
યથી સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં વર્ણન કરે છે. ૮

તુલ્યન્તુદર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

પદ—તુલ્યમ્ ॥ તુ ॥ દર્શનમ્ ॥

અર્થ—“તુલ્યમ્” એટલે જ્ઞાન અને કર્મ બંનેનું મુક્તિને
માટે વર્ણન વેદોપનિષદોમાં તુલ્ય જણાય છે. એટલા માટે ક્રમસમુ-
ચ્ચય નથી થઈ શકતો પણ સમસમુચ્ચયજ નિશ્ચિત થાય છે. ૯

સંગતિ—નતુ મુક્તિ રજતની સમાન પ્રપંચરૂપ બંધને મિથ્યા
હોવાથી જ્ઞાનૈકનિવર્ત્ય દહેવું ઠીક છે, તે માટે મુક્તિ કર્મસાધ્ય
નથી ? ઉત્તર—

અસાર્વત્રિકી ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—અસાર્વત્રિકી ॥

અર્થ—એ વ્યાપ્તિ સર્વ જગ્યાપર નથી કે જ્ઞાન, મિથ્યાનુ નિવર્તક થઈને પુરુષાર્થનો હેતુ થાય અર્થાત્ એ વ્યાપ્તિ તો ભ્રમ-સ્થલમાં થાય છે. જગત્ કાંઈ ભ્રમ નથી. એટલા માટે કેવલ જ્ઞાનથી મુક્તિ કહિ શકાતિ નથી કિંતુ કર્મ અને જ્ઞાન બંનેથીજ મુક્તિ થાય છે. ૧૦

વિભાગઃ શતવત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—વિભાગઃ ॥ શતવત્ ॥

અર્થ—“વિભાગઃ શતવત્” એટલે જેમ કોઈ કોઈને કહે કે “આ બંનેને સો રૂપિયા આપો” તો બંનેને પચાસ પચાસ વેહેંથી આપવામાં આવે છે એવમ્ “તંત્રિયાકર્મણિ સમન્વારમેતે” ઘ્ર૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિકોમાં કર્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અને પરમાત્માના અપહુત પાપમાદિ ધર્મ ધારણના હેતુ હોય છે અને જ્ઞાન તે આનંદના અનુભવ કરવાનું કારણ હોય છે એ પ્રકારે કર્મ અને જ્ઞાનના આંશિક પ્રલો વેહેંઆઈ જાય છે. ૧૧

સંગતિ—શું મુક્તિ પણ કોઈ સાકાર ફલ છે? કે જેના અંશેને માટે કર્મ અને જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન અંશેના હેતુ છે? ઉત્તર—“તદ્ધર્મતાપત્તિનું” નામ મુક્તિ છે.” અર્થાત્ બ્રહ્મના ધર્મોને ધારણ કરવા એજ અભિપ્રાયને “બ્રાહ્મણજૈમિનિરૂપન્યાસાદિમ્પ.” ઘ્ર૦ સૂ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કર્યો. ઉક્ત મુક્તિમાં અપહુત પાપમાદિ શુભોને ધારણ કરવા એ કર્મ વિના થઈ શકતું નથી. એજ આશયને “પાવદાણુપમેવંવર્તયન્” છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥ માં વર્ણન થયું છે કે પરમાત્માના શુભોનું ધારણ કરવું એ અનુદાનથી થાય છે અને “પરંજ્યોતિરૂપસમ્પદ્યસ્વેનરૂપેણામિનિવ્વયતે” એ વાક્યમાં સ્વસ્વ

૩૫ નિષ્પત્તિ વિમલ જ્ઞાનથી અનુભવ થાય છે એ પ્રમાણે કર્મ અને જ્ઞાનનો મુખ્ય મુકિતનું કારણ છે વાસ્તવમાં મુકિતમાં કાંઈ અથ નથી માયાવાદમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તેજ મુકિત છે, તેમાં કર્મની આવશ્યકતા નથી અને જ્ઞાન પણ તેમના મતમાં તે અજ્ઞાનનું નિવર્તક માન્યુ છે કે જે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયાનું ભ્રમરૂપ અજ્ઞાન હતું

વેદિક દ્વેતવાદમાં તે જ્ઞાન વિનશ્લિત છે કે જેનાથી પરમાત્માના યથાસ્થિત ધર્મનું પશ્ચિજ્ઞાન થાય અને સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય એજ અભિપ્રાયથી કહે છે કે—

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ—અ યયનમાત્રવત ॥

અર્થ—‘અધ્યયનમાત્રવત’ એટલે જેણે યથાવિધિ વેદાદ્યન કર્યું છે અને પછી મત્કર્મ આવદાયુષ કરે છે તેજ મુકિત પામે છે, અન્ય નહિ ૧૨

મગતિ નહીં તે પછી જ્ઞાનને મુખ્ય સાધન કેમ માન્યુ છે ? ઉત્તર—

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ—ન ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ—‘અવિશેષાત્’ એટલે એ વાત જ્ઞાન અને કર્મ બંનેમાં તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન પણ માન્ય કર્મ છે એટલા માટે ઉપર પ્રશ્ન ઠીક નથી ૧૩

સ્તુતયેન્નુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

પદ—સ્તુતયે ॥ અનુમતિઃ ॥ વા ॥

અર્થ—‘સ્તુતયેન્નુમતિર્વા’ નામ જ્ઞાનની મુતિના અભિપ્રાયથી જ્ઞાનનું મુખ્યરૂપતાથી વર્ણન કર્યું છે જેમકે ‘નદિ જ્ઞાનેનસદૃશ પવિત્રમિદ્રવિચલે’ ગો ૪ ॥ ૩૮ ॥ આ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે ૧૪

કામકારેણચૈકે ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—કામકારેણ ॥ ચ ॥ એકે ॥

અર્થ—કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે “કામકારેણ” એટલે મકામ કર્મોના અભિપ્રાયથી જ્ઞાનને મોટું કહ્યું છે; અર્થાત્ મકામ કર્મ સુક્ષિતનું સાધન નથી અને નિષ્કામ કર્મરૂપ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એકજ છે જેમકે ગી૦ ૫ ॥ ૫ ॥ માં વર્ણન કર્યું છે કે જે સ્થાનને જ્ઞાની લોક પ્રાપ્ત થાય છે તેનેજ નિષ્કામ કર્મી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બંને એકજ છે. ૧૫

ઉપમર્દચ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ઉપમર્દમ્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ઉપમર્દમ્” એટલે એજ અભિપ્રાયથી કર્મોનું મર્દન કથન કર્યું છે જેમકે “વ્રત્તણ્યાધાયકર્માણિ સદ્ગત્યક્ત્વા કરોતિયઃ ॥ લિપ્તેનસપાપેનપદ્મપત્રમિવામ્ભવા” ગી૦ ૫ ॥ ૧૦ ॥ જે પરમેશ્વરને આશ્રિત થઈને કર્મ કરે છે તે કર્મમાં રહેતાં છતાં પણ તે કર્મથી દોષવાન્ થતો નથી. જેમ કમલ જલમાં રહેતાં છતાં પણ નિર્દોષ રહે છે. એજ પ્રકારે આ ઠેકાણે મકામ કર્મોનું ઉપમર્દન કથન કર્યું છે. ૧૬

ઊર્ધ્વરેતસ્સુચ શબ્દોહિ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—ઊર્ધ્વરેતસ્મૃ ॥ ચ ॥ શબ્દે ॥ હિ ॥

અર્થ—બીજી વાત એ છે કે “ઊર્ધ્વરેતસ્મૃ” નામ જે બ્રહ્મચારીઓનો આશ્રમવિશેષ છે તેમાંજ કર્મોનો અભાવ કથન કર્યો છે. સર્વને માટે નથી. એ વાત શબ્દ પ્રમાણથી જણાય છે. ૧૭

પરામર્શ
ધિગ

પરમર્શ જૈમિનિરચાદનાચાપવદતિહિ । ૧૮ ।

પદ૦—પરામર્શમ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥ અચોદના ॥ ચ ॥ અપવદતિ
॥ હિ ॥

અર્થ—“પરામર્શમ્” નામ “વ્રયોષર્મસ્કન્ગ” છાં ૨ ॥ ૧૩ ॥
॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિયોમા જે હિર્ધરેનનોના આશ્રમોતુ કથન છે તે
પરામર્શ માત્ર છે, વાસ્તવમા કોઈ એવો આશ્રમ નથી કેમકે
વ્રાસર્યામૃતત્વમેતિ ’ છાં ૨ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિમા જે પ્રહર્યોતુ
અમૃત હોવાતુ કથન કર્યું છે તે પરામર્શમાત્ર છે, અર્થાત્ તે પણ
વર્મ માર્ગ પરાયણુધધનેજ પ્રહરમા સ્થિત થાય છે કેમકે “અચોદના”
નામ એમા કોઈ વિધિ જણાતો નથી એવો જૈમિનિ આચાર્યનો
મત છે અને જે કાણથી “અપવદતિ” નામ ‘વીરહાવે એપદે
વાના યોડગ્રિમુદ્રામયતે” તૈ૦ ૧ ॥ ૧૧ ॥ એ શ્રુતિ કર્મોના પા
ત્યાગનો અપવાદ કરે છે ૧૮

અનુષ્ટેયંવાદરાયણ. સામ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—અનુષ્ટેયમ્ ॥ વાદરાયણઃ ॥ સામ્યશ્રુતેઃ ॥

અર્થ—“અનુષ્ટેયમ્” મર્વ આશ્રમીઓએ મુક્તિના માધન
ર્મોતુ અનુષ્ઠાન કરવુ જોઈએ એવો વાદરાયણાચાર્યનો મત છે
કેમકે “સામ્યશ્રુતે” આશ્રમીમાનને માટે કર્મોના અનુષ્ઠાન
વિવાયક શ્રુતિ સમાન દેખાય છે એટલા માટે મુખ્તિને માટે જ્ઞાન
કર્મનો સમુચ્ચયજ માનવો એ ઠીક છે

સ ગતિ—આશ્રમી માનને મુક્તિને માટે કર્મોતુ અનુષ્ઠાન કરવુ
યો ય છે એ કેમ મનાય ? ઉત્ત —

વિધિર્વાધારણવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—વિધિઃ ॥ વા ॥ ધારણવત્ ॥

અર્થ—ધારણની મમાન ઉક્ત આશ્રમોમાં પણ “કુર્વન્નેવેદકર્માણિ” ઇત્યાદિ મંત્રોથી વિધાન જણાય છે. “અવસ્થાત્તમમિધયાગ્યત્” એ મૃતવિપયક વાક્યમાં નીચે “મમિષ્” એટલે હહનના કાષ્ટો રાખવાં એ મગ્ધાન્ત કર્મનું વિધાન છે. એથી જણાય છે કે વૈદિક કર્મ મગ્ધ પર્યન્ત કર્તવ્ય છે. અતએવ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:— “નિયતં-કૃત્કર્મસ્યં કર્મજ્યાયોલ્લકર્મણ ॥ ઝરીરયાત્રાઽપિચ્છતેનપ્રસિધ્ધેદ્દ-ર્મણ” ગી૦ ૨ ॥ ૮ ॥ કર્મ તમે અવશ્ય કરો કેમકે કર્મ વિના ઝરીર યાત્રા પણ આલી શકતિ નથી. ૨૦

મંગતિ—નનુ “ઈપાંભૂતાનાંપૃથિવૈરિસઃ” છાં ૧ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ સ્થલોમાં એમ કહ્યું છે કે આ મર્વ ભૂતોનો પૃથિવ રમ છે. અને પૃથિવનો રસ જલ છે, જલનો આપધી રમ છે એ પ્રમાણે મર્વથી ઉત્તમ રસ ઉદ્ગીયને કહ્યો છે. ઇત્યાદિ મંત્રોથી એમ જણાય છે કે ઉપનિષદોમાં પ્રદક્ષી બિન્ન પણ ઉપાસ્ય છે, તો પછી એક પ્રદક્ષની ઉપાસના કેવી રીતે ? એ શકા અર્ધમૂત્રમાં કરીને અર્ધમૂત્રથી ઉત્તર મૂત્રકાર આપે છે:—

૩ મુનિમાના
ધિરજન

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિચેન્ના-
પૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—સ્તુતિમાત્રમ્ ॥ ઉપાદાનાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥
॥ અપૂર્વત્વાત્ ॥

અર્થ—“સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાત્” નામ સ્તુતિ માત્રનું કથન કરવાથી જો પૂર્યોછા મંત્ર કરવામાં આવે તો તે ઠીક નથી, કેમકે “અપૂર્વત્વાત્” એમાં પણ અપૂર્વતા જણાય છે માટે, તે અપૂર્વતા

એ પ્રમાણે છે કે ઉદ્ગીથ વેદ ગાયનનું મૂલભૂત સમન્તથું છે. ઉદ્ગીથ ઉપાસનાથી તાત્પર્ય એ છે કે સર્વનું મૂલરૂપ પ્રદાનું છે માટે ઇશ્વરથી ભિન્ન ઉપાસનાનો દોષ આવતો નથી, અને ખીજ વાત એ છે કે—૨૧

ભાવશબ્દાન્ત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—ભાવશબ્દાન્ત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ ભાવશબ્દાન્ત્ ” નામ “ ઉદ્ગીથમુગાસીન ” એ પ્રમાણે ઉપાસનાબોધક શબ્દ જણાય છે; માટે એવું નિદ્ધ થાય છે કે ઉદ્ગીથને સર્વોપરિ કથન કરીને ઉપાસ્ય કથન કર્યું છે. એટલા માટે ઉક્ત વાક્ય સ્તુતિમાત્ર નથી કિંતુ વિધિબોધક છે. ૨૨

સંગતિ—“ અથહયાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય દ્વે માર્યેવભૂવતુર્મૈત્રેયીચકાત્પાયનીચ ” વૃ૦ ૪ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ઉત્પાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે ઉપનિષદમાં પણ ઐતિહાસિક કહાણીઓ છે. એવી આશંકા કરીને ઉત્તર આપે છે કે—

૪ પારિપ્લાવાર્થા
ધિકરણ

પારિપ્લાવાર્થા इतिचेन्नविशेषितत्वात् । २३ ।

પદ૦—પારિપ્લાવાર્થાઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેન્ ॥ ન ॥ વિશેષિતત્વાત્ ॥

અર્થ—“ પારિપ્લાવાર્થાઃ ” ઉપનિષદોમાં જે કથાઓ આવે છે, તે ઇતિહાસરૂપ છે એમ કેહેવું ઠીક નથી કેમકે—“ વિશેષિતત્વાત્ ” ઉપનિષદોમાં તે કથાઓમાં પ્રદ્યવિધાની વિશેષતા જણાય છે. અર્થાત્ તેમાં પ્રદ્યવિધાનું બોધન કરાવવાના અભિપ્રાયથી આવી છે કાંઈ અન્ય અભિપ્રાયથી નથી ૨૩

સંગતિ—એમ કેમ માની શકાય કે સર્વ કથાઓ પ્રદ્યવિધાન બોધન વિશેષરૂપે કરવાના અભિપ્રાયથી આવી છે ? ઉત્તર—

તથાચૈકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—તથા ॥ ચ ॥ એકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥

અર્થ—“ તથાચ ” એવીજ રીતે માનવું થોડ્ય છે કેમકે “ એકવાક્યતોપવન્ધાત્ ” નામ બ્રહ્મવિદ્યાના વિષયમાં એક વાક્યતા જણાય છે. જો કદાચો કંઈ અન્ય અભિપ્રાયથી આવતે તો દરેક કદામાં બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા જણાવે નહિ. બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા જણાયાથી વિદિત થાય છે કે વિશેષરૂપથી બ્રહ્મજોધન કરવાને માટે કદાચો આવી છે. કંઈ અન્ય પ્રયોજનથી નથી. ૨૪

સંગતિ—“ જ્ઞવાણેતેષ્ટદાયવ્રરૂપા ” મુષ્ક૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિકોમાં યજ્ઞરૂપ કર્મોને અટક કથન કર્યા છે અને તમે તો મુક્તિને માટે જ્ઞાન કર્મનો અમુચ્ચય માનો છો, તો એ વિરોધ આવે છે તો પછી તમે સર્વની એક વાક્યતા કરીને બ્રહ્મવિદ્યામાં સંગતિ કેવી રીતે કરી શકો છો ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

++++++
પ અગ્નીન્ધ-
નાથ પિકરમ્.
++++++

અતएवचाग्नीन्धનાद्यનપેક્ષા ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—અતएव ॥ ચ ॥ અગ્નીન્ધનાદ્યનપેક્ષા ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—“ જ્ઞવાણેતેષ્ટદાયવ્રરૂપા ” ઇત્યાદિમાં યજ્ઞાદિ કર્મની આત્મસાક્ષાત્કારમાં સાક્ષાત્ સાધનના નિરાસ (ખંડન) કરી છે. યજ્ઞાદિકોની સર્વથા અનપેક્ષા અભિપ્રેત નથી. એ બાવને સૂત્રકાર વક્તૃમાણુ એ સૂત્રોથી સ્પષ્ટ કરશે. “ અતएव ” એટલે કે મુક્તિની નાશાત્ સાધનનાના અભિપ્રાયથી યજ્ઞાદિકોની “ અનપેક્ષા ” અટકતા કરી છે. યજ્ઞાદિ કર્મના ત્યાગમાં અભિપ્રાય નથી. એજ અભિપ્રાયથી ઝીનામાં કળું છે કે—“ યજ્ઞોદાનાંતપઃકર્મ ન ન્દ્યાઙ્યં કાર્યમેવનન ॥ યજ્ઞોદાનં તપઃકાર્યવાચનાનિર્મનીવિણામ્ ” ગી૦ ૧૮ ॥ ૨ ॥ યજ્ઞ દાન, અને તપ

એ કર્મોનો ત્યાગ ન કરવાં જોઈએ. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો મનુષ્યોને પવિત્ર કરે છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે યાવદાયુષમે-
વંવર્તયન્ બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે ” છાંં ૮ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥ અર્થાત્
યાવદાયુષ વેદિક કર્મ કરતાં કરતાં બ્રહ્મલોકને (મુક્તિને) પ્રાપ્ત
થાય છે. ૨૫

૬ મર્ચાપેક્ષા
ધિકરણ

સર્વાપેક્ષાચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદં—સર્વાપેક્ષા ॥ ચ ॥ યજ્ઞાદિશ્રુતેઃ ॥ અશ્વવત્ ॥

અર્થ—“ સર્વાપેક્ષા ” સર્વ વેદિક કર્મની આવશ્યકતા છે.
“ અશ્વવત્ ” અશ્વાર્થી પુરૂષને જેવી રીતે અલંકારયુક્ત અશ્વની
આવશ્યકતા છે, એજ પ્રકારે મુક્ત પુરૂષને સર્વ વેદિક કર્મની
આવશ્યકતા છે. “ યજ્ઞાદિ શ્રુતેઃ ” નામ “ તમેતંવેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા
વિવદિપંતિ યજ્ઞેનદાનેન તપસા નાશકે ” ઘૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥
એ શ્રુતિમાં યજ્ઞાદિકોની અપેક્ષા જણાયાથી.

આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શંં આં છ પછુ કર્મોનો સ્વીકાર
કરે છે અને લખે છે કે, “ તમેતં વેદાનુવચનેન ” યજ્ઞ, દાન, તપ,
થીજ બ્રાહ્મણુ લોક તે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે; આ ઠેકાણે આવીને
નચતદ્વિજ્ઞાનં કર્મણાંપ્રવર્તકં ભવતિપ્રત્યુત કર્માણ્યુચ્છિનત્તિ ” શંં માં
ઘ્રં મૂં ૩ ॥ ૪ ॥ ૮ ॥ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કર્મનું પ્રવર્તક નથી,
હિંતુ નાશક છે. એ પ્રમાણે કર્મની વિરૂદ્ધ અતિ બલપૂર્વક લખવા-
વાળા સ્વામી આ સૂત્રમાં કર્મનો આશ્રય કરે છે. ૨૬

સંગતિ—તમે મુક્તિનું સાધન જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય માનો
હો પરંતુ કર્મોનો જ્ઞાનની સાથે સમુચ્ચય કોઈ જગ્યાએ દેખાતો
નથી. જો કે—“ તમેવવિદિત્વામુનિર્ભવતિ ” ઘૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૪ ॥

“ एवंविच्छान्तो दान्तउपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्या आत्मन्येव
 आत्मानमनुपश्यति ” बृ० ४ ॥ ४ ॥ २३ ॥ ते परमात्माना ज्ञानधी
 मननशील થઈ શકે છે. “ एवंविच्छान्तः ” એમ જાણવાવાળો
 શાંતિન પત્ર થઈને “ દાન્તઃ ” ઇન્દ્રિયોનાં દમનરૂપ સાધનવાળો
 “ આરતઃ ” ઉપરામવાળો, “ તિતિષ્ઠઃ ” શીતોષ્ણ ગહન કરવાવાળો
 થઈને પોતાના આત્મામાજ તે પરમાત્માને જોઈ શકે છે. અર્થાત્
 ઉક્ત સાધનોથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ પ્રમાણેના
 વાક્યોમાં જ્ઞાનજ મુજ્જિનુ સાધન છે પણ કર્મ નથી. તો પછી જ્ઞાન
 કર્મનો સમુચ્ચય કેવી રીતે ? એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે એ
 આશકા સર્વથા અસંગત છે. કેમકે “ તમેવધીરોવિજ્ઞાયમહાંકુર્વાત
 બ્રાહ્મણા ” બૃ० ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૧ ॥ “ જ્ઞાન્તોદાન્તઃ ” ઇત્યાદિ વા-
 ક્યોમાં કર્મની વિધિ જણાયાથી જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચયવાદ ઔપનિ-
 પદ લોકોને અભિપ્રેત છે. એવાજ અભિપ્રાયથી સૂત્ર છે કે—

શમદમાद्यુપેતઃ સ્યાત્તથાપિતુતદ્વિધેસ્તદ્જ્ઞતયા-
 તેપામવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

. પદ. —શમદમાદ્યુપેતઃ ॥ સ્યાત્ ॥ તથાપિ ॥ તુ ॥ તદ્વિધેઃ ॥
 તદ્જ્ઞતયા ॥ તેપામ્ ॥ અવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥

અર્થ—“ શમદમાદ્યુપેતઃ ” નામ (શન) મનનો નિરોધ, (દમ)
 ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવો. આદિ પદથી વૈરાગ્ય, વિવેક આદિ મુજ્જિનાં
 સર્વ સાધન વિવક્ષિત છે. “ તથાપિ ” તોપણ કર્મ અને જ્ઞાનનો
 સમુચ્ચય માનવોજ પડે. “ તદ્વિધેસ્તદ્જ્ઞતયા ” નામ જ્ઞાનની જે
 વિધિ તેનું અંગ હોવાથી “ તેપામ્ ” શમદમાદિ સાધનો જ્ઞાનનું
 અંગ હોવાથી જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય અનુષ્ટેય છે.

આ ઠેકણે આઠાંગ યોગનું શમદમાદિ ઉપવક્ષ્ય છે. યોગના
 આઠ અંગ એ પ્રકારે છે કે, (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન,
 (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, (૮) સમાધિ

(૧) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રહાર્ય, અપરિગ્રહ, એ પાંચેને યમ કહેવાય છે.

(૨) શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રલિધાન, એ પાંચને નિયમ કહેવાય છે.

(૧) મન, વાણી અને શરીરથી કોઈને પણ દુઃખ ન આપવું તેનું નામ અહિંસા કહેવાય છે. (૨) યથાર્થ ભાષણાદિ વ્યવહારનું નામ સત્ય. (૩) મન, વાણી અને શરીરથી પરદ્રવ્યાદિ હરણ ન કરવું તેનું નામ અસ્તેય. (૪) સ્મરણ, કીર્તન, કીડા, ભોવું, શુભ ભાષણ, સંકલ્પ, નિશ્ચય અને ક્રિયાનિર્વૃત્તિ એ આઠ પ્રકારનાં મૈથુન છે. એ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો તે પ્રહાર્ય કહેવાય છે, (૫) આવશ્યકતાથી અધિક વસ્તુ પાસે ન રાખવી, અર્થાત્ પોતાનાં યોગ શ્રેમથી અધિક વસ્તુ પાસે ન રાખવી તેનું નામ અપરિગ્રહ કહેવાય છે.

(૧) અંદર અને બહાર બંને પ્રકારથી પવિત્ર રહેવું તે શૌચ કહેવાય છે. (૨) પોતાના પુરુષાર્થથી જે લાભ ધાય તેનાપર સંતુષ્ટ રહેવું તેને સંતોષ કહે છે. (૩) શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહન કરવું એ તપ કહેવાય છે. (૪) વેદ અને વૈદિક ગ્રંથોનું યુક્તિપૂર્વક પઠન કરવું એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. (૫) સત્યાદિ શુભોથી ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પ્રલિધાન કહેવાય છે.

(૨) આસન પદ્માસનાદિક, (૪) પ્રાણાયામ—પ્રાણોને સ્થિર કરવાનું નામ પ્રાણાયામ—પૂરક, રેચક, કુંભક એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારના ધાય છે. (૫) પ્રત્યાહાર—રૂપાદિ વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને દોઢવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર. (૬) ઇશ્વરમાં મન લગાવવાનું નામ ધારણા કહેવાય છે, (૭) ધ્યાન—સમ્યક્દાનંદાદિ લક્ષણ યુક્ત પ્રદક્ષમાં ઇશ્વર વ્યતિરિક્ત વૃત્તિયોને હટાવીને એકમાત્ર ઇશ્વરના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવાનું નામ ધ્યાન કહેવાય છે. (૮) સમાધિ—ધ્યાનની અવસ્થા વિશેષનું નામ સમાધિ કહેવાય છે. એ સમાધિ અંગરૂપ છે. અર્થાત્ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગનું યમ નિયમાદિકોની સમાન તે સમાધિ અંગ છે. એ સમાધિનું વર્ણન “સમાહિતો ભૂતા આત્મન્યેવ

આત્માનંપश्यति ” વૃ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૩ ॥ આ વાક્યમાં “સમારિતઃ” શબ્દથી કયું છે. એનેજ આત્માવારેદ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ” એ વાક્યમાં નિદિધ્યાસન એ શબ્દથી કહ્યું છે. ઉક્ત યોગના અષ્ટાંગોથી જ્યારે પુરૂષ શમ, દમ સાધન સમ્પન્ન થાય છે, ત્યારે મુક્તિનો અધિકારી થાય છે.

ઉક્ત અંગોમાંથી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર એ પાંચ ઇશ્વર સાક્ષાત્કારના બહિરંગ સાધન છે. અને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ અંતરંગ સાધન છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત સાધન સમ્પન્ન મુમુક્ષુ પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની અવસ્થાનો લાભ કરે છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તેનું નામ કેહેવાય છે કે જેમાં ઇશ્વરના સત્યાદિ ગુણોની ધ્યાનરૂપ વૃત્તિ બની રહે છે, અને તે પછી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં સર્વ વૃત્તિઓનો લય થાય છે. એક માત્ર ઇશ્વરના સ્વરૂપનો અવભાસ થાય છે અને અવિદ્યાદિ દોષોથી દૂર રહીને જીવનું તેમાં શુદ્ધસ્વરૂપ રહી જાય છે. જેમકે “ પરંડયોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેનરુપેણાભિનિવ્યવતે ” ઇશ્વર સ્વરૂપ પરં જ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપથી જીવાત્મા સ્થિર થાય છે એનું નામ જીવનમુક્તિ કેહેવાય છે. ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળાને દેહત્યાગ પછી કૈવલ્ય મુક્તિ થાય છે. જેમાં કેવલ ચેતનમાત્ર સ્વસ્વરૂપથી પરમાત્માના અપહૃત પાશ્માદિ ગુણોને ધ્યાનરૂપ લક્ષિતી પોતાનામાં ધારણ કરે છે.

સંગતિ—નનુ જેમ અદ્વૈતવાદિયોના મતમાં આત્મસાક્ષાત્કારનું સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાન છે અને શ્રવણ, મનનાદિક તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દ્વારા મુક્તિનું સાધન છે પણ સાક્ષાત્સાધન નથી. એ પ્રમાણે તમારા મતમાં પણ અષ્ટાંગયોગ ઇશ્વર સાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને તે ઇશ્વર સાક્ષાત્કાર મુક્તિનું સાધન છે. એ પ્રમાણે પરંપરાથી અષ્ટાંગયોગ સાધન છે પણ સાક્ષાત્ સાધન નથી. તો પછી જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય મુક્તિનું સાધન કેમ કેહેવાય ?

હિન્દુ—જ્યારે સ્વચ્છાન્દસ સ્વચ્છાન્દસ કોઈ વસ્તુ સિત્ત નથી, પણ નિર્દિષ્ટસ્વચ્છાન્દસ કંઈક સ્વચ્છાન્દસ કહેવાય છે. એ વસ્તુનું સ્વચ્છાન્દસ એમ વર્ણન કરે છે કે “ મોક્ષતાવનના વેદાન્તમાર્તિવિદિનં જ્ઞાનં જ્ઞાનોપાનનાદિ ગમ્ધવાચ્યન્ ” શ્રી માપ્ય-

પૃ. ૨૦૭ વેદાન્ત શ્રુતી કથન કરેલ. એવું સાધનનું જે નામ છે તેનું જ જ્ઞાન. ઉપાનના, અને નિર્દિષ્ટસ્વચ્છાન્દસ નામ છે. એ પ્રકારે તે જ્ઞાન કથનરૂપ જ્ઞાનથી કોઈ સિત્ત વસ્તુ નથી. ત્યારે તે તે વસ્તુનું વિવેચન કરે છે ત્યારે જ્ઞાન કહેવાય છે અને ત્યારે તે જ્ઞાનરૂપ કંઈક સ્વચ્છાન્દસ કથન છે ત્યારે જ્ઞાન કહેવાય છે. એ અભિપ્રાયનું શ્રી ભગવદ્ગીતામાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે—
“ યત્નાત્યયઃ પ્રાપ્યતે જ્ઞાનં તયોગૈ રપિગમ્યતે ॥ એકં સાંહ્યં ચ યોગં ચ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ” ગી. ૬ ॥ ૫ જે મોક્ષપદને જ્ઞાની લોક પ્રાપ્ત થાય છે તેને જ યોગી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બંને એક જ પદાર્થ છે. જે એ પ્રકારે બાહ્ય છે તે જ ઠીક બાહ્ય છે. એવી જણાય છે કે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચય જ વૈદિક લોકોને હાંધે છે. એ જ અભિપ્રાયને “ જ્ઞાનદયાદ્યુપેત ” એ સૂત્રમાં મહર્ષિ બાદરાયણાચાર્યજીએ વર્ણવ્યો છે. ૨૭

સંગતિ—નહુ યોગીને માટે જ્ઞાનપાનનો યથેચ્છાચાર છે કે ઉચ્ચ નીચ મર્વના અત્યંત બહુ કરી શકે છે ? ઉત્તર—

++++++
+ ૭ મર્વાનાનુ +
+ મત્યપિકરણ +
++++++

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્મયે
તદર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ—સર્વાન્નાનુમતિઃ ॥ ચ ॥ પ્રાણાત્મયે ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણોના નાશ વખતે મર્વનું અત્યંત બહુ કરવાની શા-
મ્રમા આજ્ઞા જણાય છે એટલા માટે ઉચ્ચ નીચના અન્નનો કાંઈ
હોય નથી. જેમકે પ્રાણોના નાશ સમયે ચાકાયણપિયે હસ્તિના
દાણાનુ બહુ કરેલું જણાય છે ૨૮

સંગતિ—જો યોગિયોને માટે ધર્મોપાર્જિત અન્ન અને અધર્મો-
પાર્જિત નીચનું અન્ન લક્ષણ કરવાનો નિયમ ન રહે તો “આહારશુદ્ધૌ
સત્ત્વશુદ્ધિઃ” આહારની શુદ્ધિ હોવાથી વિચાર શુદ્ધ થઈ શકે છે એ
શાસ્ત્રનો લેખ નિષ્પ્રજ થઈ જશે ? ઉત્તર—

અવાધાત્ત્વ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—અવાધાત્ત્વ ॥ ચ ॥

અર્થ—“અવાધાત્ત્વ” નામ યોગીના સામર્થ્યને પાપાદિ દોષ
દુષિત અન્નનું લક્ષણ કરવાથી બાધ આવતો નથી. ૨૯

અપિચસ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—“અપિચસ્મર્યતે” સ્મૃતિ એ વાતનું કથન કરે છે કે
ઉક્ત દોષોથી જ્ઞાની દુષિત થતા નથી. જો કે—“અપિચેદસિપાપેભ્યઃ
સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ સર્વજ્ઞાનપ્લવેનેવ વૃજનં સંતરિપ્યસિ” ગી૦ ૪
॥ ૨૬ ॥ જ્યારે તમે સર્વ પાપીઓથી મોટા પાપી છો તોપણ જ્ઞાન
રૂપી નૌકાથી પાપમાગરનો પાર પામશો અર્થાત્ આહારજન્ય મંદ
વામનાઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા દેશે નહિ. ૩૦

સંગતિ—જો લક્ષ્યાલક્ષ્યનો કાંઈ નિયમ નથી તો પછી જ્ઞાની
જે ચાહે તે ખાય અને ચાહે તે પીયે, તો શું મદ્ય મામાદિ અલક્ષ્ય
લક્ષણના દોષ પણ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થઈ શકે ? ઉત્તર—

શબ્દશ્ચાસ્યાકામકારે ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—શબ્દઃ ॥ ચ ॥ અસ્ય ॥ અકામકારે ॥

અર્થ—“શબ્દઃ” નામ શબ્દ પ્રમાણ “અસ્ય” એ જ્ઞાનીના
અકામકારે” અલક્ષ્ય અને અપેય વસ્તુઓના નિપેદ્યમાં છે. જેમકે

“ વ્રાહ્મણઃ સુરાંનપિવેત્ ” છાં० ૧ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ “ યથા માંસંયથા
સુગ ” અથર્વં ૦ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મધ માંસાદિ અલક્ષ્ય પદાર્થોનો
નિષેધ જણાય છે, માટે “ સર્વાન્નાતુમતિઃ ” વ્ર૦ સૂં ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ૨૮ ॥
માં મધ માંસાદિ અલક્ષ્ય લક્ષણની અનુમતિ નથી, કિંતુ ત્યાંતો
અયોગ્ય અત્તના લક્ષણથી તાત્પર્ય છે-કે જે અન્ન શુભ કર્મોથી
ઉપાર્જન કરેલું ન હોય, એ અભિપ્રાય છે. પ્રસંગસંગતિથી લક્ષ્યા-
લક્ષ્યનો ચિયય કહેવાયો. હવે પાછું પૂર્વ પ્રકૃત સાધનમૂલ કર્મોનો
વિચાર કરાય છે. ૩૧

આશ્રમકર્મો
ધિકરણ,

વિહિતત્વાચ્ચાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

પદં—વિહિતત્વાત્ ॥ ચ ॥ આશ્રમકર્મ ॥ આપે ॥

અર્થ—“ વિહિતત્વાત્ ” નામ વિધાન કરવાથી આશ્રમોના કર્મ
પણ સુમુક્ષુને માટે અવશ્ય કર્તવ્ય છે. ૩૨

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

પદં—સહકારિત્વેન ॥ ચ ॥

અર્થ—“ સહકારિત્વેન ” એટલે જ્ઞાનના સહાયક હોવાથી પણ
યજ્ઞાદિ કર્મ કર્તવ્ય છે. અધિક શું કહેવું સર્વ પ્રકારથી કર્મ અને
જ્ઞાનના સમુચ્ચયથીજ સુક્ષિત થાય છે, એ અભિપ્રાયને આગળના
સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહે છે. ૩૩

સર્વથાઽપિતણ્વોમયલિહ્નાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદં—સર્વથા ॥ આપે ॥ તે ॥ એવ ॥ ઉમયલિહ્નાત્ ॥

અર્થ—“ સર્વથાઽપિ ” સર્વ પ્રકારથી અર્થાત્ સુક્ષિત અને શુદ્ધ
પ્રમાણથી “તત્ત્વ” કર્મ અને જ્ઞાનજ સુક્ષિતના સાધન છે. “ઉમયલિહ્નાત્”

ખંનેનાં ચિન્હ જણાયાથી. જેમકે “ તમેતં વેદાનુવચનેન. બ્રાહ્મણાવિ-
વિદિપન્તિ ” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ “ અનાશ્રિતં કર્મફલં કાર્ય
કર્મકરોતિયઃ ॥ સસન્યાસા સયોગી ચ નનિરાગ્નિર્નાચાક્રિયઃ ॥ ગી૦ ૬
॥ ૧ ॥ “ યજ્ઞોદાનં તપશ્ચૈવપાવનાનિમર્તીપિણામ્ ” ગી૦ ૧૮ ॥ ૫ ॥
“ નહિદેહ ભૂતાશ્વકયં ત્યક્ત્વં કર્માણ્યશેષતઃ ॥ યસ્તુ કર્મફલત્યાગી
સત્યાગીત્યમિધીયંતે ” ગી૦ ૧૮ ॥ ૧૧ ॥

યજ્ઞ, દાન, તપ, એ મનુષ્યોને પવિત્ર કરે છે, એ માટે એમને
ત્યાગ કરવો કદાપિ યોગ્ય નથી. દેહધારી પુરૂષ સર્વ કર્મનો સંન્યાસ
કદાપિ કરી શકતો નથી, કિંતુ જે કર્મના પૂલનો ત્યાગ છે તેજ
ત્યાગ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે “ આત્માવારેદ્રણ્યઃ ” ધૃત્યાદિ જ્ઞાન
કર્મના સમુચ્ચય વિધાયક વાક્યોથી એવું જણાય છે કે જ્ઞાન કર્મનો
સમુચ્ચયજ ઔપનિષદ્ લોકોને અભિમત છે. પરંતુ કેવલ જ્ઞાન
નહિ. ૪૪

અનભિભવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—અનભિભવમ્ ॥ ચ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—“ અનભિભવમ્ ” નામ કર્મનો તિરસ્કાર શાસ્ત્ર દર્શાવતું
નથી. “ એવહાત્માનનશ્યતિ યં બ્રહ્મચર્યેણાનુવેન્દતિ ” છાં ૮
॥ ૫ ॥ ૩ ॥ તે આત્મિકગુણ નષ્ટ થતું નથી જેનો બ્રહ્મચર્યથી
લાભ થાય તે. એ પ્રકારે શાસ્ત્ર કર્મના નાશ કરતાં નથી અર્થાત્
તિરસ્કાર કરતા નથી કિંતુ વર્ણન કરે છે. ૩૫

સંગતિ—હવે અન્તરાધિકરણમાં એ વાતનો વિચાર કરે છે કે
જેમણે વિધિ પ્રમાણે આશ્રમોનું પાલન નથી કર્યું, તેમને પણ
બ્રહ્મવિધાનો અધિકાર છે કે નથી ? એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે
સૂત્રકાર કહે છે કે—

++++++
+ ૯ વિદુરા +
+ ધિકરણ. +
++++++

અન્તરાચાપિતુ તદ્દદ્યેઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—અન્તરા ॥ ચ ॥ આપિ ॥ તુ ॥ તત્ ॥ દ્યેઃ ॥

અર્થ—“ અન્તરાચાપિ ” નામ આશ્રમ રહિત પુરુષોનો પણ પ્રહ્લવિદ્યામાં અધિકાર છે. કારણ કે તે અધિકાર રૈકવ, ગાર્ગીમાં જણાય છે માટે. ૩૬

અપિચસ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—“ અપિચસ્મર્યતે ” નામ સ્મૃતિમાં પણ એમ જણાય છે. એમકે “ જપ્યેનૈવતુ સંબિધેદ્બ્રાહ્મણોનાત્રસંશયઃ ॥ કુર્યાદન્યં નવા-કુર્યાત્મૈત્રો બ્રાહ્મણત્ત્યતે ” મનુસ્મૃતિ ॥ પ્રહ્લવિદ્યાનો અધિકારી પ્રાહ્લણુ જપથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેણે આશ્રમોના કર્મ પૂર્ણ કર્યા હોય અથવા નહિ કર્યા હોય તેમણુ. ૩૭

વિશેપાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદ૦—વિશેપાનુગ્રહઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ વિશેપાનુગ્રહઃ ” એટલે “ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યાયાત્માનમન્વિષ્યેત્ તપ, પ્રહ્લચર્ય અને શ્રદ્ધા તથા વિદ્યાવડે પર-માત્માનું અન્વેષણ કરવું. એથી જણાય છે કે પ્રહ્લવિદ્યાનો અધિકાર આશ્રમહીનને પણ છે. ૩૮

સંગતિ—જ્યારે આનાશ્રમીનો પણ પ્રહ્લવિદ્યામાં અધિકાર છે, તો પછી આશ્રમીમાં વિશેષતા શું રહી ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અતસ્તિતર જ્યાયોલિંગાચ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ તુ ॥ ઇતરત્ ॥ જ્યાયઃ ॥ લિંગાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ અતઃ ” એટલે “ બ્રહ્મચર્યે સમાપ્યગૃહીભવેત્ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જણાય છે કે બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોને ધારણ કરીને બ્રહ્મ-વિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે “ ઇતરજ્યાય. ” અનાશ્રમી કરતાં આશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે. “ લિંગાત્ ” બ્રહ્મચર્યાદિ પૂર્વોક્ત લિંગોથી આશ્રમી હોવાની શ્રેષ્ઠતા જણાય છે. ૩૯

સંગતિ—જે પ્રમાણે વિદ્યુરેનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે તે પ્રમાણે સંન્યાસી થઈને જે સ્વપ્નતથી પતીત છે, તેને મુક્તિનો અધિકાર છે કે નહીં ? ઉત્તર—.

ॐ નમઃ શિવાય
૧૦ તદ્ભૂતા
વિસ્તર્ય
ૐ નમઃ શિવાય

તદ્ભૂતસ્યતુનાતદ્ભાવો જૈમિનેરપિ નિયમાતદ્રૂપાભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—તદ્ભૂતસ્ય ॥ તુ ॥ ન ॥ અતદ્ભાવઃ ॥ જૈમિનેઃ ॥ અપિ ॥ નિયમાતદ્રૂપાભાવેભ્યઃ ॥

અર્થ—“ તદ્ભૂતસ્ય ” જે સંન્યાસ આશ્રમને પ્રાપ્ત છે તેને “ માતદ્ભાવ ” સંન્યાસાશ્રમથી પતિત થયા પછી પ્રાપ્ત થઈ નથી. “ જૈમિનેઃ ” જૈમિનીને એ સ્વીકાર છે. અને “ અપિ ” શબ્દથી બાહરાચર્યાચાર્યાણને પણ, એટલા માટે “ નિયમાતદ્રૂપા ભાવેભ્યઃ ” એટલે શ્રુત્યુક્ત નિયમનું પાલન નહિ કરવાથી અને પુનઃ પ્રાપ્તિ-તનો અભાવ હોવાથી પતિત સંન્યાસીની મુક્તિ થતી નથી. ૪૦

સંગતિ—જે કે તેને મુક્તિ પ્રાપ્તિ થતી નથી, છતાં તેને મુક્તિનો અધિકાર તો બન્યો રહે છે. પછી મુક્તિ કેમ ન થાય ? ઉત્તર—

નવાધિકારિકમપિ પતનાનુનાના તદયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—ન ॥ ચ ॥ અધિકારિકમ્ ॥ અપિ ॥ પતનાનુના-
નાત્ ॥ તદયોગાત્ ॥

અર્થ—“ નવાધિકારિકમપિ ” તેને અધિકારની ગોચરતા પણ
રહેતી નથી, કેમકે તેની લોક વાસનાદિએ તેનો અધિકાર પણ નહ
કરી દીધો. તેના પતિત હોવાના અનુમાનથી તેને મુક્તિ માટે
અયોગ્ય સમજાયો છે.

ઉપપૂર્વમપિત્યેકેભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—ઉપપૂર્વમ્ ॥ અપિ ॥ તુ ॥ એકે ॥ ભાવમ્ ॥ અશનયત્ ॥
તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“ ઉપપૂર્વમ્ ” કંઈએક આચાર્યો ઉક્ત આશયથી પતન
રૂપ હોવાને ઉપપાતક માને છે “ ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ” જેમકે ભવ
માંસના અશનરૂપ હોવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે છે તેમ તેનું પણ
પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે છે. ૪૨

વહિસ્તૂભયથાઽપિસ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—વહિઃ ॥ તુ ॥ ઉભયથા ॥ અપિ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ આચા-
રાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ ઉભયથાપિ ” આશ્રમ પતનને ઉપપાતક માનો અમવા
મહાપાતક માનો, પણ બંને પ્રકારે તે પતિત “ વહિ. ” મુક્તિપાત્રથી

બહિષ્કૃત મનાય છે. “સ્મૃતેરાચારાચ્ચ” એ વાત સ્મૃતિ અને શિષ્ટા-ચારથી જણાય છે. ૪૩

સંગતિ—હવે એવો વિચાર થાય છે કે યજ્ઞાદિ કર્મોનું ફળ યજ્ઞમાનનેજ થાય છે કે ઋત્વિગ્નાદિ કર્મ કર્તાઓને પણ ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

૧૩ સ્વામિ-
ધિકરણ.

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદ૦—સ્વામિનઃ ॥ ફલશ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ આત્રેયઃ ॥

અર્થ—“સ્વામિનઃ” સ્વામીને સર્વ કર્મોનું ફળ થાય છે એમ આત્રેયાચાર્ય માને છે. ૩૪

આત્વિજ્યમિત્યૌડુલોમિસ્તસ્મૈહિપરિક્રિયતે ॥ ૪૫ ॥

પદ૦—આત્વિજ્યમ્ ॥ ઇતિ ॥ ઔડુલોમિઃ ॥ તસ્મૈ ॥ હિ ॥ પરિક્રિયતે ॥

અર્થ—“આત્વિજ્યમ્” ઋત્વિજોને પણ પ્રલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ઔડુલોમી આચાર્ય કહે છે. “તસ્મૈહિપરિક્રિયતે” તે પણ પોતાનાં કર્મોનો કર્તા છે અર્થાત્ ઋત્વિક્ષ પોતાનાં વૈદિક કર્મના પ્રલનો લોકતા છે, યદ્યપિ યજ્ઞ યજ્ઞમાન કરાવે છે અને તેનું ફલ પણ તેનેજ યજ્ઞ જોઈયે તથાપિ તેમાં શુભ કર્મનો કર્તા ઋત્વિક્ષ પણ છે; માટે તે પણ ફલભાગી થાય છે. ૪૫

શ્રુતેશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

પદ૦—શ્રુતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“શ્રુતેઃ” નામ એવું કથન વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ સાંભળવામાં આવે છે, કર્તા પણ કર્મના ફળનો લોકતા થાય છે. ૪૬

સંગતિ—જેવી રીતે શ્રવણ મનનાદિ મુક્તિનાં સાધન છે. એ પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારમાં કાંઈ અન્ય પણ સાધન છે કે નહિ ?
ઉત્તર:—

૧૪ સહકાર્યન્તર
વિધિ ૪૭

સહકાર્યન્તરવિધિઃ પક્ષેણતૃતીયંતદ્વતો
વિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

પદ૦—સહકાર્યન્તરવિધિઃ ॥ પક્ષેણ ॥ તૃતીયં ॥ તદ્વતઃ ॥
વિધ્યાદિવત્ ॥

અર્થ—“ સહકાર્યન્તરવિધિઃ ” શ્રવણાદિકોના સહકારી બાલ-
ભાવ અને પાંડિત્ય એ પણ શ્રવણાદિકોની સમાન વિધેય છે. અને
પક્ષમાં તૃતીય મૌન કે જેનો વિચારશીલોમાં પ્રયોગ જણાય છે જેમકે
“ મુનિનામપ્યહં વ્યાસઃ ” ગી૦ ॥ ૧૦ ॥ ૩૭ ॥ એમાં વર્ણુન કહ્યું છે તે
મૌનપણ પાંડિત્ય અને બાલભાવથી અતિરિક્ત તૃતીય સાધન મુક્તિને
માટે વિધેય છે. મૌનથી આ ઠેકાણે વિચારશીલતાનું તાત્પર્ય છે કાંઈ
શુષ્ક રહેવાનું એટલે મુગા રહેવાનું નથી. ૧૭

કૃત્સ્નમાવાત્તુગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

પદ૦—કૃત્સ્નમાવાત્ ॥ તુ ॥ ગૃહિણા ॥ ઉપસંહારઃ ॥

અર્થ—“ કૃત્સ્નમાવાત્ ” નામ સંપૂર્ણ સાધનગૃહી પુરૂષમાં
પણ જણાયાથી તેનો ઉક્ત સાધનોમાં ઉપસંહાર કરી લેવો. અર્થાત્
ગૃહી પણ ઉક્ત સાધન સંપન્ન થઈને મુક્તિનો અધિકારિ થઈ
શકે છે. ૪૮

મૌનવદિતરેપામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદ૦—મૌનવત્ ॥ ઇતરેપામ્ ॥ અપિ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—“મૌનવત્” મૌન પેઠે “ઇતરેપામ્” બીજાને “અપોધર્મસ્કન્ધા” ઇત્યાદિ છે તેનું પણ અહીં કરી લેવું-તેના પણ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ જણાય છે માટે. ૪૯

સંગતિ—નનુ બાલભાવથી શું તાત્પર્ય છે ? બાળકની સમાન શૌચશૌચ્યનો વિચાર ન કરવો તે કે કાંઈ અન્ય તાત્પર્ય છે ? ઉત્તર—

૧૫ અનાવિ-
૭૬૨ધિકરણ

અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—અનાવિષ્કુર્વન્ ॥ અન્વયાત્ ॥

અર્થ—“અનાવિષ્કુર્વન્” સ્વભાવનો પ્રકાશ ન કરવો અર્થાત્ કોઈના પ્રલોભનને માટે પોતાના ભાવોને પ્રસિદ્ધ ન કરવા-અર્થાત્ દંભદર્પાદિથી રહિત થવું એ બાલભાવથી અભિપ્રાય સમજવો “અન્વયાત્” એટલે ઉપનિષદમાં પણ એવાજ અર્થમાં એ ગણદ મંગત છે. ૫૦

સંગતિ—મુક્તિ આ જ જન્મના કર્મથી આ જ જન્મમાં મળે છે કે જન્માન્તરમાં પણ મળે છે ? ઉત્તર—

૧૬ એદિકા-
ધિકરણ

એહિકમપ્યપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદ૦—એહિકમ્ ॥ અપિ ॥ અપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે ॥ તદ્દર્શનાત્ ॥

અર્થ—“અપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે” જે કોઈ મોટું પ્રતિબંધક કમ નહિ હોય તે “એહિકમપિ” આ જન્મમાં પણ મુક્તિ થઈ જાય છે. ૫૧

૧૭ મુક્તિફલા
ધિકરણ

एवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

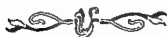
પદ૦—एवम् ॥ मुक्तिफलानियमः ॥ तदवस्थावधृतेः ॥
तदवस्थावधृतेः ॥

અર્થ—“ एवम् ” ઉક્ત પ્રકારે સાધનસંપન્ન હોવાથી
“ मुक्तिफलानियमः ” મુક્તિફલાની પ્રલભાં ધ્રંધ પ્રતિબંધ થતો નથી.
“ तदवस्थावधृतेः ” નામ “ परंज्योतिरुपसम्पद्यस्वेनरूपेणाग्नि निष्पद्यते ”
તે પરમજ્યોતિ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઇને અને તેના અપહુત પાપમાદિ
શુભોને ધારણ કરીને મુક્ત થાય છે. સૂત્રમાં ખીજી વખત “तदवस्थावधृतेः”
આવ્યું છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિના અભિપ્રાયથી છે. પર

॥ इतिश्री वेदान्तार्थ भाष्ये तृतीयाध्यायस्य ॥

॥ चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽयन्तृतीयोऽध्यायः ॥

ઓ૩મ્

॥અથ ચતુર્થાધ્યાયસ્ય પ્રથમઃ

પાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

સંગતિ—તૃતીયાધ્યાયમાં પરાપર વિદ્યાનાં સાધનોનો વિચાર કર્યો. હવે આ ચતુર્થાધ્યાયમાં ફલ અર્થાત્ મુક્તિ વિષયક વિચારવામાં આવે છે. અને પ્રસંગ સંગતિથી અન્ય વિષયો પણ આ અધ્યાયમાં આવશે તેનું પણ નિરૂપણ થશે.

પ્રથમ કેટલાંએક અધિકરણોમાં ઉપાસનાનું આશ્રયણ કરીને વિચાર કરાય છે.

આત્માવારે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥ વૃ૦ ૪ ॥

॥ ૫ ॥ ૬ ॥

તમેવધીરો વિજ્ઞાય મજ્ઞાં કુર્વીત ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૧ ॥

સોન્નેષ્ટવ્યઃ સવિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

ઈત્યાદિ વાક્યોમાં એવો સંશય છે કે શું વાક્યજન્ય પ્રજ્ઞજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે ? અથવા વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી ? પૂર્વપક્ષ એવો છે કે પ્રજ્ઞજ્ઞાન માત્રથી મુક્તિ થાય છે. જેમકે—બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવમવતિ ॥ મુળક૦ ૩ ॥ ૧૯ ॥ એ વાક્યમાં એવું લખ્યું છે કે પ્રજ્ઞજ્ઞાનથી પ્રજ્ઞ ધર્મ જાય છે.

ખીજી વાત એ પણ છે કે આ સંસારરૂપ જન્મ આવિયક છે, એટલા માટે પણ જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે. ઉપાસનારૂપ આયુત્તિની

કાંઈ જરૂર નથી. જેમકે રજ્યુમાં પ્રાંતિભૂત જે સર્પ છે, તેની નિવૃત્તિ અધિષ્ઠાનભૂત રજ્યુના જ્ઞાનથીજ થાય છે, પણ કાંઈ બીજા કર્મ વિશેષથી થતી નથી એજ પ્રમાણે એક માત્ર પ્રહ્લ્યાદિનજ મુક્તિનું સાધન છે. ઉપાસનારૂપ કર્મ મુક્તિનું સાધન નથી ? એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને માટે આ સૂત્ર છે.

આવૃત્તિ
વિકરણ

આવૃત્તિ રસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—આવૃત્તિઃ ॥ અસકૃત્ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—“ આવૃત્તિ ” નામ વારંવાર પ્રહ્લ્યાનું ધ્યાન કરવું, એ મુક્તિનું સાધન છે. “ અસકૃત્ ” અનેકવાર “ ઉપદેશાત્ ” ઉપદેશ કરવાથી. જેમકે ઉક્ત વાક્યોમાં અનેક વાર પ્રહ્લ્યાદિનની આવૃત્તિ કહી છે એક અસકૃત્ ઉપદેશરૂપી વાક્યમાં પ્રહ્લ્યાનું ધ્યાન વર્ણન કર્યું છે. અને તે એકજ ચિન્તાનરૂપ છે, અર્થાત્ એક એવી રીતે સ્મૃતિ સન્તાનરૂપ તે પ્રહ્લ્યાધ્યાન છે કે જેનો પ્રવાહ હ્રમેશાં બની રહે છે અર્થાત્ વારંવાર પ્રહ્લ્યાધ્યાન થાય છે. એ વાતને ઉપનિષદોના હબરે વાક્ય વર્ણન કરે છે. જેમકે—તતસ્તુતં પશ્યતિ નિષ્ફલ ધ્યાયમાનઃ ॥ મિચ્યતે હૃદય ગ્રન્થિશ્ચિદ્દ્યન્તે સર્વ સન્નયાઃ ॥ ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્દ્રે પરાવરે ॥ મુ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥ તે પુરૂષની હૃદયની અંધી ખુદી જાય છે, સર્વ સંશય નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ક્રિયામાણ અનુચિત કર્મોનો અકૂર પણ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતો નથી એ અભિપ્રાયથી “ ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ ” કહ્યું છે. એ સર્વ પૂર્વોક્ત વાત તે પરાવર પ્રહ્લ્યાના દર્શનથી થાય છે. પર એટલે કારણરૂપ પ્રકૃતિ અને અવર એટલે કાર્યરૂપ પ્રકૃતિ એ બંને પ્રહ્લ્યામાં વિદ્યમાન છે, એટલા માટે તેને પરાવર કહ્યું છે. આવૃત્તિરૂપ પ્રહ્લ્યાદર્શનજ ઉક્ત વાક્યોમાં કહ્યું છે. અને એજ પ્રહ્લ્યાદર્શનને “ આત્માવારેદ્દૃશ્યઃ શ્રોતવ્ય ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રત્યયાવૃત્તિરૂપથી વિધાન કર્યું છે. એટલા માટે

સુક્તિ ઉપાસનારૂપી બ્રહ્મધ્યાનથી થાય છે, પણ વાક્યજન્ય જ્ઞાનથી થતી નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે, સંસાર અધ્યાસ માત્ર છે, અને જ્ઞાનથીજ તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એ માટે જ્ઞાન, બંધની નિવૃત્તિરૂપ સુક્તિનું સાધન છે, એ વાત પણ ઠીક નથી. પ્રથમ તો આ સંસાર અધ્યાસ નથી કેમકે અધ્યાસ નામ મિથ્યાનું છે અને તે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ આ સંસાર જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થતો નથી કિંતુ કર્મ નાશ્ય છે. એથી એવું જણાય છે કે એ અનિત્ય છે પણ મિથ્યા નથી અનિત્ય તેનુંજ નામ કેહેવાય છે કે જે પોતાના દેશદ્વંદ્વમાં ન હોય. અને મિથ્યાનું લક્ષણ માયા વાદિયો એમ કહે છે કે જે કાળમાં જે જ્યાં પ્રતીત થાય છે તેજ કાલમાં તે ત્યાં નહિ હોય. પણ એ વાત પ્રપંચમાં દેખાતી નથી.

બીજી વાત એ છે કે જો સુક્તિ, બંધની નિવૃત્તિરૂપ હોય અને કોઈ ભાવ પદાર્થ ન હોય તો જ્ઞાનથી તેની પ્રાપ્તિ ચેનકેન પ્રકારથી થઈ શકે. પણ સુક્તિ તો એક ભાવ પદાર્થ છે અને તે જીવની સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાની સમાન અવસ્થા વિશેષ છે. તો પછી તે જ્ઞાનથી કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે !!! અને “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈયમવતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં તો જીવનું બ્રહ્મ થવારૂપ સુક્તિ વર્ણન કરી છે, તો પછી તે જ્ઞાન માત્રથી કેમ કરી પ્રાપ્ત થઈ શકે ? અધિષ્ઠાન પ્રાપ્તિરૂપથી પણ એનો ઉત્તર અપાઈ શકે તેમ નથી. અર્થાત્ જેમ “આ રત્નગુ છે, આ સર્પ નથી.” એ વાક્યથી મિથ્યાસર્પની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થઈને અધિષ્ઠાનરૂપ રત્નગુની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનથી મિથ્યાબંધની નિવૃત્તિ થઈને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ સુક્તિ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિનું પણ વિવેચન કરવું પડશે કે તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એટલે શું ? શું જીવનું સ્વરૂપભૂત પરમાનંદની પ્રાપ્તિ ? અથવા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પરમ આનંદ છે, તેની પ્રાપ્તિ તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ ? જો જીવનું સ્વરૂપ ભૂત પરમાનંદની પ્રાપ્તિ માનીએ તો તે ઠીક નથી કેમકે જો એમ હોય તો જીવ કોઈ પણ દિવસ દુઃખી થાત નહિ. જો એમ કહીએ કે ઉપાધિવશથી દુઃખી થાય છે

તો તે પણ હીક નથી, કારણ સ્વરૂપભૂત વસ્તુ મદિ ઉપધિવી નિવૃત્ત થતી નથી, જેમકે ઉપનુ અન્નિત અને તેનું સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન મુખ્યત્વે તે મુદ્ધાંદિકામા પણ હવે થઈ શકે નહિ એ પ્રમાણે હવે આનંદમય હોત તો તેને હવેના ઉપધિએ રજ મગડી શકત નહિ એ વાતનું મૂલકાંદે અનંદમયાધિ-ભૂત-સ્વરૂપ નિયતી વળતું કયું છે કે હવે આનંદમય નથી એમલા નેજા અને વિનાશ કરતા નથી

હવે તરી એ વાત કે આનંદમય જગત છે તેની જે પ્રાપ્તિ તે પન્માનંદની પ્રાપ્તિ છે પણ તેની પ્રાપ્તિ ઉપનનારૂપ કર્મ વિના થઈ શકતી નથી તેના અપરુપપ્રાપ્તિ શુદ્ધિને ઉપામરૂપ ધ્યાન કરી શકે છે, અન્ય નહિ એમના નેજા અનંદમયની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુખ્ય જગત વસ્તુ થઈ શકે છે, કેવળ બ્રહ્મજ્ઞાનથી નહીં ૧

લિજ્ઞાત્ર ॥ ૨ ॥

પદ—જિજ્ઞાસ ॥ ૩ ॥

સંગતિ—હવે આ ઉપાસનાધિકરણમાં એ વાતને વિચાર કરવામાં આવે છે કે ઉપાસક બ્રહ્મની આત્મરૂપે ઉપાસના કરે કે અન્ય રૂપથી ? પૂર્વપક્ષ તો એવો છે કે “ અધિકંતુ ભેદનિર્દેશાત્ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ “ નેતરોનુપપત્તેઃ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૬ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કહેવા છે તો પછી તેની આત્મરૂપે ઉપાસના ઠીક નથી ? ઉત્તર—

આત્મરૂપે-
ઉપાસનાધિકરણ
નિર્દેશન

આત્મેતિતૂપગચ્છન્તિગ્રાહયન્તિચ ॥૩॥

પદ૦—આત્મા ॥ ઇતિ ॥ તુ ॥ રૂપગચ્છન્તિ ॥ ગ્રાહયન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ તુ ” શબ્દ આ ઠેકાણે પૂર્વ પક્ષને હટાવે છે. “ આત્મેતિ ” નામ આત્મારૂપથી ઉપાસક લોક “ રૂપગચ્છન્તિ ” તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને “ ગ્રાહયન્તિ ” શાસ્ત્ર એ વાતને બ્રહ્મ પણ કરાવે છે. જેમકે “ ત્વંવાદમસ્મિ મમવંદેવતેઽહંવૈત્વમાસ ’ એ ઇશ્વર પ્રક્રિયામાં જાળાલઋષિયે કહ્યું છે કે = ઐશ્વર્ય યુક્ત દેવતા ? તું હું છું અને હું તું છે. ” એ પ્રકારે આત્મરૂપથી અભેદોપાસના કરી છે. અને અભેદોપાસનાની પ્રણાલી બીજાં પણ ઉપનિષદોનાં કંઈ એક સ્થળોમાં જણાય છે જેમકે બૃહદારણ્યકમાં વામદેવ ઋષિયે પણ કહ્યું છે કે “ અહંમતુરમવંસુર્યશ ” હુંજ મનુ થયો અને હુંજ સૂર્ય છું. એ પણ અભેદોપાસનાના અભિપ્રાયથી કહ્યું છે. શાસ્ત્ર એને એવા પ્રકારે કથન કરે છે કે “ યઆત્મનિતિષ્ટન્નાત્મનોઽન્તરો યમાત્મા નવેદયસ્યાત્માગરીરં ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સઆત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ” વૃ૦ એ વાક્યમાં શ્રીભાષ્યકારે જીવ અને પરમાત્માના શરીર અને શરીરી ભાવનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યાંદે જીવાત્મા તેનો શરીર ભૂત થયો તો આત્મારૂપ પરમેશ્વરની અભેદ દૃષ્ટિથી ઉપાસના

કરી શકે છે. જેમકે દેહ અને આત્માનું અલેદ કથન થાય છે.
 “મનુષ્યોદમ્” “બ્રાહ્મણોદમ્” ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે પરમાત્માનુ
 આત્મરૂપથી અનુસંધાન કર્યું છે. એ ઉપાસનાધિકરણનો આશય
 એવો છે કે જીવજન્યારે અપહુત પાપમાદિ ધર્મેને ધારણ કરી લેછે
 પછી તેની આત્મરૂપે ઉપાસના કરી શકે છે. એજ અભિપ્રાયથી
 ગીતામાં કૃષ્ણજી અહંભાવનો દમ ભરે છે. સ્વામી શંકરાચાર્ય-
 જીએ અભેદોપાસનાથી લાભ ઉઠાવવાના અભિપ્રાયથી આ સૂત્રના
 ભાષ્યમાં ઉપનિષદ્વાક્યોની એક માળા પોરવી દીધી છે. જેમકે—
 (૧) “અહંબ્રહ્માસ્મિ” (૨) “एतत्तत्त्वमसीति न स वेद” વૃં ૩ ॥
 ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ (૩) “एतत्तत्त्वमसीति न સ વેદ” વૃં ૩ ॥
 ॥ ૭ ॥ ૩ ॥ (૪) “तत्સત્યંસાત્માતત્ત્વમસિ” છાં ॥ ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥
 (૫) અથયોન્યાંદવતામુપાસ્તેડ્યોડતાવન્યોડહમસ્મીતિ નસવેદ” વૃં
 ૧ ॥ ૪ ॥ ૧૦ ॥ (૬) મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિયદ્દ નાનેવપશ્યતિ”
 વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૯ ॥ કં ૪ ॥ ૧૦ ॥ (૭) “सर्वतंपरादा-
 द्योऽन्यत्रात्मानः सर्ववेद” વૃં ૪ ॥ ૯ ॥ ૭ ॥ (૮) “यत्रत्व-
 स्यसर्वमात्मैवाभूत्તत्કેन कं पश्येत्” વૃં ૨ ॥ ૪ ॥ ૧૪ ॥
 (૯) અત્રપિતાડપિતા ભવતિ” વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૨૨ ॥ (૧૦)
 “वेदा अवेदाः” વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૨૨ ॥ આ ઠેકાણે એમ લખે છે કે—
 “इतिवचनादिप्यत एवाऽस्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे ॥ कस्य-
 पुनरयमप्रबोधइतिचेत् ॥ यस्त्वंपृच्छसि तस्यतइतिवदामः ॥ नन्वहमी-
 श्वरएवोक्तः श्रुत्या यद्येवं प्रतिबुद्धोसि नास्तिकस्याचिदप्रबोधः ॥”

અર્થ—“વેદાઅવેદાઃ” એ કથનથી જ્ઞાન કાલમાં અમારા
 મતમાં શ્રુતિનો પણ અભાવ છે, એ પ્રમાણે માયાવાદી કહે છે. યદિ
 કોઈ એમ શંકા કરે કે તમારા મતમાં તો સર્વ બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે તો
 પછી અજ્ઞાન કોને ? તો ઉત્તર એમ આપે છે કે જે તમે પુછોછો
 માટે તમનેજ અજ્ઞાન છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમે તો શ્રુતિ

વંને ઇશ્વર કથન કરે છે તો પછી અજ્ઞાન કેને થયું ? માયાવાદી કહે છે કે જો એવા જ્ઞાની છે તો પછી કોઈને પણ અજ્ઞાન નથી. ઇત્યાદિ કથનથી જ્ઞાનકાલમાં વેદને પણ નિષ્પૂલ બનાવી દીધા. અને ખીચારા પૂર્વપક્ષીના એવી રીતે પુછવાપરથી—કે તમારા મતમાં અજ્ઞાની કોણ છે ? એને ઉત્તર એવો આપ્યો કે જે તમે પુછોછો તો તમેજ અજ્ઞાની છો ! જ્યારે તેણે એમ પુછ્યું કે તમારા મતમાં તો સર્વ ઇશ્વરજ ઇશ્વર છે તો પછી હું અજ્ઞાની કયાંથી આવ્યો ? તો પાછો ઉત્તર આપ્યો કે ત્યારે તું અજ્ઞાની નથી ઇત્યાદિ વેદને અવેદ અને અને જીવને ઇશ્વર બનાવવાની પ્રલોસોદ્ધી સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ સર્વ આ સૂત્રમાં ભરી દીધી છે. અને પૂર્વોક્ત ઉપનિષદ્ વાક્યોનાં મતમાન્યા અર્થ કરીને જીવને બ્રહ્મ બનાવવામાં કિંચિત્ માત્ર ન્યૂનતા રાખી નથી. ઉક્ત વાક્યોના સત્યાર્થ એ પ્રમાણે છે કે—

(૧) “ અહંબ્રહ્માસ્મિ ” એ વાક્ય બૃહદારણ્યકમાં આવ્યું છે. એનાથી પ્રથમ એવું વાક્ય છે કે, “ બ્રહ્મૈવેદમગ્ર આસીત્ તદાત્માનં એવેત્ અહંબ્રહ્માસ્મીતિ ” ઘૃ. ૩. ૧. ૪ ॥ ૭ ॥ એ વાક્યનો અર્થ એવો છે કે બ્રહ્મ સર્વથી પ્રથમ હતું, અને તે પોતાને પોતે બાળે છે કે હું બ્રહ્મ છું.

(૨) આ તમારો આત્મા સર્વની અંદર છે.

(૩) આ તમારો સ્વામી આત્મા અમૃત છે.

(૪) હે શ્વેતકેતો ? તે આત્મા તું છે. આ ઠેકાણે શ્વેતકેતુના શરીરથી ભિન્ન જીવાત્માનો બોધ કરવા માટે “ તત્ત્વમસિ ” નો ઉપદેશ કર્યો છે.

(૫) જે પરમાત્માથી ભિન્ન દેવતાની ઉપાસના કરે છે અને જે પરમાત્મા અન્ય છે અને હું અન્ય છું એમ બાળતો નથી. તે દેવતાઓના મધ્યમા પથ છે.

(૬) તે વારવાર જન્મે છે મરે છે જે પરમાત્માનામાં નાનાપણુ જુવે છે.

(બ) તેનો સર્વ નિરાદર કરે છે કે જે આ વ્યાખ્ય જગતને પરમાત્માશ્રિત માનતો નથી.

(ક) જ્યારે અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાથી તેની પરમાત્માકાર વૃત્તિ ધાય છે ત્યાર પછી તેને માટે દુષ્ટાદૃશ્ય નથી રહેતું, તો પછી કોનાથી કોને જીવે અને કોનાથી કોને સાંભળે ?

(દ) આ અવસ્થામાં તેને માટે પિતા પુત્ર આદિ સાંસારિક ભાવ રહેતો નથી. અને પછી તેને માટે જ્ઞાનનું સાધન વેદાદિકોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એવા અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે “ વેદાઅવેદા. ”

આ વિષય વાક્ય છે જેનાપર સ્વામી શંઠ ચાં છએ રંગ ચરાવીને આ ઉપાસનાધિકરણનું અન્યથા વ્યાખ્યાન કરી દીધું છે.

જે શં. સ્વામીજીના મતાનુકૂલ આ અધિકરણ છવને બ્રહ્મ બતાવવાને માટે હોત તો પ્રતીકાધિકરણની સાથે એની સંગતિ કદાપિ મળતે નહિ. ટ

સંગતિ—નનુ “ સ્વંવાઽહસિ મગવોદેવતેઽહવૈત્વમસિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આત્મરૂપથી બ્રહ્મની ઉપાસના જણાય છે. એ પ્રમાણે જે પ્રતીકમાં બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ તો તેમાં શું હોય છે ? એ શકાની નિવૃત્તિને માટે આ પ્રતીકાધિકરણ છે.

૩ પ્રતીકા
ધિકરણ.

નપ્રતીકે નહિસઃ ॥ ૪ ॥

પદ—ન ॥ પ્રતીકે ॥ ન ॥ હિ ॥ સઃ ॥

અર્થ—“ નપ્રતીકે ” નામ પ્રતીકમાં બ્રહ્મોપાસના કરવી ઠીક નથી, કેમકે “ નહિસઃ ” તે પ્રતીક બ્રહ્મ નથી. ૪

૪ મહાદટ્ટ
ધિકરણ

બ્રહ્મદષ્ટિરુત્કર્ષાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—બ્રહ્મદષ્ટિઃ ॥ રુત્કર્ષાત્ ॥

અર્થ—‘ બ્રહ્મદષ્ટિ ’ એટલે બ્રહ્મનું ધ્યાન “ રુત્કર્ષાત્ ” નામ શ્રેષ્ઠ છે એટલા માટે પ્રતીકમા બ્રહ્મદષ્ટિ ન કરવી કિન્તુ બ્રહ્માજ બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે ૫

પ્રશ્ન—જ્યારે બ્રહ્માજ બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે તો પછી આ ઉપાસનાધિકરણમા ‘ તુ હુ ’ અને ‘ હુ તુ ’ એ પ્રમાણે બ્રહ્મા દષ્ટિ કેમ કરી શકાય ? કેમકે તે પણ એક અધ્યાસરૂપ ‘ અતસ્મિન્નિદુદ્ધિ ’ એટલે તે નથી અને તેમા તે બુદ્ધિ છે, એ પ્રકારે પ્રતીકોપાસનામા પણ અધ્યાસ છે તો પછી તેનો નિષેધ કેમ ?

ઉત્તર—પ્રતીકોપાસનાતો જડમા બ્રહ્મ બુદ્ધિ કરવી તે છે અને તે યુક્તિ અને પ્રમાણથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે સ્વામિ રામાનુજનાચાર્યજીએ પ્રતીકોપાસનાનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે —

“ પ્રતિકોપાસનહિનામ અવ્રહ્મણિ બ્રહ્મદષ્ટ્યાનુમન્ધાનમ્ ”

શ્રી૦ મા૦ વ્ર૦ મૂ૦ ૪ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ પ્રતીકોપાસના તેનું નામ છે કે જે બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુમા બ્રહ્મ દષ્ટિ કરવી તે એ પ્રમાણે ઉપાસનાધિકરણમા બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુમા બ્રહ્મદષ્ટિ નથી, અર્થાત્ ચોતાનામા બ્રહ્મભાવનો ઉપદેશ કિવા બ્રહ્મા આત્મભાવનો ઉપદેશ જે ઉપાસનાધિકરણમા છે તે કાંઈ અન્યમા અન્ય દષ્ટિની ભાવનાથી નથી, કિન્તુ અપહુતપાખ્યાદિ ધર્મોના અભિપ્રાયથી બહુ બહુ ઉપાસના છે એટલા માટે પ્રતીકોપાસનાથી તેનો મોટો અંતર છે અને પુછવાનું એ પણ છે કે—પ્રતીકોપાસનાના મતમા પ્રતીકમા બ્રહ્મ બુદ્ધિ બાધ રૂપ છે કે અધ્યાસરૂપ છે ? અવના વિશેષ્યવિશેષણભાવરૂપ છે કે તે સમાનાધિકરણરૂપ છે ?

ખાધ તે કેહેવાય છે કે જેમ અંધકારમાં રહેલા સ્વાણમાં પુરૂષનું જ્ઞાન થવું, પછી તેનો નિશ્ચય જ્ઞાનથી ખાધ થઈ જાય છે. શુદ્ધિ આદિમાં રચતનું જ્ઞાન અધ્યાસ કેહેવાય છે. પ્રતિકમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ અધ્યાસ પણ કહી શકાય નહિ. કેમકે અધ્યાસ, આવિગ્રહ અને નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક) હોય છે. અને આ તો પ્રતીકમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ જાણીને કરાય છે એટલા માટે અધ્યાસ નહિ.

વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ એવો છે કે જેમ, (વળીપુરુષઃ) આ ઇતરેથી વ્યાવૃત્તિના અભિપ્રાયથી હોય છે. એટલા માટે પ્રતીકમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવરૂપ પણ નથી. “ પ્રકૃષ્ટપ્રકાશશ્ચન્દ્રઃ ” મોટો પ્રકાશવાળો ચંદ્ર છે. એ પ્રકારે સમાનાધિકરણરૂપ પણ પ્રતીકમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ નહિ કહી શકાય. કેમકે સમાનાધિકરણ પરસ્પર અભિન્નોત્તર હોય છે અહિં તો પ્રતીક જડ અને બ્રહ્મ ચેતન એ પ્રમાણે પરસ્પર અત્યંત ભિન્નોત્તર સમાનાધિકરણ પણ થઈ શકતું નથી.

એ પ્રકારે પ્રતીકમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ કરવી તે ઉક્ત ચારે પ્રકારથી દોષ પણ પ્રકારે થઈ શકતી નથી. આધુનિક મૂર્તિપૂજક “ પ્રતીકસ્યોપાસનમ્ ” “ પ્રતીકે ઉપાસનમ્ ” “ પ્રતીકેનોપાસનમ્ ”

(૧) પ્રતીકની ઉપાસના, (૨) પ્રતીકમાં ઉપાસના, (૩) પ્રતીકવડે ઉપાસના. આ ત્રણમાંથી અંતના એ પક્ષ માને છે ઉક્ત પ્રતિકાધિકરણમાં “ બ્રહ્મદષ્ટિરુત્કર્ષાત્ ” આ સૂત્રથી એ એ પક્ષનું પણ ખંડન થઈ ગયું, કે સૂત્રમાં તો બ્રહ્મમાંજ બ્રહ્મ દષ્ટિ ઉત્કર્ષ માની છે પણ કાંઈ પ્રતીકમાં બ્રહ્મ દષ્ટિની ઉત્કૃષ્ટતા માની નથી. કાંઈ એક લોકો એ સૂત્રને એવી રીતે લગાવે છે કે “ પ્રતીકમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી અને બ્રહ્મમાં પ્રતીક દષ્ટિ ન કરવી. ” એ પ્રકારે લગાવવાથી એ સૂત્રની પૂર્વ સૂત્ર સાથે સંગતિ રહેતી નથી. કેમકે પૂર્વસૂત્રમાં એવું કહ્યું છે કે પ્રતીકમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી નહિ. તો પછી પ્રતીક વિષયક બ્રહ્મદષ્ટિનો ઉત્કર્ષ શી રીતે ? એ પ્રમાણે પૂર્વોત્તર વિચાર કરવાથી જણાય છે કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતીકોપાસના કરવી હીક નથી.

આ પ્રતીકોપાસનાધિકરણમાં મૂર્તિપૂજનો નિષેધ પણ ઉપલક્ષણથી જાણી લેવો. કેમકે એક (પ્રતીક) પરિચિત્ત પદાર્થમાં પ્રહ્લદ્રુપિનો નિષેધ કરી દીધો તો પછી પ્રત્યેક પરિચિત્ત પદાર્થમાં પ્રહ્લદ્રુપિનો નિષેધ સમજી લેવો.

સંગતિ—નનુ “ આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશઃ ” છાંં ॥ ૩ ॥ ૧૯ ॥
 ॥ ૧ ॥ “ યદ્વાસૌ તપતી તમુદ્ગીયમુપાસીત ” છાંં ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥
 ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આદિત્ય પ્રતીકને પ્રહ્લ કહ્યો છે તો પછી કેમ કહેવાય કે પ્રતીકોપાસના ઠીક નથી ? ઉત્તર—

પ આદિત્યા-
 મત્યધિકરણ

આદિત્યાદિમતયશ્ચાઙ્ગે ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

પદં—આદિત્યાદિમતયઃ ॥ ચ ॥ અઙ્ગે ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—“ આદિત્યાદિમતયઃ ” આદિત્યાદિ યુક્તિ “ અઙ્ગે ” યજ્ઞનો અવયવરૂપ ભૂત જે ઉદ્ગીયરૂપ ઓંકાર છે, તેમાં છે. “ ઉપપત્તેઃ ” અને યુક્તિથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે માટે યુક્તિ એ છે કે યજ્ઞનો અવયવરૂપ જે ઉદ્ગીય તે આદિત્યવત્ પ્રકાશક હોવાથી તેમાં આદિત્યાદિ મતિયોનું વિધાન કર્યું છે. ઉક્ત વાક્યનો અર્થ એવો છે કે “ આ તપે છે તેની ઉદ્ગીયરૂપથી ઉપાસના કરવી, કેમકે એ પ્રજાને માટે ગાયન કરે છે. આદિત્યની ઉદ્ગીય ઉપાસના એવા અભિપ્રાયથી કહી છે કે તે આદિત્ય કરતાં કરતાં પ્રજાને માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે ઉદ્ગીયની સમાન યજ્ઞમાં ગાયનનો હેતુ માનેલો છે. અર્થાત્ તેનાથી અન્નાદિ જે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ યજ્ઞનું એક સાધન છે.

હવે રહી એ વાત કે “ આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશઃ ” આ ઠેકાણે આદિત્યને પ્રહ્લ કેમ કરી કહ્યો ? એનો ઉત્તર એવો છે કે પ્રહ્લ શબ્દ આ ઠેકાણે પરમેશ્વરનો વાચક નથી કિંતુ મહત્વનો વાચક છે.

અને એવી બ્રહ્મથી લિન્ન અન્ય વસ્તુઓમાં અને સ્થાનોમાં બ્રહ્મ શબ્દ આવ્યો છે, જેમકે ગીતામાં “ एवं बहुविधायज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ” ગી. ૪ ॥ ૩૨ ॥ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ વેદનો વાચક છે. અને “ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ” શ્લે. આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ ભોગ્યાદિ કાર્ય વાચક છે. અને “ नपसा ब्रह्म-विजिज्ञा सस्वतपोब्रह्मेति ” તૈ. ૩ ॥ ૨ ॥ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ તપનો વાચક છે. આ ઠેકાણે તપ મોટું હોવાથી તેને બ્રહ્મ કહ્યું છે. એજ શ્લોકના પ્રારંભમાં “ અન્નંબ્રહ્મેતિવિજ્ઞાનાત્ ” આ ઠેકાણે અન્નને બ્રહ્મ કહ્યું છે. જેમ ઉક્ત વાક્યોમાં મહાન્ હોવાના અભિપ્રાયથી બ્રહ્મ શબ્દ આવ્યો છે, એજ પ્રમાણે “ આદित्यो ब्रह्मेत्यादेशः ” એ વાક્યમાં આદિત્ય મોટો હોવાના અભિપ્રાયથી બ્રહ્મ શબ્દ આવ્યો છે પણ કાંઈ ઈશ્વરના અભિપ્રાયથી નથી. એ પ્રમાણે ઉક્ત વાક્યોમાં પ્રતીકોપાસનાનું વિધાન નથી કિન્તુ ગૌણીવૃત્તિથી આદિત્યાદિકોને બ્રહ્મ કહ્યા છે. ૬

સંગતિ—જ્યારે ઉક્ત પ્રકારે કાંઈ પણ ઠેકાણે પ્રતીકોપાસનાનું વિધાન નથી, તો પછી કેવે પ્રકારે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ ? ઉત્તર—

६ आसीना
धि करण्य

આસીનઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૭ ॥

પદ૦—આસીનઃ ॥ સમ્ભવાત્ ॥

અર્થ—“ આસીન. ” સ્થિર થઈને પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. “ સમ્ભવાત્ ” ઉપાસનાનો સંભવ એ પ્રકારેજ થઈ શકે છે માટે, ૭

સંગતિ—નનુ-સ્થિર થવાથી ઉપાસના કેમ થઈ શકે ?
ઉત્તર—

ધ્યાના ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—ધ્યાનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — ધ્યાન કરવાથી.

સંગતિ — ધ્યાન તો સાકારનું જ થઈ શકે છે, નિરાકારનું ધ્યાન કેવી રીતે ? — ઉત્તર — એવો નિયમ નથી કે ધ્યાન સાકારનું જ થઈ શકે. જુઓ એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી રામાનુજચાર્યજી લખે છે કે —

“ધ્યાનં હિ ત્રિજાતીય પ્રત્યાન્તરાઽવ્યવહિતમેકચિન્નમ્”
વિભત્તીય વસ્તુઓના જ્ઞાનના વ્યવધાનથી રહિત જે એકરૂપથી ચિંતન છે તેને ધ્યાન કહે છે. તો પછી ધ્યાન નિરાકારનું કેમ નહિ થાય !! એ પ્રકારે આ ઉપાસના વિષયમાં એનાથી પૂર્વ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શં૦ ચા૦ લખે છે કે “ઉપાસનંનામ સમાનપ્રત્યયપ્રવાહ કરણમ્” જે એક પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રવાહ છે તેનું નામ ઉપાસના કહેવાય છે. એ પ્રકારે ઉપાસના અને ધ્યાનના લક્ષણોથી એવું જણાય છે કે ધ્યાન એકાગ્રચિત્ત થઈને જ થઈ શકે છે. અન્ય કોઈ પ્રતીકાદિ ઉપાય ધ્યાન માટે નથી. અને જે ધાતુથી ધ્યાન શબ્દ બને છે તેનો પ્રયોગ નિશ્ચલતાની અપેક્ષાથીજ કાંઈએક સ્થાનોમાં આવ્યો છે, તે આ સૂત્ર કહે છે:—

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

પદ૦ — અચલત્વમ્ ॥ ચ ॥ અપેક્ષ્ય ॥

અર્થ — “અચલત્વમ્” નિશ્ચલપણાની “અપેક્ષા” અપેક્ષા કરીને પૃથિવી, અંતરિક્ષ આદિકોમાં ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ આવ્યો છે. જેમકે “ધ્યાયતીવપૃથિવી” છાં૦ ૭ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ જાણો કે પૃથિવી ધ્યાન કરે છે, આ ઠંકાણે પૃથિવીમાં નિશ્ચલતાના અભિ-પ્રાયથી ધ્યાનવાદ છે. એથી જણાય છે કે નિશ્ચલ થઈને જ મનુષ્ય ધ્યાન કરી શકે છે. ૬

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦ — સ્મરન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ — “સ્મરન્તિ ચ” એટલે શિષ્ટ લોક એ વૈદિક ધ્યાન-વાદનું એ પ્રકારે સ્મરણ કરે છે કે “શુચૌદેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥ નાત્યુદ્ધિત્વં નાતિનીચં ચૈલાગ્નિનકુશોત્તરમ્” ગી૦ ૬ ॥ ૧૩ ॥ પવિત્ર દેશમાં સ્થિર આસન ખાંધીને મનુષ્યે ધ્યાન કરવું, જે આસન અત્યંત ઉચું ન હોય તેમ નીચું પણ ન હોય. ૧૦

૭ એકાગ્રતા
ધિકરણ.

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦ — યત્ર ॥ એકાગ્રતા ॥ તત્ર ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ — “યત્રૈકાગ્રતા” જે સ્થાનમાં એકાગ્રતા થઈ શકે “તત્રાવિશેષાત્” એટલે ત્યાંજ ધ્યાન કરવું ચોગ્ય છે. આ સૂત્ર દેશકાલના અભિપ્રાયથી છે, જેમકે કોઈ પુરુષ હિમાલયના શિખરપર બેસીને ધ્યાન કરે તો શંકા એ થાય છે કે શું ઉક્ત ગીતાનો શ્લોક તેના નિષેધ કરે છે કે અતિ ઉચું આસન ન હોવું જોઈએ ? એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે કહ્યું છે કે “યત્રૈકાગ્રતાતત્રાવિશેષાત્” જે દેશકાલમાં જે પ્રકારે એકાગ્રતા થઈ શકે તે પ્રકારે ધ્યાન ધરે. એથી કાંઈ એવો અભિપ્રાય નિકળી શકતો નથી કે જો મૂર્તિપૂજાથી એકાગ્રતા થઈ શકે તો તેમાંજ ધ્યાન ધરવું !! કેમકે મૂર્તિપૂજાની ઉપાસનાનું ઋષિપ્રણીત ગ્રંથોમાં કોઈ પણ જગ્યાએ વિધાન નથી, તેમજ તેનાથી એકાગ્રતા પણ થઈ શકતી નથી.

અને બીજી યુક્તિ એ વિષયમાં એવી રીતે છે કે આ સૂત્ર આમીનાધિકરણનું છે આમીન વિષયની એકાગ્રતાનું વર્ણન કરે છે. એટલા માટે “યત્રૈકાગ્રતા” નો અર્થ આસન વિષયકજ જણાય છે, કાંઈ મૂર્તિપૂજાનો નથી. ૧૧

સંગતિ—ઉક્ત ઉપાસના ભલે જ્ઞાનોત્પત્તિને માટે રહે, પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી તેની શી આવશ્યકતા છે? જેમકે ધાન્યાર્થી પુરૂષ ધાન્ય કહાડી લીધા પછી પરાળને ફેંકી દેછે, એજ પ્રકારે જ્ઞાનાર્થી પુરૂષ પણ જ્ઞાન થવા પછી ઉપાસનાને છોડી દે—પછી તેનું શું પ્રયોજન છે? ઉત્તર—

++++++
 આપ્રાયણા
 ધિકરણ.
 ++++++

આપ્રાયણા તત્રાપિ હિદૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મ — આપ્રાયણાત્ ॥ તત્ર ॥ અપિ ॥ હિ ॥ દૃષ્ટમ્ ॥

અર્થ—“આપ્રાયણાત્” નામ મરણ પર્યન્ત ઈશ્વરોપાસના કરવી જોઈએ. “તત્રાપિદૃષ્ટમ્” એટલે કે મરણ પર્યન્ત ઉપાસનાનું અનુવર્તન જણાય છે. જેમકે સત્ત્વેવં વર્તયન્ યાવદાસુવં બ્રહ્મલોક-મભિસમ્પદ્યતે” સંપૂર્ણ આયુષ્ય પર્યંત એ પ્રકારે વર્તતાં અર્થાત્ વેદાધ્યયનાદિ ઉપાસના કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિકરણથી માયાવાદીઓના એ સિદ્ધાંતનું ખંડન થયું કે “જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી ઉપાસનાની આવશ્યકતાજ નથી” એ સિદ્ધાંત દૂર થયો. ઉપાસના વિષયક વિચાર સમાપ્ત થયો હવે મુક્તિ વિષયક વિચાર કરે છે. ૧૨

સંગતિ—નતુ યથાપુષ્કરપલાશ આપોનહ્નિષ્યન્ત એવમેવંવેદિ પાપંકર્મ નહ્નિષ્યતે” છાંં ૪ ॥ ૧૪ ॥ ૩ ॥ જે પ્રકારે કમલનાં પાંદડાંને જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પાપ કમ સ્પર્શ કરતું નથી. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એવું કહ્યું છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીને પાપ લાગતું નથી. અને “ના મુક્તંક્ષીયતેકર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ”, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એવું જણાય છે કે ભોગવ્યા વિના કર્મનો ક્ષય થતો નથી તો એ વિરોધ આવ્યો? એની નિવૃત્તિને માટે આ તદ્ધિગમાધિકરણ છે

++++++
+ ૮ તદધિગમે +
+ ધિકરણ +
++++++

તદધિગમઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશો
તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦ — તદધિગમે ॥ ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ ॥ અશ્લેષવિનાશો ॥
તદ્વ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—“તદધિગમે” તે પરમાત્માનું જ્ઞાન યથા પછી “ઉત્તરપૂર્વાધયો.”
ક્રિયમાણ અને સંચિત કર્મનો “અશ્લેષવિનાશો” જીવની સાથે
અસંબંધ અને વિનાશ થાય છે. “તદ્વ્યપદેશાત્” એવી રીતે કથન
જણાય છે માટે. “ક્ષીયન્તે चास्यं कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” મુળ ૦
૨ ॥ ૨ ॥ ૮ એ વાક્યમાં પણ પાપ કર્મનો નાશ કથન કર્યો છે.
એથી એમ જણાય છે કે જ્ઞાનથી કેવલ સંચિત પાપ કર્મનો
વિનાશ થાય છે અને પ્રારબ્ધ કર્મ તો લોગળ્યા વિના નાશ થતાં
નથી. એટલા માટે કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૧૩

સંગતિ—પાપનો નાશ તો થાય, પરંતુ પુણ્યરૂપ જે કર્મ છે,
તેનો નાશ તો જ્ઞાનદાતા થતો નથી તો પછી પાપું જન્મબંધન કેમ
નહિ બંધુ રહે ? — ઉત્તર—

++++++
+ ૧૦ ઇતરસ્ય +
+ અશ્લેષધિકરણ +
++++++

इतरस्याप्येवमश्लेषः पातेतु ॥ १४ ॥

પદ૦ — इतरस्य ॥ अपि ॥ एवम् ॥ अश्लेषः ॥ पातेतु ॥

અર્થ—“इतरस्य” પુણ્ય કર્મનો “अपि” પણ “एवम्”
એ પ્રકારે “अश्लेषः” જીવની સાથે સંબંધ રહેતો નથી. “पातेतु”
વિદ્વાનનું શરીર વિમુક્ત થયા પછી. અર્થાત્ મુક્તિના સાધનભૂત
કર્મ અધિક હોવાથી ઇતર કર્મ જન્મના હેતુ બનતાં નથી. ૧૪

સંગતિ — જ્યારે જ્ઞાનથી પુણ્ય કર્મોનો અશ્લેષ અને પાપ કર્મનો નાશ થાય છે, તો પછી એનું આ શરીરજ નાશ કેમ નથી થતું ? કેમકે એતો પુણ્ય પાપનું ફલ છે ? ઉત્તર —

૧૧ અનાર-
બધાધિકરણ.

અનારબ્ધકાર્ય એવતુપૂર્વેતદવધેઃ ॥૧૫॥

પદ૦ — અનારબ્ધકાર્યો ॥ એવ ॥ તુ ॥ પૂર્વે ॥ તદવધેઃ ॥

અર્થ — “ પૂર્વે ” પૂર્વકૃત જે પુણ્ય છે “ અનારબ્ધકાર્ય ” જેઓએ હમણાં કાર્યનો આરંભ કર્યો નથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મથી જે ભિન્ન પુણ્ય છે તેનોજ અશ્લેષ થાય છે “ તદવધેઃ ” એટલે કે મુક્તિની અવધિ તેજ પ્રારબ્ધ કર્મ છે. અર્થાત્ જ્યાં મુધી તે પ્રારબ્ધ કર્મ લોગવાય નહિ ત્યાં મુધી મુક્તિ થતી નથી. જેમકે “ તસ્યતાવદેવચિરંયાવન્નવિમોક્ષયેઽથસમ્પત્સ્યે ” છાં૦ ૬ ॥૧૪॥૨॥ તેને ત્યાં મુધી મુક્તિનો વિલંબ છે કે જ્યાં મુધી તેનાં પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થાય નહિ. અને વિનાશ કેવલ પાપ કર્મનો કહ્યો છે.

સંગતિ — જ્યારે તેનો પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પૂર્વોક્ત પાપોનો અશ્લેષ વિનાશ થાય છે તો અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવન્દનાદિ નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મો ધરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી ? કેમકે તેનું પણ મુક્તિ એવોને કાંઈ ફલ થતું નથી ? ઉત્તર —

૧૨ અગ્નિહો-
ત્રાધિકરણ.

અગ્નિહોત્રાદિ તત્કાર્યાયૈવ
તદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦ — અગ્નિહોત્રાદિ ॥ તુ ॥ તત્કાર્યાય ॥ એવ ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ — અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનો “ તત્કાર્યાય ” જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. “ તદર્શનાત્ ” તેનું વિધાન જણાય છે માટે. જેમકે

‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાવિવદિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેન’ વૃ. ૪ ॥૪॥૨૨॥
તે પરમાત્માને વૈદિક લોક યજ્ઞવડે, દાનવડે, અને વેદાભ્યાસવડે,
જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. એથી જણાય છે કે એ જ્ઞાનનું સાધન છે.
એટલા માટે તેનો ત્યાગ કરવો ન જોઈએ. ૧૬

અતોન્યાપિહ્યેકેપામુભયોઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ ૦—અતઃ ॥ અન્યા ॥ અપિ ॥ હિ ॥ એકેપામ્ ॥ ઉભયોઃ ॥

અર્થ—“ અતઃ ” પૂર્વોક્ત પ્રકારે “ અન્યાપિ ” બીજી યુક્તિ
પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને મુક્તિનું સાધન સિદ્ધ કરે છે. “ હિ ”
નિશ્ચયથી. “ એકેપામ્ ” કેટલાએક આચાર્યોના મતમાં “ ઉભયોઃ ”
જેમિની અને બાદરાયણને એ યુક્તિ અભિમત છે. અને તે યુક્તિને
નીચેનું સૂત્ર જણાવે છે. ૧૭

++++++
+ ૧૩ વિદ્યાજ્ઞાનમાં +
+ ધનત્યાગિ કરણ +
++++++

યદેવવિદ્યયેતિહિ ॥ ૧૮ ॥

પદ ૦—યત્ ॥ એવ ॥ વિદ્યયા ॥ ઇતિ ॥ હિ ॥

અર્થ—“ યદેવ ” જેમકે “ વિદ્યયા ” વિદ્યાવડે થાય છે તેજ
ફલવાળું થાય છે. જેમકે “ एषातेऽभिहितार्साख्ये बुद्धिर्योगेत्विर्मा-
શ્રુણુ ॥ बुद्ध्यायुक्तो ययापार्थ कर्मवन्त्रं प्रहास्यसि ” મી. ૨ ॥૧૯॥
આ મેં તારી બુદ્ધિ જ્ઞાન વિષયમાં કહી અને યોગ વિષયમાં એ
બુદ્ધિને સાંભળ કે કે જેનું હું આગળ કથન કરું છું. જે બુદ્ધિને
યુક્ત થઈને હે પાર્થ ? તું કર્મબંધનથી છુટી જશે આથી એમ
સિદ્ધ કર્યું કે જ્ઞાનપૂર્વક જે કર્મ કરીએ છીએ તેજ મુક્તિના હેતુ
છે. આ શ્લોકમાં જ્ઞાનથી વધારે કર્મ ગણ્યું છે જે જ્ઞાનજ કર્મોથી
વધારે મુક્તિનું સાધન હોત તો જ્ઞાનને કર્મની ઉપર રાખવું હતું,
પરંતુ એ વાત ગીતાના કર્તા વ્યાસજીને ઇંદ નહિ હતી-અને

અભિપ્ર હોત પણ કેમ ? જ્યાં અનુભવથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનપૂર્વક જે કર્મ કરે છે તેજ સફલ થાય છે ! આ સૂત્રથી એ વાત સ્પષ્ટ કીધી કે વાક્યજન્ય જ્ઞાન જેવું કે માયાવાદી માને છે કે “તત્ત્વમસિ કેહેવાથીજ મુક્તિ થઈ જાય છે.” એવું જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન સર્વથા નથી. અનુષ્ઠાન પ્રધાન જ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન હોય છે. અને અનુષ્ઠાન જ્ઞાનના પછીજ થાય છે, જેમકે ઉપનિષદ્ વાક્યમાં કહ્યું છે કે — “યદેવવિદ્યયાકરોતિ શ્રદ્ધયોપ-
નિપદા તદેવવીર્યવત્તરંભવતિ” છાં० ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૦ ॥ જે વિ-
દ્યાથી કરાય છે, શ્રદ્ધાથી કરાય છે, પ્રજ્ઞજ્ઞાનથી કરાય છે તેજ સફલ થાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રજ્ઞજ્ઞાનની અનંતર તેનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની આવશ્યકતા છે. અને તે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં દૃઢ રહ્યા વિના થતું નથી. એજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે—
“સત્ત્વત્ત્વેવં વર્તયન્ યાવદાયુષં બ્રહ્મલોકમભિસંપદ્યતે” હવે આ વિષયને સમાપ્ત કરતાં ઇતરક્ષપણાધિકરણમાં એવું કહે છે કે-૧૮

૧૪ ઇતરક્ષ-
પણાધિકરણ

ભોગેનત્વિતરેક્ષપયિત્વા સમ્પદ્યતે ॥૧૯॥

પદ૦ — ભોગેન ॥ તુ ॥ ઇતરે ॥ ક્ષપયિત્વા ॥ સમ્પદ્યતે ॥

અર્થ — “ભોગેન” ભોગથી “ઇતરે” પુણ્ય પાપરૂપ અને કર્મોને “ક્ષપયિત્વા” મટાડીને “સમ્પદ્યતે” મુક્ત જીવાત્મા પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત થાય છે.

॥ ઇતિશ્રી વેદાન્તાર્યમાખ્યે ચતુર્યાધ્યાયસ્ય ॥

॥ પ્રથમઃ પાદઃ સમાપ્તઃ ॥

अथ वेदान्ताख्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः प्रारम्भ्यते

સંગતિ—પ્રથમ પાદમાં ઉપાસનાની પ્રત્યાવૃત્તિ અને ક્ષુદ્રિતાનાં સાધન કર્મયોગનું વર્ણન કર્યું. હવે બીજા પાદમાં વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્થી ઉત્ક્રાન્તિનો ભેદ વર્ણનના અભિપ્રાયથી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોનો લય વર્ણવે છે —

૧ વાગ-
ધિકરણ.

વાઙ્મનસિદર્શનાચ્છબ્દાच्च ॥ ૧ ॥

પદ૦ — વાક્ ॥ મનસિ ॥ દર્શનાત્ ॥ શબ્દાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ વાક્ ” વાણી “ મનસિ ” મનમાં લય પામે છે, “ દર્શનાત્ ” એ વાત અનુભવથી જણાય છે અને “ શબ્દાત્ ” શબ્દ પણ તેનું વર્ણન કરે છે. અનુભવ એવો છે કે મૃત્યુકાલમાં જ્યારે મનુષ્ય યોદ્ધી શકતો નથી તે વખતે મનોવ્યાપાર હોય છે, અર્થાત્ વાણી મનમાં લય પામે છે. એટલા માટે તે સમયે યોદ્ધી શકાતું નથી અને શબ્દ પ્રમાણમાં એવું છે કે:—“ અસ્યસૌમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતોવાઙ્ મનસિ સમ્પદ્યતે, મનઃપ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયામ્ ” છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૬ ॥ હે સૌમ્ય ! આ પુરુષના મૃત્યુ-કાલમાં વાગિન્દ્રિય મનમાં લય પામે છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં અને તેજ પરદેવતામાં લય પામે છે. ૧

સંગતિ—“ તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ પુનર્ભવમિન્દ્રિયૈર્ મનસિસમ્પ-દ્યમાનૈઃ પ્ર૦ ૩ ॥ ૯ ॥ ઉપશાંત તેજવાળો પ્રાણ તે મનમાં જે લય

પામેલી સર્વ ઇન્દ્રિયો છે તેની સાથે “ પુનર્મવમ્ ” દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વાક્યથી જણાય છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે, તો પછી એક વાણીનોજ મનમાં લય થાય છે એમ કેમ કથન કર્યું ? ઉત્તર—

અતएव च सर्वाण्यनु ॥ ૨ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ સર્વાણિ ॥ અનુ ॥

અર્થ—“ અતएव ” એટલા માટેજ “ સર્વાણિ ” સર્વ ઇન્દ્રિયો “ અનુ ” વાણીની પછી મનમાં લય પામે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનમાં એક જેવો ઉપસંહાર જણાય છે તોપણ વાણીનું પૃથક્ શ્રદ્ધણુ કરવું એ તો “ વાદ્મનસિ ” એ છાંદોગ્ય વાક્યના અનુરોધથી છે. ૨

૨ મનો-
ધિકરણ

तन्मनः प्राणे उत्तरात् ॥ ૩ ॥

પદ૦—તત્ ॥ મનઃ ॥ પ્રાણે ॥ ઉત્તરાત્ ॥

અર્થ—“ તન્મનઃ ” તે મન “ પ્રાણે ” પ્રાણમાં લય પામે છે. “ ઉત્તરાત્ ” નામ “ મન-પ્રાણે ” એ ઉત્તરવાક્યથી એ વાત જણાય છે, કે

૩ અધ્યક્ષા-
ધિકરણ

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ૪ ॥

પદ૦—સઃ ॥ અધ્યક્ષે ॥ તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—“ સઃ ” તે પ્રાણ “ અધ્યક્ષે ” જીવાત્મામાં લય પામે છે. તદુપગમાદિભ્યઃ ” પ્રાણનો. જીવમાં લય જણાયાથી. તે લય

વિધાયક વાક્ય એ છે કે—“ एवमेवात्मानं अंतकाले सर्वेमाणा अभिसमायन्ति ” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥ મરણકાલમાં સર્વ પ્રાણ આત્મામાં લય પામે છે. ૪

સંગતિ—વિષયવાક્યમાં તો એવું સાંભળ્યું છે કે પ્રાણ તેજમાં લય થાય છે તો પછી એવી વાત કેમ ? કે પ્રાણ જીવાત્મામાં લય થાય છે ? ઉત્તર—

भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५ ॥

પદ૦—भूतेषु ॥ तच्छ्रुतेः ॥

અર્થ—“ भूतेषु ” નામ દેહનો ખીજરૂપ જે સૂક્ષ્મ ભૂત છે, તેમાં “ तच्छ्रुतेः ” તે જીવાત્માનું સ્થિર હોવાનું શ્રવણ થાય છે. એથી સાર એ નીકળે છે કે પ્રાણોની સાથ મળેલો જીવાત્મા પ્રથમ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં સ્થિર થાય છે. એજ અભિપ્રાયથી “ प्राणस्तेजसि ” એ પ્રમાણે કથન કરેલું છે. ૫

સંગતિ—આ વિષય વાક્યમાં તો એટલુંજ કથન કર્યું છે કે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે, તો પછી એમ કેવી રીતે કહેવાય કે તેજ આદિ સર્વ ભૂતોમાં જીવાત્મા અને પ્રાણ બંને મળીને સ્થિત રહે છે ? ઉત્તર—

नैकस्मिन्दर्शयतोहि ॥ ६ ॥

પદ૦—न ॥ एकस्मिन् ॥ दर्शयतः ॥ हि ॥

અર્થ—“ नैकस्मिन् ” એક તેજમાં શરીરાન્તરની પ્રાપ્તિને માટે જીવાત્મા રહેતો નથી. કેમકે એક તત્વ તે જીવાત્માને શરીરાન્તરની પ્રાપ્તિ કરાવવાને સમર્થ નથી. “ दर्शयतः ” શ્રુતિસ્મૃતિ એ વાત જણાવે છે કે સૂક્ષ્મ ભૂતોની સાથે મળીનેજ જીવાત્મા શરી-

રાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે જેમકે— “ અનેનજીવેનાત્મનાઽનુપવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ તાસાં ત્રિવૃત્તમેકૈકાં કરવાણિ ” આ શ્રવણ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને કર્ક. “ તાસામ્ ” તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ જે ત્રણ દેવતારૂપ ભૂત છે તેના એક એકના ત્રણ ત્રણ ભાગ કર્ક. એથી જણાય છે કે એ ત્રણ ત્રણ ભાગ કર્કલા જે ભૂત ત્રીયે તે સૂક્ષ્મ ભૂત ત્રીયીની સાથે મળીને શ્રવ પરલોક યાત્રા કરે છે, એથી એણું સિદ્ધ થાય છે કે “ પ્રાણસ્તેજસિ ” એ વાક્યમાં તેજ શબ્દથી બીજાં ભૂતોની સાથે મળેલાં તેજનું કથન કર્યું છે કાંઈ દેવલ તેજનું કથન નથી એટલા માટે “ પ્રાણસ્તેજસિ ” એ વાક્યની સાથે ઉક્ત વિરોધ આવતો નથી. ૬

સંગતિ—આ ભૂતાધિકરણની પછી એ વાતને જણાવવા માટે કે પ્રયાણ કાલમાં વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ની ઉત્ક્રાન્તિમાં શું ભેદ હોય છે ? એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે આસૃત્યપદમાધિકરણ લખે છે—

આસૃત્યપદ-
માધિકરણ-
સમાનાચાસૃત્યપદ-
માદમૃતત્વ-
ચાનુપોષ્ય-
૭

સમાનાચાસૃત્યપદમાદમૃતત્વં
ચાનુપોષ્ય ॥ ૭ ॥

પદ—સમાના ॥ ચ ॥ આસૃત્યપદમાત્ ॥ અમૃતત્વમ્ ॥
॥ ચ ॥ અનુપોષ્ય ॥

અર્થ—“ સમાના ” વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ની ઉત્ક્રાન્તિ એક પ્રકારની છે. “ આસૃત્યપદમાત્ ” માર્ગની ગતિ એક પ્રકારની જણાય છે માટે. “ અમૃતત્વં ચાનુપોષ્ય ” અમૃતને છોડીને. અર્થાત્ વિદ્વાન્ મનુષ્ય શરીર ત્યાગ કરવા પછી અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. અને અવિદ્વાન્ મુરખ પોતાનાં પૂર્વ કર્મદ્વારા બીજાં શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે—
શતં ચૈકાદ્દયસ્યનાદ્ગસ્તાસાં મૂર્ધ્વાનમલિનિઃમૃતૈકા ॥ તયોર્અમૃત-
ત્વમેતિવિવ્વહ્ન્યા ઉત્ક્રમેણમવન્તિ ॥ કઠ૦ ૨ ॥ ૧૬ ॥

એકસોને એક દુદ્યની નાડી છે, તેમાંથી એક મૂર્દાદેશની સાથે લાગેલી છે. વિદ્વાન્ તે નાડીદ્વારા અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે, અને અવિદ્વાન્ ઇતર માર્ગોથી ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એવા અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે અમૃત પદને છોડીને બીજા અંશમાં અવિદ્વાન્ની પણ શરીરથી ઉત્કાન્તિ સમાન છે. મૃત્યુકાલમાં જે જીવ શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેનું નામ ઉત્કાન્તિ કેહેવાય છે. ૭

સંગતિ—નનુ એ અમૃત પદ કે જેને મુક્ત પુરૂષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વ કાલ તેજ સ્થિતિમાં બન્યો રહે છે કે તેનાથી પુનરાવૃત્તિ પણ થાય છે ? ઉત્તર—

+++++
પ સંસારવ્ય-
પદેશાધિકરણ
+++++

તદાપીતેઃ સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—તત્ ॥ આપીતેઃ ॥ સંસારવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—“ તત્ ” તે અમૃત પદ “ આપીતેઃ ” જ્યાં મુખી બ્રહ્મમાં લય રહે છે ત્યાં મુખી રહે છે. “ સંસાર વ્યપદેશાત્ ” કારણ કે તેની પછી સંસારનું કથન જણાય છે માટે. અર્થાત્ તે પછી સંસારમાં ઉત્પન્ન થવાનું પ્રમાણ જણાય છે માટે. યથા “ યોનિમન્યે પ્રપદ્યન્તે શરીરત્વાયદેહિનઃ સ્થાણુમન્યેઽસંયન્તિયથાકર્મયથાશ્રુતમ્ ॥ કંઠ૦ ૧ ॥ ૭ ॥ શરીર ધારણ કરવાને માટે કોઈ જીવાત્મા યોનીને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ યોનિદ્વારા જન્મ પામે છે, અને કોઈ “ સ્થાણુમ્ ” એટલે સ્વેદજ ઉદ્ભવિજ આદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ પૂર્વ કર્મ છે તે તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જણાય છે કે મુક્તિથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. ૮

સંગતિ—જ્યારે એવું માનવામાં આવે છે કે ક્ષિતિ, અપ્, તેજ આદિ ભૂતોના શરીરની સાથે મળીને જીવાત્મા ચરલોક ગમન કરે છે પછી શરીરથી નિકળતાં તે દેખાતો કેમ નથી ? ઉત્તર—

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતશ્ચતથોપલબ્ધેઃ ॥ ૯ ॥

પદ૦—સૂક્ષ્મં ॥ પ્રમાણતઃ ॥ ચ ॥ તથા ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—“ સૂક્ષ્મં ” તે જીવાત્માનું લૌકિક શરીર સૂક્ષ્મ થાય છે અને “ પ્રમાણતઃ ” પ્રમાણથી પણ તેમની સૂક્ષ્મતા જણાય છે. જેમકે અણુઅધિકરણમાં વર્ણન કરી આવ્યા છીએ. અને “ ઉપલબ્ધેઃ ” તેની ઉપલબ્ધિ પણ એવી જણાય છે—જેમકે નાડીદ્વારા નિઃક્રમણ કથન કર્યું છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે—૯

નોપમર્દેનાતઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—ન ॥ ઉપમર્દેન ॥ અતઃ ॥

અર્થ—“ નોપમર્દેન ” સ્થૂલ શરીરનો નાશ કરવાથી તે સૂક્ષ્મ શરીરનો નાશ થતો નથી. “ અતઃ ” એટલા માટે તે સૂક્ષ્મ છે.

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેપ ઉષ્મા ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—અસ્ય ॥ એવ ॥ ચ ॥ ઉપપત્તેઃ ॥ ઇષઃ ॥ ઉષ્મા ॥

અર્થ—“ અસ્યૈવ ” એનીજ “ ઉપપત્તે ” પ્રાપ્તિથી “ ઉષ્મા ” શરીરમાં ગરમી રહે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ શરીર દેહમાં રહે છે ત્યાં સુધી ગરમી રહે છે, અને જ્યારે દેહથી નીકળી જાય છે ત્યારે ગરમી રહેતી નથી. ૧૧

સંગતિ—ઉક્ત સૂત્રમાં એવું કથન કર્યું છે કે સૂક્ષ્મ શરીર ગમન કરે છે અને કાંઈએક વાક્યોમાં કહ્યું છે કે પ્રજ્ઞવેતાનો પ્રાણ આ સ્થૂલ શરીરથી બહાર નીકળતો નથી. જેમકે—
“ અથઅકામયમાનો યોઽકામોનિષ્કામઆસકામો નતસ્યપ્રાણા ઉત્કામન્તિ વ્રજૈવસન વ્રજાન્તિ ” વ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૭ ॥ ૯

યથા “ મિથ્યતેચાઽસાં નામરૂપે પુરુષદ્વયેવં પ્રોચ્યતે સર્વોઽકલોઽમૃતો
ભવતિ ” પ્રશ્ન૦ ૬ ॥ ૬ ॥

આ જે ભૌતિક કલા છે તેના નામરૂપ દ્વય થાય છે તે સૂક્ષ્મ
થઇને પ્રજ્ઞામાં મળી જાય છે; એટલા માટે એ સર્વ પુરુષજ છે એમ
કહેવાય છે. અર્થાત્ આ જડ જગત્ પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ નથી કિંતુ સૂક્ષ્મ-
રૂપ થઇને પ્રજ્ઞામાં લય થાય છે. ૧૬

તદોકોઽગ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યા
સામર્થ્યાત્તચ્છેપ ગત્યનુસ્મૃતિ યોગાન્ન
હાર્દાનુ ગૃહીતઃ શતા ધિકયા ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—તદોકોઽગ્રજ્વલનં ॥ તત્પ્રકાશિતદ્વારઃ ॥ વિદ્યાસામ-
ર્થ્યાત્ ॥ તચ્છેપગત્યનુસ્મૃતિયોગાત્ ॥ ચ ॥ હાર્દાનુગૃહીતઃ ॥
શતાધિકયા ॥

અર્થ—“ તદોકોઽગ્રજ્વલનં ” તે જીવના સ્થાનરૂપ હૃદય, અર્થાત્
તે હૃદયસ્થાનવાળો જીવાત્મા “ તત્પ્રકાશિતદ્વારઃ ” તે પરમાત્માવડે
પ્રકાશ થયેલો જે માર્ગ જેનો એવો જીવ “ વિદ્યાસામર્થ્યાત્ ”
પ્રજ્ઞાવિદ્યાના સામર્થ્યથી “ તચ્છેપગત્યનુસ્મૃતિ યોગાત્ ” પ્રજ્ઞાંગ ભૂત
જે પરમાત્મા (પ્રજ્ઞા) ની ગતિ અને સ્મરણ, તેના યોગથી
“ હાર્દાનુગૃહીતઃ ” હૃદયમાં રહેલાં પ્રજ્ઞાવડે અનુગ્રહ કરાયેલો જીવ
“ શતાધિકયા ” મૂર્ધાદિશમાં સોથી અધિક જે નાડી છે તે દ્વારા
નિષ્ક્રમણ કરે છે. “ શતૈકાદસ્ય નાહ્યઃ ” એમાં જે મૂર્ધા નાડી
છે તે દ્વારા જીવની ગતિ વર્ણવી છે તેને આ સૂત્રકારે વર્ણવી છે.
અને દેહત્યાગના વિષયમાં વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્નો ઉક્ત સૂત્રવડે
એવો ભેદ જણાવ્યો છે કે વિદ્વાન્ ઉક્ત નાડીદ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે,
અને ઇતર જીવાત્મા એ નાડીદ્વારા નિષ્ક્રમણ કરતા નથી. ૧૭

૧૦ રશ્મ્ય
૧૫૩૨૫

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—રશ્મ્યનુસારી ॥

અર્થ—“ રશ્મ્યનુસારી ” સૂર્યના કિરણોદ્વારા પાછો તે જીવ ગમન કરે છે. ૧૮

સંગતિ—જ્યાં મુક્ત જીવ સૂર્યના કિરણોદ્વારા ગમન કરે છે તે જો રાત્રિના મરણ પામે છે તેની મુક્તિ નહિ થતી હશે ? ઉત્તર—

નિશિનેતિચેન્ન સંબન્ધસ્યયાવદેહ ભાવિત્વા-
' દર્શયતિ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—નિશિ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ સંબન્ધસ્ય ॥
યાવદેહભાવિત્વાત્ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—“ નિશિનેતિ ” રાત્રિએ મરવાળાની મુક્તિ નહિ થાય એ વાત ઠીક નથી, કેમકે “ સંબન્ધસ્ય ” સૂર્યના જે સંબંધ છે તે “ યાવદેહ ભાવિત્વાત્ ” સર્વ શરીરોની સાથે બંધાયેલ છે. અર્થાત્ સૂર્ય, અસ્ત પામતો નથી તેનો સંબન્ધ પ્રકાશાન્તરથી સર્વ શરીરોની સાથે બંધાયેલ રહે છે એટલા માટે કાંઈ દોષ નથી. અને “ દર્શયતિ, ” ઉપનિષદ એ વાત દર્શાવે પણ છે: ૧૯

૧૧ દક્ષિણાયમ
નાધિકરણ

અતશ્ચાયનેઽપિદક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ ચ ॥ અયને ॥ અપિ ॥ દક્ષિણે ॥

અર્થ—“ અતઃ ” એવાં કથનથી કે જાણી પુરૂષ દિવસે મરે કેવા સતમાં મરે તોપણ તેને માટે મુક્તિમાં કાંઈ બાધ

આવતો નથી-એટલા માટે “ અયનેપિદક્ષિણે ” દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે તોપણ કાંઈ દોષ આવતો નથી. અને એવી જે કથા આવે છે કે ભીષ્મજીએ પ્રતીક્ષા (વાટ) જોઈને ઉત્તરાયણમાં શરીર છોડ્યું. તેતો ઉત્તરાયણની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે અને ભીષ્મજીના યોગબલના અભિપ્રાયથી કથન કરી છે. તેમનામાં આટલું યોગબલ હતું કે આટલો વખત સુધી મૃત્યુને પણ રોકી શકતા હતા. ૨૦

યોગિનઃપ્રતિ સ્મર્યતે સ્માર્ત્તેચૈતે ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—યોગિનઃ ॥ પ્રતિ ॥ સ્મર્યતે ॥ સ્માર્ત્તે ॥ ચ ॥ એતે ॥

અર્થ--“ સ્માર્ત્તે ” સ્મૃતિના વિષયભૂત “ એતે ” દેવતાન અને પિતૃયાજુરૂપી જે માર્ગ “ સ્મર્યતે ” નામ યોગાંગતાવડે પ્રતિ-દિન સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

આશય એ સૂત્રનો એવો છે કે, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણનો વિચાર દેહ ત્યાગ સમયમાં યોગીજ કરી શકે છે. સાધારણ જ્ઞાની કરી શકતો નથી. એટલા માટે જ્ઞાનીને માટે કાંઈ દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણનો નિયમ નથી. ૨૨

॥ इतिश्री वेदान्तार्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य ॥

॥ द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ वेदान्तार्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः प्रारभ्यते

સંગતિ—પૂર્વ પાદમાં અવિદ્વાન્થી વિદ્વાન્ની ઉત્ક્રાન્તિનો લેહ નિરૂપણ કરવા પછી હવે દેવયાન અને પિતૃયાણેદ્વારા વિદ્વાન્ની ગતિનું વર્ણન કરે છે.

અર્ચિરાદિ-
ધિકરણ.

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

પદ૦—અર્ચિઃ ॥ આદિના ॥, તત્પ્રથિતેઃ ॥

અર્થ—“ અર્ચિરાદિના ” અગ્ન્યાદિ વિદ્યાદ્વારા વિદ્વાન્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. “ તત્પ્રથિતેઃ ” તેનીજ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધિ દેખાય છે. જેમકે “ સર્વતં દેવયાનં પન્થાનમાસાદ્યાગ્નિલોકં આગच्छति सवायु-
लोकं सवत्सलोकं सइन्द्रलोकं सप्रजापतिलोकं सब्रह्मलोकम् ” કૌ૦
૧ ॥ ૩ ॥ તે આ દેવયાન માર્ગનું અવલંબન કરીને અગ્નિલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે વાયુલોક, વરૂણલોક, ઇન્દ્રલોક, પ્રજાપતિલોક અને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઠેકાણે આ વિષયવાક્યમાં લોક શબ્દનો અથ અવસ્થા સમજવો. “ લોકયતીતિલોકઃ ” અર્થાત્ જે અવસ્થા દર્શનમાં અનુભવ થાય છે, તે મુક્ત પુરૂષને અપહુત પાપ્મા થવાને માટે પ્રથમ તેને અગ્નિની સમાન પ્રકાશમાન થવાની આવશ્યકતા છે; અર્થાત્ જ્યાં સુધી તેનામાં જ્ઞાનાગ્નિ તેવો પ્રદીપ્ત થાય નહિ—“ કે જે પાપોની વાસનાને ભસ્મ કરી શકે—” ત્યાં સુધી તે મુક્ત થઈ શકતો

નથી એવા અભિપ્રાયથી અગ્નિલોક કહ્યો છે અને વાયુલોક એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે તે વાયુની સમાન શીઘ્ર ગતિવાળો ધાય એટલે કે સદસદ્ વિવેચન કરવામા તેને વિલગ જણાય નહિ અને પછી તે વરૂણની દશા એટલે શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય છે તે પછી ઇન્દ્રની દશા અર્થાત્ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી પ્રજાપતિલોક એટલે સ્વામી થવાની દશા પામે છે પછો બ્રહ્મલોક એટલે બ્રહ્મની પેઠે નિષ્પાપ થઈ જાય છે

આ ઠેકાણે એવી શકા થાય છે કે, અગ્નિ લોકાદિ શબ્દના અર્થ આ ઠેકાણે દશાવિશેષના કેમ કરવામા આવે છે ? એ શકાની નિવૃત્તિ માટે હમે આ ઠેકાણે કંઠોપનિષદ્નુ પ્રમાણ આપીએ છીએ

“યથાદર્શેતયાત્માનિ યથાસ્વપ્ને તયાપિતૃલોકે યથાપ્તુ પરીવ્ર-
દેદેશે તયાગધર્વલોકે છાયાતપયારિત્ર વ્રહ્મલોકે” કંઠ ૬ ॥ ૮ ॥

આ શ્લોકમા પગ્માત્માના જ્ઞાનનુ વર્ણન કર્યું છે જેમકે આદર્શમા એક વસ્તુ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, એ પ્રકારે આત્મામા તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે અને જેમ સ્વપ્નમા કોઈ વસ્તુ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતી નથી અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાન થતુ નથી, એ પ્રકારે પિતૃલોકમા અર્થાત્ કર્મીલોકની દશામા તેની પ્રતીતિ થાય છે, અને જલમા પ્રતીતિની સમાન ગધર્વલોકમા પ્રતીતિ થાય છે, જાયા તપની સમાન બ્રહ્મલોકમા તેની પ્રતીતિ થાય છે

આ સ્થાનમા લોક શબ્દનો અર્થ બે લોક વિશેષનો થતો હોત તો પિતૃલોકમા સ્વપ્નની સમાન મિથ્યાજ્ઞાન શા માટે કેહેતે ? કેમકે લોક વિશેષવાદીઓના મતમા પિતૃલોક તો એક પવિત્રલોક માન્યો છે તો પછી તેમા સ્વપ્નની સમાન મિથ્યા જ્ઞાન કેમ થાય ? એથી જણાય છે કે લોક શબ્દ આ ઠેકાણે દશાવિશેષનુ નામ છે અને દશાવિશેષ માનવાથી કેવલ કર્મીલોકને બે એવું જ્ઞાન થાય છે એવો અવ હોય તો કોઈ દોષની વાત નથી જેમકે દાદોઅમા પત્નિ કહુ છે કે “તદ્યપેવત વ્રહ્મગેક વ્રહ્મચર્યેગાનુવિન્દતિ” છાં ૮ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥

ને બ્રહ્મલોકને બ્રહ્મચર્યાવડે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઠેકાણે પણ લોક શબ્દનો અર્થ દશાવિશેષનો છે. અધિક શું લખવું ? સ્વામી શં આં છ પણ પોતાની માનેલી મુક્તિમાં બ્રહ્મલોક શબ્દનો અર્થ લોકવિશેષનો કરતા નથી, કિન્તુ બ્રહ્મલોકઃ બ્રહ્મલોકઃ એવો અર્થ કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ લોક છે. એ પ્રમાણે લોક શબ્દનો વિચાર કરવાથી ઉપનિષદોમાં લોક શબ્દ દશાવિશેષના અભિપ્રાયથી આવ્યો છે, એમાં કાંઈ દોષ નથી. ૧

સંગતિ—ઉક્ત કૌપીતકી વાક્યમાં અગ્નિની પછી વાયુનું કથન કેમ કર્યું ? ઉત્તર—

૧ વાયુ
વિસ્તરણ.

વ્યાયુમબ્દાદ વિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—વાયુત્ ॥ અબ્દાત્ ॥ અવિશેષ વિશેષાભ્યામ્ ॥

અર્થ—“ વાયુમ્ ” વાયુને “ અબ્દાત્ ” અગ્નિથી અનંતર “ અવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ” સાધારણ અને વિશેષ તર્કવડે નિરૂપણ કરી શકાય છે. આશય એવો છે કે વાયુનો અર્થ જે ગતિનો છે અને ગતિ પ્રકાશની અનન્તર થાય છે, અને વિશેષ હેતુ એવો છે કે લૌતિકાગ્નિ પણ ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે. કેમકે ગતિ એક એવો પદાર્થ છે કે જે ઉષ્ણતાની અત્યંત આવશ્યકતા રાખે છે. એટલા માટે લોક પ્રસિદ્ધિથી પણ અગ્નિની પછીજ ગુણવાચક વાયુ શબ્દ હોવો જોઈએ, એટલા માટે કૌપીતકીનો અચિંસાદિ ક્રમ મુક્તિપૂર્વક છે; કાંઈ મુક્તિ વિરૂદ્ધ નથી. “ અબ્દ ” શબ્દ વર્ષનો વાચક છે અને તે કાલ વિશેષ છે. અગ્નિપુંજ સૂર્યની ગતિથી થાય છે. જે પ્રકારે દ્વિરેષ્પદ જેવી રીતે પરંપરા સંબન્ધથી મધુકરનો (ભ્રમરનો) ગ્રાહક થાય છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે અબ્દ શબ્દ અગ્નિનો ગ્રાહક છે. ૨

સંગતિ—વાયુની અનંતર જે વરુણ લોક વર્ણવ્યો છે, તે તેનો વાયુની સાથે શું સંબંધ છે ? ઉત્તર—

++++++
+ ૩ તદિત- +
+ ચિત્તરણ. +
++++++

તદિતોઽધિ વરુણઃ સંવન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

પપ૦—તદિતઃ ॥ અધિ ॥ વરુણઃ ॥ સંવન્ધાત્ ॥

અર્થ—“તદિતઃ” વાયુથી “અધિ” ઉપર “વરુણઃ સંવન્ધાત્” વરુણ શબ્દ સંબંધથી આવેલો છે. તે સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે “તાદયતિ-મિથ્યાજ્ઞાનમિતિ-તદિત્” એ પ્રકારે તદિત્ વાયુનું નામ છે. તે જ્ઞાનરૂપી તદિત્સાથે વરુણ નામ શ્રેષ્ઠતાનો કાર્ય કારણ ભાવ સંબંધ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથીજ અપહૃતપાપ્માદિ શ્રેષ્ઠતા આવે છે, એ સંબંધથી વાયુની પછી વરુણ શબ્દ આવ્યો છે.

આ ઠેકાણે એવી શંકા થશે કે તદિત્ તો લૌકિક વિજ્ઞાનીનો વાચક છે તો એનો અર્થ જ્ઞાનનો કેમ કરીને કરી શકાય ? એનો ઉત્તર એવો છે કે “આકાશસ્તણ્ણિઠાત્” ઘ૦ સૂ૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૨૨ અને “અત્તેવમાણઃ” ઘ૦ સૂ૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૨૩ ॥ “શ્ચોમિત્રઃ સંવરુણઃ” યજુ ૩૬ ॥ ૧ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આકાશ, પ્રાણ, મિત્ર, વરુણ એ નામોથી પરમાત્માનું મહત્ત્વ કહ્યું છે; લૌકિક આકાશ, પ્રાણવાયુ, મિત્ર, સૂર્ય વરુણ, જલની દેવતા ઇત્યાદિનું નામ નથી. એજ પ્રકારે આ ઠેકાણે તદિત્ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનનો વાચક થાય છે.

જો એમ કહેવાય કે ઉક્ત સ્થલોમાં તો મહર્ષિ વ્યાસ, સ્વામી શ૦ યા૦ આદિ કંઈએક આચાર્યોએ પ્રકરણના આશ્રયથી આકાશાદિ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મનોજ કર્યો છે. તો પછી આ ઠેકાણે કયા આશ્રયથી તદિત્નો અર્થ જ્ઞાનનો કયો છે ?

એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે “સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાનિ આકાશાદેવસમુત્પન્નં આકાશં મત્પસ્તં યન્ત્યાકાશો દેવેભ્યો જા-

“ તત્ત્વિદેઃ ” અતિવાહિક શરીરની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ વ્યારે એ કોઈ લોક વિશેષ ન હોય તો પછી અતિવાહિક શરીરજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૫

વૈદુતેનૈવ તતસ્તચ્છુતેઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦—વૈદુતેન ॥ એવ ॥ તતઃ ॥ તચ્છુતેઃ ॥

અર્થ—“ વૈદુતેન ” એ જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય શરીરથીજ “ તતઃ ” શરીર ત્યાગે પછી “ તચ્છુતેઃ ” અર્થિશદ્ધિ માર્ગ સંબંધાય છે માટે. આશય એવો છે કે મુક્ત પુરૂષ આ દેહ ત્યાગી પછી અગ્નિ, વાયુ, વરૂણ આદિ દિવ્ય ભાવ દ્વીપ શરીરદ્વારા પરબ્રહ્મ સાધર્મ્યરૂપ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે—

“ તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ” કૈ૦ ૩૦ તે જ્ઞાની લોક બ્રહ્મલોકમાં અર્થાત્ બ્રહ્મના પ્રકાશમાં પરાન્તકાલ પર્યન્ત રહીને પછી તે અમૃત પદથી આ સંસારમાં પાછા આવે છે.

પ્રશ્ન—આ ઠેકાણે પણ બ્રહ્મલોક શબ્દ આવ્યો છે, તો તે બ્રહ્મનો લોક કયો છે કે જેમાં જઈને મુક્ત પુરૂષ રહે છે ?

ઉત્તર—બ્રહ્મલોક શબ્દ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ પ્રકાશના આશયથી આવેલો છે. ‘કોઈ’ લોક વિશેષના અભિપ્રાયથી નથી. જુઓ વાચસ્પતિમિશ્ર, વ્ર૦ મૂ. ૪ ॥ ૩ ॥ ૧૨ ॥ માં લોક શબ્દનો એવોજ અર્થ કરે છે કે—“ લોકશબ્દશ્ચાત્ર લોકનેપ્રકાશેવતપિતત્ત્વો નતુસન્નિવેવતિ દેશવિશેષે ” મામતી૦ લોક શબ્દનો વ્યવહાર આ ઠેકાણે પ્રકાશમાં સમજવો જોઈએ. પરંતુ નાના પ્રકારની સ્થિતિવાળા દેશ વિશેષમાં નથી. એટલે દેશ વિશેષનો કોઈ પણ દોષ અમારા મતમાં નથી. એજ અભિપ્રાયથી અગ્નિલોક, વાયુલોક, વરૂણલોક આદિયોના અર્થ પ્રકાશાદિ વિશેષ અવસ્થાઓનો કહેલો છે. ૩

સંગતિ—મુક્તિ એ દેશવિશેષ પ્રાપ્તિ ભલે ન હોય, પરંતુ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું નામ મુક્તિ એમ સર્વ વેદોપનિષદ્ કથન કરે છે. જેમકે—
 (૧) “ વ્રહ્મવેદ વ્રહ્મૈવમવતિ ” (૨) “ વ્રહ્મૈવસન્ વ્રહ્માખ્યેતિ ”
 વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ (૩) “ તત્રક્રોમોદ્ઃ કઃ શોકેકત્વમનુપશ્યતઃ ”
 યજું ૪૦ ॥ ૭ ॥ ૧ બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મ થાય છે, ૨ બ્રહ્મ થઈને
 બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, ૩ જ્યારે બ્રહ્મની સાથે એક થઈ જાય છે
 ત્યાર પછી તેને શોક મોહાદિ રહેતાં નથી. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એવું
 જણાય છે કે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ તેજ મુક્તિ છે, તો પછી આપ ત્યાંથી
 પુનરાવૃત્તિ કેમ માને છો ? એના ઉત્તરમાં આ કાર્ય્યાધિકરણ છે.

૫ કાર્યા-
 ધિકરણ

કાર્યવાદરિસ્ય ગત્યુપપત્તેઃ ॥ ૭ ॥

પદં—કાર્યમ્ ॥ વાદરિઃ ॥ અસ્ય ॥ ગત્યુપપત્તેઃ ॥

અર્થ—“ કાર્યમ્ ” મુક્તિનું કાર્ય “ વાદરિઃ ” બાદરી આચાર્ય
 માને છે. “ ગત્યુપપત્તેઃ ” મુક્તિથી કાર્યતા સિદ્ધ થાય છે માટે.
 અર્થાત્ જ્યારે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને શમદમાદિ સાધનોથી
 મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી તેને નિત્ય કેમ માની શકાય ? ૭

વિશેષિતત્ત્વાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદં—વિશેષિતત્ત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ વિશેષિતત્ત્વાત્ ” નામ “ સર્વવર્તયન્ યાવદાયુષં
 વ્રહ્મલોકમભિમમ્પયતે ” છાંં એ પ્રકારે સંપૂર્ણ આયુ અનુક્રમ
 કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વિશેષોથી વિશેષતાવાળી
 હોવાથી મુક્તિ સાદિ છે. ૮

સંગતિ—નનુ “બ્રહ્મૈવસન્ બ્રહ્માપ્યેતિ” વૃ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥
 “બ્રહ્મવેદામોતિપરમ્” તૈ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ-
 ભવતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા કથન કરી છે, તે
 પછી મુક્તિ અનિત્ય કેમ કેહેવાય ? ઉત્તર—

સામીપ્યાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૧ ॥

પદ. — સામીપ્યાત્ ॥ તુ ॥ તદ્વ્યપદેશઃ ॥

અર્થ—“સામીપ્યાત્” અપહત પાખાદિ ધર્મોથી જીવાત્મા
 પણ બ્રહ્મની સમીપતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે, અર્થાત્ શુણ્ણસામ્યથી બ્રહ્મની
 સમીપ સમભય છે એટલા માટે “તદ્વ્યપદેશાત્” બ્રહ્મરૂપથી
 તેનું કથન કર્યું છે. વારનાવમાં એ જીવાત્મા કહિ બ્રહ્મ થતો નથી.
 એ અભિપ્રાયથી “બ્રહ્મૈવસન્ બ્રહ્માપ્યેતિ” “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવભવતિ”
 ઇત્યાદિ વાક્ય છે. ૯

સંગતિ—જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ મુક્તિ ભલે ન હોય પરંતુ
 બ્રહ્માદિ લોકોની પ્રાપ્તિ મુક્તિ હોઈ શકે છે, તો પછી પરબ્રહ્મની
 ધર્મતાપત્તિરૂપ મુક્તિ શા માટે ? ઉત્તર—

કાર્ય્યાત્યયેતદધ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ॥ ૧૦ ॥

ટલ. — કાર્ય્યાત્યયે ॥ તદધ્યક્ષેણ ॥ સહ ॥ અતઃ ॥ પરમ્ ॥
 ॥ અભિધાનાત્ ॥

અર્થ—“કાર્ય્યાત્યયે” તે બ્રહ્માદિ લોકોનો નાશ થયા પછી
 “તદધ્યક્ષેણ” નામ ઉક્ત લોકોના સ્વામી પણ “સહ” માથેજ
 નાશ પામે છે અથવા પામશે. “અતઃ” એટલા માટે “પરમભિધાનાત્”
 પરબ્રહ્મના શુણ્ણ ધારણ કરવાથીજ મુક્તિ થઈ શકે છે અન્યથા
 નહિ. ૧૧

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“સ્મૃતેઃ” સ્મૃતિમાં પણ પરબ્રહ્મનું જ કથન કર્યું છે. જેમકે “સ્વપ્રમાણં સ્વપ્રમાણમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષં પરમ્” મનુ. ૧૧ ॥ ૧૨૨ ॥ સ્વતઃ પ્રકાશ, એકાગ્ર બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થઇ શકે એવો જે પુરુષ છે તે પુરુષને જાણવો જોઇએ. ૧૧

પરં જૈમિનિર્મુખ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પરં ॥ જૈમિનિઃ ॥ મુખ્યત્વાત્ ॥

અર્થ—“પરમ્” પરબ્રહ્મનું જ આ ઠેકાણે શ્રદ્ધા છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. “મુખ્યત્વાત્” મુખ્યતાથી બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મનું જ નામ છે. જેમકે “સર્વતાન્ બ્રહ્મગમયતિ” છા. ૪ ॥ ૧૫ ॥ ૫ તે જીવોને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો જ અર્થ છે. ૧૨

દર્શનાच्च ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“દર્શનાત્” જોવામાં પણ એમજ આવે છે કે મુક્ત પુરુષને માટે જેનું ધ્યાન વર્ણન કર્યું છે, તે પરબ્રહ્મ છે. જીને કોઈ દેહધારી નથી. જેમકે “અન્યત્ર વર્માદિન્યત્રાધર્માત્” કઠ. ૨ ॥ ૧૪ ॥ તે બ્રહ્મ ધર્માધર્મથી ભિન્ન છે. ૧૩

અંગતિ—યદિ પરબ્રહ્મજ મુક્ત પુરુષોનો ઉદ્દેશ્ય છે તો “આત્માચારેદ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિવ્યાસિતવ્યઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે તેનું ધ્યાન કથન કર્યું છે તેતો કાર્યબ્રહ્મનું જ હોઇ

શકે છે, (નરાકારનું) તેા ધ્યાન થઇ શકે નહિ. તેા પછી પરબ્રહ્મની આવૃત્તિથી મુક્તિ શી રીતે ? ઉત્તર—

નચકાર્યેપ્રતિપત્યભિસન્ધિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—ન ॥ ચ ॥ કાર્યે ॥ પ્રતિપત્યભિસન્ધિઃ ॥

અર્થ—“ નચ ” નહિ, “ કાર્યે ” કાર્ય વસ્તુમાં “ પ્રતિપત્યભિસન્ધિઃ ” ઉપાસના, અર્થાત્ કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું કાંઈ પણ ઠેકાણે વિધાન નથી “ નતસ્યપ્રતિમાઽસ્તિ યસ્યનામ મહદ્વશઃ ” શ્લો ૪ ॥ ૧૨ ॥ આ ઠેકાણે પરબ્રહ્મનું જ વર્ણન ઉપનિષદકાર કથન કરે છે, અને સ્વામી શંકરાચાર્યજી પણ એનું સાધ્ય પરબ્રહ્મ વિધયકર કરે છે. ૧૪

અપ્રતીકાલ્પના
અપ્રતીકાલ્પના
અપ્રતીકાલ્પના
અપ્રતીકાલ્પના

**અપ્રતીકાલ્પનાન્યતીતિ વાઢરાયણ
ઉભયથાઽદોષાત્તત્ક્રતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥**

પદ૦—અપ્રતીકાલ્પનાત્ ॥ ન્યતિ ॥ ઇતિ ॥ વાઢરાયણઃ ॥

ઉભયથા ॥ અદોષાત્ ॥ તત્ક્રતુઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ અપ્રતીકાલ્પનાત્ ” જે પ્રતીકની ઉપાસના નથી કરતા તેનેજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બાહ્યસમજાવાર્થ માને છે. “ ઉભયથા ” ઉભય પ્રકારથી અર્થાત્ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી “ અદોષાત્ ” કાંઈ દોષ નથી. “ તત્ક્રતુઃ ” બ્રહ્મક્રતુ અર્થાત્ બ્રહ્મનો ઉપાસકજી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, ઇતર જડ પદાર્થોનો ઉપાસક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૫

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—વિશેષમ્ ॥ ચ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—ઉપનિષદ્ધર પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં વિશેષતા પણ દર્શાવે છે. જેમકે છાંદોગ્યના સાતમા પ્રપાઠકમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં સનત્કુમારે પ્રથમ નારદને નામની ઉપાસના બતાવી, પછી તેના એવું પુછવાપર કે “ હે ભગવન્ ! કોઇ નામથી પણ ઉત્તમ છે ? ત્યારે તેમણે મન, મનની પછી સંકલ્પ, પછી ચિત્ત, પછી ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ, અન્ન, જલ, એ પ્રમાણે કાંઈએક જડ પદાર્થોના નામ લેતાં સનત્કુમારે આખરે કહ્યું કે— “ યોવૈ ભૂમાત્તત્સુખં નાલ્પે-
મુલમસ્તિ ભૂમૈવસુખં ભૂમાતુર્એવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ” છાં૦ ૭ ॥૩॥૧॥
જે ભૂમા એટલે પરબ્રહ્મ કે જે સર્વથી મોટો છે તેજ સુખસ્વરૂપ છે. અલ્પમાં સુખ જાતી. અલ્પ નામ તેનાથી લિપ્ત જડ પ્રતીકાદિકોમાં સુખ નથી. એટલા માટે ભૂમાનીજ જાણવાની ઇચ્છા કરવી જાઈએ. તેના પછી તેતું સ્વરૂપ પુછ્યું ત્યારે સનત્કુમારે નારદને પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. એ પ્રકારે વિશેષતા શાસ્ત્ર બતાવે છે. એટલા માટે મુક્તા પુરૂષ માટે પરમ પદ એક માત્ર પરબ્રહ્મજ છે. અન્ય કાંઈ વસ્તુ નથી. ૧૬

॥ इति श्री वेदान्तार्थभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ वेदान्तार्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते

संगति — पूर्व पादમાં અર્ચિ આદિ દિવ્ય ભાવોદ્વારા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિનું વર્ણન કર્યું, અને એ પણ જણાવ્યું કે કાર્યની ઉપાસનાથી મુક્તિ થતી નથી, એ કથનથી પ્રતીકાલંબીયોના મતનો સ્પષ્ટ રીતિથી નિષેધ કર્યો. હવે મુક્ત પુરૂષનું એશ્વર્ય નિરૂપણ કરવા માટે આ ચોથા પાદનો આરંભ થાય છે.

સંપદાવિ-
ર્ભાવાધિકરણ.

સમ્પદાવિર્ભાવઃ સ્વેનશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સમ્પદ ॥ આવિર્ભાવઃ ॥ સ્વેન ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—“ સમ્પદ ” મુક્તિ અવસ્થામાં પણ તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇને “ આવિર્ભાવઃ ” સ્વસ્વરૂપે સ્થિર થાય છે. “ સ્વેનશબ્દાત્ ” એ વાત આત્માવાચી શબ્દથી જણાય છે. એનું વિષયવાક્ય એવું છે કે “ એવમસમ્પ્રસાદોઽસ્માદ્છરીરાત્સુમુત્યાયપરં જ્યોતિરુપસંપદ્ય સ્વેનરૂપેણા મિનિષ્પદ્યતે ” છાં૦ ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ મુક્ત હોવ આ શરીરને છોડીને પરંત્યોતિ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇને પોતાના સ્વરૂપે સ્થિર થાય છે. સ્વ-સ્વરૂપથી સ્થિર થવાનો અર્થ એવો છે કે આ હવે અર્ચિ આદિ ભાવો દ્વારા પરંત્યોતિરૂપ જે બ્રહ્મ છે તેને પ્રાપ્ત થઇને વિશેષદશાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને એજ એના સ્વરૂપાવિર્ભાવનો અર્થ છે. દશાવિશેષનો અર્થ બ્રહ્મના અપહૃતપાખાદિ ધર્મોને પામવાનો છે. એથી જણાય છે કે મુક્તિભાવ પદાર્થ છે. ૧

માયાવાદિયોના મતમાં મુક્તિમાં કોઈ અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ વાતનું ખંડન ઉક્ત છાંદોગ્યના વાક્યથી જણાય છે. સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ પણ એ સૂત્રના લાખ્યમાં મુક્તિ એક દશાવિશેષજ્ઞ માની છે. જેમકે “ દશાવિશેષમાપદ્યતે ” શ્રી૦ મા૦ વ્ર૦ સૂ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ એ સૂત્રમા સ્પષ્ટ કર્યું છે. ૧

સંગતિ—જે એમ કહ્યું છે કે મુક્તિ અવસ્થામા જીવ પોતાના સ્વસ્વરૂપથી સ્થિર થાય છે, તો સ્વરૂપ તો તેને નિત્ય પ્રાપ્ત થાય છેજ પછી “ સ્વસ્વરૂપેનાભિનિષ્પદ્યતે ” એ છાંદોગ્યનું શુ તાત્પર્ય ? ઉત્તર—

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—મુક્તઃ ॥ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥

અર્થ—“ મુક્ત ” જે મુક્ત પદ છે અર્થાત્ મુક્તિની જે અવસ્થા છે તે પ્રથમ પ્રાપ્ત નહિ હતી. “ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ” પ્રતિપાદ્યરૂપતાથી તેની પ્રતિજ્ઞા કરવાથી “ યઆત્મા અપહતપાપ્માવિજરોવિમૃત્યુર્વિશો-કોઽવિજિગ્ધત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સોન્વેષ્ટવ્યઃ સત્વિ-જિજ્ઞાસિતવ્યઃ ” છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ જે પરમાત્મા પાપોથી રહિત છે, જરાવસ્થાથી રહિત, મૃત્યુ રહિત, શોક રહિત, ખાવાની ઇચ્છા રહિત, સત્ય દામ, સત્ય સંકલ્પ છે તેની જીજ્ઞાસા કરવી જોઈએ. તે પરંબ્રહ્માત્મને પ્રાપ્ત થઈને “ અમિનિષ્પદ્યતે ” સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. પરંબ્રહ્માત્મના જે સ્વાભાવિક ગુણ છે તે પરંબ્રહ્માત્મને પ્રાપ્ત થઈને જીવમાં આવિર્ભૂત થાય છે. એ વાત ‘બ્રાહ્મેણજૈમિનિ રૂપન્યાસાદિભ્યઃ’ એ પાંચમા મૂત્રમાં કહેશે કે મુક્ત કાલમાં જીવ અપદુતપાપ્માદિ પ્રદક્ષના ધર્મેને ધારણ કરે છે, એથી જણાય છે કે મુક્તમા જે પ્રદક્ષ ધર્મેનું ધારણ કરવું છે તેજ અપૂર્વતા છે. એટલા માટે નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ નથી કિન્તુ મુક્તિ અપૂર્વ પદાર્થ છે. મન્દ કર્મોના

ક્ષયપૂર્વક પરલયોતિને પ્રાપ્ત થવું અને તેના અપહુતપાખાદિ ધર્મોને ધારણ કરીને સ્વસ્વરૂપની અભિનિષ્પત્તિ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. એમાં કેવલ એટલો અંશ નિત્ય પ્રાપ્ત છે કે જે પોતાના સ્વરૂપના કર્મ ક્ષય થયા પછી સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે એટલા અશયી મુક્તિની અપૂર્વતા કાંઈ નહીં થતી નથી.

માયાવાદી લોક મુક્તિને નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માને છે. મુક્તિ પુરૂષના આત્મામાં કોઈ વિશેષ ફલ માનતા નથી. જેમકે સ્વામી શં. ચા. જીએ એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે:—

“ ફલત્વપ્રસિદ્ધિરપિમોક્ષસ્ય વન્ધનિવૃત્તિમાત્રાપેક્ષા, નાપૂર્વોપજનનાપેક્ષા ॥ યદપ્યભિનિષ્પદ્યતે, इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं तदपिपूर्वावस्थापेक्षं, यथागोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष્पद्यते, इतितद्वत् ” શં. મા. વ્રં

સૂ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ મુક્તિને જે ફલ કહેવાય છે તે બંધની નિવૃત્તિના અભિપ્રાયથીજ કહેવાય છે, પણ કાંઈ અપૂર્વતાના અભિપ્રાયથી નહિ. અને જે “ અભિનિષ્પદ્યતે ” એ ઉપનિષદ્ વાક્ય મુક્તિમાં કોઈ અપૂર્વભાવની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે તે પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાથી છે; જેમકે રોગની નિવૃત્તિ થયા પછી “ અરોગોભિનિષ્પદ્યતે ” અર્થાત્ આ રોગ રહિત થયો એમ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે કાંઈ થઈ નથી ગયું કિંતુ પૂર્વની નિવૃત્તિ થયાથી અરોગી થયો એમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મુક્તિને પણ બંધની નિવૃત્તિ હોવાથી ફલરૂપ કહી છે. વાસ્તવમાં તેમાં કાંઈ પણ અપૂર્વતા નથી. એજ અભિપ્રાયથી સ્વામિ શંકરાચાર્યજીના શિષ્યો મુક્તિનું લક્ષણ કરે છે કે:—

“ અનન્દાત્મક બ્રહ્મપ્રાપ્તિશ્ચમોક્ષઃ શોકનિવૃત્તિશ્ચ ” વે. પ. મા. પ. ૮ આનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને શોકની નિવૃત્તિ મુક્તિ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે આનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તેમના મતમાં એટલા માટે નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે કે જીવ પણ બ્રહ્મજ છે. કેવલ અવિદ્યાથી ઠંકાયેલો હોતો તે અવિદ્યારૂપ અનર્થની નિવૃત્તિ તે શોક નિવૃત્તિ કહેવાય છે. યદિ કોઈ તેમને એવો પ્રશ્ન કરે કે શોકનિવૃત્તિ તો તમારા મતમાં કાર્ય છે, તો પછી તમે મુક્તિને નિત્ય કેમ કહો

શકો છે ? તો એનો ઉત્તર એમ આપે છે કે શોક નિવૃત્તિ અધિ-
 ધાનભૂત બ્રહ્મરૂપ છે એટલા માટે તે કાર્ય નથી. યદિ કોઈ પૂછે કે
 નિત્ય પ્રાપ્તજ હુતી તો પછી વળી તેની પ્રાપ્તિ શી ? એનો ઉત્તર
 એવો આપે છે કે જેવી રીતે આપણા હાથનું કંકણ કોઈને વિસ્મ-
 રણ થઈ જાય અને તે પાછું કોઈ ઉપદેષ્ટાના બતાવ્યાથી પ્રાપ્ત થાય
 તો તે કોઈ અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કહેવાતી નથી કિન્તુ પ્રાપ્તનીજ
 પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. એ પ્રકારે અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની
 પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ અમારા મનમાં કોઈ કાર્ય પદાર્થ નથી. એ પ્રકારે
 માયાવાદીઓએ મુક્તિને કાર્ય પદાર્થ માન્યો નથી, પરંતુ એ તેમનું
 કથન આગ્રહ માત્ર છે; કેમકે— “ પરંચોતિરુપસમ્પદસ્ત્રેન રૂપેણા-
 મિનિષ્પદ્યતે ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે પ્રાપ્તિ નિરૂપણ કરી છે, યદિ
 આ ઠેકાણે મુક્તિ સાધ્ય પદાર્થ ન હોત તો તેની પ્રાપ્તિ વળી શું ?
 અને તે તત્વજ્ઞાનને મોક્ષનું સાધન માને છે. હવે જો મોક્ષ કોઈ
 સાધ્ય પદાર્થ ન હોત તો જ્ઞાન તેનું સાધન કેમ કહેવાતે ? ઇત્યાદિ
 અનેક તર્કો મુક્તિને કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં છે, તર્કનો વિસ્તાર અમે
 આ ઠેકાણે એવા અભિપ્રાયથી કરતા નથી કે તર્કના વિસ્તારથી શબ્દ
 પ્રમાણનો વિચાર ન્યૂન રહી જાય છે. અમારા મતનું પોષક એથી
 વિશેષ મોટું પ્રમાણ બીજું શું જોઈયે જુઓ— “ તયોર્ધર્વાયન્નમૃ-
 તત્ત્વમેતિ ” છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યમાં મુક્તિને અમૃત
 પ્રાપ્તિરૂપ લખી છે. વળી આગળ—“ યઅત્ત્મા અપદ્મતપાપ્મા ” છાંં.
 ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિષ્પાપ પરમાત્માના અપદ્મત
 પાપ્માદિ શુભ ધારણ કરવાથી અમૃતની પ્રાપ્તિ માની છે. યદિ મુક્તિ
 કોઈ કાર્ય પદાર્થ ન હોત તો ઉક્ત વાક્ય તેની પ્રાપ્તિનું કથન કેમ
 કરતે ? એટલુંજ નહિ પણ એજ પાદમાં “ભાવં જૈમિનીવિકલ્પનાત્”
 વ્રં સૂં ૪-૧ ॥ ૪ ॥ ૧ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં મુક્તિનાં ઐશ્વર્યનું વર્ણન
 કર્યું છે. જો ઉક્ત સ્વામી શંં આઠ છના મતાનુકૂલ પાપાણુકરૂપજ
 મુક્તિ હોત અર્થાત્ તેમાં કાંઈ અપૂર્વતા નહિ અને વિશેષતા નહિ
 પરંતુ કેવલ તેમના મંત્રવ્યાનુકૂલ તે બ્રહ્મની સાથે એક્યતારૂપી મુક્તિ

હોત—જે કે પોતે પોતાને પણ જાણી શકતો નથી, કેમકે તેમના મતમાં તો જાણવું આદિ સર્વ ધર્મ આવિધક છે. તો પછી તેમાં મુક્તિના ઐશ્વર્યનું વર્ણન શા માટે કર્યું ? સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ સંસ્કાર્ય, વિકાર્ય, ઉત્પાદ્ય, અને પ્રાપ્ય એમ ચાર પ્રકારની મુક્તિનું ખંડન કરીને કેવલ પાપાણુકલ્પજ મુક્તિ માની છે; જેનો આ પાદમાં ગંધ માત્ર પણ જણાતો નથી !!! હા, એ મુક્તિ તેમને અવશ્ય આવડે છે કે જ્યાં જ્યાં મુક્તિનાં ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રી દેશવિશેષ પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કહે છે, અને વળી કમમુક્તિ પણ કહે છે. અને પાછું એમ માને છે કે તે બ્રહ્માદિલોકથી કમ મુક્તિવાળા પાછા આવે છે અને પોતાની નિત્ય પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિથી પુનરાગમન માનતા નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે એ નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિને છાંદોગ્યના આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે કે “સત્ત્વેવંવર્તયન્યાવદાયુષં બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે” અર્થાત્ સંપૂર્ણ આયુ પર્થન્ત ઉક્ત પ્રકારે કર્મ કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. છાંદોગ્યના એ વાક્યથી તેઓ પોતાની પાપાણુ કલ્પ મુક્તિ સિદ્ધ કરે છે, પણ એમાં તો નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિનો લેશ માત્ર પણ નથી. એટલા માટે “મુક્ત પ્રતિજ્ઞાનાત્” એ સૂત્રના લાખ્યમાં જે સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ માની છે તે ઠીક નથી. ૨

સંગતિ—નનુ તમારી પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કેમ સિદ્ધ થઈ શકે ? કેમકે “પરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્યતે” છાં. ૮ ||૩||૪|| એ વાક્યમાંતો જ્યોતિને પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ કહી છે, અને જ્યોતિ શબ્દ લૌકિક સૂર્યાદિ જ્યોતિયોનું કથન કરે છે, તો પછી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કેમ સિદ્ધ થાય ? ઉત્તર—

બ્રહ્મનો અલેદ થાય છે તો પછી પરબ્રહ્મોત્તિની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કે જેમાં અપહતપાપમાદિ પરમાત્માના ધર્મોનું ધારણ કરવું છે એ લેદ પ્રધાન મુક્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર-

અવિભાગેન
દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

અવિભાગેનદૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અવિભાગેન ॥ દૃષ્ટવાત્ ॥

અર્થ—“અવિભાગેન” લેદાભાવવડે “દૃષ્ટવાત્” જણાયાથી અલેદનું કથન છે. અર્થાત્ અહંબ્રહ્મોપાસના સમયે અથવા શમ વિધિમાં અલેદરૂપ દૃષ્ટિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કયું છે. વાસ્તવમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ સૂત્ર કહ્યું છે, અહિ અવિભાગથી તાત્પર્ય એકતાનું હોત તો “સોક્ષ્મતે સર્વાન્કામાન્ સદ્બ્રહ્મણાવિપક્ષિતા ॥ યદાપચ્ચઃ પચ્યતે સ્વમવર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ॥ તદાવિદ્વાન્ પુણ્યપાપંવિધૂય નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમુપૈતિ” મુન્ટ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તે સર્વ કામનાઓને બ્રહ્મની સાથે મળીને મુક્તિ અવસ્થામાં ભોગવે છે. જ્યારે જીવાત્મા તે સ્વયંપ્રકાશ સર્વ જગત્નું કારણ પરમાત્માનો આક્ષાત્કાર કરી લેછે ત્યારે પુણ્ય પાપને છોડીને નિષ્પાપ થઇને પરબ્રહ્મની સાથે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મનો લેદ કથન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ અભિપ્રાયથી ‘દ્વં જ્ઞાનપુષ્પાશ્રિત્ય મમસાધર્મ્યમાગતા’ ગી૦ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એજ જ્ઞાનનો આશ્રય લઇને મારી સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણજીએ પણ બ્રહ્મધર્મની પ્રાપ્તિનેજ મોક્ષ માન્યો કે. પણ કાંઈ બ્રહ્મ જની જવાનું માન્યું નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે (૧) “યસ્મિન્સર્વાણિભૂતાન્યાત્મેવ” (૨) યથાનયઃ સ્યન્દમાના” (૩) “સર્વંભાલ્લિવંબ્રહ્મ” (૪) “મૃત્યોઃ સમૃત્પુમાન્નોતિ”

આત્માપ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

મદ૦—આત્મા ॥ પ્રકરણાત્ ॥

અર્થ—આત્મા એટલે ચેતનનુ તે ઠેકાણે પ્રકરણુ છે, માટે જ્યોતિ શબ્દથી ત્યાં પરમાત્માનું જ અહણુ થાય છે કાંઈ જડ જ્યોતિનું નહિ. “યઆત્મા અપહતપાપ્મા વિજરોવિમૃતુઃ” છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ એ પ્રકરણુમાં ભૌતિક જ્યોતિનું અહણુ થઈ શકતું નથી. ખીજુ એ વાત છે કે જ્યોતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ પરમાત્મામાં જણાય છે. જેમકે— “તદેવાજ્યોતિપાંજ્યોતિઃ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૬ ॥ અને “જ્યોતિર્દર્શનાત્” વ્ર૦ મૂ૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૪૦ ॥ ઇત્યાદિ સ્થલોમાં જ્યોતિ નામ પરમાત્માનું જ કથન કર્યું છે, પણ ભૌતિક જ્યોતિનું નહિ. ૩

સંગતિ—(૧) “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવ” (૨) “યથા-
નદ્રસ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તંગચ્છન્તિ નામરૂપેવિહાય તથાવિદ્વાન્ના-
મરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરુપ મુપૈતિદિવ્યમ્” ષુષ્ઠ૦ ૩ ॥ ૩ ॥
॥ ૮ ॥ (૩) સર્વંસ્તલ્લિદ્ બ્રહ્મતજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસિત” છાં૦
૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ (૪) “તત્ત્વમસિ” છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥
(૫) “મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિ યદ્દહનાનેવપચ્યાતિ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥
॥ ૧૯ ॥ (૧) જે અવસ્થામાં જ્ઞાનથી મર્વ પ્રાણી તેનો આત્મા
થઈ જાય છે, તે અવસ્થામાં તેને કાંઈ શોક મોહ રેહેતો નથી
(૨) જે પ્રમાણે સર્વ નદીઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્ર-
માં અસ્ત પામે છે, તેમ વિદ્વાન્ નામરૂપથી વિમુક્ત થઈને દિવ્ય
પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) આ મર્વ કાંઈ બ્રહ્મ છે એ માટે એવું
સમજવું કે તેનાથીજ બધું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ લય થાય છે,
તેમાંજ એટલા કરે છે એ પ્રકારે અભેદોપાસના કરવી. (૪) તે બ્રહ્મતું
છે. (૫) જે ભેદદર્શી છે તે વારંવાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય
છે ઇત્યાદિ વાક્યોથી એમ જણાય છે કે અજ્ઞાન અવસ્થામાં જીવ

પ્રહ્મનો અભેદ થાય છે તો પછી પરંત્યોતિની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કે જેમાં અપહતપાપ્માદિ પરમાત્માના ધર્મોનું ધારણ કરવું છે એ ભેદ પ્રધાન મુક્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર-

અવિભાગેન
દૃષ્ટવાધિકરણ

અવિભાગેનદૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અવિભાગેન ॥ દૃષ્ટવાત્ ॥

અર્થ—“ અવિભાગેન ” લેદાલાવવડે “ દૃષ્ટવાત્ ” જણાયાથી અભેદનું કથન છે. અર્થાત્ અહ્યંપ્રહોપાગમના સમયે અથવા શમ વિધિમાં અભેદરૂપ દૃષ્ટિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કયું છે. વાસ્તવમાં જીવ પ્રહ્મની એકતા શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ સૂત્ર કહ્યું છે, અદિ અવિભાગથી તાત્પર્ય એકતાનું હોત તો “ સોશ્રુતે સર્વાન્કામાન્ સદ્વ્રહ્મણાવિપશ્ચિતા ॥ યદાપચ્ચઃ પદ્યતે રુક્મવર્ણ કર્તારીષીશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ ॥ તદાવિદ્વાન્ પુણ્યપાપંવિધ્રુય નિરક્ષ્ણઃ પરમંસાન્યમૃપેતિ ” મુણ્દ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તે સર્વ કામનાઓને પ્રહ્મની સાથે મળીને મુક્તિ અવસ્થામાં ભોગવે છે. જ્યારે જીવાત્મા તે સ્વયંપ્રકાશ અર્વ જગત્નું કારણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લેછે ત્યારે પુણ્ય પાપને છોડીને નિષ્પાપ થઈને પરપ્રહ્મની સાથે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ પ્રહ્મનો ભેદ કથન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ અભિપ્રાયથી “ ઇદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમસાધર્મ્યમાગતા ” ગી૦ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એજ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને મારી સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણજીએ પણ પ્રહ્મધર્મની પ્રાપ્તિનેજ મોક્ષ માન્યો છે. પણ કોઈ પ્રહ્મ ણની જવાનું માન્યું નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે (૧) “ યસ્મિન્સર્વાણિભૂતાન્યાત્મૈર્ ” (૨) યવાનઘઃ સ્યન્દમાના ” (૩) “ સર્વમાલિન્દ્રંત્રહ્મ ” (૪) “ મૃત્યોઃ સમૃત્પુમાન્નોતિ ”

આત્માપ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

મદં—આત્મા ॥ પ્રકરણાત્ ॥

અથ—આત્મા એટલે ચેતનનુ તે ઠેકાણે પ્રકરણ છે, માટે જ્યોતિ શબ્દથી ત્યા પગ્માત્માનુજ અકરણ થાય છે કાંઈ જડ જ્યોતિનિનુ નહિ “યઆત્મા અપહતપાપ્મા વિજરોવિમૃત્તુઃ” છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ એ પ્રકરણમા ભૌતિક જ્યોતિનિનુ અકરણ થઈ શકતુ નથી બીજી એ વાત છે કે જ્યોતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ પગ્માત્મામા જણાય છે જેમકે— “તદવાજ્યોતિપાઙ્યોતિઃ” વૃં ૪ ॥ ૮ ॥ ૧૬ ॥ અને “વ્યોતિર્દર્શનાત્” વ્રં મૂં ૧ ॥ ૩ ॥ ૪૦ ॥ ઇત્યાદિ સ્થયોમા જ્યોતિ નામ પગ્માત્માનુજ કથન કર્યું છે, પણ ભૌતિક જ્યોતિનિનુ નહિ કે

મંગલિ—(૧) “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવ” (૨) “યથા નગ્નસ્યન્દમાનાઃ સમુદેઽસ્તગન્ઠન્તિ નામરૂપેવિદ્યાય તથાવિદ્વાન્નામરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરપુષ્પ મુપૈતિદિવ્યમ્” મુળં ૩ ॥ ૩ ॥ ૮ ॥ (૩) સર્વસલ્લિદ્વ વ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાનિતિ જ્ઞાન્ત ઉપાસિત” છાંં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ (૪) “તત્ત્વમસિ” ઝાં ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥ (૫) “મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિ યદ્દહનાનેવપડ્યાતિ” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૯ ॥ (૧) જે અવસ્થામા જ્ઞાનથી મર્વ પ્રાપ્તી તેનો આત્મા થઈ જાય છે, તે અવસ્થામા તેને કાંઈ શોક મોહ રહેતો નથી (૨) જે પ્રમાણે મર્વ નદીઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરી મરુદ મા અન્ત પામે છે, તેમ વિદ્વાન્ નામરૂપથી વિમુક્ત થઈને દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે (૩) આ મર્વ કાંઈ પ્રભ છે એ માટે એવુ નમજવુ કે તેનાથીજ બધુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાજ લય થય છે તેમાજ ચેષ્ટા કરે છે એ પ્રકારે અભેદોપાસના કરવી (૪) તે પ્રભુ છે (૫) જે બે-દર્શી છે તે વા-વા જન્મ મરુદને પ્રાપ્ત થય છે ઇત્યાદિ વાચ્યોની એમ જણાય છે કે, સુખિ અવસ્થામા ૨૨

બ્રહ્મનો અભેદ થાય છે તો પછી પરંત્યોત્તિની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કે જેમાં અપહુતપાપમાદિ પરમાત્માના ધર્મોનું ધારણ કરવું છે એ ભેદ પ્રધાન મુક્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર-

અવિભાગેન
દૃષ્ટ્વાધિકરણ

અવિભાગેનદૃષ્ટ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અવિભાગેન ॥ દૃષ્ટ્વાત્ ॥

અર્થ—“ અવિભાગેન ” ભેદાભાવપડે “ દૃષ્ટ્વાત્ ” જણાયાથી અભેદનું કથન છે. અર્થાત્ અહ્યંબ્રહ્મોપાસના સમયે અથવા શમ વિધિમાં અભેદરૂપ દૃષ્ટિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કયું છે. વાસ્તવમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રદારે આ સૂત્ર કહ્યું છે, ચદિ અવિભાગથી તાત્પર્ય એકતાનું હોત તો “ સોશ્રુતે સર્વાન્કામાન્ સદ્બ્રહ્મણાવિપાશિતા ॥ ચદાપચયઃ પચયતે ક્લમવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ॥ તદાવિદ્વાન્ પુણ્યપાપંવિધૂય નિરજ્જનઃ પરમસામ્યમુપૈતિ ” મુળદ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તે સર્વ કામનાઓને બ્રહ્મની સાથે મળીને મુક્તિ અવસ્થામાં ભોગવે છે. જ્યારે જીવાત્મા તે સ્વયંપ્રકાશ સર્વ જગત્નું કારણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લેછે ત્યારે પુણ્ય પાપને છોડીને નિષ્પાપ થઈને પરબ્રહ્મની સાથે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કથન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ અભિપ્રાયથી “ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागता ” ગી૦ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એજ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને મારી સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણજીએ પણ બ્રહ્મધર્મની પ્રાપ્તિનેજ મોક્ષ માન્યો છે. પણ કોઈ બ્રહ્મ જની જવાતું માન્યું નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે (૧) “ यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैव ” (૨) ययानयः स्यन्दमाना ” (૩) “ सर्वस्त्वयिदंब्रह्म ” (૪) “ मृत्योः समृत्पुमाप्नोति ”

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું કથન કર્યું છે તે વાત ઠીક નથી. (૧) એ યજુર્વેદ મંત્રમાં પરમાત્માનું વર્ણન છે. આશય એવો છે કે જે અવસ્થામાં તમામ જીવોને જીવ, આત્મારૂપ સમજ લે છે અર્થાત્ સર્વ વ્યાપક રૂપથી સર્વમાં પરમાત્મા દૃષ્ટિ કરી લે છે, તે વખતે તેને શોક અથવા મોહ થતો નથી એ એક શમવિધિની ઉપાસના છે; કેમકે એની પહેલાના મંત્રમાં પરમાત્માના વ્યાપ્ય વ્યાપક લાવનું વર્ણન છે. (૨) અને જે નદિ સમુદ્રાદિકોના દૃષ્ટાંતથી જીવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરી છે ત્યાં નામરૂપને છોડવાનું લખ્યું છે. અર્થાત્ આ જડ શરીરને છોડીને “પરાત્પર” એટલે પ્રકૃતિથી પર જે દિવ્ય પુરૂષ પરમાત્મા છે તેને મુક્ત જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ ઠેકાણે અભેદનું તાત્પર્ય હોત તો પ્રાપ્ય પ્રાપક લાવથી નિર્દેશ નહિ કર્યો હોતે. (૩) આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ શમવિધિની ઉપાસનાનું વિધાન છે કે આ સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાં લય થઈ પ્રલય કાળમાં રહે છે અને તેમાંજ પુનઃ એટા કરે છે. એ અભિપ્રાયથી “સર્વસત્ત્વિદં” બ્રહ્મની દૃષ્ટિ કહી છે એવાતનું મોટું પ્રમાણ એ છે કે આ ઠેકાણે “ઉપાસીત” ક્રિયા છે. જે સર્વ વસ્તુનું બ્રહ્મ વિધાનનું તાત્પર્ય હોત તો “ઉપાસીત” એ ક્રિયાનું પ્રયોજન શું? (૪) આ વાક્ય પણ બ્રહ્મમાં નાના દૃષ્ટિનો નિપેધ કરે છે, અર્થાત્ જે ઇન્દ્રિયને રામ કૃષ્ણાદિ રૂપથી ઘણા માને છે, અથવા તે અવ્યક્તને વ્યક્તિમાન માને છે તેના નિપેધના અભિપ્રાયથી છે. એજ અભિપ્રાયથી કઠોપનિષદમાં “મનર્મવેદપ્રાપ્તવ્યં નેદનાનાસ્તિ કિઞ્ચન” એવું તેનું પૂર્વાર્દ્ધ છે. અર્થાત્ તે પરમાત્મા મનનો વિષય છે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી, એટલા માટે તેમાં નાનાપણું નથી; એમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું શું કામ આવ્યું? યદિ અગતિક ગતિ માનીને એમ માની પણ લઇએ કે “અવિભાગેનદૃષ્ટવાત્” એ સૂત્ર જીવ બ્રહ્મની એકતાનું વિધાન કરે છે. તે “અધિકસ્તુભેદનિર્દેશાત્”

ત્ર૦ મૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ એ સૂત્રમાં જીવ બ્રહ્મના ભેદનો નિપેધ શા માટે કર્યો? યદિ એમ કહીએ કે તે તો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી છે અને આતો પરમાર્થ દૃષ્ટિથી છે, તો એમાં શું પ્રમાણ? તે પર-

માર્થ દૃષ્ટિ અને એકતા વ્યવહાર દૃષ્ટિ એમ કેમ નહિ માનવું ? આ અમે કંઈએક સ્થાનોમાં લખી આવ્યા છીએ કે વ્યવહાર દૃષ્ટિ અને પરમાર્થ દૃષ્ટિ તો માયાવાદીઓની ભૂલભૂલામણી છે એનાથી ભૂલેલો પરમાર્થથી પણ ભૂલી જાય છે. અધિક વિસ્તારમાં સાર થુ છે. જુઓ એનીજ આગળનું સૂત્ર સુક્તિમાં બ્રહ્મગુણોને ધારણ કરવાનું વર્ણન કરે છે, પણ બ્રહ્મની સાથે એક થવાનું વર્ણન નથી. ૪

++++++
3 બ્રાહ્મ
ધિકરણ.
++++++

ब्राह्मेण जैमिनि रुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

પદ૦—બ્રાહ્મેણ ॥ જૈમિનિઃ ॥ રૂપન્યાસાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—“ બ્રાહ્મેણ ” બ્રહ્મના જે અપહત પાખાદિ ધર્મ છે, તે ધારણ કરવાથીજ સુક્તિમાં જીવ બ્રહ્મની સમતા કહેવાય છે, ખીજ કોઈ પણ પ્રકારથી એકતા નથી. “ જૈમિનિ ” જૈમિનિ આચાર્ય એ વાતને માને છે. “ રૂપન્યાસાદિભ્યઃ. ” “ નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમુપૈતિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મધર્મના ધારણ કરવાથી બ્રહ્મની સાથે સમતા કથન કરી છે, કોઈ વાસ્તવમાં અભેદના અભિપ્રાયથી નથી. સ્વામી શકરાચાર્યજી આ સૂત્રના ભાષ્યમાં એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે—

“ સતત્રપયેતિજ્ઞસત્ક્રીડન્નમમાણઃ ” છાં૦ ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥

“ તસ્યસર્વેષુ લોકેષુ કામચારોભવતિ ” છાં૦ ૭ ॥ ૨૫ ॥ ૨ ॥

(૧) તે ખાનખાન આદિ સર્વ ક્રિડા કરતાં છતાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) તેનો સર્વ લોકમા કામચાર થાય છે અર્થાત્ જ્યાં આહો ત્યાં ફરી શકે છે. ઇત્યાદિ ઐશ્વર્ય જીવને સુક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ઉક્ત ઐશ્વર્ય સ્વીકાર થાય છે તો પછી જીવ બ્રહ્મની એકતા કેમ થઈ શકે ? અરે એટલુંજ નહિ પણ જુઓ આગળનું સૂત્ર. ૫

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦—ચિતિ ॥ તન્માત્રેણ ॥ તદાત્મકત્વાત્ ॥ ઇતિ ॥
ઔહુલોમિઃ ॥

અર્થ—“ ચિતિતન્માત્રેણ ” ચેતન માત્રથી જીવ બ્રહ્મની સમાન સમજાય છે “ તદાત્મકત્વાત્ ” બ્રહ્મ ચેતન માત્રથી આત્મા હોવાથી. એ પ્રમાણે ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે, એથી જણાય છે કે—
“ પરંજયોતિરુપમસ્પદ્યસ્વેનરૂપેના મિનિષ્પદ્યતે ” છાં૦ ૮ ॥૩॥૪॥
એ વાક્યમાં જીવને સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મના અપદુતપાપ્માદિક ગુણોને ધારણ કરવાથી થાય છે, મુક્તિમાં નિષ્પાપ હોવાથી જીવાત્મા ચિન્માત્ર થાય છે. એટલા માટે તે પ્રાપ્તિ ચેતન માત્રથી થાય છે, પણ કોઈ ખીજ લાવથી નહિ. એજ વાતને જૈમિનિ અને ઔહુલોમિ એ બંને આચાર્યો કહે છે—માને છે. ૬

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं
वादरायणः ॥ ७ ॥

પદ૦—एवम् ॥ अपि ॥ उपन्यासात् ॥ पूर्वभावात् ॥
अविरोधम् ॥ वादरायणः ॥

અર્થ—“एवमप्युपन्यासात्” જૈમિનિ મતમાં બ્રહ્મલાવેથી સમતા હોવામાં તથા ઔહુલોમિના મતમાં ચેતન માત્રથી સમતા હોવામાં “ पूर्वभावादविरोधम् ” ઉક્ત બંનેમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી; એ પ્રમાણે બાદરાયણ આચાર્ય જી માને છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના અપદુત પાપ્માદિ ગુણોને ધારણ કરવાથી જે જીવ મુક્ત થાય છે, તેનું ચિન્માત્ર સ્વરૂપ થાય છે. અને જ્યારે તેનું ચિન્માત્ર સ્વરૂપ થાય છે ત્યારેજ તે બ્રહ્મના અપદુત પાપ્માદિ ગુણોને ધારણ કરી શકે છે. એ પ્રકારે ઉક્ત બંને મંતવ્યોમાં કોઈ પ્રકરનો વિરોધ નથી એમ વ્યાખ્ય જી માને છે.

સ્વામી શકરાચાર્યજી આ મૂત્રને એવા અભિપ્રાયમા લાવે છે કે 'પરમાર્થાવસ્થામાતો બ્રહ્માનુ ચિન્માત્રવ્યરૂપ છે, અને વ્યાવહારિક અવસ્થામા બ્રહ્મા એશ્વર્યનો પણ અવિરોધ છે એ પ્રકારે બાદરાયણાચાર્ય માને છે ' પરંતુ એવો અર્થ આ ઠેકાણે સૂત્રના આશયથી અર્થથી વિરુદ્ધ છે (૧) એમા પ્રથમ મુક્તિ એટલે કે આ ઠેકાણે મુક્ત પુરૂષનું પ્રકરણ છે, બ્રહ્માનું પ્રકરણ નથી (૨) યદિ બ્રહ્મા નિર્ગુણ અને સંચલુના અભિપ્રાયથી આ પ્રકરણ હોત તો આ પુનઃકૃત થાય છે, કેનકે તેનું વર્ણન " નસ્થાનતોઽપિપરસ્યોભયલિઙ્ગમ્ " વ્ર૦ મૂ૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૨૧ ॥ મા સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે, તો પછી આ ઠેકાણે પિષ્ટ પેયણની જરૂર શું હતી ? (૩) કદાપિ માની પણ લઈએ કે આ બ્રહ્માનું પ્રકરણ છે, તો ઉલ્લેખ લિંગાધિકરણના ઉક્ત સૂત્રપદે બ્રહ્મા એ રૂપનું ખડન કરી દીધું છે, તો પછી તેનાથી વિરુદ્ધ બે રૂપોનું સમર્થન કરવા માટે મહર્ષિ વ્યાસજીને શું આવશ્યકતા હતી ? (૪) જ્યારે સૂત્રમા વ્યવહાર અને પરમાર્થને કોઈ શબ્દ પણ વર્ણવતો નથી, તો પછી એ અવસ્થા માનીને શુદ્ધ બ્રહ્માને માયા મોહિનીદ્વારા મોહન કરાવીને મિથ્યા એશ્વર્ય બતાવવામા શું લાભ ? જણાય છે કે આગળના આઠમા મૂત્રમા મહર્ષિ વ્યાસજીને મુક્તાના એશ્વર્યનું વર્ણન કરવાનું છે, અને તે એશ્વર્યથી માયાવાદાચાર્યજીના મતની મુક્તિ મનોરથ માત્ર જ રહી જાય છે અર્થાત્ પાપાણકંપ મુક્તિનો વક્ષ્યમાણ સૂત્રથી ગદ્યમાત્ર પણ રહેતો નથી એવા અભિપ્રાયથી સ્વામીજીએ આ ઠેકાણે માયાવાદની ભૂલભૂલામણી નાખીને બ્રહ્માને ભુલાવીને તે મુક્તાના એશ્વર્યને પણ ભ્રમમાત્ર સિદ્ધ કરવો પડે છે એવા અભિપ્રાયથી આમ લખ્યું હશે ૭

૪ મ મૂત્રમા
વિસ્તરણ

સંકલ્પાદેવતુત્તરુત્તેઃ ॥ ૮ ॥

પદ૦—સંકલ્પાત્ ॥ ૧૨ ॥ ૮ ॥ તત્ત્વુત્તેઃ ॥

અર્થ—“ સંકલ્પાત્ ” સંકલ્પથી “ ૧૨ ” નિશ્ચય કરીને મુક્ત પુરૂષને એશ્વર્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે “ તત્ત્વુત્તે ” તે અંશ્વર્યની ઉપનિ-

પદોમા શ્રુતિ જણાય છે માટે. અર્થાત્ મુક્ત પુરૂષ જ્યારે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન સ્વરૂપ અને અપદુત પામ્યાદિ મત્ય મકલ્પ પર્યન્ત ગુણોવાળો થાય છે, ત્યારે તે વિકાસ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમયે તેના સકલ્પ પ્રયુક્ત વ્યવહાર પણ સંભળાય છે. જેમકે—
 “ સ યદિ પિતૃલોક કામોભૂવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠિન્તિ તેન પિતૃલોકેન સમ્પન્નોમહીયતે ” યંયં અન્તં અભિકામો ભવતિ ય કામં કામયતે સોઽસ્ય સંકલ્પાદેવ સમુત્તિષ્ઠિતિ તેન સમ્પન્નોમહીયતે ” છાં० ૮ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ તે મુક્ત પુરૂષ યદિ પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય છે, તો તેના શુભ મકલ્પથી તેના પિતૃલોક ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો તેઓથી પૂજાય છે. જે જે કામોની તે કામના કરે છે તે તેના મત્ય સકલ્પથી સિદ્ધ થાય છે. આ ઠેકાણે એવી શંકા થાય છે કે શુ સંકલ્પથીજ તેની સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે ? અથવા તેને માટે કાંઈ ચત્ત પણ કરવો પડે છે ? એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે મુક્તના ઐશ્વર્યમાં સંકલ્પ માત્રજ ચત્ત છે. ૮

અંતેવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૯ ॥

પદ०—અઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ અનન્યાધિપતિઃ ॥

અર્થ—“ અતરવ ” એટલા માટેજ તે “ અનન્યાધિપતિ ” સ્વતંત્ર કહાવે છે. “ અથાત્રાત્માદેશએવ. આત્મૈરાધમ્નાદાત્મો પરિષ્ઠાદાત્માપચાદાત્મા પુરસ્તાદાત્માદક્ષિણત આત્મોત્તરતઆત્મૈવેદ ઈ સર્વમિતિ સ વા એવ એવંપચ્ય નેવંમન્વાન એવં વિજાનન્નાત્મરતિ ગત્મક્રીદ આત્મમિધુન આત્માનન્દઃ સ સ્વરાદ્ભવતિ ” છાં० ૭ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ પરમાત્માજ તેનો આદેશ હોય છે, અર્થાત્ તે એમ કહે છે કે આત્માજ નીચે છે, આત્માજ ઉપર છે, આત્માજ મન્મુખ છે, આત્માજ દશિષ્ઠમાં છે, આત્માજ ઉત્તરમાં છે. અર્થાત્ આ મર્વ પરમા-

તમાજ છે. એ પ્રકારે જોતો, એ પ્રકારે માનતો, એ પ્રકારે જાણતો, આત્મામાં રતિવાળો, આત્મામાં ક્રીડાવાળો, આત્મામાં યોગવાળો, આત્મામાં આનંદવાળો તે મુક્ત પુરૂષ સ્વરાટ્ થાય છે. અર્થાત્ સ્વયં રાજા બની જાય છે. સર્વ લોકોમાં તેની સ્વતંત્રતા થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે મુક્તિનું ઐશ્વર્ય છે, જે તેને જાણે છે તે અનન્ય રાજા-ઓવાળા થાય છે. અર્થાત્ સદાકાલ સ્વતંત્ર રહે છે. ઉક્ત વિષય વાક્યોમાં આત્મા શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા છે. એ પ્રકારે મુક્ત પુરૂષ અનન્યાધિપતિ થાય છે. ૯

સંગતિ—જ્યારે મુક્તના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તો તેનું કાંઈ શરીર પણ હોવું જોઈએ ? શરીર વિના અને ઇંદ્રિયો વિના મુક્ત પુરૂષ પોતાના ઐશ્વર્યને કેમ લોગવી શકે ? અને જો શરીર માનીએ તો “ નદૈવે સ શરીરસ્યસતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરંવાવસન્તં નપ્રિયાપ્રિયેસ્પૃશતઃ ” છાંં ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥ શરીરવાળાને મુખ દુઃખ બન્યા રહે છે, અને શરીર રહિતને મુખ દુઃખનો સ્પર્શ થતો નથી ઇત્યાદિ વાક્યોથી એવું જણાય છે કે યદિ શરીર માનીશું તો મુખ દુઃખ બન્યાં રહેશે, તો પછી મુક્તિમાં શરીર માનવું કે શરીરભાવ માનવો ? ઉત્તર—

૫ અભાવા-
ધિક્કરણ

અમાવં વાદરિરાહલ્યેવમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદં—અમાવમ્ ॥ વાદરિઃ ॥ આહ ॥ હિ ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—“ અમાવમ્ ” મુક્ત પુરૂષના શરીરનો અભાવ બાદરિ આચાર્ય માને છે. “ આહલ્યેવમ્ ” અને ઉપનિષદ વાક્ય એમ કહે છે. જેમકે “ મનસૈનાન્કામાન્પશ્યત્રમતે ” છાંં ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૫ ॥ મુક્ત પુરૂષ કેવલ મનથી એ સર્વ કામનાઓને જોતાં શ્રમણ કરે છે, યદિ શરીર હોય તો પછી મન કંઈ કરવાની શું જરૂર ? એથી

એટલા માટે કોઈ કદુનિ નિયમ વિરુદ્ધ તન્મત્ત શરીર દ્વરણ કરવાને દોષ તેનામાં આવી શકતો નથી. ૧૨

સંગતિ—જે પક્ષમાં સ્થૂલ શરીર અને ઇન્દ્રિયો તેને નથી રહેતાં તે વખતે તે મુક્તિના ઐશ્વર્યને શી રીતે જોગવી શકે ? ઉત્તર—

તન્વમાવે સન્ધ્યવદુપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—તન્વમાવે ॥ સન્ધ્યવદ્ ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—“તન્વમાવે” શરીરના અભાવ પક્ષમાં “સન્ધ્યવદ્” સ્વપ્નની સમાન “ઉપપત્તેઃ” તેના જોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે જીવ સ્વપ્નમાં પદાર્થો રચી લે છે અથવા જેમ પરમાત્મા હીલા માનથી સૃષ્ટિ રચી લે છે એજ પ્રકારે મુક્ત પુરુષ પણ હીલા માનથી જોડતા છે. તેમાં તેને કોઈ પણ જાતનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. ૧૩

માવેજાગ્રદ્રવ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—માવે ॥ જાગ્રદ્રવ ॥

અર્થ—“માવે” શરીર ઇન્દ્રિયના ભાવપક્ષમાં લાભત અવસ્થાની પેઠે જોડતા થાય છે. ૧૪

સંગતિ—નનુ અણુ અધિકરણમાં એવું નિરૂપણ થયું છે કે જીવાત્મા અણુ છે તો પછી તેમાં મુક્તાવસ્થામાં એટલું મહત્ત્વ ક્યાંથી આવી જાય છે કે જેથી એનો સર્વ લોકમાં કામાચાર થાય છે ? અને સત્ય સંકટ થાય છે ? જીવાત્મા તો વાતાગ્રભાગ સહસ્રાંશની મમાન છે તો પછી તેનામાં તેટલું જાલ મુક્તિમાં ક્યાંથી આગે છે ? ઉત્તર—

૬ પ્રદીપા-
ધિકરણ.

પ્રદીપવદાવેશસ્તથાહિદર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—પ્રદીપવત્ ॥ અવેશઃ ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—“ પ્રદીપવદાવેશઃ ” દીપની સમાન તેમાં પરમાત્માના બલનો આવેશ થાય છે. “ તથાહિદર્શયતિ ” શાસ્ત્ર એ પ્રમાણે દર્શાવે છે. અર્થાત્ જે પ્રમાણે દીપક એક પરિચ્છિન્ન દેશમાં હોય છે, અને જ્યારે તેમાં અગ્નિનો આવેશ થાય છે ત્યારે તે એક વિસ્તૃત પ્રદેશને પ્રકાશ કરી શકે છે. એ પ્રમાણે પરમાત્માના અપહૃત પાપમાદિ ગુણોને ધારણ કરવાથી તે સત્ય સંકલ્પ થઈ જાય છે. ૧૫

સંગતિ—નંતુ પ્રાણેનાત્મના સંપરિવૃક્તો ન વાણં કિંચન વેદ નાન્તરમ્ ” વૃ૦ પરમાત્માની સાથે મળેલો જીવાત્મા બાહ્ય વસ્તુને જાણતો નથી તેમજ અંતર વસ્તુને જાણતો નથી. એ વાક્યથી જણાય છે કે મુક્તિમાં જીવાત્માને જ્ઞાનજ રહેતું નથી. અને તમે તો કહો છો કે તે સર્વ લોકોમાં કામચારી થાય છે, સત્ય સંકલ્પ થાય છે, અને મુક્તિનું ઐશ્વર્ય લોગવે છે. જ્યારે તેનામાં કાંઈ જ્ઞાનજ નથી રહેતું તો પછી એ સર્વ વાત કેમ કરીને કરી શકે છે ? ઉત્તર—

સ્વાપ્યસમ્પત્ત્યો રત્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતંહિ ॥ ૧.૬ ॥

પદ૦—સ્વાપ્યસમ્પત્ત્યોઃ ॥ અન્યતરાપેક્ષમ્ ॥ આવિષ્કૃતમ્ ॥ હિ ॥

અર્થ—“ સ્વાપ્યસમ્પત્ત્યોઃ ” એટલે સુપુત્રિ અને મરણ એ બંનેમાંથી એકની અપેક્ષાથી એ જ્ઞાનનો અભાવ કયન કર્યો છે, એ કાંઈ મુક્તિના ભાવથી કહ્યો નથી કોઈ એક શાખામાં સુપુત્રિની અપેક્ષાથી જ્ઞાનનો અભાવ કયન કર્યો છે, જ્યારે કોઈ એક શાખામાં

સંપત્તિની અપેક્ષાથી કશ્યો છે. “આવિઘ્નત્તમ્” તેના જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે. જેમકે મુક્તા પુરૂષના ઐશ્વર્યમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સૂત્રમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ પોતાનો મત માર્જન કરવાને માટે પાછો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંપત્તિનો અર્થ આ ઠેકાણે પોતાની કૈવલ્ય મુક્તિનો કર્યો છે. અને તે અર્થ એવો છે કે આ મુક્ત પુરૂષનું ઐશ્વર્ય કૈવલ્ય મુક્તિમાં વર્ણવ્યું નથી કિન્તુ ઐશ્વર્યવાળી મુક્તિ એક સ્વર્ગાદિની પેઠે અવસ્થાન્તર છે, કે જે ઠેકાણે એ મુક્તના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે. વાહવાહ ! ઉક્ત સ્વામીના મતમાં તો મુક્તિ પણ અનન્ત છે, જેમકે પૌરાણિકોના મતમાં પ્રહ્લા ગાયત્રી, ગણેશ ગાયત્રી, ક્ષત્રી ગાયત્રી, વૈશ્ય ગાયત્રી ઇત્યાદિ લેદથી ગાયત્રી મંત્ર જેમ અનન્ત છે તેમ તેમના મતમાં મુક્તિયો પણ અનન્ત છે. અસ્તુ. પ્રશ્ન તો એ છે કે સૂત્રના અક્ષરોથી એ વાત કેમ કરીને નીકળે કે એ ઐશ્વર્ય કૈવલ્ય મુક્તિનું નથી ? પ્રત્યુત તેમના “મતમાં પણ સૂત્રના અક્ષરોથી તો એવો આશય નિકળે છે કે “સ્વાપ્સ” સુપુષ્ટિ અને “સમ્પત્તિ” કૈવલ્ય મુક્તિ, એ બનેની અપેક્ષાથી મુક્તના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રમાણે તેમની કૈવલ્ય મુક્તિ ઉક્ત ઐશ્વર્યથી બચી કેવી રીતે ? વસ્તુતઃ ઉક્તાચાર્યને એ વાત અભિમત છે કે મુક્ત પુરૂષનું ઐશ્વર્ય મટાડીને ચેનકેન ઉપાયથી પાપાણુકલ્પ મુક્તિની સિદ્ધિ કરવી પરંતુ મહર્ષિ વ્યાસજીના અભિપ્રાયમાં એવો ભાવ ભરવો એ અત્યન્ત દુર્ઘટ છે. ૧૬

સંગતિ—તમારા મતમાં પણ જ્યારે મુક્તનું એવું વિશાળ ઐશ્વર્ય માન્યું છે કે સર્વ લોકોમાં મુક્ત પુરૂષ સ્વેચ્છાચારી થાય છે, પોતાના સંકલ્પથી સર્વ વસ્તુઓને સિદ્ધ કરે છે, તો પછી તેનામાં અને ઇશ્વરનામાં ભેદ શું રહ્યો ? ઉત્તર—

જગદ્વ્યાપારવર્જ-
જગદ્વ્યાપાર-
પાનાધિકરણ-
જગદ્વ્યાપારવર્જ-

જગદ્વ્યાપારવર્જ પ્રકરણાદસન્નિ- હિતત્વાચ્ચ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—જગદ્વ્યાપારવર્જમ્ ॥ પ્રકરણાત્ ॥ અસન્નિ-
હિતત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ જગદ્વ્યાપારવર્જમ્ ” સુક્તતું એશ્વર્ય એવું નથી હો-
કે જેથી તે સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકે અર્થાત્ તે જગત્ ર-
વાનો વ્યાપાર કરી શકતો નથી. “ પ્રકરણાત્ ” પ્રકરણથી એ વ-
જણાય છે. જેમકે—“ યતોવાઈમાનિ ભૂતાનિજાયન્તે યેનજાતા
જીવન્તિયત્ત્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ, તદ્બ્રહ્મ ” તૈ. ૩ ॥ ૧
જેથી આ સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, જેવડે ઉત્પન્ન થયેલાં છ-
છે, પાછાં જેમાં લય પામે છે તું તેને જાણવાની ઇચ્છા કર. તે
બ્રહ્મ છે. એ પ્રકરણમાં જીવતું કાંઈ પણ કામ નથી ચદિએ પ્રમા-
જગત્ કર્તૃત્વ સુક્ત જીવમાં પણ હોત તો તે પ્રમાણે ઇશ્વર
લક્ષણ તેનામાં પણ ઘટી શકતે. “ અસન્નિહિતત્વાચ્ચ ” જગત્ ર-
નાના પ્રસંગમાં સુક્ત પુરૂષોત્તું કોઈ પણ ઠેકાણે નામ નથી. એ-
મોટો ભેદ સુક્તિમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદક છે.

આ સૂત્રના અર્થમાં પણ અદ્વૈતાચાર્ય સ્વામીજીનો મત ગડ-
ડગોટ છે. કેમકે આ સૂત્રથી તો સુક્ત જીવનો અને પરમાત્માનો
સુક્તિ અવસ્થામાં સ્પષ્ટ ભેદ બતાવી દીધો, ૧૭

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિચેન્નાધિકારિમણ્ડલસ્યોક્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અધિકારિ-
મણ્ડલસ્યોક્તેઃ ॥

અર્થ—“ પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ ” જો એમ કહીએ કે “ સ સ્વરાજ-
મવતિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ઇશ્વરવત્ રાજા થવાનો પ્રતક્ષ ઉપદેશ

છે તો “ ઇતિચેન્ન ” તે વાત ઠીક નથી. “ અધિકારિમણ્ડલસ્યોક્તેઃ ” જેવી રીતે સ્વગત થવાનો મુક્ત પુરૂષને અધિકાર છે તેવા અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે સ્વરાદ્ શબ્દ છે. કાંઈ ઇશ્વરના ભાવથી આનંદો નથી. અને જીવ ઇશ્વરના ભેદની મુક્તિ એવી છે કે-મુક્ત જીવનું ઐશ્વર્ય વિકારવાળું હોય છે એ વાત આગળનું સૂત્ર જણાવે છે. ૧૮

વિકારાવર્તિચ તથાહિસ્થિતિમાહ ॥ ૧૯॥

પદ૦—વિકારાવર્તિ ॥ ચ ॥ તથાહિ ॥ સ્થિતિમ્ ॥ આહ ॥

અર્થ—“ વિકારાવર્તિ ” મુક્ત જીવનું ઐશ્વર્ય વિકારવાળું હોય છે. “ તથાહિ ” તેજ પ્રમાણે “ સ્થિતિમ્ ” સ્થિતિનું વર્ણન શાસ્ત્ર કરે છે. યથા—“ યદાણ્ઐવૈપત્તસ્મિન્નદશ્યેડનાત્મ્યેડનિરુક્તેડનિ-લયનેડમયં પ્રતિષ્ઠાં વિન્દતેડયસોડમયંગતોભવતિ ” શ્રી૦ મા૦ જ્યારે આ જીવ એ અદૃશ્ય સર્વાધાર પરમાત્માને જાણે છે, ત્યારે તે મુક્તિરૂપી અલયપદને પામે છે. તે આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માનો લાભ મેળવીનેજ આનંદવાળો થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે જ્યારે મુક્ત પુરૂષનું ઐશ્વર્ય કર્મજન્ય છે તો પછી આનંદ નિત્ય શી રીતે હોઈ શકે ? આ સૂત્ર જીવ બ્રહ્મની એકતાનું ભેદક છે. અને મુક્તિના ઐશ્વર્યથી પુનરાવૃત્તિનો બોધ કરે છે. ૧૯

દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—દર્શયતઃ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥ પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥

અર્થ—“ પ્રત્યક્ષાનુમાને ” શ્રુતિ અને સ્મૃતિ “ દર્શયતઃ ” પરમેશ્વરને સ્વપ્રકાશ બતાવે છે. (૧) “ નતત્રમૂર્યોભાતિ ન ચન્દ્ર તારકં નેમાવિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડ્યમગ્નિઃ કઠ૦ ૫ ॥ ૧૫ ॥ (૨) “ મીપાસ્માદ્રાતઃ પવતે મીપોદેનિસૂર્યઃ ” મુણ્ડ૦ (૩) एतरपरी अक्षरस्य प्रशासनेगार्गि-मूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ” ૪૦

(૧) તેમાં સૂર્ય પ્રકાશ કરી શકતો નથી અને ચન્દ્ર તેમજ તારા પણ પ્રકાશ કરી શકતા નથી. તે પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે. (૨) તેના ભયથી વાયુ આવે છે, તેના ભયથી સૂર્ય ઉદય થાય છે. (૩) હે ગાર્ગિ ! તે અક્ષર પરમાત્માની શિશ્યામાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર સ્થિર છે. ઇત્યાદિ વાક્ય ઇશ્વરનાં અનન્ત ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરે છે. અને મુક્ત જીવનું સત્ય મંકંડપ થવું તથા પરમેશ્વરની સમાન થવું એતો ઇશ્વરની અપેક્ષાથી ઘણુંજ નાનું ઐશ્વર્ય છે. એટલા માટે મુક્ત પુરુષનું ઐશ્વર્ય જગત્ વ્યાપાર વર્જ છે. ૨૦

સંગતિ—જ્યારે મુક્ત જીવાત્મા ઇશ્વરની સમાન સ્વપ્રકાશ નથી, સર્વાધાર નથી, સર્વ કર્તા નથી, સર્વનિયન્તા નથી, સર્વજ્ઞાતા નથી, તો પછી ઇશ્વરની સાથે તેની સમાનતા કયા અંશમાં થાય છે ? ઉત્તર—

ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાન્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાત ॥ ચ ॥

અર્થ—“ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાન ” ભોગ માત્રમાં સમાનતા હોવાનોજ શુભ જણાય છે. જેમકે—“સોશુતે સર્વાન્કામાન્ સદ્-બ્રહ્મણાવિપશ્ચિતા ” તે જીવ મુક્તિ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞની સાથે મળીને પ્રજ્ઞાનન્દાદિ ભાવને ભોગવે છે. એથી જણાય છે કે મુક્ત પુરુષની પરમાત્માની સાથે એટલા અંશમાં સમાનતા છે. જેમ પ્રજ્ઞ આનંદ-મય છે તેમ આનંદના અનુભવમાં જીવાત્મા પણ મુક્તિ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞની સાથે સમાન છે. એવા અભિપ્રાયથી મૂત્રકારે ભોગ માત્રમાં સમતા માની છે. યદિ માયાવાદિયોના મતાનુકૂલ જીવ આવિદ્યક લેદ-થીજ પ્રજ્ઞથી બિન્ન હોત તો આ સૂત્ર લખવાની કરી જરૂર નહતી. ૨૧

મંગતિ—તમારા મતમાં પણ મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ પ્રજ્ઞની ભોગ માત્રમાં સમતા કેમ કરીને થઈ શકે ? કેમકે તમારા મતમાં

ઉપાસકે હવ આત્માવાગેદ્રુણ્યઃ શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ”
ઇત્યાદિ વાક્યબોધિત વારંવાર બ્રહ્મના ધ્યાનની આવૃત્તિ કરશે, તે
એ પ્રમાણે આવૃત્તિ તત્પર હવાત્માને મુક્તિનો આનંદ કેમ ધરે ?
ઉત્તર—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—અનાવૃત્તિઃ ॥ શબ્દાત્ ॥ અનાવૃત્તિઃ ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—“અનાવૃત્તિઃ” (નઆવૃત્તિઃ અનાવૃત્તિઃ) અર્થાત્ મુક્તિ
અવસ્થામાં હવને બ્રહ્મ ધ્યાનની આવૃત્તિ કરવી પડતી નથી. કેમકે
તે અવસ્થામાં તે હવ અપહૃત પાપ્માદિ ધર્મોપાણે થઇ જાય છે.
“શબ્દાત્” શબ્દ પ્રમાણથી એમજ જણાય છે એમકે—“એવંવર્ત-
યન્યાવદાયુર્પં વ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવ-
ર્તતે” છાં૦ ૮ ॥ ૧૧ ॥ ૧ ॥ પોતાના આયુષ્ય પર્યન્ત ઉક્ત
પ્રકારે સ્વાધ્યાય અને અહિંસા આદિ કર્મ કરતાં કરતાં બ્રહ્મલોકને
પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના દર્શનને પ્રાપ્ત થાય છે. “નચપુનરા-
વર્તતે” પાછો તે “આત્મસ્વાગેદ્રુણ્યઃ” ઇત્યાદિ પ્રત્યયાવૃત્તિનું આ-
વર્તન કરતો નથી. કેમકે પ્રત્યયાવૃત્તિનું સાધ્ય જે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર
હતું તે તો તેને પ્રાપ્ત થયું અને મુક્તના ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયો,
એટલા માટે તેને પ્રત્યયાવૃત્તિની આવશ્યકતા નથી. “અનાવૃત્તિશ-
બ્દાત્” એ અંધની સમાપ્તિના અભિપ્રાયથી બે વાર આંબું છે.

સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સ્થાનપર આવીને પોતાની કૈવલ્ય
મુક્તિનું અત્યન્ત બલ દર્શાવ્યું છે, અને એવું કહ્યું છે કે હવ
મુક્તિથી પાછો સંસારમાં આવતો નથી. ઉક્ત સ્વામી પૂર્વોક્ત ઐશ્વર્યવાળી
મુક્તિથી પાછો ફરવું માને છે. પાદની રચનાથી એવું જણવામાં
આવે છે કે ઉક્ત ઐશ્વર્ય પ્રધાન મુક્તિની સંજતિ કોઇ પણ તુટતી
નથી. એમકે—“વિકારાવર્તિચ તથાદિસ્થિતિમાહ” ૪ ॥૪॥૧૯॥ —

“ દર્શયતથૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ” વ્ર૦ સૂ૦ - ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૦ ॥ અં.

“ ભોગમાત્ર સામ્યાલિંગાચ્ચ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૧ ॥ ઇત્યા

એ સર્વ સૂત્રોમાં ઐશ્વર્યપ્રધાન મુક્તિનું વર્ણન છે, તો પછી માયાવાદીઓની પાપાણુકલ્પ કૈવલ્ય મુક્તિ અકસ્માત્ આકાંક્ષાથી કેમ કરીને તુટી પડી ? કે જેનું વર્ણન “ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિ શબ્દાત્ ” એ સૂત્રમાં આવી ગયું ? અરે એટલુંજ નહિ અમે તે એવું તેનું શિથિલપણું પણ જતાવીએ છીએ કે જે છાંદોગ્યના વિષય વાક્યપર ઉક્ત સૂત્ર જન્યું છે તેમાં પણ માયાવાદીઓની કૈવલ્ય મુક્તિનો ગંધ નથી ! તો પછી આ અલૌકિક સૂત્રાર્થ વિરૂદ્ધ મુક્તિ ક્યાંથી કહાડી આપી ? અસ્તુ. એની નિત્ય-મુક્તિનું ખંડન તે શ્રીકૃષ્ણ મહારાજે કરી દીધું છે કે— “ આત્મસમુવના લોકાપુનરાવર્તિનોર્જુન ” ગી૦ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા મુક્ત પુરૂષ સંસારમ પાછા આવે છે, પરંતુ હે અર્જુન ! જે મને પ્રાપ્ત થાય છે તેને જન્મ કરીથી થતો નથી. જો એમ કેહેવામાં આવે કે આ કેકાણે તે લોકવિશેષની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિનું શ્રીકૃષ્ણજીએ ખંડન કર્યું ? પાંચ કાંઈ કૈવલ્ય મુક્તિનું ખંડન નથી ? તો તેનો ઉત્તર એછે કે અ કેકાણે કૈવલ્યને જાણી છોડી નથી. યદિ કૈવલ્ય મુક્તિને જાણી છોડતે તો તેનું વર્ણન અવશ્ય કરતે. એ મુક્તિથી શ્રીકૃષ્ણજીએ પુનરાવૃત્તિ માની છે તેને માટે અમારી પાસે પ્રમાણ એવું છે કે એ શ્લોકમાં બ્રહ્મલોક શબ્દ આવ્યો છે. તેને શ્રીકૃષ્ણજીએ “ આત્મસમુવનાલોકાપુનરાવર્તિનોર્જુન ” કહીને ખંડન કર્યું છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણજી મહારાજે તે મુક્તિથી પુનરાવૃત્તિ માની છે.

• માયાવાદિયોને અભિમત કૈવલ્ય મુક્તિની સિદ્ધિને માટે એટલી વાતો વ્યાસ સૂત્રોમાં હોવી જોઈતી હતી. (૧) અવિદ્યાથી જીવબ્રહ્મનું ભિન્ન થવું. (૨) માયા ઉપાર્ષિથી જગત્નું રચવું. (૩) આ સંસાર માયાનું પરિણામ અને ચેતનનું વિવર્ત હોવું. (૪) રજ્જુ સર્પની પેઠે અધિષ્ઠાન જ્ઞાનથી આ મિથ્યાભૂત જગત્નું બાધ થવું. (૫) માયાનો

પ્રશ્નમાં સ્વાધ્યય અને સ્વવિષય થઈને રહેવું (૧) છવ પ્રશ્નના અલેદ જ્ઞાનથી મુક્ત થવાપણું. (૭) મુક્તાવસ્થામાં સર્વ જ્ઞાનોને અભાવ થવો. (૮) યુષ્મદ્વસ્થાને ઇતરેતસાધ્યાન્ થવો. ઇત્યાદિ માયાવાદનો મહિમા વધારનારી અનેક વાતો છે.

“અયાતોગ્રહજિજ્ઞાસા” વ્ર૦ સૂ. ૧. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

એ સૂત્રથી લઈને “અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્” વ્ર૦ સૂ. ॥ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ એ સૂત્ર મુખી અને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ઉક્ત વાતોનો લેશ માત્ર પણ વ્યાસ સૂત્રોમાં જણાતો નથી. તો પછી માયાવાદિયોનો મત વ્યાસ સૂત્રથી સિદ્ધ કર્યો એતો એક મનોરથ માત્રજ છે ! ૨૧

ઈતિશ્રમ.

॥ इति श्रीमंदार्य मुनिनोपनिषदे वेदान्तार्यमाण्या.

नुवादे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः

समाप्तश्चायं

ग्रन्थः ॥

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९	२१	किञ्चि	किञ्च
४३	११	पदभ्यां	पदभ्यां
५५	१५	गार्गि	गार्ग्य
६८	२	विद	विद्
६८	३	दृष्ट्या	दृष्ट्या
७०	५	प्लवाह्यते	प्लवाह्येते
७५	१०	अगति	भंगति
७७	१	श्रिता	श्रिताः
८०	६	न	न
८०	६	३०	३५
९३	१९	मच्च दन्यो	मयादन्यो
९४	२०	दितह	दिहत
९९	१९	विधान	भिधान
११५	७	अने	अना
११९	५	विश्वेधागमम्	विविधागमम्
११९	२३	व्याख्याता	व्याख्याताः
१२५	१६	सदायत्नाः	सदायतनाः
१२५	१९	पृथिव्योमन्तरो	पृथिव्या अन्तरो
१२६	२६	पाप्मादि	पाप्मादि
१२७	९	शरीरत्व	शरीरत्वे
१२८	११	पद्यतेति	पद्यतइति
१२८	१९	प्रयोजन	प्रयोजनं
१३७	८	समानुयार्थ	समानुगत्यार्थ

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९	२१	किञ्चि	किञ्च
४३	११	पदभ्यां	पदभ्यां
५५	१५	गार्गि	गार्ग्य
६८	२	विद	विद्
६८	३	दृष्ट्या	दृष्ट्या
७०	५	प्लवाहाते	प्लवाहोते
७५	१०	अगति	अंगति
७७	१	श्रिता	श्रिताः
८०	६	न	न्
८०	६	३०	३५
९३	१९	मचदन्यो	मयादन्यो
९४	२०	दितह	दिहत
९९	१९	विधान	भिवान
११५	७	अने	अना
११९	५	त्रिविधागमम्	विविधागमम्
११९	२३	व्याख्याता	व्याख्याताः
१२५	१६	सदायत्नाः	सदायतनाः
१२५	१९	पृथिव्योमन्तरो	पृथिव्या अन्तरो
१२६	२६	पाष्पादि	पाष्पादि
१२७	९	शरीरत्व	शरीरत्वे
१२८	११	पद्यतेति	पद्यतइते
१२८	१९	प्रयोजन	प्रयोजनं
१३७	८	रामानुजार्थ	रामानुजार्थ

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४१	२	अहिं	आ
१४७	२२	विलक्षणत्वा	विलक्षणत्वात्
१४८	३	अनन्ता	अनन्तता
१४९	९	आविधिक	आविधक
१५०	१९	लभीवा	लभवा
१५०	२३	नुमाम्	नुमानम्
१५३	१८	शुद्धा	शुद्धा
१५५	२२	नधी	नधी
१६१	२	निभत्ति	निभित्त
१६२	५	तदप्राप्ति	तदप्रप्तिः
१६७	१४	वधर्म्यात्	वैधर्म्यात्
१६७	२३	वदवाद	वेदवाद
१६७	२३	ब्राह्मै	बौद्धै
१६७	२३	निशकरणे	निराकरणे
१७२	१९	नित्यवात्	नित्यत्वात्
१७३	६	संवन्धा	संवन्धा
१७३	७	सवन्धा	संवन्धा
१७४	१०	संसारोयत्	संसारिवत्
१७७	३	वैशिकादि	वैशेषिकादि
१७९	२४	मनञ्च	मनञ्च
१८३	५	मसृन्त	मसृजन्त
१८७	१७	अपूर्वा	अपूर्व
१९३	१३	आनन्दो	आनन्द
१९३	२०	भावित्वाच्च	भावित्वाच्च
१९३	२०	तद्दर्शनात्	तद्दर्शनात्
२२८	६	द्वाच	द्वाचः
२०८	१७	विशेषित्वाच्च	विशेषित्वाच्च
२१०	६	प्रत्यभिप्राय	प्रत्यभिप्राय

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२११	१०	शरीरस्य	शरीरम्ये
२१२	६	वाग्भूत्वा	वाग्भूत्वा
२१३	१५	प्राप्तिन्	प्रापिशत्
२१५	७	ल्यय	ल्यप्
२१५	२७	भाव	भाग
२१९	२	चेत्	चेत
२३६	१७	वभक्षि	विभक्षत
२४२	१६	अप्राप्त	अप्राप्य
२४२	१६	धत्याह	धत्यादि
२५९	२	शब्दात्-चेत्	शब्दात्-चेत्
२६१	२	मं । त.	संज्ञातः
२६२	२४	विपश्वादि	विष्वादि
२६३	२२	नञ्यो	नञ्यर्थो
२७५	२	मिथ्यञ्चे	मिथ्यञ्चे
२७५	२३	वस्तीनुं	वस्तुनुं
२७९	१६	सर्व	सर्वे
२७६	२५	थध	०
२८२	२४	चेत्सा	चेतसा
२८२	२४	समवेश	संनिवेश
२८५	८	तस्मिन्नेते	तस्मिन्नेते
२८५	८	वशी	वशी
२८७	८	तक्षर	तदक्षर
२८९	११	विद्या	विद्यया
२९०	२	त्वात्	रूपात्
२९६	१५	त्तह	तत्सह
३०१	८	यणुत्थार्थ	यणुत्थार्थ

संस्कृत-शब्द-कोशः

३०७	१	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०९	१५	परमर्श	परामर्श
३१०	२२	परिप्लवार्थाः	पारिप्लावार्थाः
३१८	५	दानां	दानं
३२३	४	त्यक्त्वं	त्यक्तुं
३३०	१३	विद्या	विद्यार
३३८	६	मास	मसि
३३८	८	शमानुष्ठायार्थ	शमानुष्ठायार्थ
३३८	८	प्रत्या-चिन्तं	प्रत्य-चिन्तनम्
३३८	२१	अपेक्षा	अपेक्ष्य
३४८	२१	चातुषोष्य	चानुषोष्य
३३८	१३	आश्रुत्यथ	आश्रुत्युप
३५१	१२	स्पष्ट	स्पष्टो
३५३	४	पितृयाष्टे	पितृयाष्टे
३५७	१२	दद्वेशे-तपया	दद्वेशे-तपयो
३५७	२४	विशेष	विशेष
३५८	१०	विशेषा	विशेषा
३५९	२४	जाया	ज्याया
३६०	१८	तस्मिन्ने	तस्मिन्ने
३६१	२०	सन्निवे	सन्निवेश
३६७	१३	रात्सु	रात्स
३७२	१२	नद्य	नद्यः
३७४	२१	प्राप्तव्यं	माप्तव्यं
३७५	१६	सतत्र	सतत्र
३७६	७	सस्पद्य	सम्पद्य
३८४	१८	गोऽ	गोटावाणो
३८४	२४	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष